НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ТОЇЧКІН Денис Віталійович

УДК: [623.444+94:355](477)"14/17":001.814

ДИСЕРТАЦІЯ

ХОЛОДНА ЗБРОЯ КОЗАЦТВА XV–XVIII СТ.: НОМЕНКЛАТУРА, ЕТАПИ РОЗВИТКУ, ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело:

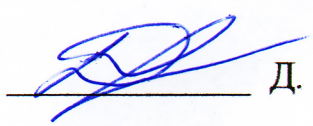

_____ Д. В. Тоїчкін

Науковий консультант:
СМОЛІЙ Валерій Андрійович,
академік НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України

Київ–2023

АНОТАЦІЯ

Тоїчкін Д. В. **Холодна зброя козацтва XV–XVIII ст.: номенклатура, етапи розвитку, проблеми атрибуції.** Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Інститут історії України НАН України, м. Київ, 2023.

Дисертація присвячена рідкісній в українській історичній науці проблематиці козацької холодної зброї.

Інструментом, який безпосередньо обслуговував чи не найдавнішу специфічну сферу діяльності людини – воєнні дії, була і залишається зброя.

Як продукт суспільного виробництва, що втілює останні технічні досягнення, предмет обміну й торгівлі, пам'ятник матеріальної культури та мистецтва, зброя є носієм різноманітної історичної інформації і основним предметом дослідження спеціальної історичної дисципліни – *зброєзнавства*.

Надзвичайно широке предметне поле вивчення, яке відкриває зброя як інструмент війни, витвір мистецтва, продукт технологій, символічно-знакова система, торговельно-економічний чинник тощо, вводить її до сфери інтересів численних, надзвичайно різних наук, не тільки історичних.

Актуальність праці визначається низкою взаємопов'язаних чинників:

— необхідністю створення комплексного дослідження холодної зброї козацтва періоду XV – початку XVIII ст.;

— потребою вивчення та сучасної атрибуції значної кількості речових джерел у найбільших колекціях історичної зброї України;

— необхідністю розвитку зброєзнавчих студій в Україні, становлення та утвердження дисциплінарного статусу зброєзнавства;

— спроможністю сучасного зброєзнавства запропонувати, обґрунтувати та застосувати нові конструктивні підходи для вирішення низки актуальних проблем джерелознавства.

Наукова новизна дисертації обумовлена тим, що в ній уперше на базі архівних джерел та опублікованих матеріалів створено загальну картину розвитку окремих типів козацької холодної зброї; встановлено їх значення в козацькій спільноті та військовій справі; впроваджено оригінальну методологію комплексної атрибуції предметів історичного озброєння; заново виконано детальну сучасну атрибуцію вже відомих та введено до наукового обігу нові зразки козацької холодної зброї; визначено саме поняття «козацька зброя»; виконано джерелознавчу реконструкцію комплексу козацької холодної зброї та простежено його зміни в часі.

У дисертаційній роботі використано загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження – історичний, історико-генетичний, компаративний, типологічний, аналітичний, системно-структурний та синтетичний, а також методи індукції та дедукції.

Міждисциплінарний характер дослідження потребував залучення та адаптації методичного інструментарію гуманітарних та природничих галузей наукового пізнання, як-то: археології, історії мистецтва, військової історії, локальної історії та регіоналістики, історії повсякдення, соціальної історії, генеалогії, біографістики, культурології, антропології, матеріалознавства.

Окрім того, для аналізу писемних та зображальних джерел у роботі застосовано методи й процедури архівної, джерелознавчої та бібліографічної евристики, інтерпретаційного синтезу, класифікації та верифікації джерел.

Зазначені вище теоретичні методи обумовили спеціально-історичну емпіричну методику нашого дослідження та дозволили побудувати його стратегію: авторська методика дослідження передбачала послідовне залучення комплексів джерел різних типів, причому результати опрацювання певної джерельної групи уможливлюють вивчення іншої, ширшої за обсягом.

Проаналізована історіографія провідної проблеми дисертації засвідчила відсутність всебічного зброєзнавчого дослідження комплексу козацької

холодної зброї. Окремі праці вітчизняних і закордонних науковців лише створили певне підґрунтя для подальших розвідок.

Дисертація базується на широкому колі джерел: речових, зображальних та писемних. Критичний аналіз джерельного комплексу дозволив створити сучасне, науково обгрунтоване уявлення про комплекс козацького озброєння, його номенклатуру та розвиток.

Методи та стратегія зброєзнавчого дослідження, використані в дисертації, дозволили здійснити всебічний аналіз наявного матеріалу, а саме: обґрунтувати поняття «козацька зброя» та встановити критерії її вирізнення, дослідити представницькі зразки козацької холодної зброї в музеях та приватних колекціях, визначити номенклатуру козацького озброєння в її історичній динаміці та відтворити процес розвитку козацького озброєння, розв’язати проблеми персональної приналежності окремих зразків холодної зброї.

Вивчення сукупності писемних джерел дозволило зафіксувати поняття «козацького» комплексу холодної зброї у хронологічній динаміці, простежити його розвиток та розширити критерії виділення козацьких зразків з масиву «безіменної» історичної зброї, яка зберігається в державних та приватних колекціях та не має належного провенансу.

«Козацьку зброю» визначено як комплекс озброєння, який спершу забезпечував потреби «козацького» мілітарного тренду (остаточно оформленого реформою 1540–1550 рр.), а з часом став важливим маркером та ключовим бойовим інструментом формувань реєстрового та нереєстрового козацтва, необхідним для реалізації засадничих принципів козацької військової тактики. Сюди необхідно долучити зразки ексклюзивного озброєння заможної козацької шляхти. Як ми зауважили раніше, комплекс козацької зброї не був статичним і протягом трьох століть зазнавав змін.

Визначено, що термінами «козак» та «козакування» в першій половині XVI ст. позначали тактичний концепт, певний стиль збройної боротьби та спорядження. Козак зазначеного періоду – це насамперед професійний

комбатант християнського віросповідання, який адаптував східну мілітарну технологію до дій у складі армій Центрально-Східної Європи. Його комплект холодної зброї включав рогатину, шаблю або корд.

Під час дій козацької армії як окремої структурної одиниці холодна зброя була представлена шаблею, рогатиною, бердишем, чеканом чи келепом.

Перначі, а від початку XVII ст. булави стають у козацькому середовищі символами військової та адміністративної влади. Ще в першій половині XVII ст. звичайний бойовий пернач поряд з булавою розглядався як атрибут гетьманської влади.

У XVII ст. з комплексу холодної зброї повністю зникають корди: їх змінюють шаблі. До кінця століття зменшується значення козацької рогатини в кінноті, утім у піхоті її продовжують використовувати поряд з піками та напівпіками. Загалом, протягом XVII ст. значення комплексу холодної зброї в козаків постійно знижується.

У XVIII ст. у ході інтеграції до російської імперської армії комплекс козацької холодної зброї набуває нових рис і складається з піки та шаблі, а самі козаки перетворюються на легких іррегулярних кіннотників. Поширюється кавалерійська піка, палаші та шаблі російських уставних зразків.

Дослідження писемних, іконографічних та речових джерел з історії персональної зброї козацької старшини дозволило визначити окремі типи та різновиди козацької зброї і виділити цілу групу її особливостей.

Однією з найважливіших характеристик притаманних зброї, пов’язаній з козацтвом, безумовно, є специфічні клинкова епіграфіка, власницька та виробнича символіка: сентенції дидактичного, напутливого та нагородного змісту, герби з ініціалами, повне або скорочене ім’я власника, його посада, девіз або інша сентенція релігійного чи уславлюючого змісту, часом навіть дата виготовлення речі.

Серед орнаментальних мотивів – різноманітні мотиви фітоморфних, зооморфних, скевоморфних та інших груп національної орнаментики.

Характерна тенденція до певного спрощення східних мотивів, а також включення чималої кількості елементів європейської барокової орнаментики.

Щодо морфології, фіксуємо булави трансільванського й львівського виробництва, багатолопатеві перначі переважно східних типів. Клинкова зброя – з верхів'ями найбільш поширених типів.

Серед окремих ремісничих технік, які відзначалися своєрідністю у виконанні золотарів на теренах України, – виїмкове, перегородчасте й живописне емалювання, скань та фініфть; амальгамне золочення, насічка та наводка. Візитівкою вірменських золотарів зі Львова була техніка складної інкрустації (металів та мінералів). Окрім ремісничої школи «Львівської мануфактури», високим попитом серед козацької старшини користувалася продукція трансільванських та стамбульських золотарів.

Серед ексклюзивних матеріалів, з яких вироблялась і якими оздоблювалася високовартісна старшинська зброя, варто згадати дорогоцінні метали (золото, срібло), коштовне каміння – яхонти, бірюза, булатна та «червона» (пакетна) сталь, моржева та слонова кістка.

Мечі розглянуті як шляхетська зброя, яка продовжувала виконувати бойові та церемонійні функції. Найбільш актуальна зброя XVI ст. – це мечі бастарди та ріттершверти.

Введені до наукового обігу знайдені на теренах України 4 різновиди великих бойових ножів – кордів, найбільш поширеного та доступного різновиду клинкової зброї, та 1 грос-месер.

Аналіз єдиного наразі відомого презентаційного археологічного комплексу козацьких ножів середини XVII ст. з-під Берестечка доводить, що в зазначений період серед масової продукції побутували універсальні та спеціалізовані ножі. Стрій більшості ножів свідчить, що в середині XVII ст. він функціонував насамперед як допоміжна зброя та інструмент з розширеними господарськими функціями.

Палаші функціонували поряд з кордами та шаблями в XVI ст. Підвищена потреба в ефективній рубці й різанні стали головною причиною відмови від палашів і мечів та масового впровадження шабель на теренах Речі Посполитої в XVII ст.

Протягом XV–XVII ст. популярним залишається ефес відкритого типу з хрестовидною гардою та навершами східних типів у вигляді ковпачка та карабелі. У XVII ст. розвивається ефес напівзакритого типу. Протягом XVII ст. розвиток ефесу відбувається в напрямку від відкритого типу до закритого. Втім хрестоподібна гарда продовжує використовуватися в низці зразків.

Складні напівзакриті гарди зникають до останньої чверті XVII ст., у XVIII ст. на озброєння козаків постачають російські уставні зразки.

Досліджені різновиди перначів XVI ст., суто прагматичні бойові конструкції східноєвропейського походження. Поряд з ними розглянуті коштовні презентаційні зразки з трьох виділених нами виробничих центрів – гетьманські булави XVI–XVIII ст. трансільванського, львівського та московського походження.

У XVII ст. представницькі булави стали легшими, водночас яблукам надавали більших розмірів та пишного оформлення. І все ж представницькі різновиди XVI–XVII ст. часто зберігали бойові функції.

Серед списів абсолютна більшість належить рогатинам з бойовою частиною модерних типів. Чимала кількість рогатин з бойовими частинами середньовічних типів, які збереглись до XVII ст., – з лавролистим профілем, та похідні форми від давньоруських наконечників типу III за типологією Кірпічнікова.

Зрідка в українських колекціях зустрічається піхотна піка, про використання якої «охочепіхотними» є згадки в документах. Краще представлена кавалерійська козацька піка XVIII ст.

Як свідчить джерельний матеріал, на українських теренах побутували сокири східного та європейського походження. Ідентифікувати їх як козацькі

дозволяє археологічний контекст та в рідкісних випадках провенанс. Серед трьох типів сокир універсального призначення XVI–XVII ст. лише частина придатна для бойового використання (тип 2). Водночас побутувала низка спеціалізованих бойових сокир, які є багатофункційними: обух виконував функцію бойового молота, рідше – клівця. Представлені також бердиші східного та європейського типів. Серед імпортованої продукції наявні високовартісні сокирки східного походження. Найбільш спеціалізованою сідельною сокирою є балта, яка досить рідко зустрічається серед археологічних матеріалів з України.

У колекціях музеїв України представлені різноманітні зразки келепів різного розміру з втулками різного типу, простими та фігурними молотками на витонченій шийці. Окремі зразки мають коштовне декоративне оздоблення, що свідчить про їх шляхетську приналежність.

Певну цікавість також становлять зразки комбінованої древкової зброї з вогнепальною, зокрема згадані в писемних джерелах комбінації списів та перначів з пістолетами. Серед речових джерел нами виявлені пернач і булава виробництва «Львівської мануфактури», які комбінувалися з невеличкими списами, або стилетами.

Проведені матеріалознавчі дослідження дозволяють зробити висновки як щодо технологічної схеми виконання, загальної якості, рівня оздоблення і коштовності окремих зразків, так і з’ясувати рівень розвитку виробничих технологій та розподілу ремісничої праці студійованого періоду.

З’ясовано, що в Україні традиції місцевого виготовлення та оздоблення зброї знаходились у руслі загальних для Речі Посполитої тенденцій, що формувалися під потужними орієнтальними впливами – османськими, перськими та московськими. Відтак процес орієнталізації комплексу козацької старшинської холодної зброї сягнув високого рівня, зокрема, у XVII ст. Холодну зброю у східному стилі виготовляли на місцях, купували на ринках зарубіжжя, захоплювали як трофей.

Ключові слова: холодна зброя, озброєння, зброєзнавство, археологія зброї, історія зброї, козацтво, козацька зброя, колекції зброї, ніж, кинджал, меч, палаш, булава, пернач, спис, бойова сокира, келеп, корд.

SUMMARY

Toichkin D. V. **Cold Weapon of Cossacks in 15–18th cc.: Nomenclature, Development, Problems of Atribution. Manuscript.**

The thesis for a Doctor of History Degree under specialty 07.00.06 – historiography, source studies and special historical disciplines. – Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2022. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

The dissertation is devoted to the rare issue in Ukrainian historical science, namely the problem of Cossack cold weapons. Weapons have always been and remain the tool directly associated with one of the oldest spheres of human activity – military actions. As a product of social production that embodies the latest technological advancements, a subject of exchange and trade, a monument of material culture and art, weapons carry historical information, the significance of which is difficult to overestimate.

The study of weapons as a tool of war, an art object, a technological product, a symbolic-sign system, a trade and economic factor, and more, encompasses an extremely broad field of research, not only in historical sciences.

Weapons are the main subject of study in the field of weaponology. The relevance of this research is determined by a number of interrelated factors:

The need to create a comprehensive study of Cossack cold weapons of the 15th to the early 18th century.

The necessity to study and attribute a significant number of material sources in the largest collections of historical weapons in Ukraine.

The need for the development of weaponological research in Ukraine, the establishment and affirmation of the disciplinary status of weaponology.

The ability of modern weaponology to propose, justify, and apply new constructive approaches to solving a range of source-related issues.

The scientific novelty of the dissertation lies in the fact that, for the first time, it presents a comprehensive study of the development of individual types of Cossack cold weapons based on various archival sources and published materials as well. It establishes their significance in the Cossack community and military affairs, introduces an original methodology for comprehensive attribution of historical armaments, performs a modern detailed attribution (re-attribution) of old samples, and introduces new samples of Cossack cold weapons into scientific circulation. The concept of "Cossack weapon" is defined, and a source-based reconstruction of the complex of Cossack cold weapons is carried out, tracing its changes over time.

The thesis utilizes general scientific and special historical research methods, such as historical, historical-genetic, comparative, typological, analytical, systemic-structural, and synthetic methods, as well as the methods of induction and deduction. The interdisciplinary nature of the research required the adaptation and utilization of methodological tools from humanities and natural sciences, including archaeology, art history, military history, local history and regional studies, everyday history, social history, genealogy, biography, culturology, anthropology, and material studies.

Additionally, the analysis of written and visual sources in the study employs methods and procedures of archival, source-critical, and bibliographic heuristics, interpretive synthesis, classification, and source verification.

The theoretical methods mentioned above determined the special historical-empirical methodology of research and allowed for the construction of its strategy. The original research methodology involved the sequential engagement of source complexes of different types, where the results of processing a specific group of sources enable the study of another, broader group.

The analysis of the historiography indicated the absence of a comprehensive weaponological study of the complex of Cossack cold weapons. Individual works by Ukrainian and foreign scholars have only laid the groundwork for further research.

The dissertation is based on a wide range of sources: material, visual, and written. The critical analysis of the source complex allowed for the creation of a contemporary, scientifically substantiated understanding of the complex of Cossack armament, its nomenclature, and development.

The methods and strategy of weaponological research used in the dissertation allowed for a comprehensive analysis of the available material. This includes substantiating the concept of "Cossack weapon" and establishing criteria for its differentiation, studying representative samples of Cossack cold weapons in museums and private collections, determining the nomenclature of Cossack armaments in its historical dynamics and reconstruct the process of Cossack armament development, solving the issues of individual attribution of specific cold weapon specimens. The study of the written source complex allowed for the establishment of the concept of the "Cossack" complex of cold weapons in chronological dynamics, tracing its development and expanding the criteria for distinguishing Cossack specimens from the mass of "anonymous" historical weapons kept in state and private collections without proper provenance.

The term "Cossack" in the mid-16th century denoted a tactical concept, a specific style of armed combat and equipment. The "Cossack" of that period primarily referred to a professional combatant of Christian faith who adapted Eastern military technology for operations within the armies of Central and Eastern Europe. His set of cold weapons included a spear and a saber or a kord.

During the actions of the Cossack army as a separate structural unit, cold weapons were represented by sabers, spears, small and large war axes, or war hammers. From the early 17th century, maces, and from the late 17th century, bulava (a ceremonial mace), became symbols of military and administrative power. By the mid-17th century, a regular combat mace, alongside the bulava, was considered by Cossacks an attribute of the hetman's authority.

In the 17th century, kords completely disappeared from the complex of cold weapons, giving way to sabers. By the end of the century, the significance of the

Cossack spear in cavalry decreased, although they continued to be used in infantry alongside pikes and half-pikes. Overall, throughout the 17th century, the importance of the complex of cold weapons among the Cossacks constantly diminished.

In the 18th century, during the integration into the Russian imperial army, the complex of Cossack cold weapons acquired new features and consisted of pikes and sabers, while the Cossacks themselves transformed into light irregular cavalry. The cavalry pike, sabers, and broadswords of Russian regulation patterns became widespread.

The study of written, iconographic, and material sources on the history of personal weapons of Cossack nobles allowed for the identification of specific types and variations of Cossack weapons and highlighted a whole group of its peculiarities.

One of the most important features that indicate the Cossacks weaponry is the specific blade epigraphy, proprietary and production symbolism. These include didactic, admonitory, and reward-related inscriptions, coats of arms with initials, the full or abbreviated name of the owner, their position, motto, or other religious or glorifying inscriptions. Sometimes even the date of the item's manufacture was indicated.

Among the ornamental motifs are various motifs of phytomorphic, zoomorphic, skeuomorphic, and other groups of national ornamentation. There is a characteristic tendency to simplify Eastern motifs to some extent and include a significant number of elements from European Baroque ornamentation.

Regarding morphology, the maces from Transylvanian and Lviv production observed, as well as flanged maces predominantly of Eastern types. The pommels of the most common types are represented among the blade weapons.

Among the individual craft techniques that stood out for their uniqueness in the work of goldsmiths in Ukraine, there were relief, partitioned, and painted enameling, niello work, and filigree; amalgam gilding, incisions, and inlays. The technique of complex inlay (metals and minerals) was the hallmark of Armenian goldsmiths from Lviv. In addition to the craft school of the "Lviv Manufactory," the production of

Transylvanian and Istanbul goldsmiths was highly sought after among the Cossack nobles.

Among the exclusive materials used to manufacture and decorate high-quality noble weapons, precious metals such as gold and silver, precious stones such as jacinth, turquoise, bulat and Damascus steel, walrus and ivory were noteworthy.

Swords are analysed as the noble weapons that continued to serve both combat and ceremonial purposes. The most prominent weapon of the 16th century was the bastard swords and ritterschwerter.

Four varieties of large combat knives, known as "kord" – the most widespread and accessible type of bladed weapon, as well as one "Gross messer," discovered in Ukraine, have been introduced into scientific circulation.

The analysis of the only known presentation archaeological complex of Cossack knives from the mid-17th century found near Berestechko proves that during that period, there was mass production of both universal and specialized knives. The structure of the majority of knives indicates that in the mid-17th century, they primarily functioned as auxiliary weapons and tools with expanded domestic functions.

Broadwords coexisted with kords and sabers in the 16th century. The increased need for effective slicing and cutting led to the abandonment of the broadwords and swords and the widespread adoption of sabers in the territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17th century.

Throughout the 15th to 17th centuries, the hilts of the open type with a cross-shaped guard and eastern-type pommels in the form of a cap or knop remained popular. In the 17th century, the development of the hilts moved towards the semi-closed type. However, the cross-type guard continued to be widely used in saber design.

Complex semi-closed guards disappeared by the end of the 17th century, and Russian regular pattern models were supplied to the armament of the Cossacks in the 18th century.

The varieties of polearms from the 16th century examined are purely pragmatic combat designs of Eastern European origin. Alongside them, valuable presentation

specimens from three identified production centers were examined: the “hetman” maces of the 16th-18th centuries of Transylvanian, Lviv, and Moscow origin.

In the 17th century, ceremonial maces became lighter in weight, while their heads became larger and more ornate. However, ceremonial weapons of the 16th-17th centuries often retained their combat functions.

Among polearms, the absolute majority were spears with the combat parts of modern types. A significant number of spears with combat parts of medieval types, such as laurel leaf profiles and derivatives from Kyiv Rus' spearheads of Type III according to the typology of Kirpichnikov, have been preserved until the 17th century.

Infantry pikes are rarely found in Ukrainian collections, although there are mentions of their use in documents. The collection better represents the cavalry Cossack pike of the 18th century.

According to historical sources, both Eastern and European axes were used in the Ukrainian territories. The archaeological context and, in rare cases, provenance allow to identify them as Cossack property. Among the three types of versatile axes from the 16th-17th centuries, only a portion were suitable for combat (Type 2). At the same time, there were a number of specialized battle axes that were multifunctional, with the butt serving as a war hammer. Berdyshes of Eastern and European types are also represented. Among the imported products, there are high-quality axes of Eastern origin. The most specialized saddle axe цфs the balta, which is quite rare among archaeological materials from Ukraine.

Ukrainian museums have various examples of different-sized war hammers with various types of heads, simple and ornamental hammers on slender shafts. Some specimens have valuable decorative ornamentation, pointing to their noble owners.

Of certain interest are the examples of combined pole weapons with firearms, including combinations of spears and pistols mentioned in written sources. Among the material sources, were discovered flanged maces and bulava produced by the "Lviv Manufactory," which were combined with small spears or stilettos.

The materials of the research allow to draw conclusions about the technological execution, overall quality, level of ornamentation, and value of individual specimens. It also helps us understand the level of development of production technologies and the distribution of craftsmanship during the studied period.

It has been determined that in Ukraine, the traditions of local production and decoration of weapons followed the general trends of the Polish-Lithuanian Commonwealth, which were influenced by the powerful oriental influences of the Ottoman, Persian, and Muscovite realms. Thus, the process of Orientalization of the Cossack elite's cold weapons reached a high level, particularly in the 17th century. Cold weapons in an Eastern style were produced locally, purchased from foreign markets, or seized as trophies.

Keywords: cold weapons, weaponry, weapon science, archeology of weapons, history of weapons, Cossacks, Cossack armament, weapon collections, knife, dagger, sword, broadsword, mace, spear, pike, battle axe, war hammer, kord.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. *Тоїчкін Д. В.* Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 464 с.

Рецензії:

Палієнко М. Г., Срібняк І. В. Тоїчкін Д. Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації // *Український історичний журнал.* 2014. №2. С. 209–216.

Hański O. Review on: Denys Toichkin, Klynkova zbroia kozatskoi starshyny XVI – pershoi polovyny XIX st.: problemy atrybutsii ta klasyfikatsii, Kyiv, 2013, ss. 464. *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne.* 2020. T. 21. Z. 1. S. 169–173.

Статті, опубліковані у фахових видання України та виданнях, включених до наукометричних баз:

2. Тоїчкін Д. В. Клинкова зброя: методологічна схема й методи дослідження. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць: у 2 т.* 2007. Т. 1. Число 14. С. 220–240.

3. Тоїчкін Д. В. Проблематика походження козацької зброї в українській історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні.* 2009. Вип. 20. С. 323–341.

4. Тоїчкін Д. В. Класифікація та зміст символіки на клинковій зброї XV–XIX ст. в українських музеях: геральдика, епіграфіка, орнаментика. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць.* 2009. Число 17. С. 149–176.

5. Тоїчкін Д. В. До питання про походження шабель XVII ст., прикрашених християнською символікою та епіграфікою. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць.* 2012. Число 20. С. 209–231.

6. Тоїчкін Д. В., Назаренко В. Р. Конструкція клинкової зброї з булатної сталі. Шабля й кинджал. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць.* 2013. Число 22–23. С. 268–293.

7. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство: каталог фахових ресурсів мережі Інтернет. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць.* 2013. Число 21. С. 219–236.

8. Тоїчкін Д. В. Формування наукових уявлень про козацьку клинкову зброю: від др. пол. XIX ст. до сучасності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* 2014. № 784: Держава та армія. С. 25–34.

9. Тоїчкін Д. В. Геральдичні символи на зброї: проблеми ідентифікації. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць.* 2014. Число 24. С. 165–169.

10. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство: фахові ресурси мережі Інтернет. Частина 2. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць.* 2015. Число 25. С. 223–238.

11. Тоїчкін Д. В., Хорасані М. М. Табер і таберзін: перські бойові сокири в музеях України та Ірану. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць.* 2015. Число 26–27. С. 199–206.

12. Тоїчкін Д. В. ІІ Міжнародна зброєзнавча конференція. *Український історичний журнал.* 2016. № 4. С. 227–230.

13. Тоїчкін Д. В. Етапи розвитку зброєзнавчої історіографії Старого світу та короткий огляд розвитку зброєзнавства у Європі до кінця XIX ст. *Військово-науковий вісник.* 2021. № 35. С. 238–251.

Статті в закордонних виданнях:

14. Toichkin D., Khorasani M. Qames and Kinjals of Persia and the Caucasus in the Modern Period: Problems of Attribution. *Marlik: Persian Journal of Iranian Studies (Archaeology).* 2014. Vol. 2–3. No. 5–6. P. 3–20.

15. Toichkin D., Khorasani M. First International Research Conference on Weaponology in Kyiv, Ukraine: A Ground-breaking Start. *Revista de Artes Marciales Asiáticas.* 2014. Vol. 9 (1). P. 54–60.

16. Toichkin D., Khorasani M. Arms and Armour of Hospitaller Knights vs the Ottoman Turkish Armada. *Besieged: Malta 1565: a collection of papers related to the Great Siege: in 2 vol.* / ed. M. Camilleri. Valetta: Malta Libraries and Heritage Malta, 2015. Vol. I. P. 213–222.

17. Toichkin D., Khorasani M. Arms and Armour of Hospitaller Knights vs the Ottoman Turkish Armada. *Besieged: Malta 1565: a collection of papers related to the Great Siege: in 2 vol.* / ed. M. Camilleri. Valetta: Malta Libraries and Heritage Malta, 2015. Vol. II. P. 145–154.

18. Toichkin D., Khorasani M. The Development of the Karabela Hilt on Swords and Sabers: A Comparative Study. *Gladius.* 2016. XXXVI. P. 181–197.

19. Тоїчкін Д. Мечі з власницькою символікою у колекції Львівського історичного музею. *Studia Edytorskie* / red. A. Perłakowskiego. Kraków: Historia Iagellonica, 2017. T. 3: Edytorstwo źródeł: różne drogi – wspólny cel. S. 143–168.

20. Toichkin D. Second International Research Conference on the History of Arms and Armor in Kyiv, Ukraine. *Revista de Artes Marciales Asiáticas.* 2017. 11 (2). P. 116–121.

21. Toichkin, D., Toichkina, Y. About the Origin of Swords, Decorated with Special Christian Symbols and Inscriptions. *Relaţii Interetnice în Transilvania: Militaria Mediaevalia în Europa centrală şi de sud-est* / ed. Z. K. Pinter, C. Urduzia. Sibiu: Astra Museum, 2020. P. 93–112.

22. Тоичкин Д. Клинковое оружие с городской гербовой маркировкой в коллекции Львовского исторического музея. *Oblicza Wojny* / ed. W. Jarno, J. Kita. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2021. T. 3. Miasto i wojna. P. 63–79.

Праці, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження

23. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3. Е–Й. С. 306–307.

24. Тоїчкін Д. В. Зброя. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3. Е–Й. С. 311–314.

25. Тоїчкін Д. В. Зразки козацької холодної зброї в музейних збірках: підвалини зброєзнавчого дослідження. *Пам'ятки України: історія та культура: науковий часопис.* 2007. Ч. 2 (155). С. 58–79.

26. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство. Спеціальні історичні дисципліни: довідник. Київ: Либідь, 2008. С. 265–275.

27. Тоїчкін Д. В., Галенко О. І. Козацький шамшир: реальність чи гарна вигадка? (На основі іконографічних і речових джерел в українських музеях). *Військово-історичний альманах.* 2008. Ч. 2 (17). С. 126–154.

28. Тоїчкін Д. В. Нагородні шаблі донських козаків другої половини XVIII ст. у колекції Національного музею історії України. *Військово-історичний альманах.* 2009. Ч. 2 (19). С. 60–68.

29. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство. *Енциклопедія сучасної України* / редкол.: Дзюба І. М. та ін.; НАН України; НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ, 2010. Т. 10. З–Зор. С. 429–430.

30. Тоїчкін Д. В. Зброя. *Енциклопедія сучасної України* / редкол.: Дзюба І. М. та ін.; НАН України; НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ, 2010. Т. 10. З–Зор. С. 435–437.

31. Тоїчкін Д. В. Зброя козацької старшини: шабля Йосипа Гладкого. *Військово-історичний альманах.* 2010. Ч. 1 (20). С. 105–117.

32. Тоїчкін Д. В. Палаш останнього гетьмана. *Військово-історичний альманах.* 2011. Ч. 1 (22). С. 87–94.

33. Тоїчкін Д. В., Хорасані М. М. Перський ніж: кард. *Військово-історичний альманах.* 2012. Ч. 24. С. 106–118.

34. Тоїчкін Д. В. Середньовічний меч як традиційна ознака військово-рицарського стану на українських землях. *Військово-історичний альманах.* 2013. Ч. 1–2 (25–26). С. 38–46.

35. Тоїчкін Д. В. Булави й перначі на теренах України: зброя та символ влади. *Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. праць* / упоряд. Д. Тоїчкін; Інститут історії України НАН України; Національний військово-історичний музей України. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 227–241.

36. Тоїчкін Д. В. Оснащення українського козацького війська: холодна зброя. *Україна в Центрально-Східній Європі: зб. наук. праць.* К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. Вип. 14. С. 336–361.

37. Тоїчкін Д. В. Перша міжнародна конференція з історичного зброєзнавства у Києві: початок нової традиції. *Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. праць* / упоряд. Д. Тоїчкін; Інститут історії України

НАН України; Національний військово-історичний музей України. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 12–15.

38. Тоїчкін Д. Козаки та самураї: рицарські традиції та зброя у цивілізаційному контексті. 2016. URL: http://zbroeznav.com/?p=6541 (дата звернення: 06.08.2022).

39. Toichkin D. Sabers of Hetman Ivan Mazepa: Relic from the State Hermitage Museum (Russia). *History of Antique Arms. Researches 2016: collection of scientific papers: in 2 vol.* / compiler D. Toichkin; Institute of History of Ukraine NASU. Kyiv: Vudavets' Oleh Filyuk, 2017. Vol. I. P. 172–184.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертаційного дослідження:

40. Тоїчкін Д. В. Проблеми атрибуції клинкової зброї: знахідки фігур династичних гербів шляхти Волині на клинках шабель литовського й руського походження XVII–XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю:* матеріали XXX Всеукр. науково-практ. історико-краєзнав. конф., м. Луцьк, 24–25 березня, 2009 р. Луцьк, 2009. Вип. 30. С.102–108.

41. Тоїчкін Д. В. Шабля Почесної варти Міністерства оборони України: до збереження національних традицій. *Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі:* матеріали XXX науково-практ. конф., м. Київ, 27 травня, 2009 р. Київ, 2009. Вип. XX. С. 61–76.

42. Тоїчкін Д. В. Атрибуція історичної зброї в Україні: наукові тенденції та основні складові процесу. *Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку:* матеріали III Міжнар. науково-практ. конф., присвяченої 520-річчю з дня народження Бони Сфорца та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.», 26 вересня 2014 р., м. Бар. Бар, 2014. С. 146–148.

43. Тоїчкін Д. В. Шаблі з L-подібною гардою в колекції Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». *Національний*

пантеон – «Козацькі могили»: матеріали науково-практ. конф., присвяченої 50-річчю Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» та 366-річчю Берестецької битви, с. Пляшева, 2017 р. С. 157–161.

44. Тоїчкін Д. В. Міжнародний науково-практичний семінар-тренінг «Аналітичні методи дослідження історичної зброї» в Національному музеї історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України:* зб. наукових праць щорічної науково-практ. міжнар. конф. Національного музею історії України у 2017 р. Київ, 2018. Вип. 3. С. 225–226.

45. Тоїчкін Д. В. Основні проблеми і завдання сучасних класифікацій історичної холодної зброї. *Речі і образи:* матеріали конф. «Спеціальні історичні дисципліни в контексті «речового» та «візуального» поворотів європейської гуманітаристики, м. Київ, 4 жовтня 2019 р. Київ, 2020. С. 84–94.

46. Тоїчкін Д. В. Вимоги до експертів, які проводять державну експертизу за напрямом діяльності «Історична зброя». Доповідь прочитана на всеукраїнському семінарі «Організація експертної діяльності в контексті змін законодавства у сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», м. Київ, 7 червня, 2018 р. 2018. URL: http://zbroeznav.com/?p=6517 (дата звернення: 07.07.2022).

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень та абревіатур 25

ВСТУП 29

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ 38

1.1. Зброєзнавча проблематика у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Стан наукової розробки теми 38

1.2. Джерельна база дослідження 70

1.2.1. Речові джерела 71

1.2.2. Зображальні джерела 72

1.2.3. Писемні джерела 79

1.3. Ключові поняття, основні теоретичні та методологічні підходи 81

1.3.1. Теоретичні та теоретико-емпіричні методи 82

1.3.2. Емпіричні (спеціально-історичні) методики дослідження речових джерел 85

Висновки до розділу 1 119

РОЗДІЛ 2. НОМЕНКЛАТУРА, ВИЗНАЧЕННЯ ТА ПОХОДЖЕННЯ СКЛАДОВИХ КОМПЛЕКСУ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ 122

2.1. Клинкова зброя 122

2.1.1. Ніж та кинджал 122

2.1.2. Меч, палаш 140

2.2. Древкова зброя 172

2.2.1. Спис 173

2.2.2. Булава та пернач 182

2.2.3. Сокира та бойовий молот 189

Висновки до розділу 2 196

РОЗДІЛ 3. ГЕНЕЗА КОЗАЦЬКОЇ ЗБРОЇ: РІЗНОВИДИ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ В УКРАЇНІ ЗА ПИСЕМНИМИ ТА ЗОБРАЖАЛЬНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ, ВИДІЛЕННЯ «КОЗАЦЬКОГО» МІЛІТАРНОГО ТРЕНДУ ТА РОЗВИТОК КОМПЛЕКСУ ОЗБРОЄННЯ КОЗАКІВ 198

3.1. Розвиток холодної зброї на теренах України до початку XVII ст. Формування і становлення «козацького» мілітарного тренду 198

3.2. Розвиток комплексу козацької холодної зброї протягом XVII – першої половини XVIII ст. 223

Висновки до розділу 3 245

РОЗДІЛ 4. ДОСЛІДЖЕННЯ ЗРАЗКІВ КОЗАЦЬКОЇ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ, ПРОБЛЕМИ ЇХ ПРИНАЛЕЖНОСТІ ТА ПОХОДЖЕННЯ 248

4.1. Клинкова зброя 249

4.1.1. Ножі та кинджали 249

4.1.2. Мечі 262

4.1.3. Палаші 273

4.1.4. Зразки клинкової епіграфіки, символіки та орнаментики козацької зброї 280

4.2. Древкова зброя 292

4.2.1. Булави й перначі 292

4.2.2. Бойові сокири та молоти 319

4.2.3. Списи 327

Висновки до розділу 4 329

ВИСНОВКИ 341

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 350

ДОДАТКИ 418

Додаток А. Словник історичних і спеціальних термінів, використаних у роботі 418

Додаток Б. Схеми 445

Додаток В. Таблиці 464

Додаток Г. Речові джерела 472

Додаток Д. Зображальні джерела 511

Додаток Е. Писемні джерела 558

Додаток Є. Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації 563

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР

б. н. – без номера.

ВІМАІВВЗ – Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ та військ зв'язку, м. Санкт-Петербург, РФ.

ВКЛ – Велике князівство Литовське.

ВУАН – Всеукраїнська академія наук.

ГВК – Генеральна військова канцелярія.

ГВС – Генеральний військовий суд.

ДАПО – Державний архів Полтавської області, м. Полтава, Україна.

ДІКЗППБ – Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви», м. Полтава, Україна.

ДІМ – Державний історичний музей, м. Москва, РФ.

ДМІ СПб – Державний музей історії Санкт-Петербурга, м. Санкт-Петербург, РФ.

ДНІМ – Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького, м. Дніпро, Україна.

ДНАББ – Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. В. Г. Заболотного, м. Київ, Україна.

ДПБ – Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, м. Санкт-Петербург, РФ.

ДРМ – Державний російський музей, м. Санкт-Петербург, РФ.

ДТГ – Державна Третьяковська галерея, м. Москва, РФ.

ДХМ – Дніпровський художній музей, м. Дніпро, Україна.

ЗООИИД – «Записки Одесского общества истории и древностей».

КДІАМЗ – Краснодарський державний історико-археологічний музей-заповідник ім. Є. Д. Феліцина, м. Краснодар, РФ.

ЛІМ – Львівський історичний музей, м. Львів, Україна.

МІКУ – Музей історичних коштовностей України, м. Київ, Україна.

МВП – Музей Війська Польського, м. Варшава, Польща.

МКМ – Миргородський краєзнавчий музей, м. Миргород, Україна.

ММК ОП – Державний історико-культурний заповідник «Музеи Московского Кремля: Оружейная Палата», м. Москва, РФ.

МПК ОФ – Музей приватних колекцій Олександра Фельдмана, м. Харків, Україна.

н. д. – немає даних.

НАІЗЧС – Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів Стародавній», м. Чернігів, Україна.

НБУВ ІР – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису.

НВІМ – Національний військово-історичний музей, м. Київ, Україна.

НЗХ – Національний заповідник «Хортиця», м. Запоріжжя, Україна.

НІКЗ ГС – Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», м. Батурин, Україна.

НІМЗПББ – Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», с. Пляшева, Рівненська обл., Україна.

НКПІКЗ КПЛ – Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», м. Київ, Україна.

НМІУ – Національний музей історії України, м. Київ, Україна.

НМУНДМ – Національний музей українського народно-декоративного мистецтва, м. Київ, Україна.

НХМУ – Національний художній музей України, м. Київ, Україна.

ОДІКМ – Одеський історико-краєзнавчий музей, м. Одеса, Україна.

ПДІМ – Переяславський державний історичний музей, м. Переяслав, Україна.

ПОКМ – Полтавський обласний краєзнавчий музей, м. Полтава, Україна.

р. ж. – роки життя.

р. п. – роки правління.

РГВІА – «Российский государственный исторический архив», м. Санкт-Петербург, РФ.

РЕМ – Російський етнографічний музей, м. Санкт-Петербург, РФ.

РФ – Російська Федерація.

СА – Советская археология.

СКМ – Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю. С. Виноградського, м. Сосниця, Чернігівська обл., Україна.

УМПКІЗО ЄГ – Український музей приватних колекцій історичної зброї та обладунків Євгенія Гредунова, м. Київ, Україна.

УТОПІК – Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.

ХІМ – Харківський історичний музей, м. Харків, Україна.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ.

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України у м. Львів.

ЧІМ – Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського, м. Чернігів, Україна.

ЧОХМ – Чернігівський обласний художній музей, м. Чернігів, Україна.

MNW – Muzeum Narodowe w Warszawie (Національний музей у Варшаві), Польща.

MWP – Muzeum Wojska Polskiego (Музей Польської армії), Варшава, Польща.

p. d. t. (p. p. d. t.) – абревіатури, якими у військово-фіскальних документах Литовсько-Польської держави XVI ст. позначали комплекс гусарського озброєння, що складався з «панцера», «древа» (списа), «тарча» (щита); або: «панцера», «прилбиці» (шолома), «древа», «тарча».

ZKW – Zamek Królewski w Warszawie (Музей Королівського замку у Варшаві), Варшава, Польща.

ВСТУП

За тисячоліття свого існування людство створило чимало інструментів, які обслуговували різноманітні сфери його діяльності. Значною мірою історія людства є історією його інструментарію.

Інструментом, який безпосередньо обслуговував чи не найдавнішу специфічну сферу діяльності людини – воєнні дії, була і залишається зброя.

Зброя, основний об’єкт історико-зброєзнавчих досліджень, визначається як знаряддя, які використовують у процесі ведення збройної боротьби для нанесення ушкоджень і матеріальних втрат супротивникові та його знищення [669; 671]. Низка наук історичного циклу – зброєзнавство, військова історія, археологія, історія мистецтва тощо – розглядають зброю як речове історичне джерело й характеризують її як спеціалізований інструмент ведення бою в історичному минулому, призначений для нападу або захисту.

Як продукт суспільного виробництва, який втілює останні технічні досягнення, предмет обміну й торгівлі, пам’ятник матеріальної культури та мистецтва, зброя є носієм історичної інформації, значення якого важко переоцінити.

Сучасні студії предметів озброєння дозволяють розв’язати чимало проблем різного масштабу – від теоретичних, що стосуються поступу цивілізації, історії розвитку науки і техніки, до встановлення фактів біографій окремих історичних персонажів.

Надзвичайно широке предметне поле вивчення, яке відкриває зброя як інструмент війни, витвір мистецтва, продукт технологій, символічно-знакова система, торговельно-економічний чинник тощо, вводить її до сфери інтересів численних, надзвичайно різних наук, не тільки історичних.

Зброя є основним предметом дослідження *історичного зброєзнавства*, або *зброєзнавства*, яке визначаємо як спеціальну історичну дисципліну, що вивчає історичні закономірності виникнення, розвитку, використання і поширення

предметів озброєння (ручної зброї, військової техніки та спорядження) та пов'язаних з їхнім виробництвом технологій [667; 668].

Зброєзнавство становить структурну складову *історичного джерелознавства*.

Зауважимо, що саме історичне джерелознавство як складна ієрархічна система взаємопов'язаних спеціальних дисциплін, які вивчають окремі типи історичних джерел або їхні окремі риси та особливості [663, с. 9], має синтетичну природу і формувалось як міждисциплінарна галузь.

У системі спеціальних історичних дисциплін зброєзнавству належить особливе місце. Важливими передумовами його формування як міждисциплінарного напрямку, стали нагромадження, реєстрація та наукове вивчення археологічних артефактів, переосмислення місця і колишнього значення стародавніх арсеналів та зібрань зброї, формування нових приватних збірок на передових засадах, пізніше – створення музейних колекцій з предметів озброєння.

Сучасний стан зброєзнавства вимагає від джерелознавця підвищеної уваги, позаяк триває його дисциплінарне становлення та конституювання, уточнення теоретичних і методологічних засад, а також статусу у структурі сучасної соціогуманітаристики. Від початку ж XXI ст. кількість праць зі зброєзнавчою проблематикою та інструментарієм особливо зростає. Ця тенденція цілком вписується у світові та європейські тренди, оскільки істотно розширюються зацікавлення та інтенції дослідників у царині локальної історії, зокрема щодо реконструкції минувшини окремих спільнот, груп і персоналій у світлі зброєзнавчих стратегій і практик. Уже на сьогодні зброєзнавство цілком здатне самостійно розв'язувати низку актуальних проблем історичної науки: суттєво збагачувати дослідницькі підходи, понятійний апарат, горизонт концептуалізацій у багатьох її дисциплінарних сферах і предметних областях. Методи, інструментарій й концепти зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни є основою нашої дисертаційної роботи.

Представлена дисертація присвячена рідкісній в українській історичній науці зброєзнавчій проблематиці, а саме – дослідженню комплексу козацької холодної зброї.

Досі розв'язаними є чимало проблем, що стосуються як походження і розвитку, так і поширення прийнятих у козацькому середовищі зразків озброєння. Так, комплекс холодної зброї козацтва до цього часу не був об'єктом спеціального наукового дослідження.

Залишається незаповненою лакуна спеціальних досліджень з проблематики окремих різновидів козацької зброї, а величезна кількість її зразків у музейних зібраннях України потребує сучасної атрибуції. Недостатньо дослідженими залишаються навіть давно введені в науковий обіг, добре відомі зразки особистої старшинської зброї, адже встановлення та підтвердження їх приналежності є одним із найскладніших завдань у процесі атрибуції. Тільки в рідкісних випадках у розпорядженні історика опиняються джерела, які незаперечно свідчать про персональну приналежність досліджуваного зразка. Здебільшого можемо лише висувати здогадки щодо особи власника на підставі вивчення зазвичай поодиноких та непевних відомостей. Саме через брак перевіреної інформації з наукових джерел існує досить обмежена кількість публікацій з даної проблематики. Потреба ж у таких роботах відчувається надзвичайно гостро: вводячи до наукового обігу навіть фрагментарну джерельну інформацію щодо того чи іншого зразка персональної зброї та особи її власника, дослідник започатковує нову тематику, яка згодом буде розвинена у працях наступників. Дослідження приналежності давньої зброї видаються необхідними ще й у зв'язку з величезною кількістю зразків, позбавлених надійного провенансу, нерідко заміщеного історичним міфом.

Створення комплексного дослідження холодної зброї потребувало уточнення та корегування традиційного понятійного апарату, розроблення особливої дослідницької стратегії, яка суттєво підвищує актуальність теми дисертації.

Отже, **актуальність дослідження** визначається низкою взаємопов'язаних чинників:

— необхідністю створення комплексного вивчення холодної зброї козацтва періоду XV – початку XVIII ст.;

— потребою дослідження та сучасної атрибуції значної кількості речових джерел у колекціях історичної зброї України.

— необхідністю розвитку зброєзнавчих студій для становлення та утвердження дисциплінарного статусу зброєзнавства;

— спроможністю сучасного зброєзнавства запропонувати, обґрунтувати та застосувати нові конструктивні підходи для вирішення низки актуальних проблем джерелознавства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах планових наукових тем відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України «Спеціальні історичні дисципліни в контексті розвитку європейської історичної науки» (номер державної реєстрації 0115U002126) та «Спеціальні галузі історичної науки в Україні: історія формування сучасного комплексу джерелознавчих дисциплін» (номер державної реєстрації 0117U007397).

Метою нашої роботи є створення цілісного наукового уявлення про номенклатуру та генезу комплексу холодної зброї козацтва.

Реалізація зазначеної мети передбачала вирішення таких **наукових завдань**:

— **окреслити** стан наукового опрацювання історіографії проблеми з метою висвітлення її основних здобутків та перспектив подальшого студіювання;

— **охарактеризувати** репрезентативність джерельної бази, її специфіку, з огляду на тему наукової праці, та **запропонувати** її класифікацію;

— **обґрунтувати** понятійний апарат і використаний інструментарій, **окреслити** теоретичні аспекти дослідження;

— **розробити** на основі здобутків сучасного зброєзнавства новітню оригінальну методологію вивчення зразків холодної зброї з огляду на специфіку залучених матеріалів;

— **обґрунтувати** на основі опрацювання історичних джерел поняття «козацька зброя», визначити її номенклатуру та встановити критерії вирізнення;

— **дослідити,** впроваджуючи розроблену методологію, зразки козацької холодної зброї в музеях та приватних колекціях;

— **розв'язати** проблему персональної приналежності окремих зразків представницькі холодної зброї.

— **встановити** та **обґрунтувати** етапи розвитку окремих типів та всього комплексу козацької холодної зброї на основі опрацювання історичних джерел.

Об'єктом дослідження є мілітарні технології козацтва як важлива та невід'ємна частина його матеріальної культурної спадщини.

Предметом дослідження є зразки холодної зброї, процеси її розвитку та особливості функціонування.

Дослідження охоплює **хронологічний період** від останньої чверті XV ст. до першої половини XVIII ст.

Одним з ключових факторів обгрунтування хронологічних меж роботи стали кардинальні зміни воєнної справи у Європі та зокрема на теренах України. Військова потуга козацтва, її тактика, комплекс озброєння та мілітарні технології беруть початок у кардинальних змінах воєнної справи, започаткованих т. зв. «мілітарною революцією» у Європі [559], яка, згідно з постулатами сучасних вчених, була значно розтягнутою у часі, пройшовши багато проміжних етапів (порівняно з початковим концептом) [560]. Зауважимо, що акцентуємо тільки на окремих малих фрагментах «мілітарної революції», які безпосередньо стосуються змін у мілітарних технологіях (насамперед – комплексах озброєння) та локальних особливостях їх розвитку на теренах України, з огляду на глобальний вплив цього світового феномену.

Нижня хронологічна межа дослідження також обумовлена термінами появи козацтва на українських теренах і наявністю виявлених речових джерел, які підпадають під сформульоване нами визначення козацької зброї, у кількості, достатній для досягнення мети роботи.

Верхня хронологічна межа дослідження обумовлена хронологією процесів згортання та ліквідації полково-сотенного упорядкування та створення на території Гетьманщини намісництв, що унеможливило подальше існування традиційної козацької полкової системи.

Інколи, з метою висвітлення передумов певних історичних подій і процесів чи їхніх наслідків, автору довелося виходити за означені хронологічні межі.

Територіальні межі визначаються історичними кордонами військово-адміністративного поділу України у складі Речі Посполитої, пізніше – Російської імперії відповідних періодів. Інколи, для створення загального уявлення про розвиток зброї, автор свідомо розширює зазначений територіальний ареал й оперує відповідними просторовими контекстами.

Методологічне підґрунтя. У дисертації використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження – історико-генетичний, компаративний, типологічний, аналітичний, системно-структурний, а також метод інтерпретаційного синтезу. Провідна проблематика має міждисциплінарний характер, тому потребувала звернення до методологічного інструментарію гуманітарних та природничих галузей наукового пізнання, як-от: археологія, історія мистецтва, воєнна історія, локальна історія, регіоналістика, історія повсякдення, соціальна історія, генеалогія, біографістика, культурологія, антропологія, металознавство. Окрім того, у роботі застосовано методи і процедури архівної, джерелознавчої та бібліографічної евристики, класифікації та верифікації джерел.

Наукову новизну дисертації визначають отримані результати, сформульовані в основних положеннях і висновках дослідження. Таким чином, *вперше*:

— загальне уявлення про розвиток окремих типів козацької холодної зброї на базі архівних джерел та опублікованих матеріалів;

— встановлено їх значення в козацькій спільноті та військовій справі;

— впроваджено оригінальну методологію комплексної атрибуції предметів історичного озброєння;

— заново виконано детальну сучасну атрибуцію вже відомих та введено до наукового обігу нові зразки козацької холодної зброї;

— визначено поняття «козацька зброя»;

— виконано джерелознавчу реконструкцію комплексу козацької холодної зброї та простежено його зміни в часі.

Також було *уточнено*:

— різновиди зброєзнавчих джерел та їх інформаційний потенціал, необхідні для вирішення профільних міждисциплінарних наукових проблем;

— атрибуцію презентаційних зразків холодної зброї, які традиційно відносять до майна окремих відомих представників козацької старшини.

У дисертаційній роботі *набули подальшого розвитку*:

— теоретичні та методологічні основи зброєзнавства як спеціальної галузі історичної науки;

— історія холодної зброї у Східній Європі;

— аналіз процесу формування комплексу козацького озброєння.

Практичне значення дисертаційної роботи. Фактичний матеріал дисертації, основні її положення та узагальнення, сформульовані у висновках, можуть бути використані: у науково-дослідній діяльності – при підготовці узагальнюючих праць з історії зброї в Україні; у навчальному процесі – для лекційного і методичного забезпечення навчальних дисциплін для здобувачів вищої освіти за історичними спеціальностями («Історичне джерелознавство», «Зброєзнавство», «Нова історія України»); у музейній роботі, з метою створення експозицій та виставок, присвячених військовій справі козацтва; у просвітницькій діяльності краєзнавчих осередків.

Особистий внесок. Дисертаційна робота є результатом багаторічної дослідницької праці автора у галузі історії зброї. Дисертанту належать основні теоретичні положення та висновки, викладені у роботі. Пошук та аналіз історичних джерел за тематикою дисертаційного дослідження, розробка методів вирішення завдань та досягнення кінцевої мети роботи здійснені автором самостійно.

У друкованих працях, опублікованих у співавторстві, автору дисертації належать: [431] – зброєзнавчий аналіз; [432] – морфологічні характеристики та аналіз конструкції; [433; 434; 578; 579] – морфологічні характеристики, класифікація та історія походження карабель у Європі та Османській імперії, [575; 576] – зброєзнавчий аналіз; [577] – археографічний аналіз; [580] – зброєзнавчий та мистецтвознавчий аналіз.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Праця була обговорена на засіданні відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

У спеціалізованому курсі «Зброєзнавство», підготовленому автором та прочитаному у (Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв; освітній рівень – магістри), було апробовано основні теоретичні та методологічні основи дисертації.

Матеріали дисертаційного дослідження оприлюднено на наукових конференціях та семінарах різних рівнів, зокрема міжнародних та всеукраїнських, серед яких основними є такі: XXX Всеукраїнська науково-практична історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю» (Центральний музей Збройних Сил України, м. Луцьк, 2009 р.); XXX науково-практична конференція «Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі» (Національний військово-історичний музей України, м. Київ, 2009 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку» (м. Бар, 2014 р.);

науково-практична конференція, присвячена 50-річчю Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» та 366-річчю Берестецької битви (с. Пляшева, 2017 р.); Міжнародний науково-практичний семінарі-тренінг «Аналітичні методи дослідження історичної зброї» (Національний музей історії України, м. Київ, 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Спеціальні історичні дисципліни в контексті «речового» та «візуального» поворотів європейської гуманітаристики» (Інститут історії України НАН України, м. Київ, 2019 р.); Всеукраїнський семінар «Організація експертної діяльності в контексті змін законодавства у сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (м. Київ, 2018 р., Національний музей літератури України); I–III Міжнародні зброєзнавчі конференції (Інститут історії України НАН України, Національний військово-історичний музей України, м. Київ, 2014–2018 рр.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у 46-ти публікаціях, з яких: 1 монографія; 12 статей, опублікованих у фахових та наукометричних виданнях України; 9 статей, оприлюднених у закордонних наукових часописах і збірниках (у т. ч. 4 – у виданнях, що індексуються у Web of Science та Scopus); 17 публікацій, в яких додатково відображено результати дисертації; 7 публікацій, що засвідчують апробацію матеріалів дослідницької роботи.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотації українською та англійською мовами, зі списку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів з 9-ма підрозділами, висновків, списку використаних джерел та літератури (732 позиції на 67-ми сторінках), сімох додатків. Обсяг основного матеріалу становить 349 с., загальний обсяг – 569 с.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Розвиток зброєзнавства та проблематика козацької холодної зброї у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Стан наукової розробки теми.

Зброєзнавство визначаємо, як спеціальну історичну дисципліну, яка вивчає історичні закономірності виникнення, розвитку, використання й поширення предметів озброєння (ручної зброї, військової техніки та військового спорядження) і пов'язаних з їхнім виробництвом технологій [667].

Як спеціальний напрям наукових досліджень зброєзнавство все ще набирає обертів в українській історичній науці: кількість зброєзнавчих праць почала стрімко зростати лише від початку XXI ст. Тенденція пришвидшення розвитку зброєзнавства цілком вкладається у світові наукові тренди, адже інтерес дослідників до воєнної історії, історії озброєнь та мілітарних технологій останніми роками тільки зростає.

Сьогодні, як і раніше у світовій науці, зброєзнавчі дослідження активно використовуються з метою висвітлення історії мілітарних технологій різноманітних історичних періодів, – від Античності до Новітнього часу.

Традиційні напрямки зброєзнавства формувались протягом перших 100 років його розвитку. Ще у процесі нагромадження, реєстрації та наукового вивчення археологічних артефактів, формування нових музейних зібрань, постали перші проблеми, пов'язані з визначенням часу, місця виготовлення та приналежності пам'яток зброї. У цьому зв'язку слід відзначити суттєвий взаємовплив зброєзнавства та археології, зокрема розвиток археологічної типології та методів дослідження артефактів. У другій половині XIX ст. склалася певна схема зброєзнавчих досліджень, яка складалась з опису, класифікації та культурної атрибуції. Остаточно оформився типологічний метод археології, широке впровадження якого розпочав ще О. Монтеліус у 60-х рр. XIX ст.

Розвиток зброєзнавчої теорії у першій половині XX ст., привів до формування термінології та становлення методології у тісному зв'язку з археологічною. Саме

зброя стала першим матеріалом, на якому відточувались методи *типологізації* (вивченням та систематизацією форми артефактів), *класифікації* (об'єднання об'єктів у групи за морфологією і побудови типологічних рядів), *серіації*, (у ході якої типологічні ряди будуються, насамперед для пояснення розвитку форми предметів).

Зауважимо, що вже тоді у Європі активно працювали дослідники, які не будучи фаховими археологами, розпочали розробляти власні «неархеологічні» типології. Так, ще в останній чверті XIX ст. – періоді стрімкого розвитку музеїв, формування й дослідження державних й приватних колекцій, широко відомими стали розробки Р. Бьортона [469], А. Демміна [476], В. Бехайма [616] та ін. Зазначені дослідники вперше систематизували зброю не тільки за формою, але й конструктивними ознаками. Так була заснована найбільш базова *класифікація* історичної зброї: виділені *вогнепальна* та *холодна* й диверсифіковані нижчі класи.

І все ж найважливіші *типологічні* схеми, які базувалися на чітких формальних ознаках та обґрунтовано виділених критеріях, були створені вже у пер. пол. XX ст. саме археологами.

Величезний внесок в археологічну типологію зробив норвезький дослідник Я. Петерсен [352]. Вчений використав мистецтвознавчий та морфологічний аналіз для типолого-хронологічного упорядкування тисяч артефактів з норвезьких поховань епохи вікінгів. Його систематизація надала імпульс для цілої плеяди талановитих послідовників, які вже понад століття переосмислюють і розвивають методологічний спадок вченого.

Першим, запропоновану Петерсеном класифікацію ще 1927 р. підхопив британський дослідник Р. Уїллер зі своєю спрощеною типологією мечів [589, p. 30-36], яка досі залишається актуальною.

Вже 1966 р. на основі класифікації Уїллера, дослідником, художником й колекціонером Е. Окшоттом була створена оригінальна типологія середньовічних мечів, заснована на низці морфологічних критеріїв [542].

Класифікація Окшотта є вінцем старих традиційних «морфологічних» класифікацій клинкової зброї з їх «візуальним» методом. Попри появу нових «метричних» систематизацій, вона й досі залишається чи не найбільш витребуваною у науковій спільноті, у значній мірі через ретельну увагу до всіх складових частин меча та більш широке, порівняно з системою Я. Петерсена, хронологічне охоплення матеріалу, яке Окшотт довів до XVI ст.

У другій половині XX ст. класифікацію Петерсена продовжували активно адаптувати під конкретні дослідні завдання відомі археологи та зброєзнавці [467; 487; 611].

Слідами класичних типологій Петерсена та Окшотта рухаються східноєвропейські дослідники. У Польщі цю тему розробляє низка дослідників [528], утім найбільш авторитетними і досі мабуть залишаються праці А. Надольського та М. Глосека, які творчо переосмислили традиційні типології, адаптувавши їх до специфіки локального матеріалу, виявленого на теренах Польщі, Східної Німеччини, Угорщини та Словаччини [491, 489]. Не менш повно висвітлив історію пізньосередньовічних мечів з теренів Словаччини А. Рутткай [562, 563].

Важливі дослідження пізньосередньовічної клинкової зброї на теренах Болгарії розпочали Є. Манова [331] та Ш. Апостолов [231, 232] у 1960–1980-х рр. Утім найбільш відома класична зброєзнавча й археологічна праця В. Йотова з'явилась тільки 2004 р. [298].

Принципи традиційних «морфологічних» типологій сповідують також автори сучасних систематизацій східноєвропейської холодної древкової зброї. Так до класифікації булав X–XVII ст., виконаної болгарським дослідником С. Поповим [554] увійшов 21 тип, заснований, насамперед, на морфологічних ознаках.

На тих же засадах побудований новий системний аналіз зброї Московської держави XV-XVII ст. О. Двуреченского, який проаналізував велику кількість археологічних знахідок різних років древкової та клинкової зброї [277].

Інтеграцію «морфологічного» та «метричного» підходів здійснив знаний польський зброєзнавець П. Котовіч [511]. З огляду на унікальність локального матеріалу, дослідник пропонує власну схему «типо-хронологічного» аналізу середньовічних сокир.

Визначну роль у розвитку зброєзнавства відіграла також історія мистецтва, яка зародилась у пер. пол. XVIII ст. і довгий час вважалася частиною археології. Оскільки феномен колекціонування у XIX ст. охоплював широкий спектр старожитностей різного ґатунку, ранні мистецтвознавці працювали як експерти-універсали, долучившись до розвику антикварної експертизи загалом та зброєзнавства зокрема від самого XIX ст. [585] У подальшому археологи активно використовували мистецтвознавчі методи про що зокрема свідчить згадана вище класифікація Петерсена.

Нині ця кооперація сягнула нового рівня, і від другої пол. XX ст. зброєзнавці та археологи впевнено оперують новітніми мистецтвознавчими методиками. Так ще у 60-х рр. XX ст. знана дослідниця історії зброї А. Брюн-Гофмайєр присвятила визначне дослідження писемним та іконографічним джерелам для вивчення візантійської зброї [468]. Пізніше цей напрям розвинула ціла низка фахівців. Загалом, залучення іконографічних джерел нині вважається майже обов’язковим елементом комплексного зброєзнавчого дослідження, а фахівці з історії мистецтва часто є хранителями і головними дослідниками колекцій зброї у найбільших музеях світу.

Видатне значення мистецтвознавства у зброєзнавчих дослідженнях зумовлене також тим, що вивчаючи зброю, окрему увагу приділяють дослідженню мистецького стилю, в якому її декоровано. При цьому зосереджують увагу на орнаментальних мотивах та окремих декоративних елементах, адже кожний географічний регіон та хронологічний період характеризуються оригінальними художніми стилістиками, зазвичай дослідженими у мистецтвознавстві.

З огляду на вищесказане, слід зауважити, що важливу роль у зброєзнавчих дослідженнях відігравала і продовжує відігравати також етнографія, де

розглядають не тільки традиційне оздоблення, але й особливі «національні» морфологічні типи зброї. На сьогодні створено чимало досліджень, де зброя окремих народів аналізується як етнографічний феномен, а сучасні етнографічні музеї зазвичай є осередками зберігання потужних колекцій національної зброї [679].

Розвиток музеїв й приватного колекціонування, воєнно-історичних досліджень, археології, етнографії та історії мистецтв ініціювали появу великої кількості академічних досліджень історії зброї. Воєнна історія виділилась у самостійну царину у другій половині XIX – початку XX ст. У цей період були створені найбільш фундаментальні праці з історії військового мистецтва. Пильна увага до цього напряму з боку кабінетних вчених, так і професійних військових, сприяла формуванню і розвитку зброєзнавства, фахівці якого швидко стали неодмінними консультантами при підготовці будь-якого ґрунтовного воєнно-історичного дослідження.

Після Другої світової війни у світі сформувалося кілька нових напрямків історичної науки, які безпосередньо вплинули на розвиток воєнної історії та зброєзнавства. Їх підґрунтя було закладене титанічною працею талановитих вчених першої третини XX ст. [544].

1955 р. британський історик М. Робертс запропонував концепцію т. зв. «мілітарної революції» («Military revolution») [559]. За кілька років концепція Робертса перетворилась на нову парадигму у вивченні історії Європи Ранньомодерного часу, а його наступники розвинули та суттєво переосмислили цю теорію [546; 523; 497]. Наразі в історичній науці розвинута концепція військової революції, як радикальних змін у військовій справі Європи, а згодом і всього світу, від середини XV – до початку XVIII ст., що привели до народження нової військової традиції, яка докорінно відрізняється від попередньої, середньовічної [351, с. 15]. Саме у такій трактовці ця теорія використана у нашій роботі.

Теорія мілітарної революції значно активізувала зброєзнавчі дослідження,

надавши їм нового значення і ваги. Воєнні історики почали значно частіше звертатися до джерел з історії зброї, активно залучаючи їх до новітніх досліджень, де розглядалися та реконструювалися тактичні схеми бойових дій, та детально аналізувалися переваги різних типів і цілих комплексів озброєння.

Ще більший вплив на зброєзнавство, як науку джерелознавчого циклу, справила робота знаменитої французької школи «Анналів», розпочата ще до Другої світової війни. Протягом наступних десятиліть історична наука зробила наступний крок, перейшовши від історії ментальностей та реконструкції давнього світогляду до історії повсякдення та мікроісторичних досліджень.

Зброєзнавство, як різновид джерелознавства також охопили нові тенденції, утім із значним запізненням. Після революційної праці Д. Кігана 1976 р. [505], де бойові дії вперше були проаналізовані в «мікроістоичному» контексті, наступний прорив стався вже напочатку 1990-х рр. коли з'явилися класичні праці Келлі де Врійє [586], які відобразили нові тенденції у воєнній історії та пов'язали її зі зброєзнавством у стилі школи «Анналів». Вивчаючи військову справу європейського середньовіччя, дослідник сформулював поняття мілітарної технології, встановивши стандарти для подальших зброєзнавчих студій.

Останніми десятиліттями історичну зброю активно залучають до історико-культурологічних, соціально-психологічних та мікроісторичних досліджень, як-то у працях польського дослідника О. Лавриновича, присвячених символічним та світоглядним аспектам використання зброї у Середньовічній Польщі [514].

Часом автори подібних праць поєднують означену вище проблематику з суто зброєзнавчою та археологічною. Так у працях словацького археолога М. Слівки [566] поєднано фаховий аналіз археологічних джерел зі студіями середньовічного світогляду та ментальності. Слівка широко використовує середньовічні писемні джерела для реконструкції символічного, ілюструючи свої висновки матеріалами археологічних та візуальних джерел.

Розвиток досліджень символіки та символічної функції мечів привели до

створення М. Якобссоном оригінальної типології (яка базувалась на розробках Я. Петерсена) [611].

І все ж більшість міждисциплінарних методів, у новій дослідницькій парадигмі, почали залучати для вивчення матеріальної культури, зокрема зброї. Слід зауважити, що у значній мірі вони були відпрацьовані кількома поколіннями дослідників ще до другої половини XX ст. І якщо моделювання та статистико-математичні методи, які дозволили оперувати великими масивами джерельного матеріалу, були запроваджені тільки в останній третині XX ст., то матеріалознавчі студії, які наразі є важливою складовою зброєзнавчих досліджень мали досить давню історію. Так протягом 1896-1927 рр. виходили праці Д. С. Гарднера, де дослідник вивчав давні зброярські та декоративні технології [484] та Ч. Ффоулкса [481]. У першій же половині XX ст. вийшла низка інших спеціалізованих праць [558; 561], а для дослідження залишків полеглих у битві при Вісбі (Готланд, 1361 р.) вперше було залучено експертизу, яку раніше використовували виключно у криміналістиці, а також цілком нові напрямки, як-то остео-археологія, антропологічні й мікроісторичні методи [572].

У подальшому, описові формуляри пам'яток розширились, а матеріалознавчі дослідження зброярських артефактів значно поглибились, поряд з істориками до їх аналізу активно долучились фахівці природничих дисциплін з цілим арсеналом найсучасніших аналітичних методів. Праці Р. Плейнера, Дж. Піасковського, А. Уїльямса, Дж. В. Аллана, Р. Ф. Тайлкота, Б. Гілмора, М. Мьодлінгер, М. Сакзе, К. С. Сміта, Е. Фейєрбах, Б. Бронсона, Дж. Д. Верховена, М. Дюран-Шарр [582; 567; 610] та багатьох інших сформували сьогоднішнє бачення металургійних та ковальських технологій давнини, пов'язаних зі зброярством.

Водночас розвивалися дослідження давньої ювелірної справи та інших ремісництв, пов'язаних зі зброярством. Новим жанром у зброєзнавстві стало виявлення, опрацювання та переосмислення стародавніх манускриптів,

присвячених обробці металів та мінералів [219; 508]. Ця робота дозволила закласти підвалини для наукового вивчення, практичного розуміння та відтворення зброярських технологій минулого.

Наукове осмислення давнього зброярства вкупі з мікроісторичними дослідженнями надало потужного імпульсу для популяризації зброєзнавства та масової реконструкційної діяльності. Ще К. Блейр, один з найбільш відомих повоєнних європейських дослідників давніх зброярських технологій, свого часу широко розгорнув цикл публічних лекцій, де популяризував знання з історії стародавнього зброярства і зброї [723]. Згодом, цілі колективи ентузіастів ковальської справи долучились до виготовлення реплік давньої зброї різного рівня – від сувенірної продукції до точних копій історичних зразків. Намагаючись втілити історико-технічні відкриття академічних науковців, сучасні ковалі заново відкрили більшість втрачених практичних прийомів, необхідних для виготовлення автентичних реплік історичної зброї, надавши нового життя стародавнім технологіям.

Так було реконструйовано чимало повних виробничих циклів виготовлення різних видів зброї, рецептів стародавніх сталей та стопів. Завдяки розумінню виробничих процесів виготовлення предметів озброєння, були створені і введені до наукового обігу оригінальні класифікації клинків, які базуються на усталених технологічних схемах їх виробництва у давнину [582].

На сьогоднішній день чи не найбільш складною проблемою для вивчення залишається реконструкція історичного процесу виготовлення булатної сталі. Від часів відкриттів П. Аносова, який ще у XIX ст. розкрив європейському суспільству «таємницю булату», науковці запропонували чимало оригінальних способів його виробництва, аж до листового прокату, а ковалі розробили та освоїли ремісничі техніки роботи з цим примхливим матеріалом. Утім, навіть попри відкриття і публікацію важливих історичних джерел, деталі автентичного технологічного процесу залишаються остаточно не з’ясованими.

Завдяки бурхливому розвитку реконструкційної діяльності, в останній чверті

XX ст. з’явився цілий шар наукових досліджень нового типу, де сучасні реконструктори, майстри ковальської справи діляться заново відкритими технологічними процесами та розмірковують над їхнім історичним розвитком [499]. Робота проводиться в межах діяльності міжнародних й локальних наукових конференцій та товариств, як-то Конференції дамаської сталі в університеті Нью-Йорка, Всесвітнього конгресу ковалів в Аахені, Німецької асоціації реставраторів творів мистецтва, регулярних подій Німецького інституту заліза і сталі тощо. Безцінний практичний досвід сучасних майстрів дозволив верифікувати численні наукові теорії, водночас відкривши двері ще більшої популяризації історії техніки [644].

З розвитком природничих і точних наук матеріалознавчі методи дослідження історичних джерел сягнули нового рівня, наразі їх широко застосовують для вивчення давніх виробничих технологій, встановлення походження артефактів, побудови стратегій їх реставрації та консервації [584]. Використані вони і в нашій роботі при дослідженні чорних і кольорових металів.

Так зброєзнавство встановило міцні зв’язки з природничими і точними науками.

Іншим реконструкційним напрямком зброєзнавства стало дослідження бойових мистецтв давнини.

Справжніми інтелектуальними центрами розвитку зброєзнавства від др. пол. XIX – поч. XX ст. стали вищі військові навчальні заклади, де на основі кадрового офіцерського складу створювались дослідницько-педагогічні осередки у яких згодом сформувалися цілі наукові школи. Відповідно державні військові установи формували власні зібрання холодної та вогнепальної зброї для педагогічних й дослідницьких потреб, а також вивчення можливостей удосконалення засобів збройної боротьби. Праці англійців – А. Хаттона, лорда Егертона, та ін. стали основою надзвичайно актуальних нині реконструкційних досліджень давніх технологій використання зброї та розвитку бойових мистецтв. У XIX ст. військових фахівців цікавив суто практичний аспект цієї справи,

зокрема з огляду на те, що фехтування усе ще залишалось важливою частиною військової підготовки офіцерів і мало практичний застосунок. Більшу частину XX ст. зазначена проблематика цікавила хіба що музейників, театральних й кінематографічних постановників та поодиноких ентузіастів. І тільки з розвитком мікроісторичних досліджень та феномену «живої історії» у другій половині XX ст. на неї звернули увагу історики.

За століття розвитку напрямок отримав цілком нову академічну якість: нині він базується на дослідженнях т. зв. фехтбухів – фехтувальних трактатів давніх часів. Вперше розпочавши наукові дослідження історії бойових мистецтв Європи, італійський історик Сідней Англо [460] викликав до життя хвилю науково-дослідних та популярних праць: протягом наступних років були переосмислені, перекладені та перевидані усі найважливіші фехтувальні манускрипти Середньовіччя та Раннього Нового часу. Унікальність цих матеріалів полягає у специфіці їх дослідження, адже для розуміння та оцінки тверджень, викладених у фехтувальних манускриптах, недостатньо класичних джерелознавчих методів – необхідні реконструкція та культивація певної культури роботи людського тіла відповідних епох, іншими словами – розробка проблем історії фізичної та військової культури та їх реконструкція.

Спортсмени, реконструктори та численні ентузіасти швидко долучилися до роботи науковців, – по всьому світу почали виникати спортивно-історичні гуртки та створюватись асоціації історичного фехтування. Уся ця бурхлива діяльність швидко переросла власне науковий запит та навіть потреби послідовників «живої історії», миттєво поширившись у царину спорту та бізнесу, витворивши новий пласт сучасної фізичної культури. Послідовники напряму вивчають і практикують давні бойові мистецтва на основі вже проаналізованих джерел та самі роблять чималий внесок у їх дослідження [732]. Так чимало праць з історії бойових мистецтв створено саме фехтувальниками й реконструкторами, які перетворили своє хоббі на професію [472; 509]. У цьому відношенні історія бойових мистецтв повторила шлях класичного зброєзнавства, коли на

професійних істориків зброї перетворювались аматори-колекціонери, а чимало спершу аматорських колекцій стали основою великих музейних зібрань.

На сьогоднішній день дослідження історії бойових мистецтв зайняли свою нішу в історичній науці і посідають особливе місце у зброєзнавстві. Видається широкий спектр наукових праць і часописів: від публікації писемних джерел до переосмислення й реконструкції зброї та практик окремих фехтувальних шкіл, енциклопедій бойових мистецтв тощо. Поважні дослідники, які створюють цикли праць, обов'язково включають до них спеціальні реконструкції. Наразі будь-яке грунтовне дослідження історичної зброї, що претендує на статус «комплексного» пов'язане з «живим» експериментом, який неодмінно включає реконструкцію історичних зразків та процесу їх використання. Такий сучасний підхід є вінцем сучасних мікроісторичних досліджень, де аналізуються усі можливі аспекти використання предметів людської діяльності давніх часів, а для історика важливим є не тільки глобальні історичні процеси, але найдрібніші деталі стародавнього людського побуту та їх осмислення людиною давнини.

Розгортання професійних досліджень історії бойових мистецтв знаменувало розширення джерелознавчої методології та фахового корпусу дослідників. Зауважимо, що радикальна міжгалузева інтеграція взагалі є візитівкою спеціальних історичних дисциплін у XXI ст.

Ще у XIX ст. в окремий напрямок зброєзнавства почало виділятися дослідження символіки та епіграфіки на зброї, щільно пов'язаних з палеографією* та геральдикою. У працях хранителя Бергенського музею у Норвегії А. Л. Лоранжа [519] та дослідника зі Швейцарії Р. Вегелі [588] було не тільки частково інтерпретовано зміст сентенцій на клинках, але й виділена група написів, яку вчені пов'язали з виробничими центрами.

У той саме час у Центрально-Східній Європі символіку, зокрема на клинках, досліджував В. Лозинський [522], який інтерпретував виявлені знаки, як

* Зауважимо, що розвиток палеографії пов'язаний з розшифровкою давньоєгипетського письма здійсненого Жан-Франсуа Шампольоном 1824 р.

власницькі. З цього приводу варто зауважити, що вже на початку XIX ст. в музеях Європи експонували зброю, особисту приналежність якої визначали на підставі клинкової епіграфіки*.

Розвиток досліджень написів та символів на зброї у пізніші часи щільно пов'язаний з науковим спадком Я. Петерсена. Ще 1937 р. Х. Арбман [461, s. 216–230] встановив імпортне для Скандинавії походження більшості типів мечів, описаних у Петерсена. Подальші дослідження розвинули його положення. Найповажнішим аргументом у цьому дискурсі досі вважається досліджена клинкова епіграфіка – саме написи на мечах латиною, насамперед християнські імена чи терміни, які вказують на християнських виробників.

Слідом за середньовічною розпочалось широке вивчення епіграфіки та символіки зброї Нового часу, яка надає значно більше за середньовічну дослідного матеріалу.

Не буде перебільшенням стверджувати, що найбільше історичних відомостей з історії зброярського виробництва вдалося отримати саме через дослідження виробничих знаків (тавр), що стало окремою темою у зброєзнавстві.

Не меншу увагу дослідників привернуло вивчення біографічних даних виробників зброї.

Найбільше таких видань довідкового характеру з'явилось у другій половині XX ст., хоча вже у XIX ст. європейські фундатори зброєзнавства масово доповнювали свої праці невеликими клеймівниками** (ця традиція збереглась до наших днів).

Після Другої світової війни з'явились перші спеціалізовані видання, присвячені європейським написам на зброї [485; 496], а у 1960-х рр. – східним [530].

Чи не найбільшою вадою спеціалізованих клеймівників давньої зброї був

* Тут варто згадати експозицію пам'яток зібрання князів Чарторийських, яке у 1801-1831 рр. функціонувало у Пулавах як музей «Святині пам'яті», згодом – «Святині Сивілли» та виставлені там палаш і бердиш Богдана Хмельницького. Детальніше див.[366, с. 36, 58, 64; 413, с. 145–147].

** Так невеликий довідник виробників зброї з таврами вже супроводжував книжку А. Демміна, винахідника самого терміну «Зброєзнавство» [476].

кричущий брак інформації по багатьом виробничим символам, зокрема періодів Середньовіччя та Раннього нового часу. Окрім того, через графічну природу тавр, у подібних довідниках завжди важко було організувати ефективну пошукову систему. Відтак, сучасні дослідники шукають шляхи вирішення цих проблем.

У цьому зв'язку слід згадати клеймівник, С. Кіннмана [510], який створив своєрідну пошукову систему тавр, розташувавши їх у групах, відповідно до основних композиційних елементів.

На новий науковий рівень вивела традиційну схему «клеймівників» серія довідників відомого колекціонера та дослідника Р. Х. Бездека «Мечі та їх виробники»*, видана у США наприкінці XX- поч. XXI ст.**, та присвячена виробникам холодної зброї різних країн.

Слідом за виробничими розпочались дослідження інших символів, зокрема знаків приналежності зброї – емблем, гербів [490], а також епіграфіки різного походження.

Так міцнішали зв'язки зброєзнавства з іншими спеціальними історичними дисциплінами – палеографією, символікою, геральдикою, біографістикою тощо. Для нашої праці аналіз клинкової символіки та епіграфіки має засадниче значення.

XX ст. знаменувалось переосмисленням наукової зброєзнавчої термінології, інтеграцією її на науковому ґрунті у цілісну систему. Подібні спроби започаткували дослідники ще у XIX ст. [480].

Розвиток зброєзнавчої термінології XX ст. нерозривно пов'язаний з ім'ям видатного американського гірського інженера, колекціонера, дослідника й мандрівника Д. К. Стоуна (1859-1935). Результатом багаторічної праці вченого став фундаментальний термінологічний словник історичної зброї, виданий 1934 р. [706].

---

* Англійською: «Swords and Sword Makers».
** Див. напр.: [464].

В останній третині XX ст. у великій кількості почали з’являтись визначники та дослідницькі монографії з історії розвитку регіональної зброї, окремих груп й різновидів, а також дослідження зброярських колекцій. Розквітали визначники і словники історичної зброї, написані на значно вищому за попередні науковому рівні.

Низка спроб повторити успіх Дж. К. Стоуна витворила й донині продовжує продукувати численні словники та енциклопедії стародавньої зброї [705]. Однією з найбільш вдалих, на нашу думку, можна вважати видану у США «Повну енциклопедію зброї та обладунків» Л. Тарасюка та К. Блейра [708]. Між іншим було значно доповнено і перевидано чимало старих словників. Так до нашого часу славетна праця Стоуна вже витримала вісім перевидань.

Серед словників особливе місце посіли т. зв. «Лексикони», причому як традиційні [693] так і цілком нового типу, зокрема присвячені дослідженню та інтерпретації історичних термінів [691]. Останні такі напрацювання дозволяють поставити питання переосмислення та поглиблення сучасної зброєзнавчої термінології.

Новим явищем у зброєзнавстві стали «рафіновані» визначники, власне різноманітні посібники для колекціонерів, у яких популяризатори історії зброї, (відомі науковці, журналісти, реконструктори тощо) у популярній та стислій формі подають матеріали, необхідні для того щоб зорієнтувати початківця у неосяжному морі старовинної зброї на світовому антикварному ринку [709].

Наразі дослідження зброї провадяться як у музеях, так і у стінах вищих навчальних закладів – захищаються дисертації, створюються монографії, які охоплюють найширший спектр джерелознавчої проблематики [610; 609]. Так проблемам історії зброї присвятили дослідження знані у світі воєнні історики – Д. Ніколь, Е. Крістіансен [539; 471] та ін.

Значно побільшало також загальних досліджень з історії зброї, які тепер частіше об’єднують з визначниками та каталогами колекцій. Водночас помітно звузилися як хронологічні межі так і проблематика досліджень: наукові праці

стають більш спеціалізованими. Так на сьогоднішній день неважко віднайти монографії спеціально присвячені морській, кавалерійській, морській та іншим різновидам зброї окремих країн, хронологічних періодів тощо [529; 549].

Попри те, що сучасні тенденції розвитку історичної науки все активніше проникають в Україну, кількість зброєзнавчих праць тут все ще залишається недостатньою.

Перші спроби осмислити українську зброєзнавчу історіографію з'явились у колах української еміграції на початку 1970-х рр. [451] У XXI ст., коли розпочався більш активний розвиток цієї галузі історичних знань, українські дослідники порушували проблему історіографії у кількох наукових статтях [424; 309], дисертаціях [601; 602] та монографіях [330].

Хоча на теренах Російської імперії науковий та суспільний інтерес до вивчення воєнної історії та пам'яток давньої зброї підвищився наприкінці XVIII ст., наукові праці, присвячені озброєнню козацтва, почали з'являтися тільки наприкінці XIX ст. Від того часу вчені періодично зверталися до цієї проблематики у спеціальних, воєнно- та загальноісторичних дослідженнях.

Перші наукові розвідки, присвячені комплексу козацького озброєння та його окремих різновидів віднаходимо серед праць видатних українських вчених та колекціонерів – О. Лазаревського, Д. Яворницького, В. Тарновського, О. Поля, Т. Легоцького та ін.

Зброєзнавчий доробок знаменитого історика, етнографа, фольклориста і археолога Д. Яворницького пов'язаний з його діяльністю як етнографа та збирача козацьких старожитностей. Ще 1888 р. він виконав кілька зброєзнавчих описів окремих зразків козацької зброї, а деякі навіть проілюстрував [452, с. 25, 46, Рис. 7]. Одне з перших в історії зброєзнавства комплексних наукових досліджень козацького озброєння вчений здійснив у першому томі своєї засадничої праці [454, с. 164-168].

При описі холодної зброї вчений приділив підвищену увагу термінам, що зустрічаються в писемних джерелах, способу носіння та загальному стилю

оздоблення, традиціям, пов’язаним з використанням зброї, нарешті документальним свідченням її застосування. Д. Яворницький, на жаль, оминув проблему класифікації пам’яток. До того ж конструкцію та різновиди зброї описано тільки в загальних рисах. Наприкінці розділу вчений висловлює деякі міркування стосовно тактичних переваг козацького озброєння у порівнянні із західноєвропейським. Дослідження виконане на високому для того часу науковому рівні, спираючись на усні, писемні та речові джерела, роботи провідних істориків свого часу. Зброєзнавчий доробок Яворницького наслідує етнографічний стиль ранніх європейських праць з історії зброї.

Науковий доробок інших відомих збирачів козацької давнини представлено переважно у каталогах, що стали першими детальними описами їхніх зібрань, найвизначніші з яких пізніше перетворилися на музейні колекції [666]. Так, в основу колекцій Чернігівського історичного музею покладено збірку В. Тарновського, Дніпропетровського історичного музею – О. Поля та Д. Яворницького, Полтавського краєзнавчого музею – К. Скаржинської, Мукачівського історико-археологічного музею – Т. Легоцького тощо. На жаль, більшість із цих давніх каталожних описів виконано занадто спрощено, навіть фрагментарно. Як наслідок, повноцінно атрибутувати за ними музейні експонати здебільшого неможливо. Утім, трапляються й інші приклади, коли автори каталогів відзначають надзвичайно характерні, притаманні зразку прикмети, які важко сплутати з чимось іншим. Зрідка тексти навіть супроводжуються гравюрами та фототипіями. Це ж стосується каталогів найбільших на той час імператорських музейних зібрань. Зокрема важко переоцінити значення фотографічних зображень клинкової зброї, розміщених у каталогах Арсеналу Царського Села [302; 632].

Особливу увагу необхідно звернути на відмінно проілюстрований каталог зібрання В. Тарновського, що відіграв важливу роль для нашого дослідження. Адже досліджені нами експонати колекції Чернігівського історичного музею уперше введено до наукового обігу саме у зазначеному каталозі [666].

Серед визначних істориків другої половини XIX ст. козацьку зброю вивчав О. Лазаревський – один із перших українських дослідників, який працював як історик-енциклопедист та польовий практик – описуючі окремі зразки зброї, віднаходив місця зберігання раритетів та вводив до наукового обігу документи, що стосувалися комплексу козацького озброєння першої половини XVIII ст., персонального складу окремих військових підрозділів та їх оснащення [226].

Часом інформація щодо козацького озброєння з'являлася у періодичних виданнях наукових товариств кінця XIX – початку XX ст. Так, у доповідях «Исторического общества Нестора-летописца» (1873-1917 рр.) неодноразово публікувалися спогади сучасників давніх подій, зокрема й фрагментарні згадки про козацьку зброю [395]. Іноді тематичні повідомлення можна зустріти у дослідженнях Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченко [350].

Загалом, незважаючи на наявність окремих розвідок, зброєзнавча проблематика так і не набула великої популярності серед українських істориків початку XX ст., на відміну від їхніх європейських колег. Так, в одинадцятитомній епохальній праці М. Грушевського (який мав фахові дослідження у галузі воєнної археології [268]) у надзвичайно докладних розділах, присвячених матеріальній культурі й побуту населення України, зброї присвячено лише декілька рядків [270, с. 386-387].

У 20-х роках XX ст. ситуація істотно не змінилася. Попри те, що вийшло друком чимало праць з історії України, присвячених історії козацтва, про зброю дослідники згадували епізодично, насамперед, при аналізі документів, що стосувалися ремісничого виробництва міських цехів. Саме досліджуючи цехове виробництво історики вперше зацікавилися професійним інвентарем ремісника-коваля, зокрема й зброярським, що отримало розвиток у пізніших дослідженнях [325, с. 276]. Незадовго перед цим в «Записках ВУАН» вийшла друком стаття В. Модзалевського [339]. Ці праці заклали фундамент майбутніх історичних досліджень зброярських технологій в Україні.

Визначний внесок у справу упорядкування й дослідження численних зразків історичної зброї належить провідним імперським зброєзнавцям (Ф. Жілю, Е. Камереру, Е. Ленцу, П. фон Вінклеру та ін.), зберігачам найбільших зібрань музейного типу. Саме у величезних колекціях російських можновладців зосереджувалося чимало зразків, які ми нині розглядаємо як «козацькі» і саме зусиллями перших істориків зброї їх було введено до наукового обігу, розроблені перші класифікації.

Сталу традицію належного упорядкування музейної документації мають найбільші польські колекції, – у цих зібраннях також зосередилось чимало козацьких раритетів.

Не меншу сумлінність виявлено при укладанні каталогу міських музеїв Львова, де зафіксовано основу складу колекції зброї нинішньої ЛІМ [698].

Польським фахівцям також належить безперечний пріоритет у дослідженнях львівського золотарства, а відтак і ювелірного зброярства. Йдеться, насамперед, про праці В. Лозинського, у яких вчений ввів до наукового обігу потужний масив писемних джерел, що стосуються львівського ремісничого виробництва [520; 521; 522].

Підсумовуючи, відзначимо, що праці XIX – першої чверті XX ст., на нашу думку, навряд чи можна вважати зброєзнавчими з погляду сучасної джерелознавчої методології, яка у ті часи тільки починала формуватися. І все ж найбільше значення праць з вивчення зброї названого періоду полягає, насамперед, у зібранні й загальному упорядкуванні джерельних матеріалів. Надзвичайно цінною є також джерельна інформація різного походження, прискіпливо зібрана першими науковцями в кінці XIX– на початку XX ст., тобто у ті часи, коли ще не було остаточно перервано живий зв’язок між дослідниками та поколінням справжніх козаків й їхніх прямих нащадків. Саме такі відомості часто-густо стають єдиним ключем до атрибуції заново віднайдених раритетів.

В СРСР визначну роль при підготовці майбутніх зброєзнавців відіграв Державний інститут історії мистецтв у Санкт-Петербурзі (згодом – Петрограді,

Ленінграді), який був заснований графом В. П. Зубовим 1912 р. і проіснував до 1931 р.

Інший науково-дослідний заклад, який відіграв ключову роль у розвитку археології та зброєзнавства в СРСР – Інститут археології АН СРСР (з 1957 р.; заснована у Петрограді 1919 р. як Російська Академія історії матеріальної культури).

У стінах зазначених установ зросла ціла плеяда відомих вчених, музейників, археологів, серед яких було чимало майбутніх зброєзнавців.

У 1930-х рр. була опублікована низка статей, присвячених історії зброї, зокрема – А. Арциховського [234], В. Арендта [233], та інших.

Розвитку зброєзнавства, як і радянської історичної науки загалом, їх інтеграції до світового науково-історичного поля перешкоджала сталінська «Залізна завіса» та упередження тоталітарної ідеології, що призводили до репресій проти прогресивних науковців. Більшість істориків зброї того часу неодноразово звільняли з роботи за політичними мотивами, ув'язнювали та засилали, а О. Свєчін, В. Арендт, А. Захаров, як і чимало інших видатних радянських вчених, були страчені у сталінських катівнях.

Одними з фундаторів досліджень сировинної бази місцевого виробництва зброї стали західноукраїнські історики, які працювали в незалежній від російських та радянських урядів структурі НТШ (заснованого ще у 1873 р.). Незадовго до ліквідації цього наукового осередку радянською владою у «Записках НТШ» вийшла велика стаття І. Карпинця, де були докладно проаналізовані чисельність, розташування, кількісний та якісний склад продукції рудень та рудницьких кузень у західних областях України протягом XVIII–XIX ст. [300]. Чималу увагу автор також приділив аналізу сировини та реконструкції рудного виробничого процесу. Ця праця надала важливі матеріали для продовження роботи з вивчення основи зброярських технологій.

Теоретичні дослідження з історії зброї 1930-х рр. отримали розвиток у національних студіях воєнно-історичної спрямованості. 1936 р. вийшла друком

видатна двотомна праця І. Крип'якевича та Б. Гнатевича «Історія Українського війська», де автори вперше зробили спробу простежити історію розвитку національної військової справи та озброєння, починаючи від часів Київської Русі [319]. Основну увагу в роботі дослідники сконцентрували на системі організації та забезпечення війська, тактичній і стратегічній концепції ведення бойових дій, нарешті історії військових кампаній. Самій же козацькій зброї було присвячено лише кілька сторінок [319, с. 257–260, 270–272]. Її дослідження ґрунтується на писемних джерелах (переважно – згадках очевидців) та ілюстративних матеріалах, передрукованих з праць попередників. При аналізі зброї дослідників здебільшого цікавлять історичні назви холодних й вогнепальних різновидів, їхнє місце в комплексі озброєння тощо. На жаль, недостатньо уваги приділено самим речовим джерелам, що проаналізовані дуже поверхово, на основі запозичених описів та ілюстрацій.

Незважаючи на велику кількість недоліків, проаналізована праця залишила слід в історії українського зброєзнавства як спеціальне дослідження воєнно-історичного спрямування, в якому автори вперше приділили окрему увагу проблемі козацького озброєння.

Вагомий науковий внесок у справу дослідження львівського зброярського виробництва у період між двома світовими війнами зробили польські фахівці, насамперед, Т. Маньковський. У своїх засадничих працях він провів глибокий мистецтвознавчий аналіз стилістичних особливостей львівського вірменського зброярського виробництва [524; 525; 526]. Дослідник, зокрема, вважав, що окремі різновиди так званих шабель-«вірменок» завдячують формою свого ефесу вірменській національній зброї, що сформувалася задовго до появи ремісників цієї національності у Львові. Така позиція не могла не спровокувати гострої полеміки щодо появи історичних типів східної клинкової зброї у Речі Посполитій. У дискусіях брали участь класики польського зброєзнавства, серед яких звучали імена знаних істориків зброї – С. Мейєра [532], В. Джєвановського [477] та ін. Не останню роль у цих наукових баталіях відігравав польський

часопис «Broń i Barwa» – видатний центр зброєзнавчих студій свого часу. Зауважимо, що відлуння розпочатої тоді дискусії докотилось до останніх десятиліть XX ст. [595, s. 279-280; 301, c.33–34; 503].

У 1940-50-х рр. військова проблематика фрагментарно висвітлювалася у межах праць, присвячених загальній історії козаччини [318; 261]. У рідкісних спробах проаналізувати комплекс козацької зброї, в українській історіографії того періоду, порівняно з працями початку XX ст., можна спостерігати тимчасовий застій. Це тим більш прикро, оскільки в наукових центрах Москви та Ленінграду ще від 1930-х рр. розпочався процес інтенсифікації зброєзнавчих та археолого-зброєзнавчих досліджень, що продовжили активно розвиватись і у повоєнні роки. Позитивні моменти стосуються загального підвищення якісного рівня досліджень матеріальної культури в радянській історичній науці, що відобразилося у дослідженнях ремісничого виробництва середньовічних українських міст. Зокрема продовжувалося вивчення української металургії [260], також вперше було звернуто увагу на інвентар цехових мечників Львова [244, с. 17].

Одним із нечисленних військових істориків, який спробував піддати козацьку зброю типологічному аналу, був Ю. Тис-Крохмалюк. Найвагоміший внесок у вивчення козацької зброї він зробив у роботі, присвяченій військовим походам Б. Хмельницького [400].

Характеризуючи козацьке озброєння у невеликому розділі, вчений вперше звернув увагу на цінність майнових описів українських замків для пояснення давніх назв зброї. Іншими науковим досягненням у праці є поглиблене студіювання клинкової зброї, виокремлення групи зброї селянської, саме бойових кіс, на основі одного тільки аналізу писемних джерел.

1960-ті рр. відзначені найвідомішими працями О. Апанович та В. Сидоренка, дослідників, які, по суті, стали фундаторами сучасного українського зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни.

Знана дослідниця козацької давнини О. Апанович вперше створила

національну історичну концепцію Збройних сил України XVII – першої половини XVIII ст. Нею детально проаналізовано принципи комплектування, організації, забезпечення, військової тактики, мобілізації українського козацтва, його бойове і фортифікаційне мистецтво [229]. Її перу також належить перший у вітчизняній історичні науці аналіз історіографічної бази воєнно-історичних досліджень у попередні часи [230].

Незважаючи на фактичну відсутність у працях дослідниці зброєзнавчої конкретики саме її роботи стали основним теоретичним підґрунтям як подальших численних воєнно-історичних студій так й досліджень у галузі зброєзнавства.

Натомість у руслі джерелознавчої класики працював знаний фахівець, зберігач зброї Державного історичного музею Української РСР (нині – НМІУ) В. Сидоренко. Саме йому належить перша в українській історичній науці характеристика зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни [380]. Окрім методологічної, дослідник розробляв проблематику озброєння козацької піхоти середини XVII ст. та виробництва зброї в Україні [379; 377; 375; 381; 378; 383; 382]. Комплексно досліджуючи військову справу козацтва, вчений характеризує вогнепальну та холодну зброю, детально пояснюючи, які саме різновиди криються за різними історичними назвами в писемних джерелах, а також розглядає її технічні та художні особливості. Ним також залучено писемні джерела з метою більш детальної реконструкції зовнішнього вигляду зброї та матеріалів, застосованих при її виробництві.

При дослідженні місцевого виробництва зброї В. Сидоренко переосмислює та зводить докупи розпорошений матеріал, присвячений цеховому виробництву зброї в українських містах.

Вчений вперше серед істориків зброї широко залучив у свої дослідження іноземну (зокрема польську) історіографію де класична зброєзнавча проблематика була вже на той час ґрунтовно розроблена.

Діяльність вченого у великій мірі обумовила значні досягнення його

наступників у вивченні вогнепальної та холодної козацької зброї.

На жаль, у невеликій загалом науковій спадщині В. Сидоренка ми так і не знаходимо відповіді на питання щодо гіпотетичної автентичної морфології козацької зброї про яку дискутували попередники.

У цей же період 1960-х рр., з розривом у кілька десятиліть, відновлюються дослідження сировинної бази металообробки, цього разу на Лівобережній Україні. Зауважимо, що книга П. Федоренка [435] досі залишається чи не єдиною відомою розробкою у своїй галузі яку й досі активно використовує не одне покоління воєнних істориків. В цій монографії не лише реконструйовано процес виробництва заліза на руднях, але й виявлено розташування більшості з них, з'ясовані власники залізорудних заводів, виробничий асортимент, врешті показано як козацьке військо забезпечувалося зброєю та боєприпасами.

Своєрідний розвиток зброєзнавство отримало в мистецтвознавчих працях П. Жолтовського та М. Петренка, присвячених історії золотарства та художнього лиття в Україні [283; 286; 285; 354]. Окрім продовження вивчення зброярських технологій, ці роботи вперше у вітчизняній історіографії внесли відсутній у попередніх працях елемент мистецтвознавчого аналізу, без якого будь-яке серйозне дослідження зброї просто неможливе.

Бурхливий розвиток воєнно-історичної тематики 1970-80-х рр., пов'язаний, передусім, з підвищенням військової складової в археологічних дослідженнях СРСР. У наукових колах стають відомими праці українських археологів які вивчали військову справу та металообробні технології давнього населення України – Є. Черненка, С. Скорого, О. Симоненка, Б. Шрамко та ін.

На тлі загального розвитку історії зброї, тематика військового мистецтва козацтва та його озброєння не могла довго залишатися покинутою напризволяще. Відтак, на початку 1990-х рр. зусиллями українських археологів, насамперед І. Свєшникова, відбувся справжній прорив у вивченні козацької зброї. Почавши з розкопок на місці битви під Берестечком 1651 р. (перша

розвідувальна експедиція була організована 1970 р.) у процесі широкомасштабних, майже чвертьстолітніх досліджень, вчений вийшов далеко за межі суто археологічних завдань, створивши цілу низку наукових праць, увінчаних знаменитим археологічним, воєнно-історичним і зброєзнавчим дослідженням «Битва під Берестечком» [370; 371].

У роботі докладно проаналізовано потужний корпус джерел різних типів – писемних та іконографічних із залученням великого обсягу історичних документів та художніх творів, у тому числі іноземного походження. Утім, беззаперечний пріоритет І. Свєшников відводить речовим джерелам. Учений наголошує, що вперше у вітчизняній науці середньовічну битву він вивчає археологічними методами. Завдяки такому підходу ми отримали новаторську працю, що вивела українське зброєзнавство на недосяжний для попередніх досліджень рівень наукової інтеграції.

Вчений докладно проаналізував комплекс віднайденої холодної та метальної зброї, провів чималу роботу з українізації зброєзнавчої термінології.

Окремі розділи книги присвячені козацьким амуніції та військовому оснащенню. Загалом, величезна кількість залучених речових джерел уперше відкрила можливість для виконання цілісної повноцінної реконструкції збройового комплексу українського козака, на жаль, так і не виконаної в монографії.

Загальним недоліком розділів, присвячених зброї, є недостатня увага дослідника до історичних назв зброї, що зазвичай згадуються в документах.

Більшість інших недоліків праці, пов’язані з обмеженістю джерельної бази: на матеріалах тільки одного зібрання складно робити занадто широкі узагальнення.

Дослідження І. Свєшникова, яке й досі залишається актуальним, продемонструвало ефективність методів воєнної археології для досліджень козацького періоду і заклало потужний фундамент для їх подальшого розвитку в сучасній Україні.

Найбільш ґрунтовні, багаті на знахідки дослідження у районах колишнього розташування Запорозьких Січей, що передували праці Свєшнікова, були пов'язані, насамперед, з підводною археологією. Зауважимо, що підводним археологам нині завдячуємо не тільки піднятою з дніпровського дна «чайкою», але й унікальними зразками стародавньої холодної зброї.

Праця І. Свєшнікова сприяла інтенсифікації вивчення козацького озброєння у наукових працях, присвячених широкій проблематиці воєнної історії України. Серед помітних досягнень 1990-х рр., побудованих на основі писемних та щойно введених в науковий обіг речових джерел, варто згадати напрацювання І. Стороженка та В. Сергійчука, що з'явилися у 1996 р. практично водночас і стали логічним продовженням студіювань попередників вже на новому науковому рівні.

І. Стороженко присвячує окремий розділ комплексу озброєння українських козаків часів Хмельниччини не лише з метою детальної реконструкції загальної тактичної схеми бойових дій козацького війська, але й визначення конкретного місця в ній груп вояків, озброєних однотипними різновидами ручної зброї [396, с. 47–72].

Праця В. І. Сергійчука [373] присвячена тому ж таки хронологічному періоду – середині XVII ст. Аналіз козацького озброєння, що переважно ґрунтується на матеріалах І. К. Свєшнікова і доповнений відомостями українських та іноземних дослідників, навряд чи може розширити висновки попередників. Справжня наукова новизна роботи полягає у матеріалі, присвяченому виробництву зброї в Україні. Це, зокрема, архівні матеріали, а також велика дослідницька робота з пошуку та відбору матеріалів (у тому числі у зарубіжній історіографії) щодо процесів видобування й обробки сировини, самого виробництва зброї й амуніції в українських містах та на Січі.

Від середини 1990-х рр. значно пожвавилась практична музейна робота у державних та приватних колекціях зброї. У нашій праці використані дослідження холодної козацької зброї, що активно провадяться в історичних

музеях Києва [639], Львова [334], Харкова [237; 238; 239; 240], Запоріжжя [641] та ін. Помітно зросла кількість присвячених зброї публікацій у збірниках наукових праць та матеріалах науково-практичних конференцій. Так, у «Наукових записках Львівського історичного музею» вийшов цикл праць зберігача фондів зброї Б. Мельника, який зробив помітний внесок у вивчення холодної зброї та львівського зброярського виробництва [334].

Логічним продовженням попередніх ґрунтовних розробок стала праця А. Владзімірского «История холодного оружия Украины» [257]. Праця не є науковою монографією, в класичному розумінні цього слова, скоріше це узагальнюючий довідник, що сполучив новітні, для свого часу, результати археологічних, етнографічних та воєнно-історичних досліджень. На сьогоднішній день ця праця залишається єдиною спробою фахово простежити розвиток основних різновидів холодної зброї на теренах України від найдавніших часів до XX ст.

Наприкінці 90-х рр. XX ст. на новий науковий рівень вийшла справа реставрації та реконструкції комплексів давнього озброєння, вперше у повному обсязі відображена в монографії знаного фахівця-реставратора, проф. О. Мінжуліна [649]. Звичайно, що прийоми та напрацювання в галузі дослідження давніх технологій швидко вийшли за вузькі межі музейних потреб й нині активно застосовуються широким колом фахівців.

Ознакою жвавої наукової роботи стали конференції, спеціально присвячені воєнній історії, започатковані зусиллями центральних та регіональних музеїв, державних і недержавних установ та організацій. Так, Національний військово-історичний музей України заснував низку щорічних всеукраїнських конференцій, присвячених різним аспектам історії військової справи в Україні. За їх результатами видано збірники наукових праць [337].

Ще на початку нового тисячоліття проблематику козацького озброєння традиційно продовжували вивчати у межах воєнно-історичних досліджень, утім, з нижчою за попередників науковою ефективністю [288, с. 146; 389, с. 228–235].

Відсутність тут серйозних результатів знаменувала давно назрілу потребу у більш спеціалізованих історичних працях. У нових умовах стало неможливо ефективно працювати за старою схемою, намагаючись у межах загальної воєнної історії вирішувати ще й вузькі джерелознавчі завдання.

Нестача спеціальних зброєзнавчих досліджень стала гостро відчутною на черговому етапі упорядкування речових джерел в музейних колекціях, коли виникла потреба на сучасному науковому рівні атрибутувати предмети озброєння. Відтак у багатьох новітніх каталогах продовжували фігурувати сотні неперевірених застарілих атрибуцій, іноді виконаних понад півстоліття тому [674].

Отже, бурхливий розвиток історичного джерелознавства останньої декади XX ст. привів до встановлення нових стандартів у зброєзнавстві, підвищивши вимоги до сучасного дослідження з урахуванням новітніх інтеграційних тенденцій у цій спеціальній історичній дисципліні.

Відповідаючи назрілим вимогам, в Україні нового тисячоліття формується цілком новий тип зброєзнавчих досліджень.

На основі вивчення широкого комплексу джерел та залучення методів суміжних дисциплін побудовано новітні зброєзнавчі дослідження О. Мальченка, С. Терського, О. Мінжуліна, О. Сокирка, Д. Тоїчкіна, В. Гуцула, О. Титкова, Д. Бадаєва, Р. Косарєва та інших дослідників.

Загалом тему розвитку комплексів озброєння від прадавніх часів до Раннього Нового часу на теренах України порушує нині чимало істориків, археологів та джерелознавців – М. Відейко, В. Клочко, Л. Войтович, І. Возний, С. Пивоваров, А. Папакін, В. Прокопенко, О. Попельницька, О. Шевченко, В. Калініченко, Ю. Шелехань, та ін.

Результатом розвитку зброєзнавства й водночас новим поштовхом до подальших студій над козацькою зброєю стали наукові та науково-популярні періодичні видання, засновані провідними науковими установами, що одночасно є осередками історико-зброєзнавчих досліджень в Україні. Так, від 2000 р. у

збірнику наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» започатковано рубрику «Зброєзнавство». Того ж року Національний військово-історичний музей заснував спеціалізований часопис «Військово-історичний альманах», в якому вивченню козацького озброєння незмінно приділяється пильна увага. У «віснику Національного університету "Львівська політехніка"» 2005 р. започатковано тематичну серію «Держава та армія», де значну увагу приділено зброєзнавчій проблематиці.

Свій внесок у вивчення української зброї зробили й приватні музеї: від 2008 р. запорізький «Музей історії зброї» розпочав видання наукового альманаху «Історія зброї», серед авторів якого – відомі українські та іноземні історики й зброєзнавці.

Від 2002 та, відповідно, 2003 р. в Україні почали виходити друком науково-популярні часописи «Воєнна історія» та «Клинок», які зробили досі вузькопрофільну зброєзнавчу проблематику надбанням широкого загалу науковців, колекціонерів, усіх зацікавлених у розвитку науки про зброю. Долучився до справи і журнал «Антиквар», окремі випуски якого повністю присвячені тематиці історичної зброї, а також науково-популярний часопис «Стрій» (від 2019 р.). Ці видання стали основним місцем публікації як популярних, так і більш серйозних матеріалів, що через різні обставини не були надруковані в наукових виданнях. Серед авторів – фахівці-реставратори, працівники музеїв, зброєзнавці, ковалі, металознавці, ентузіасти нарешті – засновники приватних музеїв та найбільших приватних колекцій зброї.

Важливим поштовхом для зброєзнавчих досліджень став загальний розвиток джерелознавства та пов'язаних з ним спеціальних історичних дисциплін, здобутки й методи яких зазвичай використовують при вирішення завдань історичного зброєзнавства. Набув популярності навіть новий тип історичних праць, цілком присвячених окремим групам речових джерел, які досліджуються джерелознавчими методами [366]. Поряд з ними почали з'являтися каталоги

нового типу, які відразу стали незамінними помічниками джерелознавця – найбільша така праця в Україні нині представлена працею В. Недяка [674].

2017 р. вийшов друком перший каталог зразків зброї з приватних колекцій Р. Косарєва, В. Нефедова та В. Рівкіна «Зброя доби козацтва» [641].

Інший фундаментальний каталог історичної зброї з потужним науковим супроводом та розгорнутими атрибуціями Є. Сіваченка вийшов друком у колекції «Feldman Family Museum» 2019 р. [659]. Тут також представлена низка визначних зразків козацької зброї, які супроводжуються чудовою атрибуцією. Зауважимо, що це далеко не перше видання матеріалів однієї з кращих збірок історичної зброї в Україні [665].

Продовжує розвиватися і розробка історіографічних проблем зброєзнавства як у комплексних так і спеціальних студіях [408; 409; 410; 428].

Отже на сьогоднішній день в українській історичній науці не тільки створено достатню теоретичну, методичну та методологічну базу, а й зроблено перші практичні кроки в напрямі комплексного розв'язання актуальних проблем зброєзнавства на сучасному науковому рівні. Очевидно у найближчі роки маємо очікувати на стрімке зростання ґрунтовних наукових досліджень, що охоплять більшість основних питань, пов'язаних з розвитком озброєнь та військової справи в Україні.

Наразі одним з найбільш пріоритетних завдань розвитку зброєзнавчих досліджень в Україні є їх інтеґрація у світовий науковий простір, виведення цієї галузі історичної науки на міжнародний науковий рівень. Відповідаючи цим викликам Інститут історії України НАНУ разом з НВІМУ, від 2014 р. почав проводити Міжнародну конференцію з історії зброї та озброєнь, що об'єднала провідних дослідників історії зброї з України, країн Європи та США [403; 423; 574; 577]. За результатами проведених конференцій видано збірники наукових праць [291; 292; 293; 294]. Періодично відбуваються також міжнародні науково-практичні семінари, де відпрацьовуються зброєзнавчі методики та відбувається обмін досвідом між українськими та зарубіжними дослідниками [418].

Зброєзнавчі дослідження зосереджені також у львівській Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, де видаються праці з історії військової техніки та проводиться міжнародна зброєзнавча конференція «Зброярня». Останніми роками у цьому ж закладі розроблено унікальний навчальний курс «Історія озброєння та військової техніки» [441].

Розробка проблематики козацької зброї останніми десятиліттями все частіше провадиться і за кордоном.

У західно- та центральноєвропейській зброєзнавчій історіографії козацька зброя з України згадується, насамперед, у зв'язку з окремими, розосередженими по різних музеях світу, експонатами, що часом «виринають» у розвідках польських вчених [599] та, зрідка, у працях сучасних дослідників з інших країн. На цьому тлі унікальною досі виглядає монографія французького історика українського походження Я. Лебединського, повністю присвячена походженню та номенклатурі козацького озброєння [515]. У роботі основну увагу зосереджено на еволюції холодної та вогнепальної ручної зброї козацтва в Україні та на Кубані. Я. Лебединський також активно досліджує проблематику походження довгоклинкової зброї I тис. н.е. на теренах Євразії.

На сьогоднішній день закордонні студії української військової справи та історії зброї вже не є рідкістю. Найширше розгорнулись вони у Польщі, де польські та українські дослідники разом працюють над спадком спільної історичної минувщини [258; 247; 495].

Певні зрушення останнім часом відбулися у дослідженнях військової справи ВКЛ, насамперед, завдяки працям Ю. Бохана та М. Плавінского [355; 249; 250; 251]. Так, у працях білоруського історика і джерелознавця Ю. Бохана введено до наукового обігу великий масив писемних джерел, що дають змогу ретельно проаналізувати військову справу ВКЛ. Розширюючи уявлення про зброярську культуру Речі Посполитої, ця робота суттєво поглиблює наші знання щодо комплексу озброєння, який побутував в Україні від самих часів зародження козацького стану.

Безпосередньо з козацькою тематикою пов’язані дослідження російського дослідника Б. Фролова, праці якого присвячені вивченню озброєння Кубанського козацького війська [437; 678]. Дослідник, зокрема, простежує типи клинкової зброї, якими користувалися чорноморці до їхнього переселення на Кубань.

Пов’язаний з українською тематикою також анотований альбом «Холодное оружие Донских казаков» [320]. Тут вперше опубліковано низку світлин української козацької зброї з музеїв України.

Натомість нагородні шаблі донських козаків, які зберігаються в колекції НМІУ, дослідив Д. Тоїчкін [419].

Загалом відзначимо, що згадки про окремі зразки козацького озброєння, що зберігаються у російських музеях, періодично трапляються у наукових статтях та монографіях російських вчених, проте ґрунтовні фахові дослідження на цю тему фактично відсутні.

Як ми вже зазначали, окремим наріжним каменем зброєзнавства є розвиток його базової понятійної системи (основних зброєзнавчих термінів).

Важливі розробки у галузі термінології здійснені російськими археологами ще за радянських часів. Великі здобутки у пошуках методологічного підґрунтя для розвитку спільної бази зброєзнавства належать Ю. Худякову [444] та А. Соловйову [391].

В Україні питаннями термінології займалися А. Панібудьласка та Б. Канцелярук [651], В. Бережинський [615], Д. Тоїчкін [426]. Попри це більшість термінологічних проблем в українському зброєзнавстві залишається невирішеною. Для нашої роботи укладання термінологічного словника стало важливим етапом саме через недостатню розробленість української зброєзнавчої термінології для розв’язання завдань дисертації.

Підсумовуючи історіографічний огляд відзначимо, що у становленні світового зброєзнавства як науки, слід виділити кілька періодів:

– первинний: до початку XX ст.

– початок XX ст. – 1955 р. Бурхливий розвиток академічних досліджень, виділення основних напрямів дослідження зброї в межах певних наукових дисциплін.

– 1955-1960-ті. Зміна поглядів на розвиток військової справи Раннього Нового часу. Подальший розвиток досліджень зброї. Поява концепції «військової революції» у Європі та, згодом, поява прихильників «еволюційного розвитку» військової справи заклали нове розуміння історії розвитку і використання озброєнь у Європі.

– від 1960-х. Процеси розвитку історії повсякдення, мікроісторичних досліджень та формування воєнної антропології. Становлення зброєзнавства як міждисциплінарного напрямку історичного джерелознавства.

У другій половині XX ст., із розвитком мікроісторичних досліджень та науково-технічної бази історичної науки, зброєзнавство отримало новий імпульс розвитку, перетворившись у повноцінний міждисциплінарний науковий напрям, який об’єднує академічних та незалежних вчених, музейників, військових фахівців, приватних колекціонерів та ентузіастів.

В Україні зброєзнавство десятиліттями розвивалось у руслі імперської, пізніше – радянської історичної науки, тенденції якої визначали (й значно обмежували) його розвиток. Тим не менш в імперський період були закладені основи вивчення історії козацької зброї, розвинуті українськими археологами та джерелознавцями протягом радянської доби.

Утім, попри чималий шлях подоланий українськими істориками зброї, досі невирішеними залишаються більшість питань, що стосуються як походження й розвитку, так і поширення історичних зразків озброєння на наших теренах, насамперед, у період Модерну. Майже відсутні в Україні й розробки методологічних аспектів зброєзнавства. Зазначені проблеми у сукупності свідчать про незрілість зброєзнавчої дисципліни в Україні, розвиток якої потребує інтенсифікації комплексних зброєзнавчих досліджень.

Проведений аналіз історіографії свідчить, що протягом XXI ст. значення зброєзнавства, як спеціальної історичної дисципліни, яка вивчає історичні закономірності виникнення, розвитку, використання й поширення предметів озброєння і пов'язаних з їхнім виробництвом технологій, зросло значно більше, ніж за весь попередній період його розвитку. Постійне розширення проблематики зброєзнавчих досліджень піднесло їх значення на новий, небачений раніше рівень, змінивши сам дисциплінарний статус зброєзнавства від суто допоміжної науки, яка тільки готувала й постачала матеріали для їх використання в інших дисциплінах, до розгалудженої системи у якій дослідник ставить й вирішує поважний комплекс завдань. Так традиційний зброєзнавчий аналіз зразків давньої зброї нині суміщається з іноваційним вивченням традицій і практик їх використання, що, у свою чергу, пов'язане зі студіюванням особливих груп писемних джерел, історії науки й техніки, фізичної культури тощо. Відтак, в межах зброєзнавчого дослідження нині досягаються результати, які можемо оцінити, як завершений цілісний внесок в розвиток історичної науки.

Постійно розвивається і класичний зброєзнавчий аналіз, який тепер доповнений широким спектром методів історичних, природничих та точних наук. Нагадаємо, що у ході зброєзнавчих досліджень розроблялися та удосконалювалися методи, які пізніше знайшли використання при вивченні на джерелознавства, археології та інших наук історичного циклу. Результати таких досліджень, як і раніше, активно використовуються у працях широкої історичної проблематики.

1.2. Джерельна база дослідження.

Кожна зброєзнавча розвідка, як і будь-яка інша в царині історичного джерелознавства передусім потребує визначення джерельної бази для опрацювання. Саме успішне розв'язання цієї початкової проблеми дослідження забезпечує позитивний результат у цілому. Між тим зброєзнавчі джерела є надзвичайно різноманітними й охоплюють переважну більшість свідчень, що

містять інформацію про мілітарні технології.

Досі не створено усталеної класифікації зброєзнавчих джерел, оскільки теоретичні розробки у цій галузі історичної науки є поодинокими. Практика досліджень, однак, доводить, що спектр постійно залучених зброєзнавцями історичних джерел настільки широкий, що до нього доцільно застосувати **поділ за способом збереження та представлення інформації**, а саме на **речові, зображальні та писемні**, прийнятий в історичному джерелознавстві [635, с. 96–97, 101–103].

Хоча наше дослідження базується на корпусі джерел різних типів, провідну роль відводимо аналізу речових джерел; зображальні джерела верифікують та уточнюють особливості речових і навпаки [401, с. 78]; писемні дозволяють виявити нову інформацію щодо номенклатури і комплексу озброєння.

1.2.1. Речові джерела

Речові джерела представлені виключно зразками холодної зброї. Саме вони є основним предметом нашого дослідження і підлягають детальному розгляду та класифікації, у свою чергу, щільно пов’язаної зі зброєзнавчою термінологією. Частина досліджених зразків надає джерельну інформацію, яку **за способом кодування та відтворення** слід класифікувати як зображальну та конвенціональну. Її дослідження дозволяє пролити світло на походження та історію зразка, уточнити його атрибуцію.

До дисертаційної роботи нами залучена значна кількість зразків холодної зброї з музеїв України та закордонних, а також презентаційні зразки з приватних колекцій [1–87; 161–163].

Особливим предметом розгляду стала меморіальна та особиста зброя, провенанс якої засвідчує її приналежність представникам козацької старшини. Такі зразки зазвичай мають складне декоративне оздоблення, яке саме по собі представляє історичні джерела інших типів, зокрема зображальні, писемні та конвенційні. Так ціла група холодної зброї стала джерелом вивчення

морфології, орнаментики, символіки, епіграфіки у різних сполученнях [14, 53–55, 75, 77, 84, 85, 161–163].

Зауважимо, що окремі зразки зброї, позбавленої провенансу та археологічного контексту, з видатним декором також опинились у цій групі [1, 7, 29, 33, 36, 37, 45, 51, 52, 58–59, 86].

Зразки особистої зброї, позбавлені декоративного оформлення [6, 79], залучені для верифікації зображальних джерел [61, 71, 78, 81], а також для досліджень процесів генези холодної зброї [82, 83].

Важливою групою речових джерел стали артефакти, віднайдені у ході археологічних розкопок. На сьогоднішній день відомий тільки один цілісний археологічний комплекс періоду козаччини, віднайдений І. Свєшніковим. Він цілком відноситься до битви під Берестечком (1651 р.) і зберігається в НІМЗПББ. З цього комплексу нами опрацьовано 34 зразки холодної зброї [15–28].

Окрім цього нами залучено 4 зразки з археологічних матеріалів НЗХ [10–13].

Велику групу речових джерел склали зразки холодної зброї, які зберігаються в музеях і приватних колекція і не мають чіткого провенансу. Серед них найбільшу цікавість для нашого дослідження представляє зброя, атрибутована як річ-посполитська, османська, перська, але, насамперед, зразки, виготовлені у «проміжній» між Заходом та Сходом стилістиці з елементами місцевого оформлення, а також випадково знайдені в Україні [2–5, 30–32, 35, 38–44, 46–50, 56, 57, 62–70, 72, 73]. Саме вони стали основними об’єктами матеріалознавчого аналізу, насамперед, металографічного.

Загалом до дослідження нами залучено 87 зразків холодної зброї, які представляють речові джерела.

1.2.2. Зображальні джерела

Зображальні джерела представлені творами образотворчого мистецтва, посідаючи друге за значенням місце у нашому дослідженні. Якщо предмети озброєння є безпосереднім першоджерелом і головним предметом вивчення, то

дослідження творів образотворчого мистецтва має дещо інші завдання, – розширити наші уявлення як щодо конкретних зразків, так і різновидів зброї загалом. Це, насамперед, фіксація персональної приналежності, відомості щодо середовища в якому функціонувала зброя, її суспільних функцій, провенанс речових джерел тощо. У свою чергу, зображення можуть стати основним джерелом відомостей щодо комплексів озброєння.

Проблема достовірності зображень займає особливе місце не тільки у зброєзнавчих але й будь-яких джерелознавчих дослідженнях, які звертаються до зображальних джерел. Адже будь-яке художнє зображення є своєрідним відображенням дійсності у суб'єктивному людському сприйнятті. Далеко не завжди можна бути впевненим, що можливість та бажання інтерпретації художником досліджуваних нами предметів відповідає об'єктивній реальності у наших відчуттях. Тому у дослідженні ми, передусім, використовували зображальні джерела, традиція або авторство виконання яких передбачали підвищену увагу до достовірного зображення побутових деталей, достовірність яких можливо верифікувати за допомогою інших джерел.

Особистість автора художнього твору, його уподобання та мистецькі прийоми, широке коло професійних навичок (окрім власне художньої майстерності), зокрема багаж життєвого досвіду митця, пов'язаний з військовою справою, грали ключову роль у процесі відбору зображальних джерел.

Зупинемось детальніше на основних, відібраних нами грпах джерел та їхніх авторах.

За способом виконання залучені зображальні джерела поділяємо на: **живопис, гравюри, фрески, скульптуру** та **твори деократівно-вжиткового мистецтва**.

Живопис, гравюри, фрески займають найбільшу частку зображальних джерел у нашому дослідженні. Основне завдання зброєзнавчих студій іконографії полягає в уточненні морфології та стилістики зброї зображених осіб, значення її ролі у соціумі, у рідкісних випадках – навіть встановлення чи верифікація особистої приналежності.

Для аналізу нами залучені роботи низки та українських, європейських та східних художників, які відтворювали не тільки козаків але й представників армій світу, військова традиція яких пов'язана з козацькою. Тут можна побачити зображення окремих озброєних вояків, військових підрозділів, а також цілі батальні сцени. Такі джерела надають детальну інформацію як про морфологію предметів озброєння так і пов'язані з ними мілітарні технології.

Пам'ятка станкового живопису, яку низка мистецтвонзнавців приписує Гансу Креллу «Битва під Оршею» (Національний музей, Варшава, Польща) [103] – є важливим явищем ренесансової «документальної» баталістики, щільно пов'язаним з українською історією. Датована другою половиною 1520 – першою половиною 1530 р., пам'ятка постала в родинному колі князів Острозьких, можливо замовлена самим князем Костянтином Острозьким [276], документально зафіксувала його перемогу над московським військом у битві під Оршею 8 вересня 1514 р. Полотно дає чудове уявлення щодо озброєння та військової традиції армій учасниць.

Активно зображав воїнів та воєнні технології художник з Аугсбургу Леонард Бек (Leonhard Beck, 1480-1542). Митець виконував замовлення вельможних осіб, зокрема імператора священної Римської імперії Максиміліана I, створюючи переважно портрети та дереворити. Важливим твором стала «Битва при Крбаві» [135].

Значну цінність для нашого дослідження представляє творчість Матракчі Насуха (Nasuh bin Karagöz bin Abdullah el-Bosnavî 1480-1564) – османського вченого, історика та художника боснійського походження. Його «Сулейманнаме» (1520-1537) представляє серію мініатюр, виконаних у винайденому ним натуралістичному стилі – панорам з найдокладнішим відображенням деталей і зображеннями озброєння та способу дій Османських, Перьких та Східноєвропейських воїнів [148]. Військова компетентність Насуха підтверджується його військовими досягненнями. Він викладав в Ендеруні бойові мистецтва і є автором трактату з тактики.

Твори Нікласа Штера (нім. Niklas Stör, або Stoer; нар. 1532–1562), німецького художника та графіка доби Відродження, цікаві для нас зображеннями, зокрема, ландскнехтів та османських вояків [151].

Альбом Абрахама де Брюйна (Abraham de Bruyn, 1540–1587) [140] «Omnium poene gentium imagines» демонструє 206 персонажів у костюмах різних народів Європи, Туреччини, Індії тощо. Цікавий для нашого дослідження тим, що представлені вояки Центрально-Східної Європи, Османської імперії та Московії з озброєнням.

Мельхіор Лорк (Melchior Lorck) був ренесансним художником-графіком, креслярем та друкарем датсько-німецького походження. Він створив чи не найбільш ретельний візуальний ряд життя та звичаїв Османської імперії XVI ст., – унікальне історичне джерело, зокрема серію зображень османських вояків [144; 145].

З творів Ганса Зебальда Бегама (Sebald Beham, 1500–1550), німецького художника, графіка, учня Альбрехта Дюрера, нами залучена серія його гравюр із зображеннями європейських та османських вояків [136; 137].

Серія мініатюр з першого тому «Хюнернаме» («Книга подвигів») – одному з найвідоміших османських рукописів, виконана протягом др. пол. XVI ст. в імперських майстернях групою ілюстраторів під керівництвом Наккаш Османа: Алі-челебі, Моллою Тіфлісі, Мехмед-беєм, Мехмедом Бурсаві, Валі-джаном [459].

Чезаре Вечелліо (Cesare Vecellio, 1521–1601), італійський художник та гравер епохи Відродження, що працював у Венеції. Художник створив важливий для нашого дослідження альбом «Про стародавні та сучасні звички різних частин світу» (De gli Habiti Antichi e Modérni di Diversi Parti di Mondo), опублікованій у Венеції 1590 р. [152][*] У цій праці представлений одяг та спорядження

[*] Існує припущення, що твори Вечелліо можуть належати пензлю іншого художника – Крістофера Крігера з Нюрнберга.

представників різних країн світу, іноді фантастичне, утім доволі точне щодо європейських народів.

Певну цікавість для аналізу османського спорядження та озброєння представляє манускрипт Захаріаса Веме (Zacharias Wehme, 1558–1606) «Турецькі костюми, звичаї, транспорт, будівлі та меморіальні колони» [154].

Важливе значення для нашої праці має так званий «Codex Vindobonensis», створений невідомим автором* і виданий близько 1590 р. [141], де можна віднайти чимало деталізованих кольорових зображень османських вояків, мілітарна традиція яких тісно пов'язана з козацьким військовим мистецтвом.

Серед джерел українського походження XVI ст. варто виділити гравюри, якими було ілюстровано панегірик ректора Київської братської школи Касіяна Саковича, на честь гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Одна з них відтворювала похоронну корогву з кінним портретом гетьмана [122].

Одними з найцінніших іконографічних джерел для нашого дослідження стають світські та ктиторські портрети XVII–XVIII ст. Від XVII ст. портретний живопис стає незалежним жанром, поширившись в середовищі козацької старшини, польської шляхти та заможного міщанства [416, с. 217]. Художня традиція «сарматського портрету» вимагала точності при передачі побутових подробиць. Відтак твори із зображенням зброї дозволяють відтворити характерні для періоду різновиди озброєння та пов'язати його з певними соціальними групами. Зокрема вони надають інформацію щодо озброєння представників українських заможних верств, а іноді дозволяють верифікувати особисту зброю.

Церковні картини та книжкові гравюри XVII ст. надають набагато більше інформації щодо озброєння, зокрема, на теренах України, аніж у попередній період. Серед них – побутові та церковні сюжети малярської школи Києво-Печерської Лаври, зокрема у численних гравюрах, які супроводжують книжки лаврського видавництва. У релігійних творах цікавість представляють біблійні сюжети зі зброєю, яку художники зазвичай зображали у відповідності до

* В історіографії висувається припущення, що автором зображень є художник Генріх Гендровський.

моделей свого часу та місцевості. У дослідженні використано візуальну інформацію з видань: «Служебник» (1665) Лазаря Барановича [121], «Патерик Печерський» (1661) з гравюрами талановитого печерського гравера Іллі [118].

З матеріалів Лаврської друкарні початку XVIII ст. використані: гравюри Тарасевича, зокрема з видання «Патерик Печерський» 1702 р.

Окремим зображальним церковним джерелом стали фрагменти розпису церковних вівтарів. При передачі біблійних сюжетів митці зазначеного періоду зазвичай зображали деталі сучасного їм озброєння [102].

Надзвичайно важливим зображальним джерелом став т. зв. «Стокгольмський сувій» (*Rolka sztokholmska*, або *Rulon polski*) [110]. Композиція, що приписується придворному художнику Габсбургів Бальтазару Гебгардту, створена в першому десятилітті XVII ст., зображає тріумфальний в'їзд польського короля Сигізмунда III до Кракова з нагоди його шлюбу з австрійською ерцгерцогинею Констанцією. Кольорова гуаш виконана на сувої паперу шириною 27 см. На вцілілій частині довжиною 16,09 м зображені різні військові частини польського війська з великою увагою до деталей.

Надзвичайно важливими виявилися гравюри нідерландського картографа, гравера і художника Вільгельма Гондіуса (Gviliemus Hondius; 1598–1652/1658), на яких зображено козацьку старшину [115; 116].

Клаас Раламб (Claes Ralamb) від 1657–1658 рр. – очільник шведської амбасади в Стамбулі, цікавий своєю «Книгою костюмів Раламба» (*Ralamb Costume Book*), що містить 121 мініатюру із зображеннями османських типажів [150].

Ісаак Мейджор (Isaac Major, 1588–1642) німецький художник-графік голландського походження, мандрівник країнами Центрально-Східної Європи, цінний для нас своїми гравюрами із зображеннями європейських та османських воїнів [147].

Окрім того нами залучені окремі тематичні твори відомих західноєвропейських художників XVII ст. – Еріка Пальмквіста [149], Джакомо Лауро [105], Йоган-Мартіна Лерха [142], Джакопо Лігозі [143], Яна Люйкена [146].

Матеріали XVIII ст. ще більше розширюють наші уявлення про історичну зброю, часом навіть дозволяючи вирішити проблему персональної приналежності окремих зразків [88].

Важливим джерелом є гравюри, що зображають козацьких гетьманів з літопису Величка (1720 р.), дослідники вважають їх копіями більш давніх, невідомих нині портретів [124–132].

Гравюри польського художника французького походження Жан-П'єра Норблена де ля Ґурдена (Jean-Pierre Norblin de la Gourdaine, 1740–1835) відображають пізній етап козаччини [106].

Серед пізніших праць вагоме значення відіграють копії старіших ктиторських портретів відомих художників – О. Іраклiївського [119] та ін.

Окреме місце серед залучених нами зображальних джерел займають **скульптурні твори** – барельєфи, саркофаги та надгробкові плити. Цей різновид зображальних джерел традиційно вирізняється достовірністю та детальністю відтворення військової екіпіровки зображених [155–159].

Зауважимо, що необхідний аналіз традицій зображення батальних сцен у мистецтві не може бути виконаний у цій дисертації, через велику жанрову, хронологічну, географічну та етнічну різноманітність залучених нами джерел. Така робота потребує окремого, значного за обсягом мистецтвознавчого дослідження.

Серед **творів декоративно-ужиткового мистецтва** нами проаналізовані зображення на холодній зброї, нанесені на її частини у вигляді орнаментів, гербів, символів тощо [160–163].

Зокрема використаний палаш з Музею фундації князів Чарторийських Національного музею у Кракові [160]. Зазначений зразок вивчався як речове джерело у нашій попередній роботі, відтак наразі досліджуємо його виключно як джерело зображальне.

Окремо вивчались написи та орнаменти нанесені на клинковій зброї, зокрема зразках з МКМ [161], НМІУ [162], ПОКМ [163], та ЛІМ [9], а також закордонних зібрань [76; 75].

На низці зразків древкової зброї були виявлені написи та гербові фігури [45; 84; 85].

Аналіз дозволив на новому рівні актуалізувати джерельний потенціал предметів озброєння, отримати інформацію щодо датування, регіону виготовлення, можливих власників зброї, навіть опосередковано підтвердити діяльність окремих історичних постатей.

1.2.3. Писемні джерела

Як носії унікальної інформації писемні джерела дозволяють висвітлити найширше коло проблем, пов'язаних з виробництвом, використанням, поширенням, приналежністю, загальною цінністю та вартістю, а частково і морфологією зброї, а відтак грають провідну роль у спеціальних історичних дослідженнях. Утім методика комплексного вивчення зброї у нашій роботі визначає для писемних джерел тільки третє за значенням місце (після речових та зображальних).

Завдання роботи вимагали залучення документальних та описових різновидів писемних джерел. Серед них:

1. військово-фіскальна та інша урядова та цивільна документація;
2. хроніки, наукові трактати, щоденники та мемуари очевидців;
3. рукописні каталоги;
4. устави, військові настанови, інструкції, фехтбухи та інші навчально-методичні документи.

Нами був залучений різноманітний спектр документів, які в сукупності дозволяють вирішити завдання нашої роботи.

Архівні та опубліковані документи XVI–XVII ст. представляють військово-фіскальну документацію, описи майна, переписи (реєстри), грамоти та ін. Зазначені матеріали містять різноманітну інформацію щодо історичної зброї, зокрема місця та особливостей її виготовлення, поширення, приналежності, вигляду, оздоблення тощо [164–196].

Оприлюднені вперше писемні джерела представлені матеріалами ЦДІАК України, зокрема фондів 51, 108, 269 [182–191]; ЦДІАЛ України фонду 52 [192–193]. Зазначені документи відносяться до XVIII ст. і засвідчують стан та номенклатуру козацького озброєння у пізній період Гетьманщини.

Опубліковані матеріали представлені записами різного змісту у збірниках документів [164; 195; 196], реєстрами полків [176], переписами [169; 174], статутами [177–179] та уставами [180–181].

Ключове значення для ідентифікації зброї козацької старшинської мали описи майна [171; 173; 175].

Важливе значення мали для нашого дослідження також хроніки, трактати, шоденники, мемуари, інші літературно-художні твори.

Серед них видатне значення має «Хроніка» М. Бєльського «Kronika wszytkiego świata» (1551) [218], яка справила значний вплив на всю східнослов'янську історіографію і містить багато відомостей про історію воєнних дій на теренах України (цінність яких підвищується з огляду на військовий досвід автора).

Вагомими є праці іноземців – Й. Кітовіча [220], Й. Красинського [222], Вітворта [167], П. Гордона [203], Г. Левасера де Боплана [198].

«Записки» С. Герберштейна [202] описують московські мілітарні технології, так само як Марсільї описує османські [223] – усі вони тісно пов'язані з розвитком козацької військової справи та комплексом озброєння.

Чимало відомостей щодо різних періодів козацького озброєння надають так звані «козацькі літописи» [204; 207], та щоденники представників козацької старшини [166; 205; 206]. У зазначених вище та низці інших залучених нами творів можна віднайти чимало важливої інформації мілітарного характеру.

Попри суб'єктивний погляд, автори таких творів, зазвичай, були безпосередніми учасниками військових подій, надаючи чимало важливих подробиць – від загального перебігу бойових дій до нюансів застосування мілітарних технологій.

Окремо виділяємо природничо-наукові трактати, де можна віднайти чимало подробиць щодо давніх матеріалів та технологій виготовлення холодної зброї. Серед них – відомі праці Аль-Кінді [219] та Абу-р-Райхан Мухаммад ібн Ахмад ал-Біруні [197]. Ці праці не тільки фіксують чимало технологічних процесів які майже без змін дійшли до раннього нового часу, але й активно сприяли розробці методів роботи з речовими джерелами, зокрема системі вимірювань.

Рукописні каталоги – це джерело набуває особливої актуальності у випадку відсутності друкованого тиражованого видання. Так сталося з каталогом колекції знаної полтавської збирачки старожитностей Є. Скаржинской, який не був виданий, але містить описи важливих для нашої роботи експонатів [165].

Залучені нами давні методичні та навчальні матеріали включають воїнські настанови, зокрема так звані «фехтубхи» – ілюстровані настанови з фехтування, створені провідними європейськими викладачами свого часу – майстрами фехтувальниками. У цих творах можна віднайти не тільки подробиці технік володіння зброєю, способу ведення бойових дій (індивідуальних та у складі підрозділів), але й відомості щодо параметрів та характеристик холодної зброї [224; 728].

1.3. Ключові поняття, основні теоретичні та методологічні підходи

Вибір методів дослідження пов'язаний, насамперед, з особливостями актуалізації джерельної інформації у комплексних дослідженнях з історії зброї. З огляду на те, що наша праця має міждисциплінарний характер, її джерелознавча частина у значній мірі пов'язана не тільки з теоретичними проблемами історії військових формувань, їх бойового застосування, воєнного мистецтва, але й проблематикою зброярського виробництва й міжнародних

виробничих зв’язків. Вирішення ж наукових проблем зброєзнавства базується на теоретичних підвалинах історичного джерелознавства та його методології, в руслі якої формувалися методи зброєзнавчих досліджень. Відтак велике значення мало поєднання традиційних методів історико-джерелознавчих праць та загальноісторичних.

Згідно з прийнятим в науці поділом ми застосовували теоретичні та емпіричні методи, а також більш універсальні теоретико-емпіричні методи [613].

1.3.1. Теоретичні та теоретико-емпіричні методи

Вирішення завдань дослідження забезпечувалось залученням наступних **теоретичних** та **теоретико-емпіричних** методів, які забезпечили **сходження від абстрактного до конкретного**, як загальної форми руху наукового пізнання у нашій роботі:

найбільш загальний ***історичний метод пізнання*** передбачає дослідження виникнення, формування та розвитку об’єктів у хронологічній послідовності, що дозволяє досліднику отримати додаткові знання про об’єкти або явища, які вивчаються у процесі їх розвитку. Сама структура нашої роботи і логіка дослідження побудована за проблемно-хронологічним принципом;

історико-генетичний метод передбачає виявлення зв’язків аналізованих явищ у часі, відстеження переходу від простих форм до складних. Він дозволив розглянути козацьку мілітарну технологію як складний історичний феномен і проаналізувати розвиток комплексу козацького озброєння у зв’язку зі змінами парадигм мілітарних трендів;

компаративний (порівняльно-історичний) метод надав можливість провести порівняльне вивчення складових мілітарних технологій, процесів їхнього взаємозв'язку, взаємодії, взаємовпливів в історичній перспективі. З ним пов’язаний емпіричний ***метод історичних аналогій***, який стосується речових джерел і дозволяє атрибутувати артефакти та простежити шляхи розвитку тих чи інших різновидів зброї;

системно-структурний метод надає можливість трактувати артефакти давнього озброєння не лише як «речі в собі», що мають обмежене, суто «пам'яткове» значення, але як важливі складові розгалужених культурних, технологічних, та політичних процесів. З ним пов'язані такі емпіричні методи як ***типологічний***, який дозволяє класифікувати та систематизувати корпус досліджених речових джерел та ***функціональний***, який встановлює зв'язки досліджуваних об'єктів з середовищем їх функціонування;

аналітичний метод полягає в розчленуванні цілого на складові частини, аналіз яких дає розуміння багатьох процесів – це стосується як складних воєнно-історичних феноменів так і речового джерельного матеріалу;

синтетичний метод полягає у вивченні об'єкта у його цілісності, у єдиному і взаємному зв'язку його частин. Доповнює аналітичний метод, дозволяючи поєднати частини попередньо аналітично розчленованого предмета, пізнати предмет як єдине ціле;

індукція та дедукція[*], є класичними методами без яких не обходиться жодне історичне дослідження.

Зазначені вище теоретичні методи обумовили спеціально-історичну (емпіричну) методику нашого дослідження та дозволили побудувати його **стратегію**, яка полягає у **поетапному** дослідженні тематичних комплексів джерел.

Міждисциплінарний характер дослідження потребував залучення та адаптації методичного інструментарію гуманітарних та природничих галузей наукового пізнання, як-то: археології, історії мистецтва, воєнної історії, локальної історії та регіоналістики, історії повсякдення, соціальної історії, генеалогії, біографістики, культурології, антропології, матеріалознавства.

[*] *Індукція* – це процес судження, котрий досягає висновку, що при наявному стані знань є напевно істинний, але не гарантує його. *Дедукція* – процес виведення висновку, що гарантовано слідує, якщо вихідні припущення істинні та висновок на їх підставі є чинним [613, с. 49].

Окрім того, для аналізу писемних та зображальних джерел у роботі застосовано методи і процедури архівної, джерелознавчої та бібліографічної *евристики, інтерпретаційного синтезу, класифікації та верифікації* джерел.

На сучасному етапі розвитку історичної науки феномен зброї дедалі частіше розглядають як частину воєнної культури, яка підлягає комплексному культурологічному аналізу: зброю вивчають як надзвичайно змістовне, насичене інформацією історичне джерело, яке приховує неоднорідний масив даних. Відтак засадничу роль у праці відіграли зброєзнавча методологія, як спеціально розроблена підсистема наукового пізнання. На її формування (як власне і термінології) у її сучасному вигляді, чималий вплив справили концепції воєнно -історичної антропології [581], історії мистецтва, теоретико-методологічні розробки у галузі суміжних спеціальних історичних дисциплін, криміналістики [243] та археології. Останнім часом історичну зброю досліджують з використанням методів не тільки гуманітарних, але точних та природничих наукових дисциплін, залучених у відповідності до ретельно розробленого, послідовного теоретико-методологічного плану. У цьому зв’язку важливу роль у розвитку емпіричних методів зброєзнавства відіграє постійний прогрес аналітичних, насамперед, неруйнівних методів матеріалознавчого аналізу.

Вибір конкретних методів дослідження та укладання практичного методичного плану-схеми нашої роботи були обумовлені необхідністю інтегрального вивчення джерел різних типів, що потребують цілком різних підходів для актуалізації джерельної інформації.

До сучасного зброєзнавчого дослідження включають положення, зокрема, про діалектичну єдність складових елементів паноплі, залучення усіх можливих технологічних досягнень при виробництві зброї, а також важливість семантичного аспекту предметів озброєння [603]. Так група речових джерел, представлена численними зразками холодної зброї, потребувала класифікації, атрибуції, та, у багатьох випадках, спеціальних матеріалознавчих студій [404;

414; 415]. Окремі зразки холодної зброї стали також постачальниками зображальної, писемної та конвенціональної джерельної інформації, аналіз якої вимагає особливих підходів, залучення методів мистецтвознавства, палеографії, символіки, геральдики тощо.

Залучені нами зображальні джерела, зокрема твори живопису та гравюри, вже мають фахову атрибуцію, верифіковану багаторічними мистецтвознавчими дослідженнями. Виявлення та спеціального аналізу потребували зображення комплексів та окремих зразків холодної зброї. До них застосовано класифікацію, типологізацію та морфологічну характеристику, використану також для речових джерел.

Писемні джерела представлені різноманітними історичними документами, та творами, методи роботи з якими в українській історичній науці ретельно розроблені.

Проблеми історичної термінології, що відіграють у роботі надзвичайно важливу роль, потребують залучення результатів роботи лінгвістів та етимологів.

1.3.2. Емпіричні (спеціально-історичні) методики дослідження речових джерел

Розглянемо більш детально використані **емпіричні,** або **спеціально-історичні** методики дослідження речових джерел та обґрунтуємо методичний план роботи з ними.

Класифікація, типологія та термінологія

Як вже відзначалося, робота з речовими джерелами в дисертації побудована згідно з ***класифікаційним*** та ***типологічним*** принципами, як різновидами ***порівняльного методу***.

Класифікація є найдавнішим і найочевиднішим методом «упорядкування та спрощення» і водночас «фундаментальним процесом», «першим кроком у розвитку науки» [372, с. 276]. Процес класифікації є передумовою розробки

теоретичних конструкцій, яким властива складна процедура визначення причинно-наслідкових відношень, що поєднують об’єкти, які класифікуються [613, с. 51].

Класифікація передбачає встановлення тих суттєвих характеристик, які є загальними для всіх елементів цього класу. Тим самим класифікація передбачає виявлення менших елементів, які входять до складу більшого елемента (самого класу) [372, с. 276–277]. У нашій роботі до предметів озброєння застосовані так звані *природні класифікації*, оскільки в їх основу покладено ознаки, суттєві для даних об’єктів, зокрема їх конструктивні особливості та функціональне призначення.

Типологізація є подальшим розвитком класифікації, являючи собою групування артефактів всередині певного класу на основі суб’єктивно визначених морфологічних особливостей. Такі групи утворюють *типологічні ряди* на основі яких нові артефакти описуються посиланням на вже існуючий тип. Розподіл *типів* у просторі і часі легше піддається вивченню, ніж розподіл *класів*. Крім того вирізнення типів може проводитися не тільки з метою класифікації, але й пояснення їх розвитку (т.зв. *серіація*) [618, с. 245].

В історичному зброєзнавстві підвищену увагу приділяють питанням не тільки класифікації різновидів зброї, але й формальному визначенню її окремих різновидів. Складні об’єкти, як то предмети озброєння, зазвичай є комплексами дрібніших *елементів*, хоча і самі нерідко представляють собою *елемент* крупніших структур [372, с. 275]. Відтак важливу проблему становить розвиток понятійної бази зброєзнавства (основних зброєзнавчих термінів). Адже саме з ***термінологією*** пов’язана досі не вирішена до кінця проблема універсального визначення *базових елементів* зброєзнавства.

Необхідно зазначити, що попри численні розробки, система загальноприйятих базових термінів у зброєзнавстві залишається вельми обмеженою, дискурсивною і нерідко застосовується довільно. Тому в нашому дослідженні ми вважаємо необхідним насамперед визначити термінологічний апарат. Зміст використаних

в нашій роботі термінів розкритий в додатку А. Графічне представлення елементної бази роботи розкрито в додатку Б.1.

У першій чверті XX ст. зброєзнавство обзавелось потужним термінологічним апаратом та типологічними схемами, насамперед, завдяки успіхам археології. Утім за весь час досліджень історії зброї так і не було створено загальноприйнятої єдиної універсальної класифікаційної схеми зброї, яка б у всіх відношеннях задовольняла різноманітні потреби дослідників, хоча подібні спроби періодично робляться. На сьогоднішній день дослідниками розроблено чимало різноманітних систематизацій, що претендують на «універсальність», де зброю класифікують за багатьма критеріями [672]. Навряд чи створення подібних глобальних системоутворюючих праць може бути цілком доцільним: зазвичай, у кожному конкретному зброєзнавчому дослідженні історики звертаються до різноманітних прикладних класифікацій, які найкраще підходять для вирішення поставлених ними завдань, або, за необхідності, розробляють власні [421]. Подібні звужені схеми, де розглядаються окремі різновиди зброї, надзвичайно затребувані в археології та криміналістиці. Відтак, більшість усталених класифікацій історичної зброї, загальновизнаних у науці, спершу створювались археологами та криміналістами (див.: додаток Б.9–Б.10).

Холодна зброя, якій присвячена наша праця, призначена для ведення рукопашного, або дистанційного бою; функціонує вона виключно завдяки м’язовим зусиллям воїна, а її бойове застосування не пов’язане з використанням вибухових речовин.

На нижчих класифікаційних рівнях схеми систематизації зброї істотно різняться в залежності від особливостей обраного дослідником хронологічного періоду, поставленої ним мети, типів зброї, що вивчаються, та інших чинників. Так при класифікації холодної зброї класичним став розподіл її на групи за двома критеріями: функціональним призначенням та конструктивними особливостями. В додатку В.1 наводимо розроблену нами раніше класифікаційну схему дослідженої в роботі холодної зброї, що враховує обидва ці критерії.

Детальна класифікація та визначення різновидів зброї, пов’язані з історією їх розвитку що, разом з етимологічнм поясненням назв, та типологією розкрите у відповідних підрозділах розділу ІІ.

Загальна характеристика зброї

Укладена та апробована нами методика зброєзнавчого аналізу речових джерел складається з послідовних процедур, що дозволяють комплексно розв’язати низку дослідницьких завдань – технічного, а зрештою й історичного спрямування. Частина їх забезпечується емпіричним методами *спостереження* та *узагальнення*.

Задля досягнення мети роботи необхідно було атрибутувати зразки холодної зброї, дослідивши їх у місцях зберігання. У ході дослідження ми, насамперед, надавали загальну характеристику артефакту, встановлюючи морфологічний тип, ймовірне місце виробництва, датування (за неможливості датувати у межах 50-ти років використовували поняття «від» та «перед»), наводячи інвентарний номер, закріплений за експонатом в обліковій документації.

Щодо датування, холодна зброя XVI– поч. XVIII ст. не завжди вирізняється серед маси більш давньої зброї, стосовно якої можна тільки оперувати поняттями «перед» і «після» (користуючись термінологією Е. Окшотта [349, с. 11–15]), і то, зазвичай, окремо для робочої частини і для оправи.

Оцінка стану збереження зразка, а також відомості про консервацію та реставраційні роботи мають важливе значення не тільки задля створення належних умов його зберігання. Адже нерідко у процесі некваліфікованої реставрації експонат втрачає автентичну форму настільки, що це стає на заваді його дослідженню. Часом зразок «відновлювали» задовго до надходження в останнє місце зберігання. У такому випадку проблема ще більше ускладнюється, викликаючи у дискусію щодо доцільності відновлення його первісного вигляду. Утім, поганий стан зразка, хоч як парадоксально, нерідко дає змогу провести його дослідження на найвищому рівні. Так, при вільному доступі до хвостовика

клинка можна вивчити написи й клейма, а на зламаній навпіл штабі можна без перешкод підготувати мікрошліф та провести повноцінний металографічний аналіз.

Оцінка стану, обґрунтовані рекомендації щодо консервації та реставрації артефакту пишуть історію зразка, а також відкривають широкі перспективи його експонування та поліпшення умов зберігання.

Морфологічна характеристика зразка, його «словесний портрет», необхідна для введення предмета до наукового обігу, також стає важливою частиною музейного паспарту. Вона становить свого роду кістяк, допомагає зробити перші, найзагальніші, висновки щодо походження експонату, водночас постачає матеріал для подальших, більш спеціалізованих досліджень, зокрема із залученням методів суміжних галузей історичної науки.

У процесі опису ми, насамперед, характеризували *бойову частину*, потім *ефес (древко)*, в останню чергу – *піхви (футляр)*.

Для клинка зазначали матеріал, наявність *дол*, *пера* або *єлмані*, *рікасо*, форму *бойового кінця* тощо.

Розглядаючи *ефес (древко)*, аналізували конструкцію його елементів – *руків'я*, *верхів'я* та *гарди*.

В останню чергу описували конструкцію *піхов* (футляра у древкової зброї).

При описі визначали розміщення, характер й тип елементів оздоблення, декору та написів.

Виміри та тести

Метод вимірювання – представляє собою процедуру визначення точного числового значення деякої величини шляхом порівняння її з еталоном. Вимірювання дозволяє одержати кількісні відомості про навколишню дійсність [613]. Відтак черговий етап дослідження передбачав вимірювання різноманітних параметрів зброї.

У нашому дослідженні *вимірювання* нерозривно пов'язане з ***методом експерименту***, що дозволяє досліджувати окремі явища та властивості об'єкта у „чистому вигляді", за необхідності повторювано.

Розвиток мікроісторичних студій, започаткованих діяльністю школи «Анналів», стали основою та джерелом появи унікальних напрямків історичної реконструкції та похідної від неї «живої історії»[*].

Так специфічним методом історичного зброєзнавства став *реконструкційний експеримент*, який дозволяє визначити практичний функціонал предметів озброєння і таким чином визначити їх місце та значення у комплексах озброєння на полі бою.

Перший надзвичайно актуальний напрям полягає у дослідженні історії використання історичної зброї та розвитку бойових мистецтв. Він бере початок у працях XIX ст. англійців А. Хаттона, лорда Егертона, Брамлі та ін. [502].

Наразі напрямок отримав цілком нову академічну якість: нині він базується на дослідженнях фехтбухів – фехтувальних манускриптів давніх часів [460; 472; 509].

Розгортання професійних досліджень історії бойових мистецтв знаменувало розширення джерелознавчої методології та фахового корпусу дослідників.

Зауважимо, що радикальна міжгалузева інтеграція взагалі є візитівкою спеціальних історичних дисциплін у XXI ст. Відтак іншим ключовим напрямком зброєзнавства, стало дослідження зброярських технологій та матеріалів.

Намагаючись практично втілити теоретичні історико-технічні відкриття академічних науковців, сучасні ковалі-реконструктори заново відкрили більшість втрачених колись практичних прийомів, необхідних для виготовлення технологічних реплік історичної зброї, надавши сучасне обгрунтування стародавнім технологіям.

Так було реконструйовано чимало повних виробничих циклів виготовлення

[*] Вирісши з польового та лабораторного експерименту, феномен історичної реконструкції швидко вийшов за суто наукові межі, сформувавши у публічному просторі новітні культурні феномени, які поєднують науку, просвітництво, хобі, виставково-розважальну діяльність, навіть спортивні змагання.

різних видів зброї, рецептів стародавніх сталей та стопів, верифіковано численні наукові теорії [582; 644; 499].

З розвитком природничих і точних наук матеріалознавчі методи дослідження історичних джерел сягнули нового рівня, наразі їх широко застосовують для вивчення давніх виробничих технологій, встановлення походження артефактів (із залученням міжнародних експертних колективів та лабораторій) [584], побудови стратегій їх реставрації та консервації [601, с. 41].

Так зброєзнавство встановило міцні зв'язки з природничими і точними науками.

У ході дослідження ми експериментально визначали матеріали, з яких було виготовлено зброю. Такі аналізи мали на меті максимально розширити відомості про зразки, насамперед, визначити їхню функціональні особливості, бойову придатність, встановити цінність як творів декоративно-ужиткового мистецтва та коштовної інвестиції свого часу, визначити технології виробництва, уточнити історичні регіони походження окремих частин зброї.

Методи матеріалознавчого дослідження передбачають наявність широкого спектру технічного обладнання – від найпростіших вимірювальних інструментів до сучасних високоспеціалізованих електронних приладів. Розвиток та спрощення методів польового дослідження та неруйнівного аналізу, що відіграють провідну роль при дослідженні артефактів, дають змогу отримувати технічну інформацію, доступ до якої у попередні роки був утрудненим. Наразі детальні комплексні дослідження, зокрема, у галузі металознавства та ювелірної справи, можуть бути не пов'язаними зі стаціонарним лабораторним обладнанням. Для ефективного використання портативних аналітичних приладів у більшості випадків достатньо ознайомитися з інструкцією від фірми-виробника. І хоча належна обробка та інтерпретація отриманих даних залишається прерогативою висококваліфікованих фахівців, усе ж можливість порівняно легко виявити важливі технічні характеристики цілої низки давніх

матеріалів підносить зброєзнавчі дослідження на якісно новий рівень, що цілком відповідає сучасним інтеграційним тенденціям у науці.

У додатку В. 2 наведено перелік показників, що визначалися, та опис використаного нами вимірювального та тестувального обладнання.

Визначення метричних параметрів зброї

Важливість встановлення лінійних розмірів зброї та її окремих частин дослідники зрозуміли ще у процесі перших зброєзнавчих студій. Пізніше методики вимірювання на теренах колишнього СРСР розробляли відомі зброєзнавці – М. Денисова, С. Плетньова, О. Кулинський [322; 356; 628] та ін. Нині зусиллями сучасної науки системи вимірів стали більш детальними, що зумовлено сучасними дослідницькими завданнями.

На графічних схемах додатків Б.2–Б.4 наведено застосовану у нашій роботі систему детальних вимірів та тестування холодної зброї.

Насамперед ми визначали лінійні розміри зразків у міліметрах (мм).

Показник повної довжини зразка (А) є найбільш загальною характеристикою зброї. Відповідно, довжина робочої частини (В) конкретизує розмір його бойової, найбільш ефективної частини. Ці параметри – найдавніші в історії вимірів зброї і пов’язані зі зростом, вагою та статурою власника, його фехтувальними уподобаннями, школою та іншими факторами.

Різниця у довжинах клинка та руків’я (древка) пов’язана також з конкретним бойовим призначенням зброї, а також особливостями військової справи різних історичних періодів та географічних регіонів. Відтак і погляди воєнних експертів й конструкторів на оптимальну довжину та інші характеристики холодної зброї не завжди були однаковими.

У роботі ми спираємося на висновки фахівців, які жили й працювали у різні часи – від періоду раннього середньовіччя до армійських розробок початку XX ст. Адже саме у часи доджерельного функціонування речових джерел (зразків холодної зброї) були висунуті найкращі, варті довіри теоретичні

обґрунтування конструктивних різновидів, фактично видозмінених прадавніх базових форм холодної зброї, що існували тисячоліттями. Успішно випробувані у ході реальних бойових дій «теоретично обгрунтовані» конструктивні різновиди приймали на озброєння та запроваджували у виробництво.

Як ми вже зазначали доцільність метричних характеристик історичних зразків холодної зброї періодично експериментально перевіряються авторами зброєзнавчих розвідок з історичної реконструкції (див., напр. [593; 287]).

На наш погляд, параметри холодної зброї різних часів і народів були нерозривно пов’язані з особливостями розвитку їхньої військової справи, і залежали від багатьох факторів.

Так, щодо розмірів довгоклинкової зброї середньовічний воєнний експерт Ібн Ахі Хізам, який очолював тюркську гвардію халіфів протягом 847-861 рр., та арабський філософ, математик і природознавець аль Кінді (р. ж. 801-873) поділяли думку про те, що для завдань кавалерійської рубки зручнішими є «короткі мечі» (приблизна довжина клинка 760-900 мм при ширині 40-60 мм) [219; 457, p. 150].

У пізньосередньовічних трактатах західноєвропейських майстрів фехтування зазвичай фігурували зображення півтораручних мечів-бастардів з дволезовим клинком, придатним для рубки й уколів. Згідно з однією з найвпливовіших свого часу настанов представника німецької фехтувальної школи Г. Талгофера загальна довжина зазначеного меча коливалась у межах 1200–1370 мм [224, p. 15].

З розвитком і зміною меж функціонування, бойового та суспільного значення холодної зброї, пов’язані перші спроби наукового обґрунтування її параметрів військовими теоретиками доби Ренесансу та Раннього Нового часу, насамперед, відомими засновниками європейських фехтувальних шкіл, авторами популярних свого часу настанов і посібників.

Так, відомий своїми математичними розробками у галузі фехтування італійський фахівець кінця XVI ст. Ф. Гіслієро вважав, що довжина клинка мала

відповідати статурі бійця і дорівнювати двом довжинам його руки [114, p. 18]. Ці рекомендації набули великої популярності завдяки пізнішій праці Р. Капоферро [728]. При зазначеній довжині клинка, верхів'я опертого на вістря меча опинялося під самою пахвою власника, що нерідко можна побачити на гравюрах, якими зазвичай рясніли фехтувальні трактати (див.: додаток Д. 1).

Інша точка зору пов'язана з розробками відомого французького фехтувальника Ж. Тібольта. Як прибічник методу підбору клинка, пропорційного зросту бійця, майстер засуджував надмірну, «екстравагантну» довжину зброї [460, s. 95–98].

Загалом європейські дослідники Нового часу ніколи не припиняли пошуків оптимальної універсальної довжини клинка, однаково придатної як для цивільних поєдинків, так і військових баталій. У суперництві нових ідей поставали цілі фехтувальні школи. Так, один із англійських корифеїв Дж. Сільвер (George Silver) був категоричним противником «по-італійському» довгих мечів та шпаг, розробивши оригінальну систему індивідуального підбору зброї (1599). Згідно з нею довжина клинка, навіть для найвищих бійців, не мала перевищувати 1000 мм [460, s. 95–98].

Насправді найвідоміші італійські майстри так само сповідували раціональний підхід. Зокрема Р. Капоферро відзначав, що довжина цивільної зброї, яка перевищує дистанцію «природного захисту й нападу незручна й огидна…». У той же час занадто короткий клинок «підступно небезпечний». У цьому зв'язку знаменитий фехтувальник наголошує, що в усіх державах де «царювало правосуддя й справедливі закони», завжди забороняли носіння зброї, призначеної для «легких і підступних» убивств [728, p. 3]. Ця думка, що цілком відповідала тодішнім суспільним настроям, знайшла вираз у законодавстві багатьох європейських країн. Так, в Іспанії провадилася кампанія заборони використання та навіть самого зберігання такої цивільної зброї, як «довгі тонкі

мечі, що більше нагадують списи»[*]. Дозволялися традиційні мечі з «широким» клинком, довжина яких не перевищувала 1100 мм. Тоді ж, на зламі XVI–XVII ст., у подібних за змістом прокламаціях англійської династії Тюдорів йдеться про дозвіл дещо коротшої зброї, довжиною у «ярд з півчвертю» [460, s. 100].

В умовах європейської війни XVII ст. основною зброєю піхотних шеренг стали піки та мушкети, – відтак клинкова зброя основної маси вояків була відсунута на позиції допоміжної. У Західній Європі відбувся занепад списів у кінноті, хоча їх продовжували використовувати у Південній та Східній Європі.

Згодом посилилася тенденція до озброєння піхоти спеціальними різновидами клинкової зброї – байонетами, багнетами та короткими тесаками на відміну від довгих палашів і шабель у кавалерії. Входив у нову фазу процес уніфікації холодної зброї відповідно до родів регулярного війська.

Серійне промислове виробництво статутної холодної зброї висунуло найжорсткіші умови до її параметрів. У стінах військових міністерств та відомств постійно шукали шляхів для створення універсальних конструкцій холодної зброї та розробляли рекомендації для підготовки особового складу.

На думку воєнних фахівців початку XX ст., зокрема видатного вченого та конструктора зброї в. Федорова (р. ж. 1874-1966)[**], довжина клинка вершника мала бути такою, аби кавалерист, сидячи на коні й тримаючи ефес над головою, міг закрити клинком своє тіло (голову й тулуб). Опустивши зброю вниз, вершник мав діставати вістрям землі, хоча б і нахилившись [436, с. 26].

Не менш важливими за довжину є інші характеристики бойової частини зброї, що впливають на розподіл її ваги та інші бойові якості.

Важливими для атрибуції холодної, насамперед, клинкової зброї та оцінки її бойових характеристик є також довжина кільйонів L, перехрестя R та ефективна довжина руків’я N (від одноручного до полуторного та дворучного). Допомагає

[*] Йшлося про колольні, ромбічні у перерізі клинки, що їх розцінювали як причину зростання кількості дуелей, злочинних убивств та громадських заворушень.

[**] Праці В. Федорова увійшли в історію як останні наукові розробки в галузі довгоклинкової зброї, які ще могли бути перевіреними у ході реальних бойових дій.

в уточненні походження зброї така типологічна характеристика, як різниця товщин при основі руків'я (n1) та верхів'ї (n2). Зазначеним параметрам давні воєнні фахівці також надавали чималого значення. Так відомий італійський майстер початку XVI ст. П. Монті [Pietro Monte, 1509] відзначав, що кільйони мають бути довгими для поліпшення захисту, проте достатньо легкими, аби не переобтяжувати меч. При цьому він зауважує, що задля підвищення міцності поперечний товщина кільйонів має зростати в напрямку хвостовика [460, s. 95].

У зв'язку з розмірами руків'я необхідно згадати про ставлення військових теоретиків Нового часу до розмірів «великих мечів», зокрема «біденгендерів» епохи відродження, які ще у XVI ст. успішно функціонували в арміях. На жаль, у трактатах далеко не завжди можна розрізнити – йдеться про півтораручні (які нерідко уможливлювали дворучний хват) чи справжні дворучні мечі. Так, згаданий раніше англієць Дж. Сільвер, коментуючи «оптимальну довжину дворучного меча», вважає, що довжина його клинка не має відрізнятися від такої у меча одноручного. Отже, різницю між дворучним й звичайним мечем фахівець вбачає лише у довжині руків'я – відтак очевидно все ж ідеться про меч-бастард.

У праці Ф. Ваді (Filippo Vadi, др. пол. XV ст.) відзначено, що верхів'я дворучного меча, спертого вістрям у землю, має досягати пахви власника (зауважимо, що на супроводжуючій ілюстрації воно сягає навіть підборіддя). При цьому верхів'я начебто має вміщуватись у кулаці мечника, руків'я ж – мати розміри, необхідні для вільного хвату рукою. Оптимальну довжину кільйонів визначено, як сумарну довжину руків'я та верхів'я, їх поперечний переріз – квадратний, товщина – значна [460, s. 97].

При встановленні характеристик клинкової зброї має значення наявність нахилу руків'я, який може виступати «компенсатором кривизни», впливаючи на розподіл різальних, рубальних та колольних характеристик зброї. Так клинок з нахилом черена в бік леза стає більш придатним для колольних ударів, зберігаючи різальні властивості, проте значно знижує можливості для виконання правильного рубального удару [436, с. 36].

При вимірах древкової зброї, головну увагу приділяли загальній довжині та довжині бойової частини. У булавах та списах до того ж вимірювали діаметр підтоку / бойової частини, у перначах – розмір пер.

Особливістю вирізняється вимірювання лез сокир, де встановлюється симетричність чи асиметричність леза, а також вираховується значення *відносної ширини леза* за формулою:

відносна ширина леза = ширина леза (мм) / довжина леза (мм).

Відповідно до відносної ширини леза виділяють 3 основні групи історичних сокир:

I: з вузьким лезом (0.01-0.49);

II: з нормальним лезом (0.5-0.74);

III: з широким лезом (0.75-1 та >1) [511, s. 45].

У сучасній методиці визначення бойової придатності зброї та технологій виготовлення клинка важливе місце займає оцінка комплексу вагових характеристик зразка.

У процесі дослідження ми визначали низку найбільш важливих параметрів.

Вага (W, г; разом з піхвами – Wпіхв, г) свідчить про тактичні характеристики та бойову придатність зброї.

На думку В. Федорова, надмірне збільшення ваги довгоклинкової зброї пов’язане з помітним зменшенням швидкості руху клинка у дії і, врешті, зниженням сили його удару. Відтак доцільніше підвищувати швидкість руху клинка, відповідно зменшуючи його вагу [436, с. 32]. Звичайно у справі полегшення клинка існувала певна межа, порушення якої також негативно впливало на силу удару та міцність клинка. Загалом значення ваги мало бути таким, аби забезпечити швидке виконання необхідних бойових прийомів та завершального удару необхідної сили й типу. Отже, навряд чи показник ваги навіть виготовленої за індивідуальним замовленням шаблі може надати хоча б опосередковану інформацію про фізичну статуру власника.

До нашого часу збереглися давні письмові рекомендації щодо ваги кавалерійської та піхотної зброї. Так, згаданий раніше Ібн Ахі Хізам є категоричним противником важкої зброї для вершників, вважаючи її оптимальною вагою 700–800 г [457, p. 172–173]. Аль Кінді згадує про єменські мечі різної ваги, від 700 г до 2 кг [457, p. 173–174]. Обидва середньовічні експерти, однак, поділяють думку про те, що оптимальна вага кавалерійської зброї не може бути значною, на відміну від довгих і важких клинків, рекомендованих піхоті.

Неповороткі на вигляд європейські півтораручні мечі-бастарди періоду Пізнього середньовіччя, насправді були «несподівано легкими» і добре підходили для проведення блискавичних атак [224, p. 15]. Важчими були справжні дворучники, які за оцінками фахівців ренесансових фехтувальних шкіл в середньому важили 2,7 кг [460, s. 97].

Показник ваги клинкової зброї може бути також корисним як допоміжна ознака, що натякає на регіон походження зразка, іноді допомагає уточнювати його хронологію, навіть призначення.

Вага леза сокири допомагає визначити її призначення – бойове чи господарське. На думку сучасних дослідників вага леза сокири більше за 500 г ставить під великий сумнів її бойове використання [511, s. 158], хоча остаточний висновок щодо функціонального призначення можна робити тільки після вивчення всього комплексу характеристик.

Надзвичайно важливе значення має місцезнаходження *центру ваги* зброї (V), що для забезпечення максимальної ефективності рубального удару мав би розміщуватися на основній робочій частині [436, с. 33]. Для рубальної та ударної древкової зброї такий розподіл ваги майже завжди дотриманий. Для спеціалізованої колольної зброї (клинкової і древкової) центр ваги зміщений до ділянки утримання, що поліпшує керованість бойової частини та встановлює баланс, необхідний для повноцінного оперування (насамперед у списа).

Складніша справа з багатофункціональною довгоклинковою зброєю. Окрім рубання, нею кололи, різали та фехтували: все це також вимагало перенесення центру ваги ближче до руків'я [436, с. 157], хоча б і з певними втратами в рубальній ефективності.

Інша річ – *центр удару* (Х), спеціально передбачена конструкцією зброї ділянка робочої частини, оптимальна для завдання удару. Коли удар відбувався у зазначеному місці, його енергія не розсіювалась і рука виконавця не отримувала відчутного струсу. Для древкової зброї центр удару збігається з центром ваги і, відповідно, робочою частиною зброї – лезом сокири, келепу або розбиваючим елементом булави (пернача, келепа). У колольній зброї центр удару завжди ототожнюється з *вістрям*.

Для довгоклинкової багатофункціональної зброї розміщення центру удару залежало від її довжини та відстані від центру ваги до осі обертання (фактично, зап'ястка руки фехтувальника). Його часто виділяли помітною позначкою на обуху, зокрема коли клинок мав єлмань – її основа зазвичай збігалася з центром удару, утворюючи розширення, на яке наносили мітку, нерідко у вигляді декоративного елементу.

Місцезнаходження центрів ваги та удару ми встановлювали у ході реконструкційного експерименту та фіксували відстань до них від вістря клинка у міліметрах (мм).

Форма поперечного перерізу клинка дозволяє оцінити проникаючу ефективність леза, що пов'язана із технологічним рівнем його виконання, загальною культурою та особливістю виробництва зразка. Так, найпримітивніша й, відповідно, найпростіша у виконанні форма клину має найгірші проникаючі властивості.

Отже визначення та врахування розмірів холодної зброї у процесі дослідження дозволяє визначити функціональне призначення зброї, її мілітарний концепт, оцінити розвиток військової справи загалом та її актуальної тактичної парадигми зокрема.

Визначення матеріалів

У процесі визначення матеріалів, використаних при виготовленні зразка, ми аналізували метали та мінерали, типи шкіри та тканин.

Чорні метали

Людство почало освоювати залізо задовго до формального пришестя Епохи заліза – перші відомі єгипетські знахідки з метеоритного заліза датуються поч. IV тис. до н.е. Швидке, майже одночасне поширення заліза в II тис. до н.е. протирічить припущенню щодо його відкриття в одному місці, хоча дослідники погоджуються, що спосіб отримання заліза з руди був відкритий на Сході, вірогідніше за все – в Передній Азії [340, с. 130]. Пізніше, близько 1000 р. до н.е., залізо прийшло в Індію [482, p. 7]. З поширенням заліза, як виробничого матеріалу на Близькому Сході та Закавказзі з нього почали виготовляти різноманітні інструменти, зокрема зброю, яка набула справжньої популярності вже з появою сталі*. Адже без належної обробки залізо, як виробничий матеріал, поступається бронзі а відкриття відповідних залізообробних технологій потребувало цілеспрямованої праці багатьох поколінь.

Масове виготовлення сталевих виробів** вперше освоїли в Анатолії, що входила на той час до Хетської імперії, близько 1500 р. до н.е. [353, с. 19]. З розпадом цієї держави технології обробки заліза швидко поширились Близьким Сходом. Відомі вони у народів моря, зокрема філістимлян. Однак найактивніше*** обробку заліза підхопили в Ассирії, де масово розвинулось виробництво залізної та сталевої зброї [590, p. 14; 264, с. 12].

Приблизно від 900 р. до н.е. залізо та сталь стали загальновживаними у виробництві холодної зброї [590, p. 14; 264, с. 12].

---

* Сталь – залізо, що вміщує 0,1-2,14% вуглецю.

** Про освоєння саме сталевої технології («steeling iron») пише Гарольд Петерсон [550, p. 8], інші дослідники воліють уникати твердження, що у хетських виробах можна простежити відпрацьовану технологію виготовлення саме сталевих інструментів. Натомість поширена гіпотеза щодо відкриття хетами основ сиродутного процесу [340, с. 130].

*** Серед країн, які активно розвивали й поширювали обробку заліза був, зокрема, Китай.

З розвитком сталеробних технологій стало можливим виготовляти клинки з кращими характеристиками, ніж бронзові й, до того ж, дешевші, адже доступність і кількість залізних руд були значно вищі від мідних. Спершу низьковуглецева сталь, виготовлена в кричних горнах, поступалася бронзі як у твердості, так і стійкості до корозії. Адже наприкінці бронзової доби, бронзі навчилися надавати бажаних властивостей, роблячи клинок твердішим або пластичнішим, варіюючи кількість олова у стопі[*] та використовуючи холодну ковку. Контроль же за механічними властивостями сталевих виробів залежав від здатності майстрів збагнути та опанувати складні процеси *карбюризації*[**] й подальшої *термообробки*.

Карбюризація вважається найдавнішим методом отримання сталі. Саме контрольоване навуглецювання залізних заготівок, яке спершу проводили під час ковки, а пізніше виділили в окремий процес, дозволило виготовляти сталь з різним вмістом вуглецю – від м'яких низьковуглецевих до твердих високовуглецевих (т. зв. заевтектоїдних) сталей. На думку фахівців, сталеві вироби, які можуть свідчити про початки контрольованої карбюризації відносяться до VII ст. до н.е. (Луристан та Індія) [482, p. 7–8].

Для надання виробу необхідних властивостей критичне значення мають процеси *загартування* та *відпуску*. Дослідження матеріалів з Дур-Шаррукін (Фортеці Саргона) не дають дослідникам підстав стверджувати, що у VIII ст. до н.е. процес загартування був усталеним на Сході. Більше того – існує припущення, що у сусідньому Луристані ще у 800-х рр. до н.е. ковалі свідомо уникали загартування, можливо через складність контролю за цим процесом [590, p. 14]. Очевидно йдеться про те, що сам по собі процес загартування робить клинок непридатним для використання, якщо не провести процедуру *відпуску*. В

[*] Так, у китайских бронзових мечах спостерігається періодичне використання високоолов'яної бронзи (17–21% олова), подібний клинок був надзвичайно твердим і ломався при сильному вигині, у той час як в інших культурах віддавали перевагу низько олов'яна бронза (зазвичай – 10%), яка згиналась при сильному навантаженні.

[**] Процес передбачає абсорбцію й дифузію вуглецю у твердих сталевих стопах, шляхом нагрівання до температури вищої за точку Ac3 (діаграми стану залізовуглецевих стопів), в контакті з підходящим вуглецевим матеріалом. Цементація відбувається у тиглі.

той же час Гарольд Петерсон зауважує, що техніка загартування залізної зброї («*hardened iron*») мала місце в Греції та Єгипті вже близько 700 р. до н.е. [353, с. 20].

Новою ковальською технологією, яка винесла остаточний вирок бронзовій зброї, став процес *ковальського зварювання* заліза і сталі. Надійне поєднання сталей з різними механічними властивостями в одному виробі, з часом, у значній мірі, вирішило проблему поєднання високої твердості та пружності бойових частин холодної зброї, яка залишалась недосяжною для бронзових виробів. Одним з найдавніших таких виробів є бойовий ніж з регіону проживання етрусків, періоду VII ст. до н.е. – дослідники відзначають високу якість зварювання шарів низьковуглецевої сталі та метеоритного заліза. Іншим прикладом слугує грецький топірець (*адзе*) V ст. до н.е. [482, p. 7]. Утім остаточне поєднання методів карбюризації та пакетної ковки припадає на більш пізній період II–III ст. н.е.

Нарешті ексклюзивний процес виготовлення *литої булатної сталі* розпочинається в Індії від II ст. до н.е., про що свідчить ретельне матеріалознавче дослідження археологічних артефактів [482, p. 8]. Від того часу технологія піддавалася змінам, іноді зникаючи на якийсь період та згодом знову відроджуючись.

До Європи залізо проникло зі Сходу, ймовірно з Єгипту. Найдавніші знахідки кричного заліза датуються XIX ст. до н.е. Однак масове виробництва заліза й виробів з нього розпочалося в Греції та на Егейських островах близько 1000 р. до н.е. В Південній Італії виробництво залізних виробів розпочинається близько 800 р. до н.е., в помірній зоні Європи, у Східних Альпах та навколишніх регіонах воно з’являється близько 640 р до н.е. І все ж порівняно довго залізо грало обмежену роль в економіці європейських племен. Так у Скандинавії суперництво бронзи із залізом зберігається до початку нашої ери, в Британії – навіть до V ст. н.е. [340, с. 132]. Залізна клинкова зброя отримала значне поширення тільки в період пізнього Гальштату [340, с. 185–186, 205].

Кельтська (Латенська) культура зіграла найбільшу роль для поширення чорної металургії в Європі, хоча й не зробила використання заліза загальним. Утім вона важлива не тільки як елемент історії власне кельтів, але і як загальноєвропейське явище: єдність форм залізних виробів сприяло культурному нівелюванню європейських народів.

Матеріал виготовлення зброї у кельтському світі – в основному залізо, сталь зустрічається лише спорадично.

В Україні ранній залізний вік пов'язаний з кіммерійською, скіфо-сармато-античною та ранньослов'янською культурами. У господарстві і на війні широко застосовувалися залізні інструменти та зброя. Від того часу почався безупинний розвиток залізоробного ремесла в наших землях.

У досліджуваний нами період Раннього Нового часу металеві частини холодної зброї виготовляли методами *лиття* та *гарячого кування*. Лиття застосовували, насамперед, для виготовлення окремих деталей з бронзи, латуні та чавунів. Робочі частини холодної зброї виробляли переважно зі сталей, її основні історичні типи представлені *зварною* («поліпшеною», або «фасонною»), *пакетною* («дамасковою») та *литою* (булатною).

Для класифікації булатів ми використали перевірену часом практичну схему, розроблену П. Аносовим. Уперше оприлюднена 1841 р., ця праця досі не втратила актуальності й активно використовується фахівцями – дослідниками давніх булатів. П. Аносов переосмислив стародавні традиційні класифікації булатної сталі, виділивши 5 основних її типів [228, с. 142]. Використані у ході нашого дослідження типи розміщено у таблиці (див.: додаток В. 3), назви подано згідно з термінологією, прийнятою сучасними дослідниками [564, p. 72–73; 610, p. 204–206].

Протягом принаймні двох останніх тисячоліть принципові схеми внутрішньої структури клинків майже не змінювались. Основні технологічні завдання, які мали вирішувати виробники, зводилися до надання лезу достатньої твердості та водночас мінімізації можливості викришування його, зламу або незворотнього

згинання всієї штаби. Для досягнення цієї мети використовували кілька методів. Так різальній кромці штаби могли надавати підвищеної твердості шляхом *навуглецювання* або *диференційованого загартування*, навіть *азотування*. Інший спосіб полягав у «вварюванні» та «наварюванні», коли заздалегідь приготоване лезо як окрему деталь з'єднували зі штабою, виготовленою з м'якої пружної сталі або заліза, закріплюючи методом *ковальського зварювання* [610, p. 237–238; 722]. Ще один метод пов'язаний зі зварюванням кількох заготовок з різними механічними властивостями. Перший прототип цієї технології представляли античні клинки з м'якими сердечниками. Розвитком цієї схеми стало пакетне кування і виготовлення так званої «дамаської сталі». Різальну кромку у таких випадках могли формувати як вищезазначеними методами, так і виводячи на лезо сталь із твердіших шарів [610, p. 239; 564, p. 18]. Щодо булатних клинків, то дослідження грузинських дослідників Ф. Тавадзе та Б. Амаглобелі свідчать, що лезо таких виробів утворене основним матеріалом штаби, власне булатом, якому на різальній кромці надавали підвищеної твердості. При цьому високі різальні якості були обумовлені своєрідною композитною «пилкою», що утворювалася через вихід на лезо округлих і гранованих карбідів при куванні й заточуванні [600, с. 74, 77]. Наразі фахівці також припускають можливість виготовлення булатних клинків з кількох окремих заготовок, з'єднаних методом ковальського зварювання [440, с. 147].

Загалом, поєднуючи кілька прийомів в одному виробі, кожен майстер сам міг створювати досить складні конструктивні схеми виготовлення клинків [722].

Виготовлення бойових частин древкової зброї зазвичай відбувалось простіше, їх відковували або відливали з єдиної заготовки. Чи не єдине виключення становлять перначі, де самі пера, та основу (до якої їх лютували), могли виготовляти з різних металевих заготовок. Пера високоякісних списів та бойових сокир піддавали диференційному загартуванню.

Сталь, виготовлена та оброблена у різний спосіб, має різну *мікроструктуру* – аналіз останньої дозволяє пролити світло на бойові якості зброї, та технології її

виготовлення. З метою виявлення мікроструктури клинкової сталі на невеликих ділянках поверхні клинка виготовляли металографічний шліф, протравлювали його 4% спиртовим розчином азотної кислоти (HNO_3). Результати документували у вигляді зображень, отриманих за допомогою лабораторної цифрової камери і портативного металографічного мікроскопу з наступною консультацією в металографічній лабораторії. Такий аналіз є спрощеним різновидом металографічного дослідження і не передбачає використання кількісних структурних методів [254, с. 13]. Сучасні металографічні зброєзнавчі дослідження переконують, що проаналізована у такий спосіб поверхнева структура сталі дозволяє отримати достатній обсяг інформації, необхідної для реконструкції технологічного процесу виробництва клинків, насамперед методів їх термічної обробки [727].

Більш глибокий аналіз, що дозволяє отримати повну інформацію про технологічну схему виготовлення та термічну обробку бойової частини зброї (насамперед клинків та пер списів), пов’язаний з дослідженням її поперечного перерізу. Тому таке дослідження здійсненне нами лише у кількох випадках, коли експонат вже мав такий зріз на уламку клинка.

З вивченням технологій виготовлення сталевих частин холодної зброї нерозривно пов’язаний також аналіз їх *мікротвердості*. Давні майстри варіювали твердість і пружність матеріалу на певних, попередньо визначених ділянках клинків. Для дослідження останніх, визначення мікротвердості має особливе значення, допомагаючи оцінити не тільки тип використаної у штабі сталі та бойову придатність зброї, а й технічне завдання, яке вирішували у процесі виготовлення клинка. Адже для зброяра клинок – насамперед сталева штаба певної форми, різним ділянкам якої слід надати необхідної твердості й пружності. Найчастіше такі протилежні за змістом завдання – підвищення міцності та надання пластичності й пружності – вирішували шляхом комбінування ступеня укову та методів ковальської термообробки: *відпалу (нормалізації), загартування* й *відпуску*.

Інші, більш трудомісткі та високовартісні способи пов’язані з використанням пакетної (дамаської) та булатної (литої) сталі.

При роботі з пакетом, необхідної твердості можна було досягнути на стадії ковальського зварювання, регулюючи склад пакету по всій довжині штаби*, остаточно закріпивши його правильною термообробкою.

Високоякісній булатній сталі надзвичайні твердість та пружність притаманні потенційно. Оптимальних властивостей готовий виріб набуває тільки після ретельно вивіреного, обережного кування та правильної термообробки штаби.

Хоча би в який спосіб досягався результат, розміщення ділянок з меншою та більшою твердістю на шабельних клинках зазвичай незмінне, на відміну від їхніх значень, що можуть суттєво варіюватися. Відтак, ми здійснювали виміри у найбільш відповідальних частинах клинка, на які припадало основне робоче навантаження (див. додаток В. 4).

Очевидно, підвищену твердість надавали ділянкам клинка, створеним для безпосереднього ураження – вістрю та лезу. Натомість, на ділянках найвищого механічного навантаження штаби на злам – біля хвостовика та центру удару – віддавали перевагу підвищеній пластичності й пружності. Звичайно, функціональне призначення клинка також відігравала важливу роль.

Визначення мікротвердості булатних клинків, за допомогою ультразвукового твердоміра далеко не завжди може дати об’єктивні результати, адже матриця й волокна литого композиту в багатьох випадках (залежно від типу булату) мають протилежні показники. Саме тому ми здебільшого утримувались від проведення цього дослідження для булатів. Наскільки відомо, металографічні досліди, проведені під керівництвом академіка Ф. Тавадзе, свідчать про те, що за рахунок ущільнення укову й особливої термообробки (диференційованого загартування [600, с. 64, 70] тощо) давнім ковалям вдавалося варіювати твердість булатних клинків, збільшуючи її у напрямі від хвостовика до центру удару. Найвищих значень мікротвердість досягала на лезі, найнижчих – при основі штаби [600, с.

* З персонального спілкування з українським клинковим майстром Б. Поповим (Київ, літо 2011 р.).

63, 76; 342, с. 112]. Необхідність подібної обробки видається очевидною: незважаючи на видатні якості, булатна сталь непередбачувано вибаглива не тільки у виробництві, але й у процесі експлуатації. Так, у залежності від напрямку «смугастої» структури механічні властивості клинка поліпшуються у повздовжньому, водночас погіршуючись у поперечному напрямках (або навпаки) [600, с. 52] тощо. Ущільненням укову, зокрема, стабілізували міцність штаби по всій довжині клинка.

Окремо маємо згадати про нерідке явище нерівномірної мікротвердості на суміжних ділянках клинка, що може бути пов'язане з недостатнім очищенням клинкової сталі від шкідливих домішок при виробництві.

Не можна ігнорувати факт впливу на мікротвердість давніх клинків умов їхнього зберігання та експлуатації. Несприятливі обставини протягом століть можуть призвести до зміни вмісту вуглецю у сталі та зміні показників мікротвердості, насамперед у поверхневому шарі, де ми проводили виміри.

Стосовно прагматичних числових значень мікротвердості давніх клинків, питань досі залишається більше, ніж відповідей.

Твердість сучасних інструментальних високовуглецевих сталей може досягати значень 62–65 одиниць за Роквелом *(далі – HRC)*. Саме поблизу 60 HRC знаходяться показники, що, на думку виробників та споживачів, уможливлюють бойове використання сучасної клинкової продукції*. З цієї точки зору більшість вивчених нами історичних зразків, зокрема й булатних, виглядають непереконливо. Так, згідно з висновками грузинських дослідників, твердість лез вивчених ними середньовічних клинків з булату здебільшого була нижча за 50 HRC [397, с. 589–592]. Ймовірно, бойові якості лез в давнину визначалися не стільки високою мікротвердістю, скільки оптимальним співвідношенням твердості, пластичності й пружності. Не слід також забувати, що буденна практика бойового використання клинків мала висувати на порядок денний особливі вимоги до холодної зброї, про які нині складно достеменно судити,

* Див., напр., таблицю характеристик сучасної ножової клинкової сталі у книзі: [443, с. 20].

адже чудово відпрацьована століттями випробувань та помилок мілітарна технологія* їх застосування у наш час втрачена майже безнадійно. Так, однією з важливих характеристик клинкової сталі могла вважатися зносостійкість. Зауважимо, що, за оцінками сучасних фахівців, надзвичайно високою зносостійкістю, наприклад, відзначається загартована в олії булатна сталь, твердість якої не перевищує 40 HRC (зносостійкість загартованої у воді сталі з твердістю більше 50 HRC значно нижча) [342, с. 317–318].

Інший аспект стосується специфіки постійних бойових навантажень та необхідності швидко відновлювати леза клинків, зазвичай у польових умовах. Так, практика рубання сталевих обладунків та сильних бокових ударів по штабі неминуче призвела б до викришування і втрати занадто твердого високовуглецевого леза. Якісний виріб, що, зокрема, коштував чималих грошей, передбачав тривалу жорстку експлуатацію – кращі клинки переживали не одне покоління власників, неодноразово змінюючи оправу та декор**.

З вище наведених міркувань випливає, що верхня межа твердості бойової частини зброї, насамперед, клинкової, мала обмежуватися значеннями, мінімально необхідними для ефективної рубки або пробивання обладунку, який також постійно розвивався і вже у XVII ст. мав мало спільного з колишнім повним рицарським комплектом.

З метою уточнення способу виробництва, можливої рецептури стопів та практичних властивостей виробів, ми звернулись до вивчення хімічного складу предметів озброєння. Для кількісного визначення достатньо високих концентрацій елементів у стопах нами використали *рентгенофлуоресцентний аналіз (далі – РФА)*. Він виявився доцільним, як неруйнівний метод, що дозволив проаналізувати музейні зразки, не зашкодивши їх цілісності. Метод РФА цілком конкурентоздатний, порівняно з іншими способами визначення хімічного

* Термін використано у тому ж значенні, що й у праці: [587].

** У цьому зв’язку слід нагадати про звичайну сільськогосподарську косу, твердість робочої частини якої не перевищує 50 HRC, – саме через необхідність запобігти викришуванню леза при ударних навантаженнях (клепанні).

складу. Серед хімічних елементів коригування похибки вимагає лише схильний до ліквації свинець [311, с. 116].

Використання методу виявилось доцільним зокрема для булав і перначів, які нерідко позбавлені домішок, характерних для сучасних сталей. Відтак метод опосередковано дозволяє підтвердити автентичність таких виробів.

Кольорові метали

Мідь та її стопи почали використовувати при виготовленні холодної зброї першим з металів. Мідь чудово піддається усім видам обробки: куванню та литтю.

Найдавніші центри виготовлення бронзової зброї знаходилися у Південній Анатолії, Месопотамії (IV тис. до н.е.), Індії (III тис. до н.е.), Єгипті, Лурестані, Палестині й Сирії, Закавказзі й Афганістані (II тис. до н.е.) [264, с. 11–12].

Початок розвитку металевих виробів в Європі археологи пов'язують з крито-мікенською цивілізацією, де мідна зброя поширювалась протягом III тис. до н.е. [340, с. 14].

В Центральній та Західній Європи бронзові вироби відомі від середини II тис. до н.е. [483, p. 8].

Від середини епохи бронзи* з'явились суцільнолиті вироби. У виробництві починають застосовувати нові види глибинних (сульфідних) руд, розвиваються прогресивні техніки лиття «у глиняній формі», або «за восковою моделлю»**. У ході переходу Європи до заліза, бронзові вироби найдовше затримались у Скандинавії, де їх виготовлення сягнуло чи не найвищої майстерності [340, с. 99–100].

На терени України металургія міді прийшла з Балканського регіону у першій половині IV тис. до н.е. вже в готовому, відносно розвиненому вигляді. Відомі найдавніші у Європі мідні трипільські ножі, знайдені в Україні [308, с. 17].

---

* Саме від кінця II тис. до н.е.

** Йдеться про артефакти з Південної Англії (від 1000 р. до н.е.), див.: [340, с. 113-114].

Відколи сталеві бойові частини витіснили бронзові, досконалу ливарну техніку було остаточно переорієнтовано на деталі оправи – ґарди, руків'я та ін.

Новий етап використання стопів міді, як матеріалу для виготовлення бойових частин холодної зброї, відноситься вже до XVII ст., коли з бронз та латуні почали виготовляти церемонійні перначі, а також булави з великими пустотілими, пишно декорованими яблуками. Окрім того, мідний дріт часом застосовували замість золотого, очевидно для здешевлення таушування та насічки.

Дослідження предметів з міді та її стопів пов'язане, зокрема, з аналізом патини, що може мати різний склад й, відповідно, колір, товщину та міцність, в залежності від давності, умов зберігання та методу обробки поверхні.

У давні часи добре розрізняли властивості стопів, виділених з рудних покладів, що залягали у різних географічних регіонах. Їх активно використовували з метою створення виробів різного призначення. Відтак, у сучасних дослідженнях нерідко використовують методики вивчення хімічного складу виробу для встановлення місцевості походження сировини*. Зауважимо, що вивчення хімічного складу не гарантує встановлення походження металу з певного рудного регіону як для середньовічного матеріалу, так і виробів Раннього нового часу, де на перший план виходить не виявлення мікродомішок, а визначення легуючих компонентів стопу. Хоча стопи рафінували (очищували) та цілеспрямовано легували з давніх часів, при вивченні епохи ранньої металургії, дослідження мікродомішок, на думку дослідників XX ст., все ж може свідчити про місцезнаходження видобутку [446, с. 96]. У пізніші часи технологічний шлях від руди до готового предмету постійно подовжується. Причому, чи не на кожному його етапі відбуваються такі зміни у стопі, які суттєво знижують можливість пошуку сировинного джерела за самим лише аналізом хімічного складу. Так, поряд з ретельно розробленими рецептурами, у середньовіччя широко практикували переплавку лома, що викликало появу

* У низці праць можливість такого зв'язку припускали й для стародавніх виробів з чорних металів.

різнорідних стопів для яких надзвичайно складно визначити можливу рецептурну норму та первинний набір елементів-домішок [311, с. 114].

Інший відомий метод, що дозволяє визначати місцевість походження руди, – дослідження співвідношення ізотопів свинцю з подальшим порівнянням з існуючими базами даних [282, с. 90], для нашої праці виявився також неприйнятним через відсутність баз даних досліджуваного регіону. Отже питання матеріалознавчого аналізу походження сировини ми залишаємо відкритим для майбутніх досліджень.

Дорогоцінні метали

У виготовленні та оздобленні холодної зброї дорогоцінним металам належить особлива роль. Золото, як найбільш цінний матеріал, зазвичай використовували у невеликих кількостях, насамперед, з метою оздобити зразок, підвищити його вартість. Окремі зразки холодної зброї ставали предметом особливо складної ювелірної роботи, змінюючи основне функціональне призначення з військового інструменту на предмет розкоші, потужну грошову інвестицію та ознаку високого статусу, доступну найбільш заможним замовникам.

Золотий дріт інкрустували в сталь та мінерали у вигляді написів та орнаментів, золоту фольгу набивали на підготовлену металеву поверхню. Іноді чималі ділянки виробів золотили методом гарячого амальгування, пізніше – електролізом [354, с. 40; 392, с. 46].

Срібло, як дешевший за золото матеріал вживалося значно ширше. При виробництві холодної зброї зі срібла нерідко виготовляли досить великі деталі – гарди, деталі піхов тощо.

Срібло й золото як виробничий матеріал має важливе значення для атрибуції давніх виробів: насічкою й таушуванням на зброї нерідко позначали імена, титули, посади та геральдичну символіку її власників й самих зброярів, дарчі та інші написи, що дозволяють з’ясувати походження зразка.

Важливе значення для атрибуції срібних виробів мають пробірні тавра, усталені в європейських та східних країнах з давніх часів.

Так, в Османській імперії вже за часів Мехмеда Завойовника було введено жорсткий контроль за обігом срібла та виробів з нього [297, с. 449]. Ремісників зобов'язували таврувати срібну продукцію султанськими туграми, що дозволяють встановити період її виробництва.

На теренах Речі Посполитої у різні періоди діяли дев'ять відомих міських центрів золотарського виробництва [654, с. 11], які підтверджували якість виробів міськими клеймами від XVI ст., утім ухвала такого порядку залежала від міста [493, s. 37–38].

В Україні повноцінна система контролю за якістю дорогоцінних металів сформувалась тільки у XVIII ст. До того часу якість роботи золотарів також підтверджували персональними таврами майстрів та міськими емблемами. У найбільш повному вигляді пробіювання включило також цифру проби (протягом всього XVIII ст. вживалась каратна система пробіювання),* геральдичну емблему міста, ініціали майстра та дату виробництва [354, с. 42, 44–45].

Пробірування ювелірних стопів та гемологічний експрес-аналіз були здійснені нами з метою оцінки зразків зброї як ювелірних виробів, уточнення їх датування та застосованих ремісничих технологій. Для золота визначалася проба відповідно до існуючої метричної системи (вміст вагових одиниць основного дорогоцінного металу в одній тисячі вагових одиниць стопу). Нагадаємо, що за найнижчу пробу золота українським законодавством визначена 375 та 45. Для срібла ми визначали тільки відносне значення проби, порівняне з 800-ю. Про срібний стоп з вищою пробою будемо говорити як про *ювелірне срібло*, адже саме 800-та нині встановлена законодавчо як найнижча для ювелірних та побутових виробів зі срібла [717, п. 21]. Окрім того, при визначенні хімічного складу ми виділяли двокомпонентне та багатокомпонентне срібло [311, с. 132].

* Співвідношення благородного металу з лігатурою.

Мінерали

З дорогоцінного й напівдорогоцінного каміння виготовляли не тільки декоративні елементи для оздоблення предметів озброєння, але й цілком функціональні (наприклад *щічки руків'я*) і, навіть, цілі бойові частини холодної зброї (це передусім стосується булав).

У справі підвищення вартості зброї, коштовне каміння відігравало навіть більшу роль, аніж дорогоцінні метали.

В Україні в середовищі заможної шляхти побутувала коштовна зброя виготовлена не тільки майстрами Речі Посполитої, але імпортована з усього світу, насамперед Османської імперії, Персії, Західної Європи [290]. Відтак у виробах були представлені різноманітні ювелірні традиції.

При визначенні мінералів ми дотримувались зафіксованого у сучасному законодавстві поділу їх на дорогоцінні (1–4 порядку, органогенного утворення) та напівдорогоцінні (1–2 порядку) [717, пп. 2–4]. У процесі гемологічного дослідження, , враховували основні характеристики мінералів: ступінь прозорості, колір та блиск, колір в ультрафіолеті, додатково визначали показники теплопровідності й твердості.

Визначали спосіб обробки – від найдавніших округлих кабошонів у високих кастах до пізнішого фацетного огранювання. На жаль, через специфіку дослідження нам довелось відмовитись від усталених, перевірених практикою гемологічних методів, пов'язаних з необхідністю видалення каменів з оправи.

Використані тестувальні методи не завжди дозволяють скласти вичерпне уявлення про піддослідні мінерали, втім, для нашої роботи їх виявилось достатньо.

Окрему увагу ми приділили традиційним емальєрним технікам, серед яких виділяємо добре розвинуті в Україні XVII–XVIII ст. [354, с. 38] виїмчасте (найдавніше), перегородчасте емалювання, скань. Платівки з перегородчастою емаллю нерідко закріплювали на кшталт коштовного каміння на побутовому начинні [252, с. 33] та зброї.

Кістка, ріг та дерево

Найдавніші відомі людству виробничі матеріали завжди відігравали фундаментальну роль у виробництві усіх різновидів холодної зброї. Деревина, ріг, кістка та були цілком буденними матеріалами. Найбільш вживаною була деревина. З неї виробляли держаки древкової зброї, руків'я та піхви клинкової. В археологічних артефактах дерев'яні елементи збережені зазвичай фрагментарно. В експонатах, що дійшли до нас у складі колекцій, дерев'яні частини зброї як правило неодноразово замінювались.

При атрибуції зброї ми не ставили завдання визначити різновид й вік деревини: тільки в окремих випадках це дає можливість обмежити датування «зверху» («перед»), хоча майже не надає нової інформації з історії техніки та ремісничого виробництва. Інша корисна інформація може стосуватись історії торгівельних та культурних зв'язків, насамперед, якщо порода дерева не є характерною для місцевості в якій відбулась знахідка. Утім усе це відноситься до тих рідкісних випадків, коли знахідка артефакту разом з дерев'яною частиною підтверджена напевне.

Ріг – вельми поширений матеріал у виробництві зброї. З рогу свійських і диких тварин виготовляли руків'я, різноманітні накладки на зброю. Технологія роботи з рогом має певні обмеження, адже ріг тварин має відносно невеликі розміри, і, до того ж, пустотілий. Через властивості рогу виготовлення з нього бойових частин зброї здійснювалось хіба що для церемонійних зразків – таким рідкісним випадком є досліджена в Розділі 4 раритетна «Булава Богдана Хмельницького» [79], виготовлена з рогу носорога.

При визначенні рогу як виробничого матеріалу, ключове значення має його пластинчаста структура, що відрізняє його від деревини та кістки. При атрибуції ми обмежувались визначенням матеріалу, вказували колір.

Кістка очевидно є більш рідкісним матеріалом на теренах ранньомодерної України. У досліджуваний нами період кістка, як масовий виробничий матеріал,

давно поступилася більш практичним, перемістившись в ексклюзивний сегмент високоякісних, імпортованих товарів – слонових та моржевих іклів, а також виробів із них. З цього вельми коштовного матеріалу виготовляли різноманітні накладки на піхви, виточували руків'я клинкової зброї, нерідко прикрашаючи їх високохудожнім різьбленням.

Шкіра та тканини

Бойова експлуатація холодної зброї ставила суворі вимоги для оздоблювальних матеріалів. Відтак, коштовні декоративні тканини використовувались тільки у високовартісних зразках, для яких складних умов використання не передбачалось. В усіх інших «утилітарних» зразках асортимент матеріалів не був великим.

Так піхви та руків'я клинкової зброї нерідко обтягували надійним і грубим *хозом*, з дубленої козячої шкіри та імпортованою з країн Азії *шагренню (ящуром)* з кінської чи ослячої хребтової шкіри або дорогий ґатунок еластичної шкіри деяких видів акул і скатів.

У XVIII ст. з'являється нова технологія обробки риб'ячої шкіри, що набула високої популярності в Європі. Її популяризації сприяв придворний французький майстер Галюш, на честь якого почали називати оброблену у такий спосіб шкіру – *галюша*. В Україні для неї продовжувала традиційно застосовуватись назва *шагрень*.

Інший різновид коштовної і вельми ніжної шкіри, яка використовувалася в оздобленні піхв – *сап'ян*, ґатунок тонкої козячої (рідше овечої або телячої) шкіри східного виробництва, вичиненої в особливий спосіб (за допомогою сумаху або чорнильних горішків) і фарбованої у червоний або жовтий колір.

З коштовних тканин для оздоблення піхв використовували *оксамит* – шовкову тканину з густим вертикальним коротким ворсом на лицьовому боці. Інший різновид шовку – *парча*, яку прошивали золотими та срібними нитками, які робилися з чистого дорогоцінного металу, пізніше із сплавів з незначним вмістом

дорогоцінних металів. Зазвичай металевою стрічкою обвивають шовкову або бавовняну (мішура) нитку, за рахунок чого досягається необхідна гнучкість тканини та достатня масивність і блиск.

Визначення технік

При встановленні ремісничих технік, використаних у процесі виробництва зброї, у досліджених зразках було виявлено застосування таких найважливіших ковальських та ювелірних операцій: *ковка (кування), лиття, площинне та обронне гравіювання, карбування* (у тому числі *рифлення, канфаріння* та ін.), *інкрустація* (у тому числі *таушування*), *тиснення (басма), насічка, золотіння, протравлення, лютування*. Саме визначення окремих технік тісно пов'язане зі способом їх виконання, його можна віднайти в додатку А.

Дослідження символіки та епіграфіки

Розглянуті вище зброєзнавчі та матеріалознавчі методи дослідження дозволяють зібрати чималий обсяг інформації про зразки холодної зброї, як особливого речового джерела. І все ж її виявляється недостатньо для вичерпної атрибуції. Без відповідей залишається чимало питань, пов'язаних з історичним контекстом, обставинами функціонування зразка тощо.

Ці питання може висвітлити дослідження писемних і зображальних джерел. Зауважимо, що зброя у багатьох випадках сама є носієм писемних знаків та зображень. При аналізі цієї надзвичайно специфічної групи символів найбільш пріоритетними для дослідника залишаються традиційні методи історичного джерелознавства та низки спеціальних історичних дисциплін, що забезпечують актуалізацію важливої з історичного погляду джерельної інформації – символіки, емблематики, геральдики палеографії та ін.

Відповідно до форми джерельної інформації, яку містять символи на зброї, можемо поділити їх на кілька типів.

До першої групи символів належать зображення. Схематично, у відповідності до їх символічних значень, їхня форма може відтворювати геометричні фігури, природні явища, рослини, алегоричні образи та персонажі, справжніх та міфічних та істот. Усі зображення можна також класифікувати за змістовим навантаженням, поділивши їх на клейма, емблеми, герби чи окремі гербові фігури, а також інші групи символів [406].

У процесі вивчення зображень ми приділяли окрему увагу декоративній стилістиці, в якій оформлено зброю, її орнаментиці. Адже різним історико-географічним регіонам у певні хронологічні періоди притаманні своєрідні художні стилі, що вивчаються методами мистецтвознавства.

До другої великої групи символів, нанесених на зброю, належать написи (епіграфіка). За змістом це, насамперед, підписи майстрів та відповідальних за виробництво осіб, знаки власної чи корпоративної приналежності, дарчі, уславлюючі, релігійні та повчальні сентенції, а також знаки, що імітують літери, проте не відповідають абеткам відомих мов – їхній зміст часто так і залишається нерозкритим.

Спосіб виконання написів та малюнків на клинках безпосередньо пов’язаний з традиційними ремісничими техніками, що хоча й були загалом подібними в усіх людських спільнотах, проте завжди мали певні регіональні особливості.

Отже походження й датування зброї уточнюють за змістом написів, каліграфічними й композиційними їх особливостями, елементами декору та іншими зображеннями, притаманними певному періодові та регіону.

Так, на клинковій зброї з України часом можна зустріти символіку та епіграфіку місцевого походження. Саме вона здебільшого дає змогу атрибутувати зразок як приналежний місцевій шляхті [425; 573].

Виконавши всі вищеназвані етапи зброєзнавчого дослідження, можна зробити висновок щодо історичного значення дослідженого зразка, вирішити дискусійні питання, визначити напрямки подальших студій, а також надати рекомендації щодо його експонування та зберігання.

У підсумку наводимо коротку схему, що відображає **основні етапи дослідження речового джерела** – зразка холодної зброї:

1. Вступ, нинішнє місце зберігання, історія надходження та історична легенда, відомості писемних джерел та історія дослідження.
2. Назва, походження, датування, інв. №.
3. Матеріали.
4. Техніки.
5. Технічні параметри зброї.
6. Вагові характеристики, матеріалознавчі тести.
7. Стан збереження, консервація та реставрація.
8. Морфологічна характеристика.
9. Орнаментика.
10. Символіка та епіграфіка.
11. Пов’язана іконографія.
12. Висновки, рекомендації.

Розроблена нами схема є необхідною складовою частиною всього зброєзнавчого дослідження. Вона дає змогу вивчати окремі зразки холодної зброї та визначати їхнє місце у площині хронології, особистої приналежності, а також їх цінності для історії та мистецтва.

Відіграючи важливу роль в атрибуції зразків, подібна схема має також бути в арсеналі кожного музейного працівника, який досліджує матеріали музейних фондів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Підсумовуючи результати досліджень першого розділу, відзначимо, що зброєзнавство як спеціальна історична дисципліна в українській історичній науці ще перебуває на етапі становлення, уточненні її теоретичних та методологічних засад. Однак кількість праць зі зброєзнавчою проблематикою та інструментарієм постійно зростає – особливо популярними стають розвідки із створення досліджень національної зброї, та введення до наукового обігу нових комплексів історичних джерел.

Особливістю зброєзнавчних джерел є їхня надзвичайна різноманітність, та значна кількість – це практично вся сума свідчень, що містить інформацію про зброю. Тому створити їхню узагальнену класифікацію є складною науковою проблемою. Утім, основним, найбільш важливим джерелом різних типів історичної інформації виступають самі предмети дослідження – зразки зброї.

Іншою проблемою є саме складність такого історичного речового джерела як зброя, – вони вимагають багатоступінчатої методики досліджень, що поєднує методи різних галузей знань, не лише історичних. Її грунтовна розробка та відпрацювання є необхідною умовою успіху подальших зброєзнавчих досліджень.

Попри чималий шлях, подоланий українськими істориками зброї, досі невирішеними залишаються більшість питань, що стосуються як походження й розвитку, так і поширення прийнятих у козацькому середовищі зразків озброєння. Їх подальше дослідження на сучасному науковому рівні, має принциповий характер для розвитку зброєзнавства в Україні. Зауважимо, що комплексного зброєзнавчого дослідження козацької холодної зброї досі не створене.

Поодинокі праці як вітчизняних, так і поодиноких закордонних науковців лише створили певні підмурки для подальших розвідок. Численні згадки про козацьку зброю у контексті економічного, соціального і культурного розвитку краю трапляються як у працях радянських істориків, так і в сучасній українській

та зарубіжній історичній літературі. Однак, як правило, вони мають епізодичний характер.

Необхідно зазначити, що праці закордонних науковців, які розглядають історію української зброї, мають специфічну джерельну базу – більшість із них недостатньо використовують інформаційний потенціал українських та російських музеїв та архівів.

Джерельна база дисертаційної роботи є репрезентативною, різноманітною. З огляду на багатоманітну, комплексну джерельну природу предметів холодної зброї, саме вони стали основними історичними джерелами дослідження, дозволивши актуалізувати інформацію різних типів.

Група предметів озброєння представляє речові джерела серед яких видатне місце належить археологічним знахідкам.

До зображальних джерел відносимо твори образотворчого мистецтва серед яких – гравюри, твори живопису скульптури та декоративно-ужиткового мистецтва.

Писемні джерела представлені архівними та опублікованими матеріалами офіційного походження серед яких історичні документи різного типу – документи майнового та соціального характеру, реєстри, статути тощо. Разом із матеріалами довідкових видань, та мемуарами, літературними творами вони дозволили, на нашу думку, створити цілісний огляд номенклатури й розвитку комплексу козацької холодної зброї.

Зазначимо, що студіювання порушеної у дисертації проблеми потребувало осмислення базового понятійного апарату зброєзнавства, а також авторської трактовки цілої низки понять.

Процес дослідження базувався на авторській методиці, яка використовує надбання світового зброєзнавства. Вона передбачала стратегію послідовного залучення комплексів джерел різних типів, коли результати опрацювання певної джерельної групи уможливлюють вивчення іншої, ширшої за обсягом.

Зазначена дослідницька стратегія у поєднанні з методами індукції та дедукції, історико-генетичним, компаративним, аналітичним, системно-структурним, синтетичним та емпіричними методами історичних аналогій, типологічним й функціональним, а також групи емпіричних спеціально-історичних методик, дозволили цілком успішно вирішити порушену у праці наукову проблему. При опрацюванні архівних джерел та зображальних застосовувалися джерелознавчі методи: евристики, класифікації та верифікації джерел, інтерпретаційного синтезу.

Результатом комплексного аналізу джерел та історіографії стала побудова та обґрунтування низки наукових припущень, успішне підтвердження яких дозволило вирішити поставлені завдання і досягти мети роботи.

РОЗДІЛ 2. НОМЕНКЛАТУРА, ВИЗНАЧЕННЯ ТА ПОХОДЖЕННЯ СКЛАДОВИХ КОМПЛЕКСУ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ

У розділі визначимо номенклатуру, коротко висвітлимо історію походження й становлення різновидів холодної зброї, які домінували на теренах України протягом означених нами хронологічних меж.

2.1. Клинкова зброя

У цьому підрозділі розглянемо тип зброї, конструкція якої передбачає наявність *клинка*, як основної робочої частини, та *руків'я*, необхідного для його утримання та ефективного використання.

2.1.1. Ніж та кинджал

Формальна типологія вимагає відносити *ніж* та *кинджал* до різних типів холодної зброї. Утім в історіографії застосовують різні підходи до вивчення ножа і кинджала: їх вивчають як разом так й окремо. Це пов'язано не так зі складністю формального розмежування цих найдавніших типів клинкової зброї, скільки з труднощами розділення спільної історії їх виникнення й розвитку. У той же час окремі види *кинджала* за своїм призначенням та технікою використання так само віддалилися від *ножів*, як свого часу *мечі* від *кинджалів*.

І все ж, на наш погляд, форми і функції *ножів* та *кинджалів* протягом тисячоліть переплелися, а подекуди зрослися настільки, що досліджувати еволюцію цих типів окремо, у нашій роботі недоцільно. Однак, перш ніж перейти до аналізу спільного розвитку ножів та кинджалів, необхідно все ж виявити характерні критерії для визначення та розрізнення цих типів зброї, простежити походження самих термінів.

Конструкція ножів та кинджалів

Ніж – найдавніша клинкова зброя, а також багатофункційний господарський та обрядовий інструмент, який виник ще у доісторичні часи. Розвиваючись

протягом тисячоліть, ніж, на сьогоднішній день, тільки укріпив свої світові позиції, на відміну від більшості інших різновидів холодної зброї.

Основні конструктивні складові ножа – *клинок* та *руків'я*. На ножах з широким клинком, руків'я зазвичай розташоване асиметрично відносно повздовжньої вісі клинка, ближче до його спинки [708, p. 297–298]. Така конструкція запобігає зіскакуванню руки на лезо під час використання ножа. Ножі можуть суттєво розрізнятися за конструкцією та призначенням через їх надзвичайно різноманітний функціонал на війні та у побуті і, відповідно, виробничими матеріалами й способами виготовлення (залученими технологіями).

Ножі та інша розглянута у роботі клинкова зброя, складається з тотожних конструктивних елементів, представлених на графічній схемі (дивись: додаток Б. 1).

В історіографії ніж часто відносять до групи так званої «короткоклинкової зброї». Оминаючи проблему слушності критеріїв, застосованих для виділення такої групи взагалі, зауважимо лише, що подібна оцінка може стосуватися хіба що найдавніших ножів кам'яної доби, у період коли виготовляти довгі леза не дозволяли властивості виробничих матеріалів. Саме тому, на нашу думку, можна говорити про розвиток «справжніх» бойових ножів починаючи від епохи бронзи, а їх найвищий розквіт припав на часи Середньовіччя та Раннього Нового часу, коли ножі почали конкурувати, а подекуди навіть витісняти, іншу спеціалізовану військову зброю з довгим клинком. У цьому відношенні ніж цілком розділив долю інших клинкових різновидів холодної зброї: довгий міцний клинок у повній мірі придатний для збройного протистояння та протидії розвинутим захисним засобам пов'язаний, насамперед, з прогресом у галузі виготовлення сталі.

Повертаючись до розмірів клинка, зауважимо, що ніж, ймовірно, є чемпіоном варіативності розмірів: найменші у світі клинки, безумовно, встановлені саме в ножових конструкціях. Не слід, однак, забувати, що ножі з невеликими клинками – це здебільшого господарський інструмент, хоча існують виключення. Зазвичай

бойові ножі мали великі розміри, причому, чим важливіше місце займав ніж в комплексі озброєння, тим більший клинок він мав. Так, великий клинок зазвичай ефективніший за малий в умовах відкритого збройного протистояння.

Звичайно, справа не лише в розмірах, але й конструктивних особливостях: потреби збройної боротьби висувають перед ножем особливі критерії. Насамперед, він повинен мати достатню довжину клинка для нанесення смертельного поранення. У більшості випадків у конструкції передбачений високоефективний бойовий кінець з посиленим вістрям. Відповідно форми клинка та руків'я оптимізують для нанесення не тільки ріжучого, але й колольного удару, руку додатково захищають від клинка супротивника та зіскакування на лезо тощо. Отже господарський ніж лише умовно придатний для завдань збройного протистояння [353, с. 7], на війні ж, при наявності у супротивників спеціалізованої військової зброї та засобів захисту, ніж універсального призначення стає «зброєю останнього аргументу».

Враховуючи всі зазначені вище зауваження, сформулюємо визначення *ножа бойового*, як спеціалізованого військового інструменту (дивись: додаток А).

Кинджал – найдавніша клинкова зброя, що сформувалася ще у доісторичні часи. Розвиваючись протягом тисячоліть, кинджал, на сьогоднішній день, тільки підвищив свою популярність, хоча вона й залишається нижчою, ніж у ножа (через ширший функціонал останнього).

Основні конструктивні складові кинджала – дволезовий прямий чи викривлений *клинок*, *руків'я* та *гарда*. Руків'я зазвичай розташоване симетрично відносно повздовжньої вісі клинка, хоча у деяких конструкціях може мати нахил відносно клинка. Гарда захищає руку та запобігає зіскакуванню її на лезо під час використання.

Через різноманітний функціонал на війні та у побуті* кинджали суттєво розрізняються за конструкцією та призначенням, виробничими матеріалами й технологіями.

В історіографії кинджал, як і ніж, часто відносять до групи так званої «короткоклинкової зброї». На наш погляд, гранична довжина клинка є важливим критерієм типоутворення кинджалів, а її перевищення має означати втрату для досліджуваного предмета важливої підстави для його класифікації як кинджалу. У зброєзнавчій та археологічній історіографії нерідко пропонують значення 300 мм [708, p. 154]. І справді, комбінація занадто довгого дволезового клинка з прямим симетричним руків'ям та гардою вже є характерною ознакою іншого типу зброї – *меча*. Утім справа не тільки в арифметичних значеннях. На наш погляд, у цьому питанні великою помилкою було б вирізняти кинджал суто механічно, за математичними розрахунками. При визначенні критеріїв типоутворення кинджалів (як й іншої історичної зброї) завжди слід брати до уваги процес її історичного розвитку, а при класифікації артефактів враховувати їх хронологію. Пояснемо цю думку детальніше.

Давні зброярі нарощували довжину клинка кинджалу, щойно для цього з'являлась технологічна можливість. Невдовзі по відкриттю бронзи клинки кинджалів перевищили довжину 600 мм [708, p. 154]. «Довгий кинджал» став «мечем». Від того часу клинкова зброя стала спеціалізованою для війни. Також виникла потреба у розробці техніки роботи з новим військовим інструментом – довгим мечем, яка суттєво відрізнялася від кинджальної. Звісно, довгий клинок мав свою сферу завдань, недосяжну для клинка короткого. При цьому для клинка меншої довжини (короткого меча) та ще коротшого кинджала також залишалось своє чимале функціональне поле. Відтак зброярі продовжували виробництво різних форм «на всі випадки життя» – від довгих і коротких мечів до середніх й коротких кинджалів. Кинджал, від того часу, обійняв нішу спеціалізованої зброї

* Кинджали широко застосовуються у багатьох цивільних сферах людської діяльності, насамперед, пов'язаної з екстремальною. У побуті їх можна зустріти, як зброю цивільного захисту чи полювання, частину національного костюму чи службової уніформи, декоративний елемент одягу тощо.

з коротшим від меча клинком, набувши значення допоміжної (основною став меч). Врешті кинджал, повернувся до максимальних значень довжини клинка доісторичних часів – близько 300 мм.

Отже параметр довжини клинка кинджалу (саме її верхнє значення) хоча й має пріоритетне значення для виділення цього виду зброї у схемах сучасної класифікації, утім навряд чи він безвідмовно спрацьовуватиме для артефактів, що з'явилися за часів, які передували спеціалізації клинкової зброї (поширенню мечів). Не торкаючись тут проблеми визначення ранніх мечів, зауважимо, що сучасне визначення кинджалів, з урахуванням граничної довжини клинка, актуальніше для зброї від періоду Середньої бронзи, що необхідно враховувати у зброєзнавчих дослідженнях різних історичних періодів.

Інша проблема полягає в тому, що фактор «короткого клинка» зближує кинджали з ножами настільки, що часом їх важко розрізнити, особливо коли класифікацію необхідно здійснити за функціональними особливостями або формами гарди та ефесу, що нерідко були спільними у цих типів зброї. Саме через необхідність вивчення таких спільних класифікаційних типів ми об'єднуємо в одному розділі дослідження ножів й кинджалів. Зауважимо також, що у нашому визначенні до значень довжини ножа, на відміну від кинджала, не висуваємо жорстких обмежень.

Отже, необхідно виділити важливі додаткові ознаки кинджального клинка: він має бути дволезовим (принаймні в останній третині клинка) та мати виразне вістря. В іншому випадку зброю цілком можна характеризувати як ніж.

Іншим важливим параметром є кривизна клинка. Очевидно, що занадто кривий клинок змінить функціональне призначення виробу. На нашу думку тут доцільно ввести поняття *помірної кривизни*, визначивши його, як нечислове (емпіричне) значення кривизни клинка при перевищенні якого кинджал радикально змінює функціональні можливості, перетворюючись на *бойовий серп*.

Враховуючи все вищевказане, сформулюємо визначення кинджалу (дивись: додаток А). Конструктивні схеми ножа й кинджалу представлені в додатку Б.1.

Етимологія термінів «ніж» та «кинджал»

На думку більшості етимологів сучасне слово *ніж* (російське *нож*, польське *nóż*) походить від старослов'янського та давньоруського *ножь* (*ножь*). Очевидно, рання праслов'янська форма, невіддільна від *заноза* («скалка»), *вонзить* («устромити»), *пронзить* («простромити») [677, с. 80; 680, с. 576], вживалася у значенні «інструменту для проколювання» [684, с. 23–24]. Слово може бути спорідненим з грецьким ἔγχος (трактованому в «Етимологічному словнику слов'янських мов» під редакцією Трубачова, як «спис»), ірландським *ness* («рана»), хоча точних відповідників дослідники не виявили. Інша теорія, запропонована центральноєвропейськими вченими, припускає, що праслов'янський *nožь* споріднений з литовським *knẽžas* «ніж» (з додатковим *k-)* [684, с. 24].

Етимологи також зіставляють це слово з праслов'янськими *nogъtь* («ніготь»), литовським *nagà* («копито»), нововерхньонімецьким *nagel* («цвях») [630, с. 96].

Власне українське *ніж* пов'язане чергуванням голосних з *nizati* (*низати*, *проколювати*), *pьziti* (*вонзить* – устромити) [630, с. 96].

Зауважимо також, що в XVII ст. на землях Речі Посполитої «ножиком» (польське *nożykiem*) називали також декоративні пера в головних уборах, кінських чапраках тощо [687, p. 367].

Найдавніші писемні згадки про *ножь* зафіксовані в македонських та болгарських джерелах X-XI ст., а також в Остромировому Євангеліє [660, с. 439].

Ніж згадується як зброя у літописах, зокрема у Литовській метриці від 1495 р. [661, с. 56–57].

Українське та російське *кинджал, кинжал* походить з тюркської: слово вживалося на всьому Середньому Сході, зокрема в мовах тюркського походження. В грузинському та багатьох кавказьких мовах воно звучить як «ханжалі» («khanjali»). Очевидно у тюркських мовах слово походить від перського («xanjar», «khanjar») [629, с. 433; 691, p. 444], арабського [680, с. 396] чи індійського [678, с.74].

На думку етимологів, кириличне «кинджал» відоме від кінця XVI ст., безпосередньо походить з тюркських мов, можливо казахської та калмицької [676, с. 234].

Походження і розвиток коротких ножів та кинджалів до періоду Пізнього Середньовіччя та їх систематизація

Вже на ранньому етапі свого розвитку історія ножа тісно переплітається з історією кинджала і, навіть, списа. Наразі неможливо сказати, що було винайдено раніше – ніж чи кинджал, зрозуміло лише, що обидва ці види зброї мали короткі клинки й універсальне призначення. Ніж та кинджал стали першими знаряддями праці, полювання та війни первісної людини, оснащеними спеціально виготовленими клинками. Очевидно однолезовий ніж більше підходив для господарських потреб, а дволезовий кинджал для війни та полювання.

Згідно даних археології перші ножі з'явилися близько 500 тис. р. тому. Спершу вони представляли собою монолітну конструкцію, де клинок і руків'я складали єдине ціле. За матеріал використовували камінь (кремінь, нефрит, обсидіан, кварцит тощо), ріг та кістку. Деякі дослідники припускають, що перші кістяні кинджали є різновидами неолітичних «ручних списів».* Більшість знахідок кам'яної доби відноситься до універсальних господарських інструментів малопридатних для збройного протистояння. Історія ж ножа й кинджала, як спеціалізованих бойових інструментів отримує новий імпульс на межі енеоліту та доби бронзи. Саме тоді технологія виготовлення кам'яних бойових клинків сягнула свого апогею, найвищого розквіту досягши в Єгипті**.

Найдавніші кам'яні кинджали Європи походять зі Скандинавії [483, p. 446–447], Італії, Німеччини, Австрії, Швейцарії та Франції (середина IV–III тис. до н.е.) [483, p. 453].

---

* Йдеться про бойові частини списів без ратищ. Див.: [708, p. 153].

** Щодо обґрунтування бойового використання давньоєгипетських ножів, див.: [264, с. 11].

З появою бронзи сформувались ранні центри виготовлення бронзових ножів й кинджалів у Південній Анатолії, Месопотамії (IV тис. до н.е.), Індії (III тис. до н.е.), Єгипті, Луристані, Палестині й Сирії, Закавказзі й Афганістані (II тис. до н.е.) [264, с. 11–12].

Початок розвитку металевих виробів (зокрема ножів й кинджалів) в Європі археологи пов'язують з крито-мікенською цивілізацією, де протягом III тис. до н.е. поширювались мідні ножі [340, с. 14]. Пізніше в Європі набули популярності бронзові ножі й кинджали різних форм*, від кінця II тис. до н.е. клинки значно подовжуються [340, с.17, 60, 61, 74; 353, с. 17].

З поширенням заліза, як виробничого матеріалу на Близькому Сході та Закавказзі з нього почали виготовляти різноманітні інструменти, зокрема й ножі. Утім найвищої популярності залізна зброя набула лише з появою сталі.

Найдавніші знахідки кричного заліза в Європі датуються XIX ст. до н.е., утім ранні європейські залізні ножі відомі тільки від XI ст. до н.е.**

У давньоримській культурі значення дволезового кинджала як військового інструмента було дещо ніжчим, порівняно з ножем як універсальнішим інструментом [353, с. 22].

В Україні кістяні вироби, інтерпретовані дослідниками як ножі з'являються від часів палеоліту. Ножі й кинджали з виразними ознаками бойового призначення мали як степові скотарі, так і землероби лісостепу. Проте саме останні вперше перейшли до виготовлення зброї металевої [308, с. 21–22].

Металургія міді прийшла на терени України з Балканського регіону у першій половині IV тис. до н.е. Знайдені в Україні трипільські мідні ланцетовидні «ножі-кинджали» [308, с. 17] є найдавнішими відомими мідними ножами в Європі.

З першої половини II тис. до н.е. збільшується довжина та вага бронзових клинків, що пов'язано з суттєвими зрушеннями у військовій справі в регіоні.

---

* В археологічній історіографії нерідко використовується термін «ножі-кинджали» через спільну конструкцію ранніх бронзових ножів та кинджалів. Єдина різниця тут полягає в наявності у кинджала другого леза на клинку яке у багатьох випадках складно ідентифікувати.

** Залізний ніж знайдений в одному з поховань XI ст. до н.е. в могильнику Хотин в Західній Словакії [340, с. 218, прим. 5].

В Північному Причорномор'ї ножі як бойову зброю почали використовувати лише у скіфські часи, у VI–IV ст. до н.е. Скіфські бойові ножі відрізнялись від господарських лише більшою довжиною клинка.

На теренах Київської Русі ніж є чи не найпоширенішою археологічною знахідкою [651, с. 20], окремі представляють вишукану коштовну роботу [310, с. 126]. З огляду на надзвичайну кількість віднайдених артефактів, низка дослідників вважає їх «обов'язковим» елементом озброєння і спорядження руських воїнів і нерідко класифікують за історичними назвами. Так, термін «нож засапожный» часто фігурує в літописах та билинах, а «нож подсаадашный» зустрічається, насамперед, в московських інвентарях та описах XV–XVII ст. На жаль, відомі нам історичні джерела не дозволяють чітко пов'язати зазначені вище історичні назви з певними морфологічними типами ножів, через що у зброєзнавчій літературі спостерігаються значні розбіжності щодо їх визначення [277, с. 68]. Судячи з усього, назвами «засапожный» та «подсаадашный» позначали, насамперед, місце носіння ножів, а не їх морфологію. Тим не менш, контекст у якому вживались ці терміни зазвичай пов'язаний саме з предметами озброєння та полювання, а не «мирного» побуту.

На відміну від ножів, кинджал, як суто бойовий короткоклинковий різновид, є рідкісною знахідкою, характерною переважно для багатих дружинних поховань [306, с.298]. Натомість про безпосередньо бойове використання кинджалів та ножів рідко згадується у давньоруських літописах [604, с. 138], хоча великий розмір ножів, як важливий критерій їх бойового призначення цілком узгоджується з історією розвитку бойових ножів Європи. Так одним із перших великих бойових ножів на теренах Київської Русі став *скрамасакс* з довгим клинком (до 50 см), який з'явився тут разом з франкськими мечами і успішно з ними конкурував. Ця зброя поширилась серед англосаксів, франків, германців та норманів, а також набула популярності на теренах Київської Русі.

З часом військове значення великих бойових ножів різко знизилось через розвиток важкої кінноти, хоча *скрамасакси,* через свою ефективну конструкцію

та універсальність, подекуди використовувались навіть у XIV ст. Утім вже від XIII ст. дослідники фіксують новий етап розвитку короткоклинкової зброї, зокрема формування семи найбільших груп кинджалів Пізнього Середньовіччя та Раннього Нового часу [353, с. 29]. Зазначені традиційні групи, які мали загальноєвропейське побутування, виділені за морфологічними ознаками та декором, представлені: *ронделами, баселардами, швейцарськими кинджалами, квілонами, дагами, баллоками, «вухастими» кинджалами, стилетами, кинджалами ландскнехта та дірками (шотландським та середземноморським)*. Окрім зазначених існувала також низка інших менш помітних груп [688].

Класифікувати бойові ножі можливо за різними критеріями: в залежності від способу використання (ручні, метальні), конструкції (складені чи нескладені, одно-чи багатолезові, з повноцінним руків'ям чи скелетні тощо), врешті, цільового призначення.

Для класифікації портативних ножів, нами використана міжнародна класифікація ножів за бічним профілем (т. зв. «строєм») клинків – геометрією перетину їхньої штаби та формою вістря (*англ.* «point»). Загалом різні фахівці виділяють десятки типів виділених на основі вказаних вище ознак [725] (дивись: додаток Б. 5). Відповідно до конструкції відібраних для роботи зразків виділяємо 7 типів клинків: *Normal Blade, Clip-point, Drop-Point, Bowie, Wharncliffe, Spear-Point, Recurved Blade* (дивись: додаток Б. 6).

Хоча зазначена класифікація не була спеціально розроблена для потреб історичної науки, вона дозволяє вирішити одну з найважливіших проблем, які виникають при аналізі історичних ножів – визначити функціональні можливості (і відповідно призначення) зразка, які визначаються саме профілем клинка.

З функціональним тісно пов'язане цільове призначення ножа. На сьогоднішній день список ножових спеціалізацій помітно розширився порівняно з історичним минулим і складає десятки найменувань. Утім для потреб нашої роботи виділяємо чотири найбільш загальних категорії, які дозволять оцінити можливості ножів. Серед них:

1) господарські – спеціалізовані для господарських потреб;

2) мисливські – спеціалізовані для добивання тварин та обробки туші;

3) тактичні – ножі універсального призначення;

4) бойові – ножі спеціалізовані для збройного насильства на війні.

Типи 1-3 обмежено придатні для військових потреб. Кожний з типів може мати більшу ступінь градації в залежності від ще більш вузької спеціалізації.

Зв'язок призначення ножів з їхнім строєм наводимо в додатку В. 5.

Розвиток ножів та кинджалів у пізньому середньовіччі привів до розвитку і визначної популярності великих бойових ножів з довгими клинками, які функціонально представляли собою «малі мечі». Їх популярність пояснюється доступністю великих ножів для мас простого населення, на відміну від *меча*. Саме така клинкова зброя стала найбільш масовою у період Раннього Нового часу. Так, у Центрально-Східній Європі оформилась зброя, для якої застосовували низку історичних назв – *тесак, корд, фальшион* та ін. Складність їх сучасної класифікації пов'язана з історією їх розвитку.

Подальша еволюція ножів та кинджалів: корд, грос-мессер.

У наукових дослідженнях з історії зброї *кордами* прийнято називати різновид холодної довгоклинкової зброї, що перебував на озброєнні військових формувань ВКЛ та Речі Посполитої протягом XIV-XVI ст., хоча фактично він представляв найбільш масову й дешеву, «народну» клинкову зброю зазначеного періоду.

Термін виводять від італійського *cortelas* та німецького *kordelatsch* (*kordalatsch*) – «великий ніж» [248, с. 159].

У писемних джерелах *корд* вирізняли як окремий різновид холодної зброї від XIV до кінця XV ст. Дослідники вважають, що у польських джерелах 1-ї пол. XV ст. термін *корд* використовували як для позначення окремих зразків, так й у більш загальному значенні холодної зброї для щоденного носіння [527, s. 45].

Наразі в історіографії не стихає жвава полеміка щодо відміни *кордів* від *тесаків*, *фальшионів* та бойових *ножів* (дивись: додаток А). Складнощі виникають через численні нюанси використання історичної термінології в писемних джерелах. Так, на думку багатьох польських фахівців, термінами *корд* й *тесак* завжди позначали один і той самий вид зброї [465, s. 75].

Інші дослідники пропонують підхід, що враховує термінологічні потреби сучасного зброєзнавства. Вони об'єднують тесаки з фальшионами в єдину групу, кордами ж називають розвинуту форму «великих ножів» з прямим або викривленим клинком [488, s. 121–123; 553, s. 204–205]. У пошуку надійних класифікаційних критеріїв дослідники звертаються до різних ознак. Відзначають розміри клинка (тесак, начебто, зазвичай довший за корд), спосіб монтування руків'я (тесак, на відміну від корда, спершу начебто вирізняли за симетричним руків'ям). Наприкінці XV ст. з'являються тесаки з асиметричними руків'ями, часом нахиленими у напрямку леза [553, s. 204], що зближувало їх з кордами. Відповідно в останніх збільшується довжина клинка. У цьому зв'язку Ю. Бохан зауважує, що до кінця XV ст. тесаки й корди все ж розрізняли, очевидно за вище вказаними особливостями. Від XVI ст. поняття «корд» й «тесак» у литовській діловій документації практично перестали розмежовувати [413, с. 68–69].

Отже використання терміну *корд* у сучасному науковому контексті вимагає виділення критеріїв для чіткого визначення цієї зброї, встановлення її відміни від інших різновидів. *Корд*, як вид зброї, настільки близький до тесаків і бойових ножів, що для його вирізнення необхідно залучати додаткові класифікаційні критерії, обмежуючи період та регіон побутування. Важливо зауважити, що необхідно все ж відділяти сучасне зброєзнавче визначення корда від історичного терміну, хоча, звісно, сам факт вирізнення цього виду зброї вперше зафіксований в історичних джерелах.

Визначення ***корда*** виносимо до словника (дивись: додаток А).

Як представники великих бойових ножів, корди демонструють велику різноманітність форм і розмірів клинків. У «класичному» вигляді корд являє

собою великий бойовий ніж з однолезовим, коротшим від меча клинком, асиметричним руків'ям, та *нагелем* (від нім. «цвях») – упором, що представляє редуковану гарду. Розміщений між руків'ям та лезом, нагель перешкоджає зіскоку руки на лезо та надає кисті мінімальний захист. Важливою особливістю корда є ознаки його масового здешевленого виробництва: тут і мінімалістський дизайн, і максимально спрощений спосіб виготовлення за «ножевою» технологією – корд виготовлявся з однієї чи двох сталевих заготівок, з'єднаних ковальським зварюванням, після чого заклепками закріплювали щічки руків'я з органічних матеріалів. Відтак, прерогатива виготовлення кордів належала цехам ножовщиків [527, s. 45].

В історіографії триває полеміка щодо значення такої характеристики клинка корда, як однолезовість: чи є вона обов'язковим критерієм при визначенні корда? В сучасних польських дослідженнях у цьому зв'язку слушно згадують про існування зброї з дволезовим клинком та асиметричним, характерним для кордів, руків'ям. Дволезові клинки і навіть відомі виробничі тавра тут далеко не завжди пов'язані зі вторинним використанням (переробкою) зіпсованих клинків від мечів. Судячи з усього цехи мечників також часом долучалися до виготовлення кордів: цілком ймовірно, що встановлення дволезового клинка з відомим тавром дозволяло цехам мечників уникнути конфлікту з ножовщиками, які спеціалізувались на кордах [527, s. 46; 569, s. 262].

На нашу думку таку дволезову зброю можна визначати як корди у випадку відповідності у хронології, характерній формі руків'я та «ножевій» технології виготовлення.

З огляду на вищевказане ми уникали беззаперечної вказівки на одно- чи дволезовість у визначенні корда.

Подібна проблема стосується і наявності гарди. Вочевидь корд, як і ніж, може мати хрестовидну гарду. Утім, коли розміри клинка корда наблизилися до меча, тут також почали використовувати повнофункційну гарду, зазвичай відкритого типу (хрестовину з перехрестям).

Оскільки корд, на думку провідних польських істориків зброї, походить від бойових ножів (так званих «великих ножів»), ранні корди, ймовірно, мали короткий (порівняно з мечем) клинок та асиметричне руків'я. Наприкінці XV ст. до кордів починають зараховувати також зброю з довшими клинками та симетричними руків'ями.

За своїми конструктивно-функціональними особливостями корди займали проміжне місце між *мечами* й *шаблями*.

Грос-мессер

Поділяємо поширену в історіографії думку, що саме тесаки й корди, зі здебільшого прямими й довгими однолезовими клинками, створили підґрунтя для широкого впровадження шабель та палашів у Східній Європі.

Однією з таких «проміжних» форм між довгими ножами й палашами є *грос-мессери*.

«Грос-мессер» (нім. *Grobes Messer*) перекладається як «великий ніж» (інша назва *Hiebmesser* – «рублячий ніж»), що красномовно свідчить про його природу.

Визначення грос-месера виносимо до словника (дивись: додаток А).

Цей вид зброї був популярний, насамперед, у Німеччині XIV–XVI ст., проте поширений також у ВКЛ та Речі Посполитій, зокрема на теренах України. Варіативність розмірів *грос-мессера* (загальна довжина 1–1,5 м) робила його чудовим інструментом та зброєю для цивільних та професійних вояків.

Від XIV ст., *грос-мессер* був важливою частиною тренувальних фехтувальних програм, хоча у XVI ст. він, на цій ниві, був повністю витіснений *дюсаком* (тесаком). Зауважимо, що серед тренувальної зброї того періоду велика увага приділялася бойовим ножам з подовженими клинками. Відтак, у конструкцію *грос-мессера* також часом монтували клинки надзвичайної довжини (понад 1 м) та робили подовжене руків'я для роботи обома руками. На хвостовик монтували щічки з дерева, рогу чи металу.

Проста хрестоподібна гарда сполучалась з нагелем для посилення захисту та упору руки фехтувальника. Часом гарду доповнювали захисним кільцем. Характерною формою наверша *грос-мессера* був витягнутий або вигнутий у бік леза «капелюшок», дещо схожий на верхів'я *карабель* [248, с. 159–162; 465, s. 75–75; 488, s. 121–123; 553, s. 204–205; 595, s. 49, 223].

Через велику довжину *грос-мессер* часто схожий на *бастард*. Чимало їх зображено на гравюрах старшого та молодшого Бургкмаєрів, виданих ще у пер. пол. XVI ст. [104].

Одним зі шляхів систематизації *кордів* та *мессерів* є класифікація нагелів. Нагелі, як і самі корди, мають різну морфологію та декор, відтак при класифікації виділяють більше десяти груп. Зокрема П. Жаковський, автор засадничої праці з історії та типології кордів, виділяє тринадцять типів нагелів з численними підтипами [612, s. 412–451].

Усі зазначені вище типи клинкової зброї можна було зустріти в усіх куточках Європи через стрімке поширення мілітарних трендів з військовими найманцями та через інститут рицарства. На європейських теренах побутувало велике розмаїття похідних від бойових ножів [575, p. 217, 220]. Їх низька ціна й невибагливість кордів та інших обумовили їх популярність також у османів, зокрема у легких іррегулярних *азапів* [152].

Продовжуючи розмову про ножі, кинджали та їхні похідні, необхідно згадати про східні типи, поширені по всій Євразії.

Розвиток східних ножів та кинджалів Пізнього Середньовіччя та Нового Часу

Великі універсальні ножі в дерев'яних піхвах були характерним аксесуаром ще золотоординського костюму [265, с. 42].

Османське вторгнення до Європи та хвилі орієнталізації східноєвропейської культури [726] принесли не тільки сам орієнтальний комплекс озброєння, серед якого фігурували традиційні східні ножі та кинджали, але й величезний попит на

них на східноєвропейських ринках, де ця зброя посіла ключові позиції в елітному (шляхетському) сегменті споживачів.

В українські землі східні зразки надходили, насамперед, з теренів Османської імперії. Багатонаціональна імперія продукувала зброю, яка демонструвала результати міжнародної економічної та культурної взаємодії у величезному регіоні – від Північної Африки до Ірану. Так, клинки могли надходити з Персії, монтуватися та оздоблюватися в Стамбулі чи інших ремісничих центрах перськими, вірменськими, єврейськими, грецькими майстрами у різноманітних стилях [433; 578]. Відтак, навряд чи можливо говорити про домінанту суто турецьких, перських чи єгипетських зразків, зокрема в елітному сегменті споживачів. І все ж сполучення бойових частин холодної зброї й оправ особливих форм з оригінальним декором були характерними для певних історико-географічних регіонів, що дозволяє фахівцям вирізняти т. зв. «національну зброю».

Бічак

Популярним на теренах Османської імперії був *бічак* (*bıçak* – ніж) – традиційний турецький та вірменський ніж [706, p. 112], який має кавказьке походження (дивись: додаток А; додаток Г. 1).

Форма клинка *бічака* близька до інших ножів регіону, вирізняючись хіба що більш плавним вигином лінії леза.

Пряме руків'я без гарди, виготовлене з двох щічок, які кріпляться до хвостовика на нютах, між якими розташовувалась досить широка спинка (*каптурець*). Традиційним матеріалом руків'я вважається баранячий або тур'ячий, іноді оленячий ріг, хоча широко застосовували також дерево й кістку.

Між клинком і руків'ям розташовували *больстер*. Металеві елементи руків'я та основу клинка зазвичай прикрашали дорогоцінними металами й камінням.

Від клинка, руків'я зазвичай розширювалось, завершуючись роздвоєнням або голівкою з редукованими «вухами». Через форму верхів'я, османські ножі в

історіографії іноді називають *ятаганними,* адже, згідно з поширеною гіпотезою, саме розвиток бойового ножа привів до появи *ятагана* [235, с. 168].

Руків'я ножа майже повністю входить у дерев'яні піхви, які, зазвичай, частково або повністю вкриті декорованою металевою (частіше срібною) оковкою та шкірою і завершуються декоративним наконечником – кулькою або голівкою.

Бічак використовувався насамперед як господарський інструмент та зброя, на Північному та Центральному Кавказі він був обов'язковим елементом чоловічого вбрання. В Османській імперії ніколи не забороняли носіння традиційних *бічаків*, які були елементом повсякденного одягу [462, p. 161].

Ханджар

В Ірані *ханджар* (дивись: додаток А) відомий з кінця XV ст. [507, p. 219]. Його форма виявилася настільки вдалою, що цей тип кинджалів поширився не тільки Персією та Османською імперією, але й Кавказом, Середньою Азією і Північною Африкою, а також державами Аравійського півострову.

Османські кинджали також позначаються терміном *ханджар* (*hançer* – кинджал). Виділяється оригінальний тип османських кинджалів XVI ст. з характерною морфологією оправи, яка вирізняє його серед інших кинджалів регіону. Їх руків'я має циліндричну або плоску форму з бочковидним потовщенням посередині. Середня частина зазвичай виділялася декоративними поясками. Верхів'я монолітне, округле, часом дисковидне з фестончатою кромкою. Такі кинджали зазвичай оснащували невеликою гардою, яка у зменшеному вигляді повторювала гарди довгоклинкової зброї – з опущеними вниз кільйонами, які завершувалися голівками драконів. Гарду іноді доповнювали художньо оформленою накладкою, яка фіксувала кинджал у металевих чи дерев'яних піхвах (дивись: додаток Г. 2).

З цим типом споріднені кинджали з так званим І-подібним («котушковим») руків'ям (дивись: додаток Г. 3). Їх характерною особливістю є розширені голівка та основа руків'я, причому плавність переходів між ними і власне руків'ям

коливається у дуже широких межах: від чітких прямих кутів (як у літери І) до скруглених форм у стилі пісочного годинника. Руків'я мають овалові та круглі перетини. Серед них вирізняються кинджали, у яких плечики голівки і основи на кінцях розширюються, а нижній край основи – може набувати хвилястої форми (відповідно до форми устя піхв).

У конструкції кинджалів використовували прямі та криві клинки з центральним ребром та підсиленим («бронебійним») бойовим кінцем. Їх конструкція загалом аналогічна іншим ханджарам регіону.

Відповідно до форми клинків можна виділити такі групи:

1. прямих лінзовидних у перетині клинків без дол;
2. прямих вузьких довгих клинків з виразним ребром жорсткості по центру та підсиленим бойовим кінцем;
3. довгих масивних кривих клинків з виразним ребром жорсткості та підсиленим бойовим кінцем або без них;
4. коротших клинків з кривим лезом та прямою спинкою, яка переходить у друге лезо.
5. клинків з хвилястим лезом.

Величезна кількість кардів, бічаків та ханджарів, які в Ірані та Османській імперії були важливим елементом чоловічого вбрання, швидко поширились у Європі, насамперед у країнах Європи Східної, де орієнтальна мода у довгий час задавала приклади для наслідування у повсякденному та військовому вбранні, а також предметах озброєння. Звичайно йдеться, насамперед, про багато оздоблені експонати, що прикрашали колекції місцевої шляхти.

Попри значну поширеність цілої низки інших класичних типів ножів у країнах Сходу та Центрально-Східної Європи та репрезентативний матеріал у музейних колекціях України, згадки про османські *ятагани*, перські *карди, ками* та *гаддаре* відсутні у відомих нам зображальних та писемних джерелах, пов'язаних з побутом козацтва, відтак зазначені типи не будуть розглядатися у нашій роботі.

Розвиток ножів та кинджалів безумовно вплинув на формування європейських палашів і шабель. Утім ще в епоху бронзи кинджал перестав бути основною клинковою зброєю: з розвитком воєнної культури з'являється високоспеціалізований інструмент, спеціально призначений для військових потреб – *меч*.

2.1.2. Меч, палаш

У зброєзнавчій та археологічній історіографії гостро дискутується проблема визначення меча як виду зброї.

Більшість авторитетних дослідників схиляються до думки, що саме клинок є найважливішою частиною клинкової зброї взагалі й меча зокрема. М. Мерперт звертає увагу на те, що у конструктивних особливостях робочих частин мечів та шабель відбились, передусім, загальний рівень металургії епохи, військова тактика, бойовий лад, склад наступального та захисного озброєння тощо [335, с. 150]. Ця ж думка фігурує у багатьох довідкових виданнях, де меч визначають як різновид клинкової зброї з прямим дволезовим клинком. Верхів'я й гарди нерідко вважаються ознаками другорядними, насамперед, через їх надзвичайну варіативність [638; 636; 708, p. 465; 617, с. 281]. І все ж, саме ці мінливі форми, що найкраще відображають швидкоплинні зброярські тенденції, покладено в основу найбільш фундаментальних на сьогоднішній день типологій мечів античності та середньовіччя.

Більш складний, але водночас ґрунтовний підхід пов'язаний зі спробами виділити основний класифікаційний критерій меча, аналізуючи особливості роботи з ним, саме характер його удару.

Так, чимало дослідників клинкової зброї акцентують увагу на рубальній функції меча, яку вони вважають головною. Частина вчених поділяє думку про те, що меч є комбінованою рубально-колольною зброєю, яка рівноцінно використовувалась для завдання рубальних, та колольних ударів, хоча могла бути також функціонально спеціалізованою [426].

На нашу думку, у вирішенні проблеми універсального визначення меча на сучасному рівні не можна не враховувати його вагових та кінематичних характеристик, що нерідко стають чи не останнім аргументом у вирішенні типологічної приналежності довгоклинкової зброї.

Сформульоване нами визначення меча винесено у словник (дивись: додаток А; Б. 1).

У роботі з мечами ми послуговувалися відомими типологічними схемами в яких за критерій типоутворення обрано форму верхів'я. Оскільки ми розглядаємо пізні мечі, доцільно використати схему Е. Окшотта (дивись: додаток Б. 7). Використано ще одну схему Е. Окшотта для класифікації верхів'їв (дивись: додаток Б. 8).

Етимологія тнрміну «меч»

Найдавнішу точно датовану згадку про меч у старослов'янській мові зустрічаємо в «Остромировому Євангелії» (1056-1057). Походження цієї лексеми довгий час становило загадку для фахівців: усі спроби науково обґрунтувати її походження, спершу від різноманітних германських форм – *mākia* (давньодатське, рунічне), *māki* (давньосаксонське), *mēce* (англосаксонське) та ін., зокрема й незасвідчених (*mekja-, mikja*⁻), латинського (*macto*) та давньоірландського (*machtaim*) – «колоти», «різати», нарешті східнокавказького (*mač'a*) не привели до позитивного результату. З них актуальною залишається гіпотеза щодо готського коріння слова меч (*mēki*), розвинута європейськими етимологами, хоча й вона викликає гостру полеміку [676, с. 613; 683, с. 40].

В останні десятиліття XX ст., дослідивши проблему з позицій культурної типології, російські етимологи запропонували, очевидно, найбільш перспективну на сьогоднішній день теорію походження цього історичного терміна [345]. Зауваживши, що назви довгоклинкової зброї здавна замінювали епітетами («світлий», «білий»), Г. Одинцов пропонує шукати витоки

слов'янського та германського терміна у кельтській дієслівній основі *mecc-* (від індоєвропейського *meik-, mik-* блищати, виблискувати).

У міру падіння військової могутності кельтів та експансії германських племен на терени Західної Римської імперії у IV-VI ст. н. е., запозичений германцями термін був замінений ними на власний, схожий за змістом *brand* або *brant* (полум'яний), очевидно пов'язаний з процесами ковальської металообробки [233, с. 341; 345, с. 109, 111]. У слов'ян же, через низку історичних обставин, первісний термін зберігся у відомому нині звучанні.

З цього приводу варто відзначити, що наразі у німецькій мові меч – це *schwert*. Це слово здавна означало «важкий», «сильний», «потужний». Відтак для німців не останню роль у визначенні меча відігравали його фізичні характеристики [607, с. 40]. На думку сучасних фахівців, слово *schwert*, так само як англійське *sword*, походить від давньоскандинавського *svaerd* [644, с. 58].

Походження і розвиток меча

Зародження меча сягає часів відкриття міді та винайдення бронзи, ознаменувавши новий етап розвитку зброї, який припав на період становлення ранніх держав. Разом з професією воїна з'явилися численні військові різновиди клинкової зброї, серед яких меч є одним із найдавніших.

Сучасна наукова думка виводить меч від кинджала: кинджальний клинок подовжували, доки він не набув нових функцій меча. Цю гіпотезу обґрунтовують зокрема етимологи [683, с. 41].

Меч, як нова, надзвичайно ефективна у ближньому бою зброя швидко відсунула коротший кинджал на другорядні позиції [708, p. 465]. Саме до таких «подовжених кинджалів» належать найдавніші відомі нині мечі, віднайдені у похованнях в урочищі Клади біля ст. Новосвободної на Кавказі (XXXVII–XXXIV ст. до н.е.) [312, с. 118–119] та Арслантепе у Південній Анатолії (XXXIV –XXX ст. до н.е. та XXX–XXIX ст. до н.е.).

Протягом культури Гальштату спостерігалось співіснування бронзових та залізних мечів. Очевидно залізні мечі витіснили бронзові на початку латенської культури, приблизно від VI ст. до н.е.

У період античності меч відігравав здебільшого другорядну функцію. Тим не менш, саме у цей період сформувались знамениті грецькі *ксифоси*, римський *гладіус* та меч кіннотника – *спата*, який, ймовірно, став попередником *каролінзьких мечів* Раннього Середньовіччя.

Одним з відомих ранніх викривлених мечів античності була іберійська *фальката* (falcate, gladius hispaniensis) прототипом якого стала грецька *махайра*.

У центрах найдавніших цивілізацій Сходу мечі відомі вже у II тис. до н.е. Найбільшого поширення вони набули в Індії, де ранні мечі датуються періодами, між 1700-1400 рр. та 1200-600 рр. до н.е. Тут сформувався, очевидно, найобширніший на всьому Сході арсенал мечів з клинками різноманітних форм.

Утім, значно більший вплив на європейські цивілізаційні центри у давні часи справляла інша східна держава – Персія, у західних областях якої (в Луристані та Еламі) ще з 3 тис. до н.е. виробляли високотехнологічну, високохудожню бронзову зброю [507, p. 47–65].

У мусульманському світі мечі не тільки були поширеною бойовою зброєю, але й займали найпочесніше місце у сакральних двірцевих церемоніях [458, p. 169–170].

Ранні ісламські мечі Середнього Сходу – це, насамперед, зброя з широким дволезовим прямим клинком з майже паралельними лезами та округлим бойовим кінцем.

На Сході ж сформувався такий елемент, як оригінальне трилопатеве верхів’я у вигляді листя конюшини або аркової конструкції.

Перське походження, вочевидь, мають викривлені донизу кільйони із зооморфними закінченнями [467, p. 64]. У процесі поширення на захід кільйони було модернізовано в місцевих традиціях – так араби і візантійці

урізноманітнили їх тридольними елементами, а османи – багатопелюстковими розетками.

Західні дослідники відзначають вплив перських зброярських традицій на конструкцію окремих типів європейського рицарського меча через візантійське посередництво [467, p. 43; 538, p. 120]. Знаходячись на перехресті культур, Візантія виступала основним постачальником до Європи перських та ранніх халіфатських культурних впливів, зокрема – тенденцій у зброярстві.

Загалом у формах візантійської зброї довго зберігалися античні традиції, що поєднались з азійськими (сарматськими, парфянськими), але насамперед перськими елементами, кількість яких з часом збільшувалася. Від X ст. у візантійських іконографічних джерелах можна бачити переважно перські мечі [467, p. 62–63].

Після падіння Візантії перський експорт до Європи знизився, поступившись османському. І все ж за популярністю перські мечі займали у Центральній Європі далеко не останні позиції. Без перських мечів, виконаних у традиційному «старовинному» стилі, не обходилася жодна поважна європейська колекція зброї XIX ст. Бачимо цю зброю також в Україні. Так, у колекції НМІУ нині зберігається зразок такого перського меча XIX ст., що свого часу належав до знаменитої колекції Б. І. Ханенка (див.: додаток Г. 4).

Східні моделі мечів вплинули на Європу і з іншого напряму – через Іспанію. Своєрідність розвитку її військової справи обумовлена феноменом Реконкісти – семисотлітнього протистояння християнських князівств та ісламських еміратів.

Саме з арабським стилем «жинета» пов’язано нову довгоклинкову зброю, привнесену на Піренеї за династії Маринідів, – кавалерійський меч з коротким руків’ям, що передбачав новий вид хвату: верхів’я опинялося при основі долоні, вказівний палець охоплював передній кільйон. Врешті це спричинило зміни у конструкції меча – стало обов’язковим рікасо, розпочався розвиток складної гарди із додатковими захисними елементами [467, p. 51, 68].

У більш пізні часи – XIV-XV ст. виникнення й стрімкий розвиток нової могутньої держави – Османської імперії привів до зміни балансу сил у протистоянні християнського й мусульманського світів. Зникнення з політичної мапи світу Візантії поставило Європу перед невідворотним фактом прийдешнього ісламського воєнного вторгнення, услід за яким простувала культурна експансія. Найбільш вразливими для культурної асиміляції стали країни Центрально-Східної Європи, які серед перших зіткнулися з османською агресією. Тут почалася справжня «східна революція» у військовій справі й, відповідно, у зброярстві, що відповіло на виклики доби розширенням номенклатури виробництва на користь східних зразків та експериментами зі схрещення східних й західних моделей.

Свого часу османи успадкували зброярські здобутки підкорених народів, створивши виробничий потенціал силами зібраних з усіх усюд іноземних майстрів. Так розвинулися автентичні османські різновиди, насамперед шаблі та однолезові мечі. Щодо мечів класичних з прямим дволезовим клинком османи не створили нічого оригінального, використавши насамперед надбання Мамелюцького султанату.

У Військовому музеї Стамбула («Старому арсеналі») та зброярні палацу Топкапи досі зберігаються, певно, найбільші у світі колекції давньої мамелюцької зброї. Масивні прямі дволезові клинки середньовічних мамелюцьких мечів являють собою яскравий приклад ісламської зброї, поширеної на теренах усього Середнього Сходу. Ефес із хрестоподібною гардою зазвичай увінчувало верхів'я-ковпачок. За спостереженнями західних фахівців, у формі кільйонів мамелюцьких мечів середини XIV ст. можна виявити перші натяки на S-подібність. Ця риса набула розвитку у гардах пізніших європейських *шиавони* й *кацбальгера*, для яких єгипетські зразки могли стати прототипом [538, p. 121].

За свідченням джерел, на Сході (як і в Європі) було надзвичайно поширеним верхів'я у формі диска. На нього монтували два елементи-півкулі, що формували

округлі верхів'я, найбільш ранні з яких датуються X–XI ст. [458, p. 195; 538, p. 121].

Внаслідок культурних взаємовпливів між античним й «варварським» світом, що досягли кульмінації у ході Великого переселення народів, сформувалися загальноєвропейські типи мечів Раннього середньовіччя.

Протягом усього Середньовіччя меч займав настільки важливе місце у спорядженні професійної військової еліти, що його всебічне вивчення може дати ключ до розуміння виникнення й подальшої еволюції усього комплексу середньовічного озброєння і, навіть більше того, – самого феномена мілітарних культур Європи й Сходу.

Сучасні уявлення про еволюцію меча у середньовічній Європі у найбільш стислій та місткій формі відображені у класифікаційних схемах, що організують у піддослідні групи весь масив відомих нині артефактів, дозволяючи відтворити загальну картину розвитку цієї зброї (дивись: додатки Б. 7 – Б. 10).

Широкі клинки мечів VII–X ст., які звужувались до вістря під невеликим кутом (типи 1–3 за класифікацією А. Ґейбіґа), змінилися так званими «рицарськими»: спочатку видовжився бойовий кінець, клинок став вужчим (тип 4, середина X – середина XI ст.), далі зросла і його довжина (тип 5, середина X – кінець XI ст.). Водночас центр ваги змістився до руків'я – меч став більш «керованим» й пристосованим для колольних ударів [475, p. 39] (дивись: додаток Б. 10).

Поширення на теренах Європи пластинчатого обладунку викликало до життя появу наприкінці XIII ст. широких, майже ромбічних у перерізі клинків (тип XV за класифікацією Е. Окшотта) та комбінованих клинків з плоским лезом й гранчастим вістрям (тип XVI) [348, с. 353–356].

Через те, що поряд із важким латним продовжував активно функціонувати й розвиватися полегшений обладунок (кольчужний, бригандина тощо), до самого кінця існування меча як військової зброї з ужитку не виходили його старіші різновиди XI–XIII ст. Навіть у XV ст. мечем рубали не рідше, аніж кололи.

Розвиток так званих «великих мечів» («Espées de Guerre», «Grete Swerdes» – типи XIIIa за Окшоттом) у Європі від кінця XIII – на початку XIV ст. [349, с. 53, 96] привів до появи вже у XV ст. півтораручного *бастарда* та справжнього дворучного меча – так званого *біденгендера*. З іншого боку, розвиток найманої піхоти викликав потребу в універсальному одноручному солдатському мечі, яким став ландскнехтський *кацбальгер*.

Слід відзначити, що техніки роботи мечем у середньовіччі докорінно відрізнялися від фехтувальних практик Нового часу.

Класичний меч доби кольчужного обладунку не призначався для блокування ударів, а використовувався у комплекті зі щитом та захисним обладунком, який майже виключав рухи руки в лікті та зап'ястку, удари завдавалися від плеча, випрямленою рукою. Окрім того, до середини XIV ст. рицарі билися здебільшого верхи [245, с. 301, 324], де найактуальнішими були сильні та точні удари у вразливі, слабкозахищені частини тіла.*

Численні середньовічні фехтувальні трактати також свідчать, що рицарські прийоми ведення бою передбачали використання не тільки основних робочих, а й усіх інших частин меча**.

На теренах України мечі відомі від доби пізньої бронзи [308, с. 306].

На зміну скіфським зразкам прийшли довгі латенські та сарматські дволезові мечі з руків'ям-штирем.

У період Давньої Русі поширюються дволезові, нерідко «підписні» мечі загальноєвропейських типів, ймовірно розвивається власне зброярське виробництво. Про видатне значення меча серед руських військових еліт цього періоду свідчать писемні джерела, зокрема численні згадки у літописах [315, с. 103–106].

---

* Вивчення на основі археологічних матеріалів статистики поранень свідчить, що більшість загиблих у битві при Вісбі (1361) мають поранення кінцівок, причому 70 відсотків уражень припадає на ноги. Див.: [572, p. 163–185; 644, с. 72].

** Див., напр.: [225, pl. 38, 41, 58, 72–73, 74 etc.].

Основну частину масиву середньовічних мечів, віднайдених на теренах Центрально-Східної Європи поза межами середньовічної Русі, каталогізували та опублікували польські зброєзнавці [489; 491].

Важливим каталогом «руських» мечів XII-XIII ст. досі залишається праця А. Кірпічнікова, видана більш ніж півсторіччя тому. Автор запропонував розширити класичну класифікацію Я. Петерсена за рахунок двох нових типів – європейського «Z особливого» (відзначеного ще Е. Окшоттом) та «місцевого А». Останній вирізнено, насамперед, на основі особливостей декору, які, на думку автора, свідчать не тільки про розвиток давньоруського зброярства, а навіть про його вплив на виробництво мечів у сусідніх регіонах [304, с. 34–36; 43].

Утім переважна більшість місцевих знахідок безперечно має західноєвропейське або скандинавське походження [604, с. 135–136].

Загалом слід відзначити, що середньовічні європейські мечі розвинулися на ґрунті двох потужних зброярських традицій, закладених ще в часи античності – латинської й північної. За слушним зауваженням А. Брюн Гофмейєр, розвиток мечів латинської традиції врешті зцементував зброярські тенденції Візантійської імперії, що ввібрали в себе класичну античну спадщину, елементи перського мистецтва та раннього арабського зброярства [467, p. 30–75]..

Поширенню східних впливів сприяли спершу арабські завоювання у Європі, пізніше хрестові походи та утворення християнських держав хрестоносців. Завдяки ініційованій ними культурній дифузії до Європи надходила зброя з найвіддаленіших куточків Сходу [538, p. 107–108].

Як бачимо, середньовічний Схід не запропонував Європі якихось принципових новацій щодо форми клинка для класичного прямого меча але значно вплинув на розвиток ефесу та кривого однолезового клинка, насамперед у країнах Південної й Центрально-Східної Європи.

Ми розглянемо тільки типи мечів, пов’язані з тематикою нашого дослідження, відображені у залучених нами історичних джерелах, а саме *бастард* та *піттершверт (reitschwert)*.

Бастардом називається великий європейський прямий меч XV–XVI ст. з довгим руків'ям, розрахованим на півтора- або дворучний хват. Клинок був універсальний – розрахований як на рубальний так і колольний удар. Через свої значні розміри (115–140 см) меч займав проміжні позиції між звичайним та дворучним. Цей тип сформувався від другої половини XIII ст., найдовше побутував у Німеччині та Швейцарії (до XVII ст.).

З розвитком вогнепальної зброї, приниженням значення рицарського списа, появою кірасирів та рейтар, які замінили рицарів, кардинально змінився комплекс озброєння кінноти. Її основною клинковою зброєю став *reitschwert*, який за своїми морфологічними характеристиками посідає проміжне місце між мечем та шпагою – довгий, вузький (порівняно з мечем), гранований клинок мав довгий хвостовик, що продовжувався за лінією гарди, творячи рікасо.

Reitschwert задумано як універсальну холодну зброю, – ним можна колоти й рубати. Утім пріоритетним завданням більшості відомих конструкцій *«меча вершника»* з його довгим, вузьким, посиленим ребрами клинком була можливість ефективно пробивати обладунки та наносити точні колольні удари у зчленування лат. У значній мірі зброя сполучала у собі функції рубального меча та *естока* (*кончара*). Через велику довжину меч мав довге рікасо, що дозволяло утримувати зброю обома руками.

Згідно зі зброярськими традиціями другої половини XVI ст. *«меч вершника»* оснащували складною гардою, яка складалася з хрестовини, з перехрестям зазвичай редукованим до потовщення, або виступу («*écusson*»), доповненим системою захисних кілець та дужок («*pas d'âne*»).

Окремо слід сказати про руків'я. У період XVI ст. на мечах були поширені як традиційні овальні й круглі у перерізі руків'я, зазвичай з потовщенням у середній частині, так і відносно нова форма з поперечним ребром, відома від середини XIV ст. [349, с. 166]. Її частіше використовували на мечах з подовженим руків'ям. Саме через неї у зброєзнавчій літературі часом виникає плутанина при

розрізненні півтораручних *бастардів* та *«мечів вершника»* (детальніше дивись: додаток А).

Традиція використання у європейській кінноті *«меча вершника»* перейшла у XVII ст., адже ще у першій третині XVII ст. ще не вийшов зі вжитку *«три-чвертний»* латний ґарнітур. Тільки після реформ Густава Адольфа (р.п. 1611-1632) кірасири, спершу у Швеції, почали нагадувати легку маневрену кінноту, а *«меч вершника»* було замінено на слабовикривлену шаблю [333, с. 10].

Писемні та іконографічні джерела свідчать, що на європейських теренах меч у XVI ст. стрімко втрачав свої позиції. Перетворення його на цивільну зброю, розвиток зброї вогнепальної привели до трансформації меча у цілу сім'ю більш спеціалізованої довгоклинкової зброї, яка благополучно існувала ще у XVII ст.: *есток (кончар)*, *ріттершверт («меч вершника)*, *рапіра, шпага*. Поряд з ними функціонувала велика кількість коротких мечів різних типів, більшість з яких були похідними від «великих ножів».

Останній різновид «класичного» військового «великого» меча, – півтораручний *бастард*, перетворився наприкінці XVI ст. у протоформи європейських палашів XVII–XVIII ст. [540, p. 126].

XVI ст. – період революційних змін у конструкції гард довгоклинкової зброї, спричинених новітніми тенденціями військової справи та розвитку фехтувальних мистецтв. Спершу проста хрестовина доповнилась переднім кільцем, яке дозволяло відносно безпечно поширити хват меча за хрестовину (XIV ст.), пізніше (після 1530-х рр.) були додані інші елементи. Так утворився т. зв. s*wept-hilt* ефес, який об'єднує велику сім'ю похідних форм [540, p. 137], які продовжували розвиватись і зберігали популярність ще до початку XVIII ст. (дивись: додаток Б. 11.) Новими складними гардами, які стрімко видозмінювались і розвивались, почали оснащувати всі різновиди довгоклинкової зброї.

Палаш: історичний термін, конструкція та походження

Історична назва *палаш* зустрічається у документах XVII-XIX ст. у значенні різновиду холодної клинкової рубально-колольної зброї з довгим, широким, прямим і важким однолезовим або дволезим клинком, масивним закритим або напівзакритим ефесом з широкою фігурною гардою і прямим чи відігнутим у бік леза руків'ям.

Вихідною формою, як і для німецького *pallasch*, є угорське *pallos* (кавалерійська шабля), що, у свою чергу, походить від турецького *pala* («прямий»), етимологія якого неясна (можливо, перського походження) [677, с. 191; 630, с. 262; 347, с. 107]. В російській мові термін *палаш* відомий від початку XVII ст. [347, с. 109]

Найбільш проблемним виглядає використання терміну *палаш* в археологічній полеміці стосовно так званого «перехідного» типу зброї від меча до шаблі періоду V–VII ст. н.е. Вважається, що у такому значенні термін було введено до наукового обігу Б. Рибаковим у 1946 р. [281, с. 118].

Ми недарма згадали полеміку навколо «перехідного» типу стародавньої зброї. Адже схожі проблеми постають й при дослідженні ранніх різновидів «класичних» палашів XVII ст., коли відбувався пошук оптимальних параметрів цього виду зброї. До кінця XVII ст. палаші займали начебто «проміжне» становище між мечем та шаблею – розмаїття їх форм почергово демонструвало перевагу рис шаблі (нахил руків'я, викривлення спинки клинка) або меча (пряме руків'я, широкий прямий клинок з дволезовим бойовим кінцем).

Незмінним залишався лише масивний широкий клинок, що зберігав у своїй формі прямизну, насамперед, уздовж леза. Очевидно, саме цю ознаку слід обрати за типоутворюючий критерій у нашому дослідженні. Окрім того, палашами очевидно слід називати зброю, що побутувала не тільки від XVII ст. (часу появи самого терміну), але й у XVI ст. – йдеться насамперед про османські зразки. У Європі ж XVI ст. вживалися історичні назви *корд* і *тесак*, якими позначали широкий спектр довгоклинкової зброї [248, с. 159–166], у тому числі, очевидно, ранні *палаші*.

Пізні однолезові палаші за кінематичними та ваговими властивостями відрізняються від класичних дволезових мечів. Однолезовий палаш внаслідок перерозподілу маси дозволяє завдавати потужніших ударів, але є менш маневреним і, відповідно, обмежує свободу дій, оскільки вимагає докладання значних зусиль порівняно з дволезовим мечем [607, с. 53].

Визначення палаша виносимо у словник (дивись: додаток А). Усі розглянуті у роботі палаші й мечі складаються з однакових конструктивних елементів, представлених в додатку Б. 1.

Як наступники кинджалів, прямі однолезові мечі (попередники палашів) мають не менш давню історію, аніж мечі класичні.

У ході ранньосередньовічних зброярських експериментів з'явилися прямі однолезові клинки з нахиленим у бік леза руків'ям, що знаменували появу функціонально нового виду довгоклинкової зброї. Подальша еволюція проходила у напрямку викривлення клинка й привела до формування шаблі. Проте прямі різновиди збереглись, отримали власний шлях розвитку та набули високої популярності, спершу – у країнах Сходу.

Серед перших таких видів варто згадати дволезові сасанідські мечі з невеликою гардою або без неї. Їхні подовжені руків'я зазвичай мали помітний нахил, надаючи їм функціональності палаша [467, p. 66; 492, fig. XI-2].

За ісламських часів у Халіфаті мав поширення согдійський однолезовий меч, що з точки зору функціональності, очевидно, також являв собою ранній палаш, хоча у науковій літературі існує гіпотеза щодо незначної викривленості його штаби [457, p. 169; 608, с. 86].

Попередниками палашів можна вважати й мамелюцькі широкі прямі мечі XV ст., хвостовик яких мав невеликий нахил. Форма руків'я зі спеціальним підпальцевим заглибленням (подібно до сасанідських мечів) свідчить про те, що, незважаючи на наявність у такого клинка двох лез, практично використовували тільки одне з них, натомість друге – хіба що підсилювало колольний удар [592, p. 59]. Дослідження східної іконографії переконують, що традиція прямих мечів

з нахиленим під кутом руків'ям існувала в Єгипті ще за Фатимідів [457, fig. XII-36, XII-37, XII-38].

При універсальному (без западин) нахиленому руків'ї зброя також стає універсальною: при утриманні руків'я як пістолетного, зброя адаптується до колольних ударів, при перевороті ж зростає рубальний потенціал [436].

У XVI ст. продовжували використовувати палаші з клинками від мечів. Утім, популярність *палаша,* як зброї з одно-, чи півторалезовими клинками помітно підвищилась від середини XVI ст. засвідчивши зростання спеціалізації та різноманітності довгоклинкових різновидів.

Османський палаш загалом наслідував зброярські традиції регіону, утім, своїми характерними рисами, він завдячує місцевому декору та експериментам з комбінування прямих клинків східного та західного виробництва з шабельними ефесами місцевого походження; монтували їх симетрично або нахиленими у напрямі леза. Хрестовидні гарди наслідують перські – з прямими чи з опущеними донизу кільйонами із зооморфними або розетковими закінченнями. Верхів'я – у вигляді *ковпачка* або *карабелі*. У такому вигляді османські палаші проіснували до першої половини XVIII ст. [235, с. 131].

Біля витоків модерного європейського палаша очевидно перебували східні, насамперед, османські моделі. Це добре простежується за конструкцією ранніх угорських зразків, що наслідували усталену схему: східний клинок – місцеве чи османське шабельне руків'я. Ймовірно, саме угорські зразки поклали початок популярності палашів в арміях Європи.

Одними з перших ранній *палаш*, більше схожий на меч, прийняли у відділах габсбурзької кавалерії (сам термін з'являється в останній третині XVI ст.) [504, s. 38–41]. Хоча у самій Угорщині угорсько-турецький тип палаша був з часом витіснений гусарською шаблею, палаш, як різновид кавалерійської холодної зброї, продовжив свій розвиток.

Західне коріння *палаша* Нового часу можемо віднайти у європейських фальшионах та зброї, що розвинулася із т. зв. «великих ножів».

Розвиток європейського палаша значно пожвавився у зв'язку з приниженням ролі списа у кінноті наприкінці XVI ст., коли основною холодною зброєю кавалерії стала довгоклинкова. Утім, ще майже ціле XVII ст. *палаш* займав ніби проміжне місце між мечем, шпагою і кончаром, ставши полем для зброярських експериментів – з'являлись та випробовувались численні модифікації цієї зброї. Це пов'язано насамперед зі зниженням провідного значення кінноти в європейських арміях, зміною способу її бойових дій та спорядження. Так, у період тимчасового піднесення кавалерії, як-от за часів Густава II Адольфа (р. п. 1611-1632) і до кінця XVII ст., перевагу віддавали універсальним дволезовим рубально-колольним різновидам. І тільки у XVIII ст. розпочалася епоха уніфікації кавалерійського палаша, закінчившись прийняттям в європейських арміях статутних однолезових зразків.

У кириличних писемних джерелах термін «палаш» у значенні окремого різновиду зброї вперше згадується напочатку XVII ст. [347, с. 109]. Палаші постійно фігурують в описах майна козацької старшини другої половини XVII ст. [173].

У Російській імперії *палаш* прийняли на озброєння драгунських полків у 1711 р. Тоді комплекс озброєння уніфікували до палаша й пістолета для кінного бою та фузеї зі штиком для пішого [295, с. 29].

Палаш також став урочистою зброєю петрівської кавалергардії.

Після запровадження важких кірасирських полків у 1731 р. палаш був прийнятий як основний вид холодної зброї цих підрозділів.

Протягом XVIII ст. палаші масово виготовляли на російських зброярських підприємствах. У різний час ними озброювали драгунів, кірасирів, кінних гренадерів, карабінерів, кінну артилерію, а також лейб-гвардійські та лейб-кампанійські, навіть гусарські полки. У другій половині XVIII ст., через

повернення кінноті провідної ролі на полі бою, палаш остаточно став стандартним озброєнням кавалерії*.

Протягом XVIII ст. форми палашів російської армії еволюціонували. Змінювався як ефес, так і клинок, що до середини століття поступово стає повністю однолезовим й отримує масивний обух. Основна відмінність між численними різновидами армійських та гвардійських, солдатських й офіцерських, кірасирських, драгунських та інших палашів полягала у формі ефеса (насамперед складної гарди, нерідко з вензелем правлячої особи) та піхов. Верхів'я були округлі, сплющені або у вигляді орлиної чи лев'ячої голови.

У палашів XVII–XVIII ст. переважали клинки двох типів. Лінзоподібні у перерізі, частіше мали заокруглений бойовий кінець й призначалися насамперед для кавалерійської рубки. Інший різновид, з гранованим загостреним бойовим кінцем, більше підходив для колольних ударів

Схематичні зображення плашів різних типів представлені в додатку Б.12.

Формування та історичний розвиток ефесів палашів Сходу та Центрально-Східної Європи

Ефеси палашів у багатьох випадках подібні до шабельних і заслуговують на детальний аналіз. Зокрема слід окремо дослідити форму гарди та верхів'я, які зазвичай виступають допоміжною ознакою.

Ефес з верхів'ям-ковпачком

Надзвичайно давню передісторію має група ефесів, яку можна звести за формою верхів'я в єдину велику групу *ефесів з верхів'ям-ковпачком*, розрізняючи окремі підтипи за сукупністю інших ознак та принагідно звертаючись до інших класифікаційних схем.

* Успіхи оновленої кінноти прусського короля Фрідріха II Великого (р. п. 1740–1786) доводили, що палаш найкраще підходив для потужних атак холодною зброєю у зімкнутому шикуванні.

Найважливіша спільна характеристика цих ефесів – нахилене в напрямі леза верхів'я, зазвичай увінчане ковпачком.

Походження цієї групи сягає VII ст. н.е. [492, p. 129]. Плоскими та овальними, іноді гранованими (з кількома гранями) ковпачками оздоблювали верхів'я ранньої аварської, аланської, північнокавказької, пізніше – давньоруської, сельджуцької, мамелюцької та монгольської довгоклинкової зброї. Зауважимо, що ці початкові форми у більшості історичних регіонів залишалися незмінними аж до кінця XIV ст. [281, с. 155].

Від XV ст. розвиток верхів'я-ковпачка продовжився, причому у різних історико-географічнних регіонах цей елемент набув самобутніх рис. Так, у перських зразках ковпачок зберіг стародавню циліндричну форму з опуклим денцем й бічними виступами, проте поменшав у діаметрі й отримав прямий кут нахилу відносно руків'я. Його спільне коріння зі зброєю кочовиків, поширеною на євразійських теренах, добре простежене у польській історіографії [545, p. 59–60; Fig. 28–29]. Зазначена форма ковпачка щільно пов'язана з перською традиційною довгоклинковою зброєю, відомою під назвою «шамшир». Слово *шамшир* (*šamšir, šamšer*) з'явилося у перській мові у IX ст. й перекладається як «хвіст лева» або «кіготь лева»: *шам (šam)* – «кіготь», «хвіст», *шир (šir)* – «лев». Як тоді, так і пізніше *шамшир* виступав узагальнюючою назвою клинка, у широкому розумінні – меча, шаблі, й не був пов'язаний з якоюсь особливою формою клинка [507, p. 134–135; 691, p. 345]. Ці семантико-історичні нюанси стали засадничими в розумінні лексеми *шамшир* як у сучасному іранському зброєзнавстві, де термін узвичаївся на означення будь-якої холодної довгоклинкової зброї, так і на побутовому рівні.

В європейських мовах термін *шамшир* пов'язаний зі студіями західних фахівців. Під цією назвою тут розуміють цілісний тип шаблі «з іранським корінням», що мав особливі, притаманні тільки йому, морфологічні характеристики клинка, ефесу й піхов. Зокрема, *шамшир* має ефес відкритого типу з хрестоподібною гардою з перехрестям та кільйонами із закінченнями

кількох типів; щічки руків'я з кістки, рогу, дерева або металу, закріплені на двох-трьох нютах; верхів'я металеве оливкоподібної форми, нахилене до хвостовика під прямим або майже прямим кутом. Оправа піхов складалася з устя, довгого наконечника та двох мигдалеподібних обоймиць з кільцями для ремінців. Ефесом й піхвами саме такого типу нерідко комплектували різноманітну довгоклинкову зброю, від XVII ст. це стало своєрідним зброярським трендом не тільки у Персії, але й на теренах Османської імперії та Центрально-Східної Європи [431].

Ранні османські зразки розвивалися під мамелюцьким впливом. Окрім циліндричної приплюснутої та опуклої на кінці форм, очевидно, запозичених ще від тюркських найманців або сельджуків, на турецьких ефесах можемо бачити гранований (6-8 граней) ковпачок з плоским або опуклим денцем. Руків'я також стали гранованими. Причому якщо ще у другій половині XV ст. актуальність зберігав традиційний кут нахилу самого лише ковпачка, то вже у зразках XVI ст. бачимо всю верхню частину руків'я зігнуту в напрямку леза та увінчану невеликим гранованим ковпачком (дивись: додаток Б. 13).

Після завоювання Мамелюцького султанату у 1517 р., османське виробництво у повному обсязі успадковує мамелюцькі зброярські традиції, що поєднуються з константинопольськими та іншими звичаями: зброя поступово набуває своєрідних рис. З часом верхів'я-ковпачок на ефесах палашів частково втрачає колишню популярність, розділивши її з формам *карабелі*.

Запозичений османами ефес перського шамшира надав верхів'ю-ковпачку нові перспективи: у XVII ст. іранські шаблі під місцевою назвою *аджем-кілідж* (себто «перський меч») широко побутували на теренах Османської імперії, а згодом там почався процес «натуралізації» цієї зброї [235, с. 101]. Оправа та оздоблення перської зброї набули типових османських рис. Османські зброярі лише зрідка відтворювали класичний іранський ефес, віддаючи перевагу місцевим формам. Утім, навіть у випадках збереження перської за формою оправи, форма ковпачка на верхів'ї далеко не завжди залишалася незмінною.

Якщо у самому Ірані ковпачок протягом принаймні трьох століть зберігав більш-менш сталу форму та прямий кут нахилу відносно руків'я, то вже на величезних просторах Османської імперії, а тим паче за її межами, виробничі традиції значно різнилися. Часто ковпачок починав наслідувати типовий османський, що проявлялося, насамперед, у зміні його кута нахилу та навіть форми. Так на Балканах, на зміну класичній перській та османській формам прийшли характерні «чобітки». Іншу зброярську традицію започаткували у Сирії де шамшири увінчували ковпачками витягнутої форми, нерідко нахиленими до руків'я під гострим кутом. Відтак «взірцевий» перський прототип нерідко був модифікований до невпізнаваності. Утім це ніяк не прнижувало популярності у Центрально-Східній Європі саме класичного ефесу, про що свідчать численні збережені зразки.

У підсумку зауважимо: у своїй конструктивній формі зразки Нового часу значною мірою зберегли риси ранньосередньовічної кочівницької зброї, зокрема ковпачки та хрестовидні гарди, що мало змінили свою форму впродовж століть.

Угорський та польсько-угорський типи ефесів

Окремий напрям розвитку ефесів з верхів'ям-ковпачком представляє т. зв. *угорський* та *польсько-угорський* типи.

Від кінця XIV – початку XV ст. угорці запозичили від османської зброї довгий клинок з масивною дволезовою єлманню [692, s. 16–17]. (дивись: додаток Б. 14).

Зауважимо, що угорські довгі криві клинки завдячують своєю появою не тільки османським та кочівницьким впливам. Серед угорської зброї, подібної до шабель, до нашого часу збереглися західно-європейські зразки XIV–XV ст., насамперед представлені великими бойовими ножами. І все ж від другої половини XV ст. угорські гусари здебільшого озброювалися повноцінними османськими моделями, що найкраще відповідали запитам часу [692, s. 17].

Завдяки османам угорське зброярство, наприкінці XV ст., остаточно повернулося до того з чого починало на кілька сотень років раніше – ефесу з

верхів’ям-ковпачком. Повернулося для того, аби до середини XVI ст. витворити ефес власного унікального типу, який згодом подав приклад для наслідування всій Європі.

Загалом еволюцію угорського верхів’я наочно демонструють відомі музейні експонати XVI ст. У цей період в Угорщині поступово виходять з ужитку старі османські верхів’я-ковпачки й гарди. Натомість у середині XVI ст. формується оригінальний тип ефеса з широким приплюснутим верхів’ям у вигляді мигдалеподібної «шляпки», нахиленої в напрямку леза, а також із довгими витягнутими кільйонами з перехрестям (дивись: додаток Б. 15.Д-Е).

При цьому паралельно продовжувала побутувати зброя у старому османському стилі (дивись: додаток Б. 15.Ж). Її місцева інтерпретація, у свою чергу, привела до формування іншого впізнаваного різновиду «угорського ковпачка» (дивись: додаток Б. 15.З), хоча про походження зразків з таким верхів’ям все одно можна говорити тільки після сукупного аналізу морфологічних особливостей усіх частин зброї.

Проста хрестоподібна гарда завдячує формами надзвичайно видовжених кільйонів західноєвропейському мечу. У свою чергу перехрестя з видовженими шипами – очевидно, результат трансформації у західноєвропейському стилі перехрестя східного [301, с. 24–25], адже їхнє суміщення в оздобленні гард зустрічаємо ще на зразках початку XVI ст. (дивись: додаток Б. 15.Д).

Отже, класичним угорським типом називатимемо ефеси, яким притаманні такі характерні риси:

– гарда відкритого або напівзакритого типу, хрестовина з палюхом, надзвичайно довгими кільйонами та шипами перехрестя. У напівзакритих гардах дужка, що починалася на передньому кільйоні, не поєднувалась з верхів’ям, частіше до нього навіть не доходячи (L- та U-подібна форма);

– верхів’я у вигляді скошеної наперед та донизу мигдалеподібної голівки, часом оснащеної масивним окуттям;

– руків’я дерев’яне насадне, обтягнуте шкірою й обмотане дротом;

Перші зразки угорської зброї потрапили до Польщі за часів Стефана Баторія (р. п. 1576–1586). Наразі вирізнити серед них зброю з прикметами польського виробництва, що виготовлялася за угорським зразком, вельми проблематично [301, с. 24–25].

У польському зброєзнавстві виділяють чотири типи т.зв. «польсько-угорського» ефесу, що у рівній мірі стосується палашів і шабель. До перших двох належать розглянуті раніше різновиди зброї з верхів'ям-ковпачком з округлим денцем та щойно описаний автентичний угорський тип. Третій тип є оригінальним різновидом з циліндричним верхів'ям-ковпачком. До четвертого типу відносять шаблі із зооморфним верхів'ям у вигляді орлиної голови [301, с. 23].

Окремо слід зупинитися на розвитку L-подібної гарди, якій належить особливе місце серед масиву історичної довгоклинкової зброї в Україні.

Походження L- та U-подібних гард в Західній Європі сягає корінням другої половини XV ст. Їх поява пов'язана з намаганням якось оптимізувати використання подовжених кільйонів тогочасної довгоклинкової зброї [473, p. 201; 531, p. 43]. Дзьобоподібне (зооморфне) верхів'я (тип XVII за класифікацією С. Мазанскі [531, p. 22–24]) майже змикалось (не поєднуючись жорстко) з вершиною L-подібного кільйона, утворюючи суцільний але пружний захист руки.

Наприкінці XV- поч. XVI ст. з'явилися рекурсивні вигини на кінцях кільйонів, і були додані нові елементи – бокова захисна дужка (т. зв. *side-guard*).

Наступним етапом стала поява поперечних елементів та кілець, що врешті сформувало складні гарди-кошики XVI ст. [531, p. 44–47].

На теренах майбутньої Речі Посполитої L-подібні гарди побутували водночас із Західною Європою – у др. пол. XV ст., про що свідчить церковна іконографія [118; 102; 430, с. 158].

У XVI ст. еволюція гарди проходила в спільному для країн Центрально-Східної Європи напрямі: розвивався європейський ефес відкритого типу з довгими

кільйонами та перехрестям, що фактично наслідував попередні форми гард європейських мечів. Зауважимо, що серед усіх наступних форм найдавніша проста хрестоподібна гарда виявилась найстійкішою: змінювались тільки розміри кільйонів, матеріали, технології виробництва. У східній же мілітарній традиції (османській та перській), гарда відкритого типу залишалась фактичним армійським стандартом протягом багатьох століть, поступившись закритим конструкціям лише під європейськими впливами.

Протягом XVII ст. L- та U-подібні гарди набули не меншої популярності за хрестоподібну про що свідчить низка археологічних знахідок та іконографічних джерел. Зауважимо, що в історії західноєвропейської зброї L-подібна гарда стала лише коротким проміжним етапом на шляху до гард-кошиків та інших різновидів, який закінчився ще у пер. пол. XVI ст. Натомість, у Східній Європі L-подібні гарди процвітали протягом майже всього XVI та XVII ст., завершившись створенням ефесу закритого типу. І тут слід торкнутись східних коренів L-подібної гарди, яка також зустрічається на зображеннях османських палашів.

Так, багато прикрашений палаш з опущеною голівкою та L-подібною гардою бачимо на зображенні султанського *пейка* (кур'єра) роботи Яна Люйкена (Jan Luyken) др. пол. XVII ст. (дивись: додаток Д. 3).

На зображенні останнього персонажа у групі яничарів з «Віденського Кодексу» кінця XVI ст. детально відтворений палаш з L-подібною гардою з рекурсивно вигнутим закінченням, та навершом у вигляді характерної голови монстра макара, популярної на індійській та цейлонській зброї (дивись: додаток Д. 4). Цікаво, що саме сполучення зазначеного зооморфного верхів'я з гардою аналізованого типу є засадничою ознакою для базової атрибуції *кастане* – національного цейлонського «меча», який завдячує своїм клинком європейцям [706, p. 339]. Утім і форма гарди, безперечно, представляє собою «законсервований у часі», вже розглянутий західноєвропейський прототип з L-подібною гардою та оформленим відповідно до місцевих смаків навершом типу

XVII (за С. Мазанскі) Отже бачимо, як європейська зброярська традиція, обійшовши пів-світу повертається назад вже через орієнтальні впливи.

Утім, попри схожість з ранніми європейськими та османськими зразками, східноєвропейські представляють собою зовсім іншу конструкцію у технологічному, тим більш у фехтувальному* відношенні.

Так, на відміну від ранніх західноєвропейських, L-подібна східноєвропейська залізна гарда виготовлялась з чотирьох частин (гарда другого типу за В. Прокопенко), з'єднаних ковальським зварюванням, що пов'язується з розвитком в Угорщині цієї оригінальної технології [359, с. 71–74]**.

По-іншому ніж у Західній Європі, була вирішена проблема зближення верхньої частини кільйона з верхів'ям. Замість західноєвропейського верхів'я з величезним видовженим «дзьобом», у східноєвропейській моделі використали нахил черену в бік леза та видовжений мигдалевидний наверш. Зверху наверш прикрашався металевою платівкою на якій карбували декор, герб та ініціали власника (дивись: додаток Г. 5.А). Дві таких платівки знайдені в Україні. Вигляд відновленого руків'я представлений на сучасній історичній реконструкції (дивись: додаток Г. 5.Б).

Важливою частиною шабельної гарди став т.зв. *палюх* який перетворився на «візитівку» польсько-угорської зброї та певної фехтувальної традиції, створивши мілітарну альтернативу західноєвропейським впливам. Адже ускладнення європейської гарди почалось саме з появи невеличкого кільця, розміщеного при основі клинка, яке вкупі з рікасо дозволяло воїну перенести палець за гарду, поліпшуючи у такий спосіб фехтувальні можливості. Палюх став своєрідним східноєвропейським розвитком та унікальною адаптацією цього винаход, зокрема до шабельного клинка. Розташований на межі гарди і клинка, напрямлений вздовж штаби, палюх розвернутий перпендикулярно відносно західноєвропейського. Відмінна й техніка його використання, як власне і вся

* Фехтування шаблею кардинально відрізняється від роботи зі зброєю з прямим клинком.

** Пізніше ця технологія була значно спрощена; після ж переходу на кольорові метали, як основний матеріал для гард від ковки перейшли до лиття.

фехтувальна традиція пов'язана з використанням палюха, основним призначенням якого було пришвидшення удару та полегшення повернення зброї після його завершення [287, с. 60].

У польській історіографії переважає погляд на L- та U-подібні форми, як подальший етап розвитку простої хрестовидної гарди, що привів до появи ефесу закритого типу [301, с. 25–26; 546]. Польські фахівці відзначають, що адаптація відкритої східної гарди до західноєвропейських бойових практик полягала саме у трансформації її форми від простої хрестовидної до закритої, яка поліпшувала захист руки. Згідно з цими поглядами, еволюція гарди у Речі Посполитій проходила за схемою: відкрита хрестовидна гарда > гарда доповнена ланцюжком > L- та U-подібні гарди > закрита гарда [546, s. 228–229]. Різновиди з L- та U-подібними гардами характеризуються, як «перехідні» від угорсько-польського ефесу типу II (за класифікацією В. Квасневича) до повністю замкненої з верхів'ям захисної дужки гарди. Врешті в середині XVII ст. утворився ефес замкненого типу із єдиною, жорстко зафіксованою на верхів'ї U-подібною дужкою гарди (дивись: додаток Б. 16).

Ефеси із зооморфним навершом та карабелі

Ефес *карабелі* визначається за характерним верхів'ям у вигляді стилізованої архітектурної форми* і зазвичай має хрестоподібну гарду. Зазначений ефес пасували до клинків різних типів, зокрема палашів та шабель [579].

У щільному зв'язку з карабелею перебувають т. зв. «орлині ефеси», головною ознакою яких виступає характерна форма верхів'я у вигляді голови орла, та гарда – у вигляді хрестовини з перехрестям.

Походження історичного терміна «карабеля» та поява цього морфологічного типу (у його сучасній інтерпретації) на європейських теренах неодноразово ставали предметом гострих дискусій серед фахівців. У Речі Посполитій популярність карабелі протягом XVII–XVIII ст. була вочевидь вищою, ніж в

* Більш поширеним в історіографії є припуення щодо стилізації орлиної голови.

інших куточках Старого Світу, відтак і питання її походження найпослідовніше розроблялося саме у польській історіографії. Основна полеміка серед дослідників розгорнулася навколо історії назви та можливих центрів походження, серед яких зброєзнавці називали Туреччину, Польщу, Персію, Аравійський півострів, навіть Італію. Складність цього питання, на наш погляд, полягає не тільки в тому, що для його вирішення досі не вистачає джерельного матеріалу. Видається, що постановка самої проблематики не є науково виправданою: іноді, почавши з історії назви, дослідники непомітно переходять до пошуків єдиного центру поширення самого цього виду зброї в Малій Азії та Центрально-Східній Європі. Часом у своїх висновках науковці йдуть ще далі, пов'язуючи обставини походження назви з його морфологічними особливостями свмої зброї, підмінюючи історичну аргументацію полемічними етимологічними гіпотезами.

У додатку В. 6 наводимо основні теорії походження терміна «карабеля», їх авторів та висновки, до яких приходять на основі цих припущень.

Зауважимо, що на сьогодні дослідники так і не дійшли спільної думки щодо історичного змісту терміна «карабеля». Наразі цілком очевидно, що у різні періоди він мав певні нюанси. Так, у відомих нам писемних джерелах ніде не зустрічаємо характеристики карабелі, пов'язаної з формою її верхів'я [690, s. 18], хоча окремі дослідники наполягають, що зв'язок терміна «карабеля» з її морфологічною характеристикою усе ж існував, відносячи його до межі XVI–XVII ст. [518, s. 28–30].

Загалом слід відзначити, що хоча спроби інтерпретації історичних термінів та визначення на цій основі історичних видів зброї досі не припиняються, фахівці ще майже століття тому уподобали твердий ґрунт археологічної типології, бурхливий розвиток якої у 20-х роках XX ст. захопив також зброєзнавство. Саме завдяки типологічній класифікації стало можливим виокремити карабелю у формально незалежний від зооморфного морфологічний тип – від того часу їх зазвичай досліджують окремо [498; 534, s. 68, 71].

Попри значні переваги й зручне вирішення локальних наукових проблем такий підхід має й негативні сторони. «Затиснення» карабелі і шаблі орла у штучних лещатах формальної типології суттєво звужує наукові горизонти дослідження, позбавляє його широкого історичного підґрунтя, яке необхідно враховувати, коли йдеться про історичні явища міжетнічного, міжрегіонального масштабу. Відтак, на нашу думку шаблі орла слід розглядати як складові великої групи клинкової зброї із зооморфним верхів'ям.

Зауважимо, що ефеси з головою орла, виконаною у натуралістичний спосіб, є лише невеликою частиною віковічної світової традиції декорування холодної зброї зображеннями голів міфічних та міфологізованих істот. Найпоширенішою залишилася голова птаха, хоча нерідко трапляються й інші – голови левів, собак, дельфінів, міфічних істот тощо.

Відтак, розглянемо західне й східне коріння цієї традиції, відродженої у верхів'ях карабелі і шаблі орла Нового часу.

Нагадаємо, що «пташина» форма верхів'я була поширена на клинковій зброї народів Середземномор'я від античних часів, про що свідчать численні речові та іконографічні джерела того часу [568, Pl. 50; 596, Il. 3; 390, c. 131].

Протягом середньовіччя ця традиція в Європі на деякий час занепала. Верхів'я зброї у вигляді голів різних істот, насамперед, птаха й лева, почали повертатися до європейських країн вже у XV ст., що, насамперед, пов'язано з реанімацією у культурі Ренесансу античної римської символіки на предметах озброєння [557, s. 7–15]. Найбільшу популярність такі верхів'я отримали на руків'ях кордів та інших «великих ножів», а також пізніх фальшионів. Цікаво, що поширенню кордів й «пташиного» верхів'я найактивніше сприяли країни Південної Європи – Італія [616, c. 199, 204], Генуя та Венеція.

Як бачимо, орлиний ефес, що мав потужне західне коріння, став однією із засадничих форм модерної карабелі.

Фахівці відзначають, що мусульманський світ Нового часу познайомився з цією формою, як античною спадщиною, через візантійське посередництво [536, s. 98].

При цьому, однак, не слід забувати, що птахоподібне верхів'я було відоме на Сході задовго до Візантії – його поширення не в останню чергу було пов'язане з проникненням грецької *махайри* внаслідок завоювань Ахеменідів та Александра Македонського на величезній території – від Єгипту до Індії [343, с. 175]: привнесене «пташине» верхів'я мало цілком органічно вписатися в розвинуту традиційну систему зооморфних елементів клинкової зброї Давнього Сходу.

Другим витоком характерного верхів'я карабель Нового часу ми вважаємо архітектурні форми релігійних споруд – аркового склепіння та купола-маківки.

Вперше на «архітектурний» характер форм верхів'я карабель звернув увагу С. Ледуховський ще 1976 р. Дослідник пов'язав його з двома варіантами архітектурних композицій. Серед них: центральний арковий елемент, так званий «хребет віслюка», покладений на дві повні напівкруглі арки в системі двопрогінної аркади, та гострокінцева арка у формі трилисника. Відзначимо, що сюди можна зарахувати набагато більше аркових форм, що утвердилися в європейській архітектурі від часів готики (дивись: додаток Б. 17).

У подальшій роботі С. Ледуховський розвинув свою ідею, відзначивши узвичаєність досліджуваних ним форм також для інших предметів польського військового оснащення кінця XVI – поч. XVII ст. Вчений також зауважив, що, при всій популярності в європейській архітектурі, аналізовані пластичні форми мають, насамперед, східне походження [518, s. 30–32].

І справді, трилиста гостроверха арка є одним із засадничих мотивів в ісламській архітектурі й декоративно-ужитковому мистецтві.

Теорія С. Ледуховського мала значно підсилити позиції прибічників східного походження карабелі, проте багато років не знаходила подальшого розвитку в історіографії. Вже у XXI ст. у фундаментальному історичному дослідженні перської зброї було зроблено наступний крок у цьому напрямі. Іранський зброєзнавець М. Корасані переконливо продемонстрував, що характерна форма верхів'я карабелі тісно пов'язана зі склепінням усипальниці імама Гусейна,

розташованій у Карбелі, поблизу Багдада [507, p. 188–189]. Відтак, гіпотеза отримала нових послідовників й наукові перспективи.

Остаточні звинувачення у «спекулятивному», «абстрактно-теоретичному» характері аналогій верхів'я зброї з архітектурними формами або випадковості такого «збігу» можна розвіяти, пригадавши шляхи розвитку східної клинкової зброї періоду Високого середньовіччя. Зокрема слід згадати розвиток навершів довгоклинкової зброї, які наслідують інші архітектурні форми – купол-маківку («onion-shape») та тридольні конструкції [413, с. 102–104].

Загалом, утвердження «архітектурних форм» на європейській зброї безумовно пов'язане як зі східними, так і ренесансовими мистецькими тенденціями. У повній мірі розвинувшись на клинковій зброї «скульптурного дизайну» пізнього Відродження, ця традиція пройшла довгий шлях, отримавши нове життя уже в XIX ст.

Як бачимо, форма карабелі стала безпосередньою спадкоємицею попередніх тенденцій як ісламського, так і європейського зброярства.

Очевидно, ще наприкінці XV ст., водночас з ранніми стилізаціями пташиної голови, утворився гібридний різновид, що виглядав як їх схрещення з формами купола-маківки і трилисника. Цю форму іноді порівнюють з гребінцем або навіть стилізованою квіткою тюльпана [545, p. 155, 269, № 101] (див.: додаток Б. 18). Такі форми майже водночас поширилися як на західних кордах й фальшионах, так і східних мечах та палашах. Проте, якщо на ранніх європейських вона більше схожа на стилізацію пташиної голови, то на зразках країн Сходу – в центрі уваги залишається загострена арка чи купол. Згодом верхів'я набуло завершених рис.

На Середньому Сході зброю з такою характерною ознакою продовжували виготовляти принаймні ще два століття, що знаходить підтвердження у збережених речових та іконографічних джерелах.

Врешті ще раз підкреслимо, ми вважаємо, що у формі верхів'я карабелі нерозривно сплелися як східні, так і західні культурні впливи. Існують однак певні регіональні відміни, і на них варто зупинитися окремо.

Процес формування й розвитку класичної османської карабелі, заснований на потужному міжнаціональному культурному підгрунті.

Вище ми вже відзначали, що у черговому «поверненні» наприкінці XV ст. верхів'я зі стилізованою головою птаха немає нічого принципово нового. І все ж, схоже, що саме османи зініціювали нову хвилю його світової популярності, насамперед, як спадкоємці культур Сходу й Заходу, які своїми масштабними завоюваннями утворили своєрідний культурний конгломерат на величезних підкорених ними просторах. Відтак, процес формування й розвитку класичної османської карабелі, у свою чергу, заснований на потужному міжнаціональному культурному підгрунті, досі як слід не простежений.

Після підкорення Візантії саме нова столиця Османської імперії стала місцем, де схрестилися східні та західні зброярські традиції. На початку XVI ст. виникає новий для османської довгоклинкової зброї тип верхів'я, що нагадує водночас стилізовану голову орла та аркове склепіння. У зброєзнавчій історіографії можна зустріти різні думки з приводу періоду його формування [708, p. 63], утім, відомі речові джерела свідчать про появу перших зразків у першій чверті XVI ст. Відзначимо також рідкість у османів класичної шаблі орла, що, не в останню чергу, пов'язано з суворими сунітськими релігійними обмеженнями на зображення живих істот.

Згодом спинки руків'я карабель набувають більшого розширення в напрямі верхів'я, а самі верхів'я стають більш схожими на арку чи конічний купол, аніж на голову птаха. Не обійшлося у османів і без згаданої вже «гібридної» карабелі, або «трилисника» (див.: додаток Б. 19).

Проблематика появи й розвитку *карабелі* у Персії – непроста тема, пов'язана з історією її стародавньої культури, збагаченої різноманітними зовнішніми впливами пізніших часів. Тут існувало давнє й потужне підґрунтя традиції виконання верхів'я зброї у вигляді архітектурних форм, зустрічаємо їх ще у передмусульманський період (додаток Б. 19.Б).

Ще потужнішу національну й релігійну основу має зброя із зображенням натуралістичної та стилізованої голови птаха, відома як за часів династії Ахеменідів, так і напередодні арабського завоювання: мечі, орнаментовані мотивами пір'я, з верхів'ям у вигляді стилізованої соколиної голови Варгана, були поширеними у сасанідському війську.

Більшість дослідників схиляється до думки, що перші карабелі у Персії з'явилися наприкінці XVI – на початку XVII ст. Принаймні про це свідчать перські мініатюри, насамперед, зображення зброї славетного шаха династії Сефевідів – Аббаса I (р. п. 1587–1629) [478, p. 15]. Одночасно з'являються зображення орлиних ефесів.

У додатку Б. 19 також наводимо зображення верхів'їв перських шабель XVII–XVIII ст. Можна бачити, що вже за Сефевідів поряд з класичною формою арки або загостреного купола (додаток Б. 19.В) існувала інша, дещо спрощена: масивний торець виконаний у двох площинах, взаєморозміщених під майже прямим кутом (додаток Б. 19.Г). Інші верхів'я, виконані за цією схемою, через варіативність ширини часом набували редукованого вигляду, стаючи вже зовсім мало схожими на класичну карабелю (додаток Б. 19.Д).

Окрім цих двох, існувала ще одна, менш поширена форма перської карабелі (додаток Б. 19.Е). Походження цього оригінального морфологічного підтипу в науковій літературі спеціально не досліджували. Тільки А. Ходинський відзначив туркменські, на його погляд, мотиви у формі розглянутого ним зразка, не вдаючись, утім, до більш детальних роз'яснень [545, p. 165, № 38]. На наше переконання, при вивченні цього питання варто звернути увагу на сасанідські зброярські традиції (зауважимо схожість форм: додаток 19.Б та 19.Е): адже у період XVII–XVIII ст., яким датується більшість цих зразків [691, pp. 189, 496–497, 500; 545, pp. 165, 303], саме розпочався процес активної «реанімації» стародавньої символіки непереможної колись імперії, яку завзято відбудовували шахи династії Сефевідів. Водночас не можна виключати зворотні османські та європейські впливи. Так, у другій половині XVIII ст. у Польщі набули

популярності карабелі схожої морфології – з масивними, розширеними у верхній частині верхів'ями. Відлуння цієї тенденції подекуди виявляється навіть у формі зброї країн Західної Європи зазначеного періоду, зокрема на австрійських тесаках і кортиках [673, с. 204; 323, с. 374 (ил. 359), 377 (ил. 366)].

Таким чином, власні стародавні традиції, помноживши на зовнішні впливи, привели врешті до формування у Персії Раннього нового часу двох основних напрямів в оздобленні клинкової зброї – верхів'їв у вигляді архітектурних елементів та пташиної голови, між якими виникло чимало проміжних форм, що далеко не завжди піддаються однозначній інтерпретації. У багатьох же випадках образ цілком однозначний (додаток Б. 19.Є) [545, fig. 38].

Суттєві складнощі виникають і при намаганні простежити появу карабелі у Польщі. Звичайно, немає вагомих підстав сумніватися у тому, що найдавніші польські шаблі цього типу (відомі від першої половини XVII ст.) представлені турецькими бойовими та церемоніальними зразками. Очевидно, через це у польській історіографії нині переважає теорія, вперше науково обґрунтована З. Жигульським-молодшим, згідно з якою карабеля з'явилася у Польщі саме завдяки османам. Зауважимо однак, що через брак відповідних речових джерел нині навряд чи можливо встановити, як виглядали й звідки походили найдавніші польські «карабелі»: адже вперше цей історичний термін зафіксований у писемних джерелах ще наприкінці XV ст. Турецькі ж зразки заполонили країну тільки у другому періоді «справжньої орієнталізації» Польщі [726, p. 3]. Можливо, усе ж йшлося про якусь костюмну, розкішно оправлену зброю або один з різновидів кордів. Адже перші стилізації пташиної голови, що стають відомими у Речі Посполитій наприкінці XV ст., очевидно, тісно пов'язані з популярними на той час натуралістичними формами на коротко- та довгоклинковій зброї (кордах, фальшионах та мечах) [596, s. 23].

Від початку XVI ст. у Речі Посполитій поширюються «орлині» верхів'я з клинками європейського виробництва. За морфологією вони є типовими угорськими зразками (польсько-угорськими типу II) того періоду, з єдиною

відміною: замість мигдалеподібного верхів'я на них змонтовано литу орлину голову. У XVII ст. статус оздоблених орлиними верхів'ями шабель невпинно зростає, пов'язуючись вже з державною символікою – зустрічаємо їх навіть на портретах королівських осіб – Яна Казимира та Яна III Собеського.Тоді ж карабелі набувають особливої популярності, спершу турецькі, а згодом і місцевого виробництва.

На сьогоднішній день класичні карабелі Речі Посполитої добре вивчені й систематизовані. Першим детальну, науково обґрунтовану класифікацію ще понад 30 років тому запропонував З. Жигульський. Досі її використовують майже без змін. Дослідник виділяє три групи найдавніших іноземних карабель та п'ять груп польських, розміщуючи їх у хронологічному порядку [596, s. 28–31].

Загалом розвиток османської, перської та польської карабелі і шаблі орла цікаві для нас, насамперед, у зв'язку з їхнім місцем у зброярських традиціях на теренах України.

Повертаючись до проблем формальної типології, зауважимо, що спроби історичного аналізу «орлиної» зброї призводять не тільки до висновку про складність вивчення цього типу як «інтернаціонального» (що вимагає від дослідника одночасної уваги до багатьох віддалених один від одного у географічному й культурному відношенні осередків її побутування). Постає інша суто типологічна, до певної міри штучна проблема – пошуку єдиного критерію, за яким можна без вагань розподілити «пташині» верхів'я на карабелю та шаблю орла. Так, при аналізі ілюстрації зброї шаха Аббаса I, постає логічне запитання: розглядати її як найдавніше відоме зображення карабелі чи все-таки визначати як шаблю орла? Де, власне, пролягає межа стилізації, за якою можемо чітко розмежувати зазначені типи, і коли стає необхідним такий поділ взагалі? Цілком зрозуміло, що відповіді на ці питання визначаються науковою доцільністю. Проблему можна успішно вирішити традиційним для типологічного аналізу «подрібненням» географічних меж та хронологічних рамок дослідження,

узгоджених із дослідницькими завданнями. Так, вивчаючи еволюцію верхів'я перських карабель XVII–XVIII ст., зваживши на сучасні дослідження у цій галузі, доцільно, на наш погляд, упорядкувати їхні форми, вишикувавши від «пташиної голови» до «архітектурних». Для турецької зброї натуралістичне зображення орлиної голови є доволі рідкісним, тож турецькі карабелі навряд чи варто поділяти на підтипи за цим критерієм. У той же час, досліджуючи карабелі Польщі, не тільки можливо, а й конче необхідно виділити два окремі типи – надзвичайно популярні серед шляхти шаблі орла з ефесами місцевого походження, де голова орла нагадувала про державну символіку, та карабелі – іноземні й польські шаблі з верхів'ями-стилізаціями.

Розглянувши генезу карабелі, приходимо до висновку: на нинішньому етапі розвитку історичної науки встановлення єдиного «реанімаційного» центру «орлиного» (за термінологією З. Жигульського) верхів'я навряд чи можливе. Окрім того, такий пошук, на нашу думку, не є науково виправданим, оскільки мало допомагає висвітлити розвиток цих видів шаблі у регіонах їх побутування. Головною ж рисою карабелі вважаємо її кроскультурність, універсальність для Сходу й Заходу.

Розглянуті ефеси з верхів'ями у вигляді ковпачка та карабелі були характерною ознакою східноєвропейської довгоклинкової зброї, зокрема палашів, мечів та шабель*.

2.2. Древкова зброя

Друга група дослідженої нами зброї виділена за конструктивним принципом.

У цьому розділі розглянемо тип зброї, конструкція якої передбачає наявність *древка*, як основної несучої частини (та держака – руків'я), та *бойової частини*, необхідної для безпосереднього враження цілі (дивись: додаток Б. 1).

Древкову зброю можна умовно поділити на короткодревкову (до 120 см), середньодревкову (120-250 см), довгодревкову (понад 250 см).

* Найбільш вживаними досліджені верхів'я були на шаблях, які у нашій роботі не розглядаються.

До довгодревкової відноситься спис, до коротко- та середньодревкової – булава, сокира, бойовий молот келеп та короткий спис.

2.2.1. Спис

Етимологія терміну та конструкція списа

Визначення списа винесено у словник (дивись: додаток А).

Термін *спис* очевидно запозичений з польської мови від *spisa*, яке, в свою чергу, походить від німецького *spies* (спис, піка, рожен). Слово продовжує давньо- та середньоверхньонімецьке *spiʒ*, споріднене з давньоанглійським *spitu* «рожен», англійське *spit*, голландське *spit* та німецьке *spitz* «гострий, шпилястий» [631, с. 372].

Як бачимо, в українській мові наразі використовується західноєвропейське запозичення, причому досить пізнє, яке генетично пов'язане з терміном *піка*.

Ймовірно найдавніше лексичне утворення – *копье*, що має ще дослов'янське походження. Ця первинна форма середнього роду зустрічається у більшості слов'янських мов. Натомість у низці західнослов'янських мов фігурує форма жіночого роду, яку вважають вторинною – старопольське (XIV ст.), моравське й словацьке *kopija,* а також українське діалектичне *копія* [346, с. 114].

Найдавніше використання слова *копье* виявлено у давньоруських пам'ятках, зокрема тексті договору князя Ігоря з греками 945 р., де воно вже використано саме у значенні «ударного списа». У той же період *копье* згадується як зброя метальна. Загалом «частотність, фразеологічна та словотворна активність», літописні контексти, примушують вважати цей термін родовою назвою колольної древкової зброї першого натиску з переважанням семантики «ударний спис» [346, с. 115–117].

Від давньоруського періоду і ще у XVII ст. на теренах України використовували термін західнослов'янської орієнтації *оскѣпъ* (староукраїнське *ощепъ*). Цей термін також міцно пов'язаний з польським *oszczep* (спис), чеським *oštěp* (спис) і не має значного поширення у слов'янських мовах, де активним терміном є *копье*

– російській та білоруській, натомість надзвичайно поширений у польській та чеській [346, с. 113–114].

Копье і *ощепъ* мають спільне коріння, проте саме перше стало родовою назвою всіх різновидів списа і у такій якості існувало ще у XVII ст. [447, с. 326].

Вживалась також низка інших назв, які сформувались у різні періоди.

Однією з таких назв і водночас різновидом списа Середньовіччя і Раннього Нового часу була *рогатина*. Ця історична назва (перша згадка 1149 р.), поширена також у багатьох слов'янських мовах [346, с. 120], водночас є сучасним зброєзнавчим терміном, адже її значення точно відоме завдяки низці експонатів в Оружейній палаті Московського Кремля – наконечників рогатин, які супроводжуються відповідною назвою у Переписній книзі 1687 р. [447, с. 318]. Наразі цей вид зброї визначається як важкий спис з широким листоподібним чи ланцетоподібним бойовим наконечником [327, с. 65–66], ромбічним у перетині. У Давньоруських джерелах є численні згадки про рогатину як спис з коротким древком, навіть придатний для метання, призначений для кіннотників та піших воїнів.

Окрім того, рогатини нерідко мали ранговий статус [447, с. 319–321].

Значно складніша ситуація з визначенням *сулиці*. Історіографічна традиція XIX ст., закріпила за *сулицею* значення короткого метального списа (дротика) [447, с. 312–313], саме у такому значенні цей термін нині використовується у зброєзнавстві. Проте, судячи з літописного контексту, термін *сулиця* є синонімом звичайного списа, хоча у низці документів напевне позначає також спис короткий [447, с. 313–315; 655, с. 140; 664, с. 616–617].

Українські словники XVI-XVII ст. [646, с. 152] та «Політика» Ю. Крижанича трактують *сулицю* як синонім *рогатини,* короткий піхотний спис [303, с. 21]. У словнику Памви Беринди *сулиця* пояснюється як *дард* (метальна зброя) *ощеп*, *ощеписко* і навіть *кончер* [645, с. 125] (*кончар*, власне, виконував тактичну функцію короткого списа кіннотника).

Найпізніший термін – *піка,* з'явився у Московській державі не раніше пер. пол. XVII ст. і стосувався озброєння полків т.зв. «нового строю» – піхотних списів з шилопоібним пером та довгими сталевими оковками древка [277, с. 70]. Термін зустрічається у російському перекладі піхотного уставу Вальгаузена, в описі царської зброї 1647 р. [447, с. 335; 344, с. 86] Сама назва запозичена з італійської (*pica*) через французьке (*pique*), чи німецьке (*pike*) [677, с. 260], причому генетично вона пов'язана зі словоформою *спис* [447].

Походження і розвиток списа

Спис є одним з найстаріших інструментів людства, адже його прототипом була загострена жердина з загартованим на вогні бойовим кінцем. Класичний спис з'явився у Середньому Палеоліті, разом з прогресом в обробці каменю, коли люди почали кріпити кремінні щепи до дерев'яного руків'я за допомогою пасків та органічних клеїв. Одними з перших спис та гарпун з кам'яними наконечниками почали використовувати представники астерійської археологічної культури (20-90 тис. р. тому) [535]. Вже тоді розділяли довгі важкі та короткі метальні списи до яких винайшли списометалки (16-10 тис. р. тому).

40 тис. р. тому з'являються кістяні наконечники, які з часом трансформуються у вкладишеві (25 тис. р. тому) [308, с. 12].

Довгий час спис був універсальним мисливським та військовим інструментом.

З початком обробки металів, саме виробництво наконечників списів ймовірно стало першим досвідом використання металів у виготовленні зброї, через невелику кількість необхідного металу. Цим же обумовлена висока доступність списів. Винаходи майстрів передусім були пов'язані зі способом кріплення древка, тоді як форма пера бойового списа залежала від захисного спорядження супротивника. Озброєння і тактика загалом визначали розмір пера та довжину древка [264, с. 54].

У III – пер. пол. II тис. до н.е. на Близькому та Середньому Сході, в Індії, на Кавказі та у Середній Азії використовувався черешковий насад наконечника.

З появою у др. пол. III тис. до н.е. втулкового насаду, пера такої конструкції стають переважаючими вже у сер. II тис. до н.е. на всьому давньому Сході і їх конструкція від того часу практично не змінюється [264, с. 54].

Попри просту конструкцію спис відіграв визначну роль у розвитку військової тактики та мілітарних парадигм у цілому.

Так у часи античності, довгі списи стали основною зброєю важкої піхоти, яка діяла у великих зімкнутих піхотних шикуваннях (*фалангах*). Легка піхота та кіннота активно використовували легкі метальні списи.

Серед народів Барбарікуму, списи також становили основну зброю піхоти.

За відсутності розвинутих стремен використання у кінноті важких списів представляло справжню проблему, відтак і сама кіннота здебільшого грала допоміжну роль.

На теренах України довгий період, протягом нео-енеолітичної епохи побутували тільки дротикии та гарпуни з кременевими трикутними відщепами, пізніше – кістяними та мідними наконечниками [308, с. 16, 43, 64].

Найдавніші у Східній Європі металеві вістря важких списів походять з середньодніпровських могильників Білорусі (3000-1500 рр. до н. е.) [308, с. 87]. В Україні найдавніші бронзові втулкові наконечники важких списів виявлені у культурах середньої бронзи (1900-1600рр. до н.е.) [308, с. 133].

У скіфів та сарматів довгі та метальні списи були одним з головних видів озброєння [445; 399, с. 143; 264, с. 54; 384, с. 70; 439, с.108].

За часів сарматів з’явились катафрактарії – важка панцерна кіннота, яка використовувала довгі списи з коротким вузьким пером, які дослідники називають «піками» [384, с. 70]. Подібну зброю і технологію використовували також іранські катафрактарії та клебанарії [439, с.118].

З винайденням стремен, розробкою сідла з високими луками та розвитком способів керування конем у Середньовіччі, робота кіннотника зі списом кардинально змінилася. Було розроблено технологію т.зв. «кушованого списа»[*]

[*] Англ. «Mounted Shock Combat» (таранний удар списом).

(дивись: додаток А). Спосіб використання списа тут точно вказує на певну систему ведення бою, яка вживалась від XI ст. і вирізнялась чіткою номенклатурою кавалерійської зброї. Спершись на стремена, затиснувши спеціально сконструйований важкий спис під пахвою, рицар міг сконцентрувати на його вістрі величезну силу удару, зважаючи на вагу комбатанта у повному обладунку й коня, та чималу швидкість руху (удар наносився на галопі [500, p. 143])*. Спеціалізований рицарський спис («піка») довжиною 3,5–5 м [500, p. 142] виділився серед інших списів не пізніше XII ст. Пізній різновид пікоподібного наконечника являв собою звужене до 1 см грановане перо видовжено-трикутної форми довжиною 2–3 см з масивною, іноді гранованою втулкою та слабо вираженою шийкою [303].

Окрім рицарського списа на теренах Русі функціонували згадані вже *сулиці* та *рогатини*.

До *рогатин* сучасні дослідники відносять списи ширина пера яких рівна або перевищує діаметр максимального розширення втулки [277, с. 103]. Серед давньоруських списів *рогатина* мала найбільш масивний наконечник лавроподібної форми, яка майже не змінилась аж до XVII ст.

Сулицями називали піхотні списи. Коштовно декоровані різновиди стали частиною «Большого наряда» (церемонійної зброї, воїнських регалій) російських царів XVI–XVII ст. [447, с. 316].

Для метання використовували ті самі *сулиці* та *рогатини*.

Натомість у Європі побутували спеціальні метальні різновиди дротиків, як-то франкський *ангон*.

До другої половини XV ст. списи залишаються зброєю першого натиску на всій території колишньої Київської Русі. У подальшому мілітарні технології на теренах України наслідували європейські тренди, натомість у Московській державі ж відбулась переорієнтація на східні зразки.

* Формула розрахунку сили удару: F = m * (V1 - V2) / dt, де F – сила удару в ньютонах; m – масса тіла в кілограмах; V1 – швидкість на початку удару в м/с; V2 – швидкість після удар в м/с; dt – час контакту в секундах.

Розвиток списа в Європі (від XV ст.) пов'язаний з моделями звичайного кавалерійського списа (нім. Reißspieß), списа з крильцями для піхотинця, який слідував зразкам VIII століття, але більш важкий і незграбний, і *альшпісу* (нім. Ahlspieß) – зброя, яка вперше з'явилася у Швейцарії та Верхній Бургундії, пізніше популярна серед чехів [616, с. 233].

У XVI ст. списи, частково нової форми, стали основною зброєю піхоти. Для ландскнехтів був розроблений спеціальний спис т.зв. *пінн (нім. pinne*[*]*)*, що мав листоподібний наконечник, коротке перо, та довгий держак довжиною в середньому 4,5 м, у середині товщі, ніж на кінцях [616, с. 234].

Схематичні зображення списів представлені у додатку Б. 20.

Поступова модернізація ландскнехтського списа привела до формування піхотної *піки*. Вона з'являється в іспанських військах Карла V під назвою *picas* і поширюється через Нідерланди до інших країн Європи, де зникає наприкінці XVII століття, поступившись місцем *багнету*.

Зауважимо, що термін *піка* (від фр. *pique*) вживається сучасними дослідниками у двох значеннях.

Історична *піка*, яка сформувалась в Європі наприкінці XV ст., як зброя «нової» піхоти, здатної ефективно протистояти важкій рицарській кінноті, відповідає історичному терміну *піка* у кириличному написанні, який з'явився у XVII ст.

Терміном *піка* також позначають кавалерійські списи «бронебійного» призначення дуже широкого хронологічного діапазону – від початку нашої ери до XX ст. Зазначений контекст характеризує термін, швидше як сучасне зброєзнавче поняття, аніж термін історичний.

Отже одним терміном *піка* у країнах Центрально-Східної Європи позначають різні типи довгих списів, різних історичних періодів та регіонів. Їх загальними рисами можна вважати хіба що велику довжину і посилене грановане перо [693, s. 347].

[*] Перекручене середньовічне *pennon.*

З цього приводу зауважимо, що у Західноєвропейській історіографії зазначені види зброї позначають окремими термінами. Так *lance* (вживане у Франції з VI ст. н.е., в Англії – з XIII ст.) позначає саме спис важкої кінноти (від XVI ст), натомість *pike* визначається як спис піхотний [708, p. 307, 366]. Саме *lance* представляє важкий середньовічний кавалерійський спис особливої конструкції, призначений для *кушованого* удару, який перетворював рицаря у найбільш грізну й потужну бойову одиницю свого часу.

Від XIV ст. розпочинається зростання значення піхоти, яка діяла алебардами і списами, а вже за 200 років (у битві при Павії 1525 р.) – піхота з вогнепальною зброєю вперше перемагає рицарство. Цей інцидент ознаменував початок процесу стрімкого падіння значення важких копійників, аж до їх повного занепаду наприкінці XVI ст.[*] Зміни структури армій, розвиток техніки й тактичних схем, сама динаміка змін військової справи стали настільки стрімкими й глобальними, що протягом XVI ст. надзвичайно коштовна й тривала підготовка і спорядження важкого копійника втратили доцільність, що відображено у працях авторитетних європейських полководців XVI–XVII ст. [210; 724].

У результаті появи нових, значно масивніших за попередні піхотних шикувань підупав і темп кавалерійського бою. Відтепер для повноцінної взаємодії з іншими видами військ кіннота могла діяти у кращому випадку на *рисях*. Це нівелювало грізну силу важкого списа до такої міри, що вже наприкінці XVI ст. кавалерійський спис перестали вважати ефективною зброєю [438, с. 44; 278, с. 701]. Формально «неефективний» та «небезпечний» кавалерійський спис був остаточно скасований у більшості європейських армій до кінця XVI ст.[**]

У Західній Європі XVII ст. спис перемістився у площину виключно піхотної зброї, зайнявши важливе місце в нових тактичних концепціях (як-от «іспано-католицькій»), що відображено у його епітетах, як «королеви поля бою».

---

[*] Так, протягом південно-європейських кампаній 1509–1529 рр. кількість важких вершників у Венеції спершу зросла до 1000 осіб, утім надалі, протягом століття, поступово зменшилась майже вдвічі. [497, p. 368].

[**] У Голландії – 1597 р. У Франції 1604 р. [351, с. 252; 571, p. 10–11], у Швеції важких копійників скасував вже Густав Адольф 1625 р.

Спис також зберігся, як ознака шляхетності – для церемоній використовували легкі списи з коротким тонким держаком, як вшанування традицій попередніх часів, коли спис вважався знаковим атрибутом рицарської аристократії.

Натомість у найманої середньої кінноти з Центрально-Східної та Південної Європи спис зберігся до самого XVIII ст.: тактичні прийоми його використання суміщали та розвивали європейські та східні мілітарні традиції. Іконографія переконливо свідчить, що кушований удар списом довгий час зберігся у виконанні полегшеної Південно- та Східноєвропейської кінноти, яка не використовувала важкий обладунок – страдіотів, раців та гусарів [273]. Чимало з них наймалося до осман, відтак зустрічаємо кушований удар списом і серед османських вояків [135].

Полегшений різновид списів, який з'явився у османів у XV ст., а потім і на озброєнні легкої кінноти – *жинетерів* та *страдіотів*,[*] а також рацiв й гусарів мав назву *capie* і генетично пов'язаний з візантійським[**]. Термін *capie* поширився у XVI ст в Італії, Іспанії та у слов'янських народів. Цей кавалерійський спис мав тонкий, та короткий (до 3 м) держак, з довгим наконечником [616, с. 233].

Бойові частини османських списів представлені двома типами: коротші, у вигляді вузького листа та виконані у вигляді чотиригранного клина з долами та підсиленим вістрям, спис важкої кавалерії, який *cinaxu* называли *sünü*.

Дослідники виділяють два типи древка – довший (важчий) й коротший. Ближче до п'яти древка розташовувався конструктивний елемент у вигляді кулі, а нижче підтока – прапорець. Щодо призначення кулі є різні гіпотези: згідно з найпоширенішою, куля виконувала функцію балансиру. Утім із супровідного

[*] сучасники згадують, як «asse[a]gai», «hassegai», «alla stradiota» Швидше за все йдеться про схожу модель списа як у східних (османських і балканських) так і південно-західних (іспанських) вершників.

[**] Назва походить від грецьк. χοπις, слова, що позначало ударну зброю азійських народів, а пізніше – всі види древкової зброї.

тексту Марсільї випливає, що ця куля «запобігала зустрічному удару»[***] слугуючи зменшненню віддачі при бойовому зіткненні [235, с. 180].

Древки виготовлялись з легких порід дерева, твердого камишу чи бамбука, довжина коливалась від 1,5 до 4 м, діаметр – 2-2,5 см. [235, с. 181] Цей тип списа широко представлений також у європейській іконографії із зображенням воїнів Центрально-Східної Європи. Так у Ісаака Майора цілий цикл гравюр XVII ст. зображає угорських комбатантів з такими списами (дивись: додаток Д. 2). Натомість у Нікласа Штера (1530-ті), османські списи ще не мають «балансуючої» кулі [151].

В іконографії зустрічаємо також прикріплену до древка меншу порожню металеву кулю поблизу пера, очевидно призначену для полегшення витягання списа з тіла, про яку Е. Аствацатурян пише, як про обов'язковий елемент османських списів [235, с. 181]. На мамлюцьких зразках початку XVI ст. менша за розміром куля інтегрована прямо у підток, що знаходить розвиток у пізніших східноєвропейських рогатинах.

Окремо слід згадати про короткі метальні списи (*джириди*), які спершу використовували для війни, пізніше на полюванні та у спортивних змаганнях.

Систематизація списів

Списи класифікуються за функціональним призначенням: для контактного бою, кавалерійські та піхотні, мисливські тощо. Відповідно наконечники списа поділяють на колольні, колольно-ріжучі та бронебійні типи.

Для типологіїї поширених на теренах України у період Нового часу списів найкраще підходить дещо змінена нами систематизація бойових наконечників О. Двуреченського, заснована на морфології наконечників [277, с. 72–117]. Застосована для списів Московської держави, вона фактично охоплює основні різновиди списів поширені у досліджуваний нами період у Центрально-Східній

[***] *фр.:* «la bâle en empêche le contre coup»; *ім.:* «e la Palla che vi è impedisce alla lancia il recesso nell' urto» [223, p. 9].

Європі та на теренах України, за виключенням важких рицарських та гусарських списів не притаманних московській мілітарній технології.

Виділяємо три типи списів (дивись: додаток Б. 21).

Тип 1 з три- чи чотиригранним пером та воронкоподібною втулкою (т.зв. *піка*), до нього входить шість підтипів *(а-е)*.

Тип 2 з подовжено-трикутним пером та виразними плечиками. Перетин пера у вигляді сильно витягнутого ромбу, виразні грані, втулка масивна, розширюється донизу.

Тип 3 Рогатини. До рогатин відносять списи, розмір пера яких значно перевищує діаметр втулки наконечника. Іноді мали яблука, особливі перехрестя тощо, які розміщувались на шийці між пером і втулкою [277, с. 103]. Виділяємо чотири підтипи *(А-Г)*.

2.2.2. Булава та пернач

Етимологія терміну та конструкція булави

Від часів, коли багатофункціональні господарчі знаряддя перетворились на спеціалізовані військові інструменти, їх окремі різновиди почали відігравати ключову роль у системі соціокультурних відносин народів Європи та країн Сходу. Одним з таких різновидів є булава (німецьке. s*treitkolben*, латинське *macia*, французьке *mace, macue, macuete, tinel*, англійське *mace*, італійське *mazza*, іспанське *maza, herrada*) – зброя, яка протягом тисячоліть використовувалась як символ влади.

На думку етимологів термін *булава* (польськ. Buława) від XV ст. позначав «кийок», а також «палицю з кулястим набалдашником, знак влади» [682, с. 93].

Очевидно спершу слово вживалось як прикметник *bula* (кулястий) [682, с. 93], хоча є іменники, які описують різні кулясті об’єкти (слов’янське **bula* «гуля, набалдашник», словенське *bula* «шишка, жовно», чеське *boule* «шишка», польске *bula* «ком», *bula* «пузыр»), похідне від нього утворене за допомогою суффікса -*ava*.

Менш ймовірне припущення про зв'язок слов'янських слів (через германські форми) з латинським *bulla* («шар») або північно-тюркським *bulav(a)*, половецьким *bulav* «дрючок, ломака».

Визначення булави винесено у додаток А, конструктивні особливості – в додаток Б.1.

Походження та розвиток булави

Прообразом *булави* є найдавніша й найпростіша зброя людини – *довбня* [686, с. 270]. Конструктивно *довбня*, або *палиця* представляє собою монолітний виріб (як-то оброблений шматок деревини). *Булава* ж презентує наступний крок розвитку ударної зброї і виготовлена з двох припасованих частин, хоча монолітні конструкції продовжили існування. Закріплена на кінці бойова частина у вигляді масивного навершу (кам'яного чи металевого) значно посилила удар, перетворивши довбню на складну древкову зброю. Класична бойова булава з яблуком круглої, грушовидної або призматичної форми на держаку, призначена, насамперед, для розбивання ворожого обладунку. У використанні – це груба інерційна зброя, її опанування, на відміну від зброї клинкової, не потребує складного навчання, відтак в усі часи існування людства булава залишалась улюбленою масовою зброєю цивільних. Водночас, у країнах Сходу булава стала соціальним маркером високого соціального чи військового становища.

Найдавніші *яблука* кулястої форми вироблялися з різних сортів каменю, пізніше – бронзи, заліза, навіть дорогоцінних металів.

Булава з'явилась у період пізнього палеоліту, коли люди освоїли прийоми обробки каменю і стала одним з перших видів озброєння та предметів культу водночас. Саме у такій якості булава функціонувала в країнах Стародавнього Сходу, Єгипті, Месопотамії та Палестині у IV–Ш тис. до н.е. Вже тоді використовували металеву бойову частину, яка згодом стала домінуючою.

Булави вже у стародавні часи нерідко мали церемонійне значення: тоді бойові частини виконували у вигляді голів тварин, людей або міфічних істот. З булавою, як божественним атрибутом, пов'язано й значення її як символу влади земної

[696, p. 235]. Як інсигнії вищої влади булави відомі у Багдадському халіфаті ще за династії Аббасидів (750–945).

Перські булави з бойовими частинами, що зображують голову бика, пов'язують як з міфічними королями та героями у давньоперському епосі Шагнаме, так і реальними історичними постатями Середньовіччя – Чингіз Ханом та Тимуром.

Хоча булави набули значення символу королівської влади, ними, як звичайною зброєю користувались також прості воїни [507, p. 251–261].

У період Античності на сході Середземномор'я та серед народів Барбарікуму булаву використовували як зброю, проте вона залишалась непопулярною у давній Греції та Римській імперії [540, p. 64].

На Середньому Сході у період Раннього Середньовіччя булави нерідко згадуються як зброя тюркських найманців (гулямів) [696, p. 236].

У X–XIII ст. форми булав урізноманітнюються. Підвищеною популярністю почали користуватись яблука, увінчані кулькою (часом сплющеною), а також так звані *перначі* (дивись: додаток А)*.

Попередниками перначів були булави з шипами або виступами різної форми, що, поряд з кулястими, відносяться до найдавніших видів (окремі зразки датують 2600 р. до н.е.). Поява перначів знаменує собою новий технологічний етап виготовлення булав, через збільшення складових частин і значне ускладнення виробничого процесу.

На українських теренах перші військові булави, виготовлені з твердих порід каменю, відомі від часів енеоліту [308, с. 21]. Значення їх як «інсигній» влади, на думку фахівців, не тільки не заперечує, а навпаки, підкреслює їх бойову функцію [308, с. 15].

Подальші поодинокі знахідки булав пов'язані з періодом бронзи [Клочко, с. 196].

* Перші такі зразки простежують серед знахідок з Луристану VIII ст. до н.е. та Китаю X ст. до н. е. [264, с. 59].

У скіфів, за булавами зберігалися ті самі ідентифікаційні та комунікативні функції, що і на Сході: як і у попередні часи, булави зрідка зустрічаються у похованнях найзнатніших воїнів [267, с. 73–74].

Якісно новий етап поширення булави в Україні пов'язаний з періодом Київської Русі. Так, вже у IX ст., булава стає популярною зброєю, як серед заможних дружинників, так і простих воїнів [306, с. 311]. Про це свідчить чимала кількість археологічних знахідок з цілком різним рівнем оздоблення – від найпростіших залізних до вишуканих бронзових зразків [307, с. 83].

Поряд з булавами з яблуками округлої та призматичної форми (іноді з шипами), розвиваються *перначі*. На думку дослідників появу цієї зброї можна спостерігати від XIII ст. [306, с. 311; 280, с. 79]. Додамо, що досліджені на сьогоднішній день артефакти [321, с. 31] свідчать про проникнення шестоперів на терени України з країн Середнього Сходу через посередництво Золотої Орди.

Лаконічність форм і бойова ефективність конструкції залізних булав, представлених знахідками з території Південно-Західної Русі свідчать про їх суто бойове призначення [305, с. 56].

Значна кількість бронзових булав, віднайдена зокрема, на Райковецькому городищі поряд із залишками воїнів без обладунків може свідчити про те, що булава відігравала у середньовічній Русі роль не тільки професійної, але й цивільної зброї [604, с. 143].

Інформацію щодо «плебейської» природи булав та їх масового застосування можна віднайти також у писемних джерелах, зокрема перша згадка кириличного терміну «шестопер» від 1502 р. [234, с. 211, 303, с. 27–29].

Зростання масової популярності булав, зниження рівня їхньої сакралізації, очевидно пов'язане з утвердженням у Київській Русі скандинавських та західноєвропейських бойових традицій, засвоєних разом з європейською рицарською мілітарною технологією. Від початку XIII ст. комплекс рицарської холодної зброї почав виконувати, окрім суто прагматичної, також ідентифікаційну та комунікативну функції у середовищі руських світських еліт.

Відтак у цей період з'являються булави нового типу, т. зв. «рогатиці» (тип III за класифікацією А. Кірпічнікова). Вишукано оброблена, лита бронзова булава починає підкреслювати високе соціальне становище, шляхетність її власника, виділяючи його серед простих ратників.

Слід зауважити, що певна військова традиція, пов'язана з булавами, у різний час мала місце у Європі. Так, спеціальна палиця була символом військової влади тут ще від давньоримських часів [598, s. 67]. У Західноєвропейських джерелах булави також згадуються серед озброєння іменитих воїнів середньовічного Заходу, серед яких є герцоги та навіть королі [224, p.281].

І все ж, у період розвинутого середньовіччя традиція використання булав у Європі взагалі та на Русі зокрема на певний час втратила сталий, ексклюзивний зв'язок з церемонійним або статусним контекстом. Не виключено, що свою роль тут відіграли низька вартість, простота виготовлення, нарешті відносно проста техніка використання булави, яку міг швидко опанувати звичайний ополченець.

Перші ознаки повернення булаві (власне перначу) певних церемонійних функцій спостерігаються в Європі від XIII ст. у зв'язку з Хрестовими походами. Дослідники відзначають, що від XIV ст. перначі набувають функцій командирської відзнаки [306, с. 311; 280, с. 79], хоча у країнах Північної та Західної Європи булава і пернач стають повноцінним атрибутом монаршої влади значно пізніше.

Зі збільшенням східних, зокрема, османських військових та культурних впливів на терени Центрально-Східної Європи від другої половини XV – початку XVI ст. почала поступово повертатися традиція відзначати булавою уповноважену владою особу. В Османській імперії та Персії традиція закріплення за булавою функції уповноваження владної особи протягом Раннього Нового часу сягнула найвищого розвитку [576, p. 146]. У Речі Посполитій, як і в Османській імперії Нового часу булави та перначі стали відзнакою і маркером високих урядових та військових посад.

Типологія булав

Проблемами типології булави займалися нечисленні дослідники. Найбільшу увагу приділяли середньовічному матеріалу. Так типологія А. Кірпичнікова [305] та найновіша – С. Попова [554], засновані на формах яблука. Типологію «гетьманських» булав Нового часу запропонував відомий польський дослідник З. Жигульський [598, s. 61–94].

З огляду на специфіку залученого матеріалу, у нашій роботі достатньо використати скорочену синтетичну систематизацію булав, засновану на базових формах бойової частини.

Шароподібна – булава з яблуком сферичної або близької до сферичної форми.

Грушоподібна – булава з яблуком, що має форму груші, краплі або бріолета [277, с. 197].

Цибулеподібний – підтип грушоподібного зі ще більш сплющеною бойовою частиною.

Багатолопатева булава має яблуко з виступами, що утворюють «лопаті», кручені або розташовані вертикально.

Буздиган – вживаємо у значенні булави з яблуком кулястої форми з шипами (різновид моргенштерну)[*].

Пернач, на відміну багатолопатевої булави, має декілька виразних металевих лопатей – *пір'їн*. Площини *пір'я* проходять через вісь руків'я, кут між сусідніми пір'їнами зазвичай однаковий.

При класифікації європейських перначів будемо послуговуватися класифікацією Е. Окшотта, який пропонує виділяти 4 типи (дивись: додаток Б. 22) [540, p. 65–66].

Тип M_1 представляє «Готичний» тип перначів, декор якої повторював мотиви готичних архітектурних форм. Ці перначі мали тенденцію до полегшення і зменшення, порівняно з попередніми – середня довжина складала 450 мм, вага – бл. 1275 г. Для них характерні гостроверха конвексійна (з глибоким прогином)

[*] У низці джерел термін *буздиган* визначається, як пернач з великою кількістю лопатей [295, с. 68].

форма навершу та самих ребер, товсте (товстіше за решту древка) руків'я, нерідко з гардою та «верхів'ям», оправлене подібно до ефесу клинкової зброї. Додатковий декор зведений до мінімуму.

Приблизно від 1500 р. ця елегантна форма вийшла з широкого вжитку і була замінена на більшу і важчу булаву більш грубого дизайну з ширшими але тоншими ребрами – тип M_2. Окремі деталі наслідували попередній тип, проте естетичний концепт та розміри значно відрізняються. Середня довжина складала 600-700 мм, вага коливалась від 2000 до 3000 г.

Зразків цього типу збереглось найбільше, чимало їх атрибутовано, як приналежних відомим історичним постатям.

Тип M_3 досить рідко вживаний у Європі тип булави, популярний також у Персії та Індії, з кулястою бойовою частиною з шипами. Для позначення цієї зброї у Швейцарії з'явився термін *моргенштерн* (німецьке «вранішня зоря»), у Британії використовували термін «кропило», у Чехії – «кропач». Різновид цієї булави пройшов через гуситські війни і використовувався ще під час Першої Світової війни. У Центрально-Східній Європі мав назву *буздиган* (від турецького *bozdoğan* – «паліца», «палиця»).

M_4 виділений, як тип булав європейського походження, безумовно створений під османськими впливами. Цибулеподібна бойова частина представлена великою кількістю (12–14) довгих товстих ребер, лютованих до центрального стрижня.

Подальший розвиток булави пов'язаний з її статусним значенням, де вона частково замінила середньовічний жезл. Серед ранніх іконографічних підтверджень східних впливів на цей процес – портрет кардинала Іполіто Медичі, роботи Тіціана (дивись: додаток Д. 5).

З розвитком вогнепальної зброї та відмиранням середньовічних мілітарних технологій, масове бойове застосування булави завершилося, але ще протягом майже двох століть вона зберігала роль статусної відзнаки.

2.2.3. Сокира та бойовий молот

Етимологія терміну та конструкція сокири

Як універсальний та військовий інструмент *сокира* була одним з найдавніших та найбільш поширених різновидів холодної древкової зброї.

Термін походить від старослов'янського *секыра* – праслов'янське *sekyra* [*sokyra*], пов'язане чергуванням голосних із *sekti* (сікти), а також споріднене з латинським *securis* (сокира). Вважається також результатом проникнення у праслов'янську мову італського інгредієнта [631, с. 345].

В українській мові також використовувалось давня словоформа *топір* (*топор*). Від XI ст. термін *топоръ* – «секира» вживається у давньоруській у значенні саме військового інструменту [681, с. 251].

Визначення сокири винесено до словника (дивись: додаток А).

Висока ефективність сокири обумовлена значною вагою клинка, яка сполучається з малою площею удару, та довгим важелем, що сукупно максимізують силу та концентрацію удару. Фактично сокира є «ідеальною» рубальною зброєю [436, с. 24–39] універсального призначення, яка підходила для боротьби проти легко- та важкоозброєного супротивника. Крім того, сокиру часто модернізували додатковими елементами та модифікованим лезом, створюючи комбіновану зброю. Зокрема обух бойової сокири нерідко виконували у вигляді *бойового молота.*

Походження і розвиток сокири

Як і інші базові типи древкової зброї, сокира є одним з найстаріших інструментів людства, який виник з початком обробки людиною каменю.

Найдавніші кам'яні сокири з руків'ям, з'явилися у пізньому (верхньому) палеоліті (35–12 тисяч років тому). Спосіб кріплення леза до держака значно змінювався з часом. Спершу кам'яна сокира просто прив'язувалась до держака або вставлялась до спеціального гнізда. Пізніше почали робити провушину і насаджувати бойову частину на держак зверху або знизу.

Починаючи з неоліту, поширювалися кам'яні шліфовані сокири, а потім і свердлені [340, с. 30].

В енеоліті почали з'являтися сокири з лезами з міді.

Для розвинутого бронзового віку в Західній Європі характерні такі різновиди сокир, як *пальштаб* (*пальстаб*) з закраїнами для кріплення руків'я та *кельт* – з втулкою, розташованою перпендикулярно лезу. Бронзові провушні сокири з прямим руків'ям більш характерні для центральної та південно-східної Європи [340, с. 4].

Перші спеціалізовані бойові сокири з'явились у Месопотамії у III тис. до н.е. З часом форма леза удосконалилась, з'явились дворучні та дволезові бойові сокири [652, с. 609].

Окрім військової бойова сокира мала також сакральну функцію, виступаючи символом влади та релігійних культів.

Величезною популярністю користувались бойові сокири в епоху Раннього Середньовіччя у кочових племен Центральної Азії, воїнів Київської Русі та Скандинавії. Франки використовували метальну сокирку – *франциску*. В X-XVII ст. бойові сокири використовували практично в усіх європейських та азійських арміях [652, с. 609].

На теренах середньовічної України сокира як зброя, господарський та ритуальний інструмент, перебувала у якнайширшому використанні, що добре відображено у джерелах скандинавського та руського походження [212, с. 76; 216, с. 363].

Зауважимо, що сокира, – один з найдавніших, найдемократичніших та найбільш популярних видів зброї усе ж не була пріоритетною у комплексі озброєння шляхетного воїна-вершника періоду розвинутого середньовіччя. Адже її можливості у повній мірі можуть бути використані у пішому бою, який європейське рицарство вподобало тільки від часів Столітньої війни. Відтак бойові сокири у рамках рицарської мілітарної технології посідали другорядне місце [616, с. 268].

Егалітарність сокири призвела до того, що ця зброя у XII – XIII ст. майже зникла з текстів та зображень шляхетних воїнів[*].

У західноруських літописах, трапляються згадки про сокири у воєнному контексті, що стосуються подій XIII–XV ст., проте ці повідомлення стосуються виключно піших воїнів нешляхетного походження [604, с. 141].

Бойові сокири Персії та Османської імперії

Бойові сокири отримали потужний розвиток на теренах Персії. Сформовані там типи згодом перекочували на терени Османської імперії та поширились у Європі, насамперед, у східній.

Використання сокири, зокрема метальної, сягають своїм корінням стародавньої Персії[**]. Чимало ранніх віднайдених бронзових зразків цієї зброї пов'язують з Луристаном. Бойові сокири продовжували використовувати протягом епохи Ахеменідів (550-300 рр. до н. е.), Сасанідів, а також після арабського завоювання Ірану. За свідченнями писемних джерел, дайламіти користувалися сідельними сокирами та щитами. Так, *начах* (nāčax), що являв собою різновид сокири-клівця, був поширений протягом епохи Газнавідів та Сельджуків. Її вважали королівським символом й використовували замість булави. У деяких регіонах Ірану цю зброю також називали *теберзін*.

У новоперській мові існують два слова, пов'язані з поняттям «сокира»: *тебер*, що, власне, означає «сокира» (назва зустрічається в перських джерелах X ст.), і *теберзін*, що спершу (від часів сасанідів) означало сокиру бойову (у джерелах XI ст. її зображали саме як «сідельну») [434, с. 200–201; 457, p. 162]. Шихаб аль-Сарраф відзначає, що наприкінці XI – початку XII ст. термін *тебер*, що раніше просто означав «сокира», почав також стосуватися бойової сокири, остаточно закріпившись у цій якості від другої половини XII ст. [457, p. 162].

---

[*] Рідкісний виняток становить «топор с поворозою на руце» князя Мстислава Удатного, з котрим той «проеха трижды сквозь полки Юрьевы и Ярославли, секуще тем» у битві при Липиці (1216).

[**] Ще в «Авесті» є згадка про метання «молота-сокири», що звався «чакуш» (čakuš). Етимологи перекладають це слово як «метальна сокира», «метальний молот». З часом, термін піддався зміні семантичного змісту – новоперською «чакуш» (čakuš) означає саме «молот».

Незважаючи на те, що, згідно з відомостями писемних джерел, сідельні сокири побутували протягом довгого хронологічного періоду, наразі відомі лише поодинокі артефакти, віднайдені на південно-східних околицях Іранського світу, датовані періодом пізньої Парфи.

Численні артефакти свідчать про високу популярність сокир перського зразка на півночі від Ірану та їхнє укорінення в місцевих виробничих осередках.

Так, чимало сідельних сокир виготовлено в Бухарському чи Хівинському ханстві*, причому у їх конструкціях нерідко встановлена бойова частина перського виробництва, а держак декорований у місцевому стилі.

Про поширення традиції виготовлення перських бойових сокир на теренах перського впливу свідчать також кавказькі зразки, орнаментовані у місцевих художніх стилях.

Серед різновидів бойових сокир слід особливо відзначити форму леза, виконану у вигляді місяця, яка була не тільки зброєю, але й символом влади, про що свідчать численні зображальні джерела**. Вона притаманна й великим сокирам-місяцям мамелюцьких гвардійців, які були подібні до зброї візантійського корпусу сокироносців, утвореного з варягів та русів.

Коштовно оздоблені сокири-місяці зустрічаємо також у османських вояків зі складу яничарського корпусу [696, p. 237]. Більше того, їх нерідко використовували навіть очільники османської армії як посадову ознаку [662, с. 117].

Основний масив оманських бойових сокир поділяємо на дві типологічні групи: сокири з невеликою бойовою частиною та довгим держаком (в історіографії їх іноді йменують «сідельними» або «чеканами» [220]) та великими *секірами*.

Класифікуючи османські сокири, дослідники зазвичай пов’язують ці групи з історичними назвами «балта» і «тебер», проте ґрунтовні дослідження османських джерел у цьому зв’язку відсутні. Натомість використовують іранські

* У науковій літературі фігурує назва «сокирки Ай-балта».

** Така форма сокири, що набула великої популярності в країнах середньовічного Сходу, саме як ознака високого статусу, незмінно фігурує на зображеннях Надер шага Афшара (1736–1747 рр.).

терміни. Відтак у османів терміном *тебер* мали позначати перські «сідельні» сокирки та згадані вище секіри з місяцеподібним лезом. Останні продовжували традиції мамлюцьких і перських сокир з масивним лезом і потужним обухом, оснащених додатковими ударними або декоративними елементами, на короткому держаку (дивись: додаток Д. 53; Д. 56).

Сідельні сокири перського походження мають лезо у вигляді масивного сталевого клину з потужним виступаючим обухом у вигляді бойового молота.

Особливу увагу маємо звернути на *балту* (турец. «сокира»). Сучасні турецькі дослідники використовують цей історичний термін для позначення оригінальної османської «сідельної» сокири [235, с. 182] так званого «бородчастого» типу. Зазначена зброя має широке лезо з витягнутим лезом, яка у деяких зразках сильно нахилена до руків'я, значно ускладнюючи форму бойової частини. Зверху вона спершу різко загинається вниз, але перед початком самого леза робить невеликий контр-вигин, формуючи гостру ударну частину, на зразок *келепа*. Звичайний для обухової частини *молот* конструктивно не виражений.

У формі *балти* ми спостерігаємо вершину функціонального розвитку бойової сокири, як квінтесенції холодної рубальної зброї. Зникнення потреби у вузькоспеціалізованій бойовій сокирі привело до зникнення цього типу у XVIII ст.

Дерев'яні держаки сідельних сокир мали довжину 30–40 см, в середній частині обклеювались шкірою, верхня й нижня частина обкладалися срібним листом. Металеві частини руків'я і бокові площини леза прикрашали насічкою в османській і перській стилістиці.

Найбільш популярною формою сокир з місяцеподібним лезом стали *бердиші*, (від німецького *barte* [616, 266–267], *barta*, *barda* [303, с. 22–23]).

Бердиш представляє собою різновид *сокири* чи *секіри*, лезо якої має характерний спосіб кріплення до древка довжиною 1–1,5 м за допомогою *косиці* та обушної частини [277, с. 156].

Бердиші набули особливої популярні в Московській державі, де вони стали важливим видом холодної наступальної зброї наприкінці XVI–XVII ст. Їх поширення відповідало потребам нової «стрілецької» піхоти тих часів. Наприкінці XV ст. бердиші з'являються також у Швеції [303, с. 22–23], а в XVII ст. їх можна бачити на «Шведському сувої» у відділів міліції деяких міст Речі Посполитої (дивись: додаток Д. 6). Іконографічні джерела також свідчать про поширеність бердишів у османів (дивись: додаток Д. 7).

Слід зауважити, що термін *бердиш* вживали у модерний час та продовжують вживати у сучасному зброєзнавстві також у ширшому контексті, позначаючи загалом широкий спектр східних та європейських сокир з широким симетричним чи асиметричним лезом. 1674 р. король Ян III Собеський запровадив бердиш до озброєння польської піхоти [693, s. 55–56; 370, с. 262–263].

Проблематика бойових сокир та типології

Однією з найважливіших проблем, яка постала у ході перших досліджень історичних сокир, пов'язана зі складнощами вирізнення основної функції різних типів. Ця проблема вирішується різними дослідниками по-різному – від пропозиції вважати всі сокири універсальним інструментом, який без особливих доопрацювань можна використовувати на війні та побуті [536, s. 33–37; 511, s. 155] до спроб виділити характерні ознаки, притаманні сокирам як бойовій зброї [305, с. 26–27] зокрема і формально-типологічні [227, с. 70–90]. Зазначена проблема тісно пов'язана з проблемою формальної типології. Наразі сучасні дослідники схиляються до необхідності створення широкої універсальної відкритої типології історичних сокир, яка б включала в себе максимальну кількість різновидів, які побутували в досліджуваний період та визначення функціонального призначення за додатковими ознаками [277, с. 122–125; 511, s. 43].

До матеріалів нашого дослідження залучатимемо тільки зразки, які вважаємо бойовими, з огляду на сучасні розробки в історіографії. Одним з основних

показників, які дозволяють встановити бойове призначення сокири – вага, менша від 500 г. [511, s. 158].

Звичайно, зброя виділена за такими параметрами подекуди все-рівно зберігає ознаки універсальності, закладені в саму природу сокири. Тим не менш такий інструмент є оптимізованим для бойових дій і може без додаткових застережень використовуватись на полі бою.

У сучасних типологіях серед найважливіших типоутворюючих ознак виділяють: співвідношення ширини і довжини леза; симетричність леза; форма провушини; форма обуху [511, s. 43–46].

За основу візьмемо систематизацію О. Двуреченського, як хронологічно та контекстуально найближчу, та адаптуємо її до нашого матеріалу [277, с. 125–154]. Зокрема бердиші поділяємо на чотири типи за формою леза [277, с. 160–161].

В окрему групу виділяємо зразки, багатофункційність яких засвідчує їх бойове призначення. Це насамперед зразки комбіновані з *бойовим молотом* або *клівцем* [277, с. 120; 511, s. 158].

Загальна схема типів бойових сокир представлена у додатку Б. 23.

Бойовий молот

Подібний до *булави* розбиваючий та пробиваючий принципи нанесення ушкоджень лежать в основі дії *бойового молота* (дивись: додаток А). Якщо для проламлюючого, роздроблюючого та розбиваючого ударів використовується масивна бойова частина зі значною площею ураження (*молот*), то для пробивання захисних засобів застосовується особливий вид бойового молоту – *клівець* із загостреною дзьобоподібною бойовою частиною (дивись: додаток А).

Перші кам’яні кинджали для підсилення пробивної функції мали досить товстий клинок, який мав витягнуту параболічну або підтрикутну форму. Їх насадка на держак під прямим кутом знаменувала появу перших клівців, здатних ще більше посилити пробивні властивості [266, с. 77–78, табл. LXIII–LXIV].

Клівці перського османського та європейського походження мають ударну частину у вигляді масивного сталевого клину з потужним виступаючим обухом у вигляді бойового молота.

Для позначення клівців з комбінованою робочою частиною в Україні використовувався термін *келеп* (дивись: додаток А). Про зв'язок зазначеного історичного терміну з конкретним типом зброї свідчать численні писемні джерела. Конструктивні особливості келепа представлені у додатку Б. 1.

Різновид келепа у якого клівець радикально загнутий до руків'я, у польській зброєзнавчій літературі позначають історичним терміном *обушок* (*obuszek*) [710, s. 36].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Проаналізувавши основні типи холодної зброї, які є частиною козацької мілітарної технології, ми простежили їх походження, класифікації, розібрали конструктивні особливості та історичні назви. Відзначачивши полемічність зброєзнавчої термінології, ми доповнили та переформулювали визначення окремих видів зброї, взявши до уваги велику кількість факторів, зокрема особливості застосування окремих різновидів, характерні тільки для них.

Від часів монгольського завоювання та занепаду найбільших ремісничих центрів Київської Русі, традиції розвитку місцевого зброярства було перервано. Зауважимо, що на теренах України вживалась зброя типова для країн Центрально-Східної Європи, її розвиток перебував у контексті еволюції військової справи ВКЛ та Речі Посполитої. Вплив європейського зброярства домінував в українських землях (у складі ВКЛ), адже панівна мілітарна технологія формувалась, насамперед, у європейському контексті.

Османська експансія у Європі вивела Османську імперію у ранг основного військового суперника Західноєвропейських країн. Утім найбільш інтенсивних впливів східного зброярства зазнали країни, які межували з Османами та їхніми союзниками. У повній мірі це проявилось в Українських землях. З країн Сходу –

Османської імперії та Персії, було безпосередньо запозичено чимало готових типів зброї, а також базових форм, які стали основою для подальших видозмін. Найпомітнішими в Україні стали саме османські впливи, які найбільше проявилися наприкінці XVI ст., та у подальші часи. Перські впливи досягали України опосередковано – через османів та московитів.

Потужні впливи зброярства країн-сусідів не виключали існування локальних особливостей місцевих типів. В Україні як особливому геополітичному регіоні, розташованому поміж найбільшими східними та західними цивілізаційними центрами, сформувалися особливі, відмінні від сусідів, пріоритети. Порівняно з Польщею та Литвою на місцеві смаки значно сильніше впливали східні моделі, безпосередньо поширені тут у значній кількості.

Тим не менш, наявний джерельний матеріал свідчить, що в Україні не сформувалося якихось особливих морфологічних типів холодної зброї. З цього приводу хотілося б підкреслити, що факт відсутності особливого «усталеного» національного морфологічного типу давньої зброї в матеріальній культурі народу не може впливати на історичну оцінку рівня розвитку її зброярської справи. Адже зброю як продукт ремісничого виробництва вивчають як цілісний виріб, беручи до уваги не тільки місце виробництва та морфологію основних частин, а й повний обсяг робіт з монтування та оформлення кожного зразка. Саме оправа надає зброї завершеного вигляду, дозволяючи говорити не лише про сталий морфологічний тип, а й про національну приналежність та дає можливість встановити зв’язок з регіоном виготовлення (монтування) зразка. Цієї думки здавна дотримується чимало дослідників історії зброї [301, с. 16–17; 477, p. 48].

РОЗДІЛ 3. ГЕНЕЗА КОЗАЦЬКОЇ ЗБРОЇ: РІЗНОВИДИ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ В УКРАЇНІ ЗА ПИСЕМНИМИ ТА ЗОБРАЖАЛЬНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ, ВИДІЛЕННЯ «КОЗАЦЬКОГО» МІЛІТАРНОГО ТРЕНДУ ТА РОЗВИТОК КОМПЛЕКСУ ОЗБРОЄННЯ КОЗАКІВ

3.1. Розвиток холодної зброї на теренах України до початку XVII ст. Формування й становлення «козацького» мілітарного тренду

Початки формування збройової культури козацтва, нерозривно пов'язані з процесом появи і раннім етапом становлення самого козацтва, проблемами, які досі викликають гостру полеміку. На нашу думку, сучасний науковий підхід до вивчення матеріальної культури козацтва має формуватися, насамперед, з огляду на сучасні інтерпретації Великого Кордону, як однієї з центральних ланок взаємодії спільнот, розташованих по його різні сторони [253, с. 20].

Аби реконструювати збройовий комплекс ранніх козаків та простежити його розвиток, нам важливо визначити рівень військової та зброярської компетентності як окремих історичних персонажів, так і цілих корпоративних або соціальних груп, які стояли біля витоків козацтва – від перших ватаг «людей пограниччя» до утвердження його як суспільного стану. Далі необхідно простежити за розвитком військової справи козацтва, зрозуміти мілітарну парадигму та історичні умови її розвитку. Аналіз розвитку збройового комплексу слід провести у контексті мілітарної традиції, яка склалася в історико-географічному регіоні військової активності козаків.

Дослідники відзначають, що козацтво кінця XV – пер. пол. XVI ст. у значній мірі формувалося за рахунок так званих уходників – людей різної етнічної приналежності та соціальних верств. Небезпечність сезонної (а згодом і постійної) промислової діяльності на неосвоєних та неконтрольованих литовською адміністрацією пограничних землях зумовлювала потребу в організації озброєних ватаг – напіввійськових колективів добичників. У таких угрупованнях спершу була відсутня не тільки якась внутрішня організація, але й чітка координація дій з іншими подібними колективами [246, с. 49]. Звичайно,

окрім оборони такі ватаги не цуралися грабіжницьких наїздів на будь-яку вразливу здобич, що обумовило відповідне ставлення до них з боку прикордонних урядів, як до «розбійників» [455, с. 186–189], адже постраждати від них міг будь-хто.

Утім були ватаги й іншого типу. З'явилися суто військові «добичники» – професійні військові групи, які приїздили на Степовий Кордон з метою захоплення здобичі у підходящої жертви (не тільки татар), після чого здебільшого верталися додому. Поступово практика такого «козакування» набула такого розмаху на теренах Литви (а згодом і Речі Посполитої), що перетворилась на сталу військово-господарську традицію, та особливий спосіб життя. «Козакування» не цурались відомі й заможні шляхтичи, які, до того ж, нерідко займали помітні урядові посади. Так серед адміністраторів, які наглядали за прикордонною службою були Київські воєводи Юрій Пац (1486-1492), Дмитро Путятич (1492-1505), Костянтин Острозький (1559-1608), Хмельникський та Барський старости П. Лянцкоронський та Б. Претвич, а також старости черкаські та канівські: Богдан Глинський, С. Полозович, Остафій Дашкович, Андрій Пронський, Василь Тишкевич, Іван Пенько, Оникій Горностай, Федір Сангушко та ін. Всі вони козакували разом зі своїми військовими дружинами, або підтримували тісні контакти з іншими «козаками», організовували забезпечення, отримуючи за таке покровительство частину здобичі, захопленої вояками під час походів. Врешті своєрідним «козацьким бізнесом» на ранньому етапі козаччини живилася значна частина шляхти Литви й Польщі.

Саме професійні військові дружини відіграли найважливішу роль у формуванні козацької військової тактики та відповідного збройового комплексу, заклавши фундамент військової справи майбутнього козацького війська.

Подальший розвиток козацтва, заснування Січей, пов'язані не тільки з розмахом військово-добичницької справи як такої та потребами в оперативних базах й захищених складах. Велике значення у розвитку козацької військової

справи зіграла т. з. *Оборона поточна (пол. Obrona potoczna)*, проект динамічної оборони південно-східних кордонів, розпочатий 1492 р., розміщенням у прикордонних землях затяжних військ, утримуваних державним коштом [466, p. 690]. Цей контингент складала наймана шляхта та інший «збройний люд», який базувався у прикордонних замках, звідки висувався на розвідку та перехоплення татарських наїздів.

Зауважимо, що ранні укріплені Січі також були результатом діяльності знаних шляхтичів та професійних військових – Байди Вишневецького, Остафія Дашкевича та ін. Для прикордонних урядів участь в козакуванні професійних військових мала надзвичайно важливе значення: історичні дослідження свідчать про активний розвиток оборонної концепції пограниччя у першій третині XVI ст., яка включала, зокрема, «польну» сторожу [466, p. 69–693]. Відтак, облаштування додаткової інформаційної мережі, нанесення завчасних військових ударів, відволікання й сковування татарських сил навколо січових укріплень були вельми доречними у справі оборони прикордонних територій, навіть незважаючи на пріоритетність для козаків військової здобичі заради якої вони нерідко готові були пожертвувати мирним населенням[*]. Це чудово розуміли й самі «козакуючі» очільники прикордонних урядів. Так О. Дашкевич 1513 р. організував за допомогою козаків оборону Черкас від татарського нападу, очолюваного кримським ханом Саадат-Гіреєм. Через два роки у литовському сеймі він подав проект захисту кордонів Великого князівства Литовського від татарських вторгнень, у якому зазначав необхідність будівництва на одному з малодоступних дніпровських островів фортеці, гарнізон якої складався б з двох тисяч козаків, які мали на човнах патрулювати Дніпро, перешкоджаючи татарам переправлятися через нього. Однак ця пропозиція, хоч і схвально сприйнята, не була реалізована [279, с. 154; 456, с. 116].

[*] Про військову здобич, як найвищий пріоритет для козаків кінця XV- першої пол. XVI ст., свідчить тактика провокування татарських набігів, з метою відібрати захоплене ними в українського населення на зворотному шляху, коли татарські загони поверталися з багатими трофеями. Це було набагато простіше, аніж іти у власний набіг на татар [271, с. 61–62].

Разом з тим, держава вирішувала цілу низку інших проблем: від можливості позбутися погано контрольованого бунтівного елементу до колонізації нових земель та експансії вглиб татарських територій. Відтак, дрібна прикордонна війна з часом все частіше перетворювалася на масштабні бойові дії з облогою фортець, річковими баталіями тощо, а військово-промислові колективи, об'єднані під професійним командуванням, швидко набували фахових військових ознак.* Взаємодія у ході одиничних прикордонних кампаній поступово набула ознак системності: формувалася стала, непідконтрольна центральному уряду козацька організація з мережею опорних пунктів у вигляді Січей.

Наступний етап перетворення козацтва на соціальну верству пов'язаний з розвитком його військової потуги, формуванням у козацькій спільноті рицарського самоусвідомлення (соціальної психології колективного васалітету), та утвердженням погляду на козацьку шляхту в Європі, як на стан «рицарський».

Термін «рицар» у Східній Європі вперше фіксується у писемних джерелах наприкінці 14 ст.**

Чимало українських істориків відзначають, що феномен козацтва, за всіма зовнішніми ознаками, можна вважати своєрідним проявом військово-рицарської, навіть орденської культури середньовічної Європи. Тут і сімейно-родинний принцип організації братства, і морально-етичний кодекс поведінки, інститут кобзарів-труверів, спеціальна підготовка молоді, специфічне ставлення до жінки, аскетизм, релігійність, колективне землеволодіння, культ Покрови – Божої Матері. Давніми елементами рицарської культури у козаків, що сягають корінням IV–III тис. до н.е., є культ коня, бойового пояса, червоного кольору,

---

* Так, 1516 року відбувся похід хмельницького старости Предслава Лянцкоронського під Очаків, який проводився спільно силами польських урядових загонів та добровольцями з порубіжних жителів. Результатом цього походу став бій з татарами Білгородської орди та захоплення у вигляді здобичі великих отар овець у пониззі Дністра. Загалом військові формування, які очолювалися керівниками місцевої адміністрації, неодноразово здійснювали воєнні експедиції у пониззя Дніпра, у південні райони степу і навіть на територію Кримського ханства.

** За словником Срезневського (Віслицький статут та Жалувана грамота 1388 р. – *рыцерь* (пол. форма) а також *рыдель, рыторъ*) [664].

ритуальний зв'язок між битвою та бенкетом тощо, нарешті «культ меча» [341, с. 149].

У цих проявах козацьке братство справді спільне з рицарськими орденами. Утім зазначені вище «прикмети» є занадто загальними, вони характеризують чоловічі військові союзи від найдавніших часів [442, с. 90–91]. На нашу думку, процес засвоєння козацтвом рицарського самоусвідомлення та ранньомодерне трактування європейського рицарства, відповідно до місцевих звичаїв, у значно більшій мірі пов'язаний з явищем занепаду цього інституту в Європі. Воно цілком вкладається у картину економічних, військових та суспільних перетворень у державах Європи, що не тільки кардинально вплинули на зовнішні атрибути рицарського етосу, а й від XVI ст. змінили самі традиційні підвалини його існування. Наприкінці XVI ст. саме поняття «рицар» вже дещо змінює своє значення, ставши свого роду почесним титулом, декларацією шляхетного походження та шляхетної поведінки. Відповідно, цей термін починають використовувати вільніше, зокрема й у різноманітній документації. Врешті європейський «збройний люд», який завжди бажав і за найменшої нагоди називався «рицарством», нарешті отримує можливість так себе величати, хоча практичні переваги, пов'язані з цим статусом, стрімко зменшуються. Козацька ж спільнота від самого початку свого існування мала вагомі підстави для претензій на «рицарство», саме через значну кількість дрібної та великої шляхти серед козакуючих, котрі вважали себе «рицарями» за правом народження.

Наступним етапом розвитку козацького «рицарського» світогляду стало формування сеньйоральних відносин у місцевій трактовці і поширення титулу «рицарство» на весь новоутворений стан. Так елементи європейської рицарської культури були сприйняті та засвоєні козацтвом вже у другій половини XVI ст. Саме як рицарську (збройну) людність у межах східних воєводств Речі Посполитої почало усвідомлювати себе козацтво Середнього Подніпров'я та Запоріжжя протягом XVI – початку XVII ст. І саме на рицарському типі свідомості базувалася станова ідентичність українських козаків [253, с. 276].

Поява універсалу Сигізмунда II Августа до козаків 1568 р. поклала початок своєрідного імунітету невизнаного доти стану у Польсько-Литовській державі та довготривалому процесові автономізації майбутнього Війська Запорозького. І хоча договір вже наступного правителя – Стефана Баторія з козацьким товариством з правової точки зору більше нагадував відносини із «затяжними» найманцями, у козацькому середовищі зазначена угода про військову службу від 1578 р., з часом почала сприйматися як домовленість між сюзереном (королем) та васалом (Низовим козацтвом) [448, с. 31–32, 34–35]. Так засадничий принцип феодальної сеньйоральної залежності набув у ранньомодерній козацькій інтерпретації своєрідних рис, витворивши модель «колективного васалітету» низового товариства перед конкретною особою, що репрезентувала монарше управління. Причому за низки обставин Військо Запорозьке як «рицарський люд» залишало за собою право обирати нового сюзерена та протектора [449, с. 47].

Утвердження козацтва як «рицарського» стану в очах іноземних володарів та європейського поспільства значною мірою пов'язано з прикордонним протистоянням османо-татарській загрозі, очоленим «степовими рицарями», нерідко відомими й заможними шляхтичами, що до того ж займали помітні адміністративні посади. І якщо у Речі Посполитій експедиційне козакування князів та шляхти не розглядалося як підстава всеохопного улегітимнення нового стану, то для сусідніх правителів, зацікавлених у козацьких послугах, виявилося цілком достатньо того, що козаків перед ними представляли вихідці зі шляхти, а то й князі [253, с. 281].

Відтак козацтво та його провідники цілком органічно вписалися в ідеалізовану на той час європейську концепцію рицарського взірця,* передусім, як борці зі східною загрозою. Від другої половини XVI ст. у тогочасній європейській літературі образ козака перетворюється з «хлопа», «волоцюги» та «степової наволочі» на мужнього і витривалого степового воїна, захисника

* Про ідеалізовану європейську концепцію рицарського ідеалу детальніше див.: [442, с. 103].

християнського світу [455, с. 186–189]. Про «рицарське самоусвідомлення» провідників козацького товариства свідчать численні писемні джерела, де козаки послідовно називають себе «людьми рицарськими» принаймні від початку 1590-х рр. [253, с. 276]. А вже у першій третині XVII ст. словосполучення з участю «рицарський» постійно згадуються в писемних джерелах, а саме слово «рицар» набуває величезної популярності, стає частиною тодішньої масової культури.

Зауважимо, що у мілітарному відношенні козаки складали антитезу рицарству, тобто репрезентували військову традицію породжену новими технологіями мілітарної революції в Європі, яким протягом всього XVI ст. протистояло європейське рицарство. Саме у цьому, на наш погляд, полягає феномен «нового козацького рицарства» Модерного часу – «рицарями» почали називати себе представники альтернативної мілітарної традиції, яка перемогла «класичний» рицарський тренд у Західній Європі, проте протягом всього XVII ст. продовжувала змагатись з ним у Європі Східній. Саме на теренах Речі Посполитої та ВКЛ на понад століття затяглось співіснування та протистояння нової «вогнистої піхоти», яка діяла за ефективними західноєвропейським та османським зразками та важкої гусарської кінноти, яка наслідувала класичні західноєвропейські рицарські практики. Козаки тут виступили представниками прогресивних змін у військовій тактиці і мілітарних технологіях, по-своєму репрезентувавши третій етап мілітарної революції, на якому нові ефективніші методи та прийоми ведення війни засвоювалися, вдосконалювалися й адаптувалися до конкретно-історичних умов різними народами [351, с. 15].

Своєрідна обставина, яка диктувала вимоги до мілітарних технологій козаків кінця XV- поч. XVI ст. – специфіка театру бойових дій, потреба з однаковим успіхом діяти на суходолі, здебільшого на відкритому степовому ландшафті, та на морі, на швидкісних невеликих «чайках». Відтак комплекс озброєння мала забезпечувати певний універсалізм у бойових діях та достатню легкість [721]. Ключову ж роль відіграла потреба у протистоянні супротивникам різних мілітарних традицій. У той же час козацька військова потуга мала ефективно

взаємодіяти, або навіть інтегруватися до армій тих самих можливих супротивників, у випадку спільних бойових дій з ним проти третьої сторони. Цей момент пов'язаний з неоднорідністю козацтва як військової сили, адже козаки складали різні професійні і соціально-станові групи. Так, у XVI–XVII ст. на українських теренах періодично або на постійній основі перебували козаки у «надвірних» коргвах місцевих магнатів і старост, найманці в «Обороні поточній», козаки-уходники («річкові»), члени запорозької корпорації, городові козаки. Ступінь забезпечення їх холодною зброєю, а можливо й номенклатура останньої, мали бути різними. Врешті, ненобілітовані дрібні рицарі – бояри, а також шляхтичі, які очолювали козаків, мали вирізнятись озброєнням через свій статус і фінансові можливості.

Відтак, у контексті вирішення завдань роботи, спробуємо знайти відповіді на важливі питання: чи існувала ґрунтовна розбіжність складу козацького збройового комплексу у зв'язку з приналежністю козаків до зазначених вище різноманітних професійних й соціально-станових груп, чи все ж існував спільний «козацький» мілітарний тренд, який зумовлював більш-менш однакове озброєння? Якщо такий тренд існував, то чи передбачав він якусь особливу холодну зброю? Які тактичні завдання він вирішував при взаємодії козаків з іншими формуваннями, та власне у козацькому війську і як на останньому відобразились зміни у військовій справі Старого світу від початку XVI ст.? Врешті, як з плином часу змінювався козацький воїн у технічнологічно-мілітарному відношенні? Для вирішення цих проблем, звернемось до аналізу писемних та зображальних джерел.

Період кінця XV – першої третини XVI ст. ознаменував завершальний, найвищий етап розвитку європейської рицарської мілітарної технології, після чого розпочався її занепад разом з головними рицарськими атрибутами – важким списом, класичним мечем та повним латним гарнітуром.

Попри розвиток вогнепальної зброї та революційні зміни військової парадигми у Європі, перетворення у війську ВКЛ відбувались надзвичайно повільно.

Ще протягом XVI ст. шляхта ВКЛ була зобов'язана відбувати військоаву повинність, виставляючи споряджених воїнів і забезпечуючи відповідно до розмірів своїх господарств [180]. Згідно «Статуту королівського і сеймового» від 1528 р., шляхта мала спорядити «пахолка» добрим конем, обладунком (панцирем й прилбицею), павезою (щитом) і острогамии, а також «древом» (списом) з прапорцем, мечем або кордом [181, с. 188; 177, с. 68]. Зазначений комплект озброєння призначений саме для таранного удару*. Ця та інші задокументовані вимоги до необхідного озброєння прямо свідчить, що основна ударна сила армії ВКЛ діяла за західноєвропейським «рицарським» зразком.

Протягом XV–XVI ст. тенденції до здешевлення вартості військової екіпіровки (порівняно з рицарською), разом з потребою у дешевих найманцях привели до масової появи середньої (полегшеної) кінноти східно- та південноєвропейського походження – *страдіотів*, сербських *раців* та угорських *гусарів*, які задовольнили підвищену потребу армій нового зразка у легкій кінноті, водночас не забуваючи про рицарські мілітарні технології. Таку кінноту масово винаймали по всій Європі з кінця XV ст. і вона була широко представлена у литовсько-русько-польському війську XVI ст. про що свідчать різноманітні історичні джерела**.

Загалом *гусари, раци* та *страдіоти* були подібні комплексом озброєння, способом бойових дій та функціями, через що у фіскальних документах їх нерідко плутали, а назви використовували як взаємозамінні, принаймні напочатку XVI ст. Ці бійці не використовували важкий обладунок, мали швидких і витривалих коней турецьких порід, невеликі щити-*тарчі*, полегшений спис і клинкову зброю. Пропонуючи свої послуги європейцям та османам, *страдіоти* та *раци* ставали унікальними провідниками змішаної східної та західної військові традиції***. Ця нова кіннота надала своєрідного розвитку

* Наявність острог пов'язана з глибокою посадкою в сідлі на випрямлених ногах.

** Див. напр. попис роти Струся [258]; Битва під Оршею [103] та ін.

*** На султанській службі страдіоти воювали як османські делі: так таранний удар легким списом, виконаний без важкого захисного обладунку османським воїном спостерігаємо на гравюрі XVI ст. Л. Бека [135]. Вважаємо, що це саме балканський найманець з досвідом служби у страдіотській середній кінноті.

рицарським мілітарним технологіям у «полегшеному» варіанті: недорогі формування дозволяли проводити масштабну атаку кушованим списом у рицарському стилі*, мінімізуючи втрати серед справжньої рицарської еліти, у чому полягав один з найбільших секретів їх неймовірної популярності у Європі [275, с. 103]. Не менш вправно вони виконували всі функції власне легкої кінноти.

Процес заміщення посполитого рушення найманцями розпочався ще у XV ст., причому предмети озброєння з часом перетворились на предмет інвестицій винаймача. Облік вівся у двох різновидах військово-фіскальної документації – «пописах рот» та «листах приповідних», які видавали ротмістрам для найму солдатів до затяжних рот.

Зміни у принципах комплектування армії, привели до різкого зменшення, а згодом і зникнення важкоозброєних копійників з високовартісним озброєнням та заміщенням їх середньою кіннотою, зокрема гусарами**. Наприкінці XVI ст. гусари остаточно перейшли у статус «важкої» кінноти, натомість копійники повністю зникли. Окремі заможні шляхтичі ще якийсь час продовжували використовувати три-чвертний латний гарнітур, утім у масі своїй гусарія зберегла лише фрагменти колишнього рицарського обладунку і виглядала навіть менш «панцирно», аніж славнозвісні «лобстери» – західноєвропейські кірасири першої пол. XVII ст. (дивись: додаток Д. 59).

У той час як у Європі «середня» кіннота, яка діяла списами, остаточно зникла у ході 30-річної війни слідом за рицарями, у ВКЛ та Речі Посполитій рицарська мілітарна технологія була переосмислена та успішно адаптована до місцевих умов гусарією, яка проіснувала до самого початку XVIII ст.

---

* Звичайно *страдіоти* не могли змагатися у цьому з важкою європейською кіннотою. Це підтверджується іконографією, де вони насамперед атакують легку ворожу кінноту або піші формування [275].

** З 20–х рр. XVI ст. фіксується стала тенденція до зменшення копійників на користь гусарів, особливо стрімко на теренах України. Однією з вагомих причин остаточного зникнення копійників стало скасування королем Сигізмундом у 1563 р. системи грошових відшкодувань воякам за втрати спорядження на війні, натомість призначена регулярна платня. Це завдало нищівного фінансового удару по воїнах з високовартісним комплектом озброєння.

У військово-фіскальних документах Литовсько-Польської держави XVI ст. [178, с. 266; 179, с. 72] комплекс гусарського озброєння позначався абревіатурами *p.d.t.* та *p.p.d.t.* – «панцер» (кіраса), «древо» (спис), «тарч» (щит); або: «панцер», «прилбиця» (шолом), «древо», «тарч». Цей традиційний комплекс озброєння важкої кавалерії у Речі Посполитій являв собою здешевлений й полегшений різновид повного комплекту озброєння європейського рицаря і був основною ідентифікаційною ознакою гусара.

Литовський копійник у повному латному гарнітурі мав класичний важкий рицарський спис. Натомість *древо* (спис) гусарське мало особливу конструкцію, яка дозволяла значно збільшити його довжину.

Ще страдіоти використовували товсті списи, які були значно легші від рицарських, оскільки, за свідченнями очевидців, їх було видовбано всередині [273, с. 31]. У процесі розвитку гусарський спис додатково набув східних рис у вигляді кулі – балансира й упора, який використовувався в османських та мамелюкських моделях, отримав значно більшу довжину та зберіг легкість за рахунок конструкції: серцевина держака висвердлювалась, древко склеювалося з двох половинок. Перо мало вузьку витягнуту гранчасту форму.

Загалом, перелік зброї Литовського статуту збігається з номенклатурою зброї у реєстрах найманих рот. Єдиним виключенням є *корд*, який згадується у Статуті різних років поряд з мечем як нормативний різновид клинкової зброї.

У XVI ст. розміри *ножів* варіювались від невеликих зразків універсального призначення до особливо крупних бойових зразків, які нерідко займали ключові позиції у військовому спорядженні. Слід зауважити, що *ніж*, як, мабуть, найдемократичніший представник клинкової зброї був однаково популярним як серед військових еліт, так і широких верств населення. Найкращою демонстрацією цієї тези був *корд*.

У війську ВКЛ та Речі Посполитої корди, поряд з мечами та шаблями, широко застосовувались у кінноті та піхоті. Згідно з відомостями так званих «пописів

рот» у сер. XVI ст., корди складали найбільш масовий різновид довгоклинкової зброї у більшості корогов*.

Корд був також добре відомим, як зброя цивільна, поширена серед міщан, купців, заможних селян тощо.

Низька вартість кордів була одним з чинників їх високої популярності. Відомі розцінки на корди Речі Посполитої XVI ст. свідчать про надзвичайно гнучку цінову політику на цей вид зброї, адже можливості здешевлення були закладені у самій конструкції: зброю виготовляли з довшим або коротшим клинком, зі сталі різного ґатунку, з гардою чи без неї, часом навіть без піхов [465, s. 75–76].

Корди виробляли не тільки ремісники вузького зброярського фаху, але й ножівники у більшості великих ремісничих центрів Речі Посполитої [465, s. 75–76], зокрема у Львові (від середини XV ст.).

Період XVI ст. є завершальним в історії побутування кордів. Розвиток інших видів довгоклинкової зброї, розширення виробництва та підвищення якості недорогої масової продукції досить швидко привели до зникнення цього виду холодної зброї.

Наприкінці XVI ст. на зміну рицарському мечу і корду прийшли більш спеціалізовані інструменти. Напочатку XVII ст. відбулась поступова заміна меча та корда на комплект клинкової зброї, що складався з шаблі й кончара. Кончар використовувався як «малий спис», оскільки основний гусарський спис був не тільки одноразовою, але й вельми недешевою зброєю [465, 84–85].

Шабля, яка у Речі Посполитій з'являється у другій половині XV ст., призначалася, насамперед, для потужних рубальних ударів. Вона не лише посіла важливе місце у комплексах бойової та цивільної зброї, але й перетворилася на символічний, статусний предмет представника шляхетського стану.

Від середини XVI ст. у військово-фіскальних документах шаблю починають згадувати у комплекті із *сагайдаком* (*саадаком*) – зазвичай у формаціях,

* Про популярність кордів свідчать, зокрема, поширені польські прислів'я. Зокрема, відомий вислів «Босоніж, але з кордом» нагадує про найбіднішу частину дрібної служилої щляхти, яка не могла дозволити собі коштовний рицарський меч.

призначених для служби на східних та південних кордонах Польсько-Литовської держави [248, с. 168].

Попри розвиток нових клинкових різновидів, засадничий європейський рицарський тренд протягом др. пол. XVI та частини XVII ст. зберігав певну актуальність у Східній Європі, зокрема серед заможної шляхти. Так на єдиному відомому, точно датованому прижиттєвому зображенні видатного державного діяча і воєначальника Костянтина Острозького (дивись: додаток Д. 16), князь озброєний у європейському стилі: латний захист ніг, шкіряний кафтан, який комбінували з різними частинами металевого обладунку. Меч характерної форми можна атрибутувати як тип XVIIIa за класифікацією Е. Окшотта. Широкий масивний клинок радикально звужується до довгого вістря. Опущені й вигнуті в бік клинка кільйони є прообразом складних європейських гард XVI ст. На жаль бачимо тільки загальну форму меча, утім її достатньо, аби визначити його як бастард або ріттершверт (*«ritterschwert»*). Як вже зазначалося, в умовах посилення латного гарнітуру такий меч призначався, насамперед, для колольного удару в слабкі місця обладунку, хоча підходив і для рубки. Через ефективність конструкції, цей тип меча залишався у найширшому використанні від початку XV до XVI ст., зокрема й західноєвропейської рицарської еліти. Доповнюють картину пернач на довгому держаку, полегшені *ладри* (кінський обладунок) та типово рицарський спосіб посадки князя у сідлі [274, с. 8–9].

Утім вже на цьому зображенні поряд з європейськими з’являються орієнтальні елементи, зокрема шолом східного типу. Пернач відіграє двояку роль як символ влади та військовий інструмент. На думку українського дослідника рицарських мілітарних технологій В. Гуцула, поява «орієнтальних» предметів на картині мала чітко маркувати їх власника, як певним чином приналежного до «східного» світу. А вже на знаменитому батальному панно першої третини XVI ст. «Битва під Оршею», у трьох князівських портретах, спостерігаємо відхід від середньовічних рицарських мотивів. Князь зображений без лат та шолому, проте при шаблі та перначі [274, с. 9] (дивись: додаток Д. 8. Б).

Іншим «обов'язковим» гетьманським атрибутом як орієнтальним символом влади, є *булава*.

Зображальні джерела надають чимало підтверджень поширенню булав у середовищі козацької старшини, насамперед, як символу гетьманської влади. У цьому зв'язку, розглянуті зображення князя Костянтина Острозького є одними з найбільш презентаційних.

На перших двох зображено пернач з виразними ребрами, що свідчить про використання перначів у XVI ст. серед достойників найвищого рангу. Такі зразки якнайкраще сполучали східний символізм владних повноважень й прагматичні бойові можливості західноєвропейських рицарських булав. Цікава деталь – на оршанській пам'ятці та дерев'яриті Кшицького перначі князя мають бойову частину аналогічної форми і можуть характеризуватися, як тип M_2 за Окшоттом. Подібний зразок зберігається в Музеї Польської Армії у Варшаві (дивись: додаток Г. 83).

На ростовому портреті князя Костянтина (дивись: додаток Д. 17) можемо бачити повністю металеву булаву індо-перського стилю, з великим сферичним яблуком, вже спеціально виконану, як предмет церемонійний. Зображена булава багато оздоблена дорогоцінними металами й мінералами і вочевидь являла собою високовартісний ювелірний виріб. Високовартісні булави східного виробництва у значній кількості збереглися в музеях Туреччини та Центрально-Східної Європи [405, с. 234]. Подібний предмет можемо бачити в руці Великого Гетьмана Литовського Януша Радзивілла на його ростовому портреті в колекції Вавельського королівського замку (дивись: додаток Д. 17). Наступником цього стилю стала продукція т.зв. «Львівської мануфактури» вже у XVIII ст. (дивись: додаток Г. 24; Г. 25).

Отже можемо констатувати два художніх концепти у представленні військового спорядження князя Костянтина – західноєвропейський (середньовічний рицарський) та орієнтальний. І все ж образ князя Острозького, насамперед, демонструє глибоку закоріненість у рицарські презентаційні

практики західноєвропейського зразка, підкреслюючи причетність князя Костянтина Острозького до рицарської культури західного зразка [274, с. 19, 22].

Звернемо увагу, що *булави* та *перначі* на зламі XVI-XVII ст. вже були присутні, як владний атрибут командирів різних рівнів, у повному обсязі – від прагматичних бойових зразків до вишуканих, суто церемонійних витворів декоративно-вжиткового мистецтва. добре ілюструють зображення «Шведського сувою» (дивись: додаток Д. 6).

У цьому зв'язку цікаво розглянути зображення пернача гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, виконане у пер. чв. XVII ст. [122].

Перший історико-поетичний твір про Сагайдачного прикрашають гравюри, серед яких відомий «домовинний» портрет гетьмана на коні. На цій уславленій гравюрі з погребальної корогви* 1622 р. гетьмана зображено на коні з перначем й сагайдачним комплектом (дивись: додаток Д. 19).

Дослідники зауважують, що портрети-хоругви (корогви) потрапили в Україну зі Східної Європи і загалом були подібні до ктиторських портретів [358]. Тут немає атрибутів, які вказують на те, що портрет виконано посмертно. Сам характер подачі «могутньої, монументальної постаті» Сагайдачного близький до кінних князівських зображень св. Бориса й Гліба XIV ст. [283, с. 88].

Ці мотиви «шляхетної простоти» добре узгоджуються з рицарською традицією. Попри східні наративи, частка яких помітно зросла (у порівнянні з розглянутими вище більш ранніми зображеннями Костянтина Острозького), в образі Сагайдачного так само чітко проступає дух справжнього європейського рицаря, військового професіонала вищого ґатунку, справжнього військового лідера, особисто готового вести в бій своїх людей. Ця концепція знаходить вираз, насамперед, у деталях озброєння – металевих поножах та простому бойовому перначі угорського типу.

Зазначений різновид бойового пернача (тип M_2 за Окшоттом) з шістьма окремо розташованими вузькими перами у свою чергу представляв собою «гібридний»

* На думку П. Білецького гравюра передає надтрунну хоругву [314, с. 88].

варіант у якому схрещувались європейські та османські зброярські традиції (дивись: додаток Г. 84).

Натомість сагайдак, одяг та сама посадка гетьмана у сідлі є виразними прикметами «східного рицаря».

На прикладах портретних зображень Острозького та Сагайдачного можемо спостерігати як змінюються акценти в художній інтерпретації «східного рицаря» протягом XVI–XVII ст.

Так на ранньому прижиттєвому дерев'яному Кшицького (1515), Костянтин Острозький виглядає як західноєвропейський рицар: від класичного образу його відрізняють невеликі деталі «орієнтального» характеру. Навіть традиційний гетьманський символ влади – булава, є практичним бойовим інструментом, перначем, який мало чим відрізняється від аналогічної зброї навколишніх рицарів у повних латних гарнітурах. На надгробку ж князя, встановленому в Успенському соборі Києво-Печерської лаври 1579 р., взагалі «немає і сліду орієнтального озброєння» [274, с. 19] – князь зображений у повному бойовому рицарському обладунку відповідно з давньою західноєвропейською поховальною традицією.

На батальній картині «Битва під Оршею» (1520-34) орієнтальні елементи образу князя стають виразнішими. Рицарська традиція зберігається за рахунок елементів озброєння, зокрема пернача.

Нарешті на копії ростового портрету князя Костянтина, виконаної у XVII ст., присутній повний набір ознак високопоставленого «східного» шляхтича.

Натомість образ Петра Сагайдачного (1622) являє «компромісний» варіант, де орієнтальних рис (як-от східний сагайдачний комплект) не менше, аніж європейських. Утім традиція «справжньої» рицарської зброї зберігається. Відзначимо, що на теренах Речі Посполитої першої третини XVII ст. «рицарська» поховальна традиція можновладців, у яких замість меча бачимо пернач далеко не поодинока (дивись: додаток Д. 42.А–В). Більше того, чимало достойників Речі Посполитої найвищого рангу зображені на портретах саме з

простими бойовими перначами. Серед них – і сам принц Владислав Сигізмунд Ваза, який вручав Сагайдачному легендарний меч після битви під Хотином, та низка правителів Трансільванії кінця XVI-поч. XVII ст. [495, p. 22] Слід зазначити, що на двох композиційно подібних ростових парадних портретах пер. пол. XVII ст. принц Владислав зображений в урочистому одязі й при зброї. На картині з музею королівського палацу Яна III у Вілянуві (дивись: додаток Д. 21) принц зображений з булавою коштовно оздобленою золотом й дорогоцінним камінням. На іншому портреті з колекції Фундації князів Чарторийських (дивись: додаток Д. 20) принц Владислав має більш «військовий» вигляд: у панцирі, високих чоботах. У правиці він тримає бойовий пернач. Це свідчить принаймні про взаємозамінність булави і пернача, як символу вищої військової та адміністративної влади ще у пер. пол. XVII ст. Не виключаємо, утім, що булаву було прийнято зображати у більш «цивільному» контексті, що також опосередковано підтверджують розглянуті раніше портрети князя Острозького у побуті та на війні.

Отже попри високий статус правителів, видатні полководці у багатьох випадках зображувались з цілком бойовим і прагматичним «символом влади», який повністю корелюється з поширеними у Європі рицарськими перначами XVI ст. і вкладається у мистецьку традицію, що побутувала на теренах Речі Посполитої у XVI – першій третині XVII ст.

Відтак, традиційне історіографічне розділення на «гетьманську булаву» та «полковницький пернач» у період Раннього Нового часу не завжди відповідало історичним реаліям.

Зауважимо також, що ще у XVI ст. поширились розкішно прикрашені перначі у «східному стилі», пишність та вартість яких не поступалась найкращим з відомих «гетьманських» булав [597, p.108, №105].

Отже, іконографія переконує нас, що у другій половині XVI ст. «східні впливи» ще не охопили всеосяжно ані військову справу, ні саму культуру Польсько-Литовської держави. Східні елементи поволі інтегрувались у європейську

рицарську мілітарну культуру, витворивши новий тренд на сході Європи, частина їх пізніше знайшла собі місце у нових мілітарних технологіях Західної Європи, переживши саме рицарство. Поряд із кінними лучниками із сагайдаками та шаблями, служили вершники при мечах та латних обладунках, а рицарський таранний бій продовжував культивуватися в гусарському середовищі [274, с. 19].

Гусарські корогви були орієнтовані на бойові дії, насамперед, проти московських, татарських та османських військ*. У списках гусарів трапляється чимало імен які чітко представляли руський етнічний елемент, як-то Дмитро Остафійович (Dymitr Ostafiejowicz), Костя (Kostia) [247, с. 78], включно з князівськими (Курцевичі, Полубинські, Порицькі тощо). Чимало русинів котрі «служили по-гусарськи» на теренах України, були задіяні у козакуванні та Обороні Поточній у південних областях та Поділлі.

На прикладі змін у складі рот, які винаймалися до Оборони Поточної можна бачити як змінювалися мілітарні преференції. Ще у 1520–1530-х рр. до половини війська Оборони Поточної складали саме гусари [466, p. 697].

Так у складі кінної роти ротмістра Струся зі складу 1501 р. були важкоозброєні копійники, представники «середньої» кінноти – гусари і раци, та стрільці-лучники [258].

А вже 1557 р. у роті Претвича вже майже не було гусарів, 127 із 130 вояків були споряджені «по-козацьки» [247, с. 78].

Загалом на степовому кордоні козакували та служили в Обороні Поточній представники різних суспільних станів, народів та конфесій – польська, руська, та литовська шляхта, міщани прикордонних містечок, татари та іноземні найманці. Але природно, що найкраще до такої мілітарної діяльності підходили саме мешканці східних та південних кордонів Польсько-Литовської держави, що підтверджують ранні повідомлення про козаків [276, с. 108].

* Герберштейн окремо зазначає: московити, мали східну кавалерійську посадку і не витримували кушованого удару списом, а Мартин Бельський рекомендує використовувати спис проти татар і московитів.

Врешті саме представники козацького стану стали головними носіями «козацького» мілітарного концепту, який представляв змішаний східний і західний тренд, утім, цілком відмінний від середньої кінноти, з якої вийшла гусарія. Так, групу козаків виділяють на епічному полотні «Битва під Оршею». Ідентифікувати їх як козаків дозволяє одяг, який свідчить про європейську самоідентифікацію власників, комплекс озброєння, який представляє східний мілітарний тренд та спосіб його застосування, невластивий східній традиції. Комплекс озброєння представлений *сагайдаком, шаблею*, *рогатиною* та елементами захисного обладунку [276, с. 104–109] (дивись: додаток Д. 8. А).

Сагайдак є основим елементом озброєння «ранніх» козаків і маніфестує східний мілітарний тренд з низькою посадкою в сідлі з короткими стременами, що виключало рицарський та гусарський спосіб атаки «древом». Саме тому козаки мали на озброєнні універсальний різновид списа (рогатину), якою часом користувались у пішому та кінному строю.

Зауважимо, що у «Реєстрі войска Литовського» 1567 р. гусарське *древо* чітко відмежовано від *рогатини*; остання є складовою екіпіровки вершників, споряджених «по-козацьки», та піших «драбів».

За А. Кірпічніковим, поява рогатини сягала ще домонгольських часів, а у Середньовіччя вона стала одним з наймасовіших різновидів списа [303, с. 21].

Як популярний вид озброєння челяді і простих воїнів рогатину використовували козаки в польських кавалерійських, т.зв. «козацьких» підрозділах, до яких вербували місцевих осіб з нижчих верств суспільства, часто людей свавільних і гультяїв, а можливо і городових козаків [247, с. 79].

Видається, що рогатини останніми потрапили до арсеналу козацького озброєння. У попередній час основою «козацького» мілітарного тренду був лук, використання якого погано сполучалось зі списом. 1531 р. з 24-х козаків лише двоє мали рогатини, решта були стрільцями. Під час же хотинської експедиції 1538 р. жоден із воїнів, визначених «козаками» не мав списа (рогатини) [247, с. 80].

М. Плевчинський зазначає, що рогатини, які на той час завоювали популярність, були легшими і коротшими від гусарських списів [552, s. 60; 570, s. 189].

Загалом же козацький комплект озброєння був до такої міри подібний до татарського, що окремі фахівці вважали їх ідентичними*. Додамо, що це зауваження стосується і т. зв. «п'ятигорців»**. Відсутність чіткого розмежування у війську між татарами і козаками у певній мірі підтверджується текстами Перепису війська ВКЛ 1528 р., де нерідко згадуються «татаре козаки» [174, с. 105, 107, 108], хоча «козаків» виділяють також окремо [174, с. 106].

Утім, на полотні «Битва під Оршею» можемо бачити, що «східний» збройовий комплекс застосовувався козаками відмінно від класичної традиції азійської тактики дистанційного бою: беручи участь в атаці гусарських рот, «козаки» не тільки підтримують їх пострілами, але й негайно вступають у контактний бій. Це складає контраст із зображеною поряд хоругвою литовських татар, яка діє за традиційною для себе тактичною схемою одночасного «наступу-відступу» [276, с. 104–109] (дивись: додаток Д. 8. Б).

Отже, якщо гусари підхопили та адаптували мілітарний тренд зникаючих копійників та середньої кінноти, то козаки у певній мірі стали своєрідними «мілітарними спадкоємцями» литовсько-руських стрільців (які представляли другу після копійників спеціалізацію в середньовічній армії ВКЛ***), османів і татар.

У повній мірі концепт козацької мілітарної технології оформився після т. зв. «козацької реформи» кавалерії Речі Посполитої, проведеної між 1540–1550 рр. Її

---

* Так, Ю. Бохан, розмірковуючи над відомою за документами ВКЛ XVI ст. «козацькою» клинковою зброєю, визначає її як «конструктивно наближену до татарської», а фактично зводить до ординок та шабель з багнетоподібним бойовим кінцем. При цьому дослідник виходить із досить-таки хисткої, на наш погляд, тези про «ідентичність» тогочасного козацького й татарського комплексів озброєння [248, с. 171].

** П'ятигорці були вихідцями з тзв. Назва «п'ятигорці» пов'язана з етнічним складом перших таких підрозділів, що формувалися із затягнутих на службу «черкасів, або циків» [202, с. 153] з району Пятигір'я («Беш даг», «Беш тау») зі своїм власним озброєнням. П'ятигір'я – регіон розташований на Кавказі між річками Терек і Кубань. Окремі дослідники вважають, що п'ятигірці були переважно татарською кіннотою [494, s. 16].

*** Поділ на дві основні військові спеціалізації (стрільці – арбалетники й лучники та списоносці) на руських землях Польського королівства простежується від сер. XIV ст.

головними рушіями були Великий Коронний Гетьман Ян Тарновський та знаменитий ротмістр Бернард Претвич (бл. 1500–1563 рр.), староста барський та теребовлянський. Причиною реформи була нагальна потреба в легкоозброєних та високомобільних підрозділах, які могли б ефективно вести глибоку розвідку й патрулювання та оперативно протидіяти татарським нападам [466, p. 693, 695]. Рота Претвича набрана 1557 р. представляла собою майже однорідний військовий підрозділ, і була зразковим представником реформи. 127 комбатантів зі 130 вже мали одноманітне козацьке озброєння, яке складалось (у всіх записах підрозділа Претвича) з *рогатини, сагайдака, панцира та шолома-прилбиці.* Відтак у межах самої формації козацьке озброєння зазнало певної стандартизації і зафіксувало результати багатого військового досвіду. Зміни в цій галузі позитивно вплинули на тактику, адже приклад Претвича використовували інші ротмістри при вербуванні легких кавалерійських підрозділів, які були більш результативними на величезних територіях польсько-литовсько-українського прикордонного краю. Базуючись на легкій кінноті, прикордонні війська ефективніше виконували завдання розвідки, спостереження та переслідування [247, с. 83; 250, с. 29]. Зазначений комплект козацького озброєння підтверджується цілою низкою писемних та іконографічних джерел, а з часом отримує тенденцію до подальшого полегшення. Так Ян Анжей Красінський 1572 р. відзначає, що козацькі відділи є кінними, складаються з людей степового прикордоння, які використовуть татарську тактику, озброєні *сагайдаками, шаблями та рогатинами* [466, p. 697; 222, s. 78–79].

Козацький мілітарний тренд сформувався у прикордонних степах, а виріс і зміцнився в армії ВКЛ та Речі Посполитої у ході протистояння татарським, османським, московським та молдавським військам. Згаданий вище «козакучий» елемент XVI ст., який формував хоругви Оборони Поточної неможливо повністю відділити від тих «уходників», які, згідно зі згадками низки окремих писемних джерел формували мультиетнічні незалежні козацькі осередки у першій пол. XVI ст. Адже останні також були організовані як помітна військова сила,

очолювана шляхтою – Д. Путятичем (воєвода київський, 1492–1505), О. Дашковичем (староста кричевський, канівський, 1508, та черкаський, 1514), А. Немировичем (намісник черкаський, 1511, воєвода київський, 1514–1541), польний гетьман литовський (1536–1541) та ін., і їх також постійно затягали на службу до найманих коронних корогов. Так чи інакше вони діяли у системі Оборони поточної, захищаючи південні кордони ВКЛ та Речі Посполитої, адже очільники «низовців» обіймали державні уряди, мали певний соціальний статус й політичний авторитет, діяли у рамках загальної державної політики.

Утім, у повній мірі козацький мілітарний тренд розвинувся у ході становлення станової козацької армії – від стихійного й бунтівного Запоріжжя до більш законослухняного городового козацтва. Вже у XVI ст. окрім «козацьких корогов» у складі збройних сил Речі Посполитої, козацьке військо діяло як самостійна військова сила, пізніше – окрема за своєю організацією армія, беручи участь у королівських кампаніях як окрема структурна одиниця*.

Як військові професійнали зі специфічним досвідом боротьби, передусім, проти носіїв східного військового тренду, козаки стали фахівцями військових виправ, які від «козакування» у складі змішаних військових відділів швидко перейшли до повноцінних самостійних, незалежних від державної армії, військових походів в султанські і ханські землі. Почавши з легкої кінноти східного зразка, козаки створили армію універсалів, які вільно володіли спеціальностями кіннотників, піхотинців, моряків, саперів та артилеристів. Комплект озброєння вповні забезпечував такий універсалізм. У цій армії легка кіннота відігравала свою обмежену функцію, хоча за необхідності її кількість могла бути збільшена у будь-який момент за рахунок піхоти. Утім козацькі провідники зазвичай покладалися на більш «спеціалізовану» татарську кінноту. Головною ж ударною силою козацької армії стали піші стрільці.

* Одна з перших козацьких військових служб королю за його платню – 1524 р. [253, с. 225]; 1600 р. Великий коронний гетьман Ян Замойський організував молдавсько-волоську військову кампанію за участю козаків [368, с. 230]; протягом 1601–1602 рр. Козаки брали участь у воєнних діях польсько-шведської війни [657, с. 568].

Концепт стрілецької піхоти наслідував тренди армії ВКЛ та Польщі, де стрільці (від 1520-х арбалет був витіснений ручницею) діяли під захистом *павез*, пізніше – списів [250, с. 32]. Видатна роль стрільців та артилерії цілком відповідали передовим тогочасним європейським тактичним концептам, як нідерландському так й іспано-католицькому. Утім тактика козацького війська суттєво відрізнялась від традиційної для Західної Європи: роль ключового елементу динамічного захисту стрільців виконували не пікінери, а рухомий чи стаціонарний табір з возів. Реалізація цього концепту стала можливою завдяки унікальному універсалізму козацьких комбатантів.

Замкнутий укріплений табір надавав цілу низку тактичних переваг:

– дозволяв задіяти весь людський ресурс для максимізації вогневої потуги;
– представляв собою значно кращий захист від кінноти, аніж шикування пікінерів, а також від вогнепальної зброї.

До головних недоліків табору слід віднести його низьку мобільність, яка, утім, була притаманна й іншім тактичним одиницям тієї доби, зокрема іспанським терціям. Крім того, розгортання й посилення табору потребувало певного часу і людських ресурсів. Недоліки табору частково компенсувались універсальністю козаків, які завжди могли «змінити військове амплуа» – перетворившись з піхоти на легку кінноту.

Запозичити тактику *вагенбургу* козаки могли як у гуситів (її європейських засновників), так й османів.

На Русі гуситську військову тактику презентував литовський князь Сигізмунд Корибутович (1395–1435)[*]. Відомо, що він тренував піші формації Лівонського ордену, навчаючи їх гуситській тактиці застосування таборових возів і, ймовірно, на чолі саме таких підрозділів брав участь у битві на Швянті (1435) [620].

[*] Намісник чеського королівства, син удільного чернігівсько-сіверського князя Корибута-Дмитра Ольгердовича, легендарний патрон роду князів Збаразьких та Вишневецьких.

Вперше зустрівшись з таборитським ваґенбургом у битвах з хрестоносцями (1443–1444 рр.), османи, як талановиті наслідувачі, створили у себе аналогічний вид військ («Tabur Cengi»), який відіграв ключову роль у багатьох битвах.* Низьку мобільність піхоти при цьому компенсувала велика кількість середньої та легкої османської кінноти. У захисному бою яничари шикувались у глибокі формації** і вели безперервну залпову стрільбу, послідовно змінюючи передню шеренгу задніми. Доки кількість мушкетерів не стала занадто великою, при атаці використовували розріджене шикування. Рухались також організованим табором [524, p. 43, 50].

Отже, на відміну від Європи, де більшу частину XVI ст. перевага надавалася пікінерам, у османів здавна була заготована ефективна тактична схема, за якої статичним, захищеним польовими укріпленнями чи ваґенбургом стрільцям та артилерії, підтримуваних мобільною піхотою (також, насамперед, стрільцями), та кіннотою, відводились роль станового хребта у битві***. У цьому відношенні козацька тактика наслідувала османську.

Перші відомості про козацький табір згадуються у хроніці Мартіна Бельського, де автор пише про організацію козаками під проводом Дашкевича, які поверталися після походу на Акерман і були атаковані татарами, оборонного табору з возів у вигляді «великого трикутника». Після відбиття нападу татари були розбиті козацькою піхотою, яка вийшла з табору через спеціально утворені проходи [272, с. 8].

Вагенбург залишався ключовим елементом козацької тактики і в подальших козацьких війнах протягом XVII ст. [198, с. 157], навіть у ході взаємодії з польськими та московськими військами про що свідчать писемні та іконографічні дежрела [105; 203, с. 18, 36].

---

* Наприклад у перемозі при Варні 1444, Косово 1448 р., Чалдираном 1514 р. Про османський вагенбург див.: [583, p. 29, 50; 351. с. 234–235].

** У битві під Мохаче 1526 р. яничари шикувались у 9 шеренг.

*** Артилерія та глибокі яничарські шикування щільним вогнем зупиняли й дезорганізували попередньо спровоковану азебами атаку супротивника, після чого вступала в дію кіннота сіпахів. Відтак, в Османській імперії дилему доцільності вогнепальної зброї вирішили значно раніше, ніж у Європі, де пошук місця аркебузерів та мушкетерів на полі бою затягся майже до кінця XVI ст.

Водночас, інтенсивне використання табору не було характерним для «козацьких» загонів Оборони Поточної. Ян Анжей Красінський 1572 р. відзначає, що ці козаки не мають обтяжливого табору, а всі речі возять у сідлі [222, p. 78–79][*]. Це цілком відповідало основним вимогам до військ «Оборони», які мали оперативно реагувати на татарську загрозу.

Протягом XVII ст. продовжували зберігатись «козацькі відділи» у складі військ Речі Посполитої, причому вже не тільки на прикордонні – вони посіли міцні позиції в її основному складі. Від часів «козацької реформи» «козацькими коргвами» у Речі Посполитій називали відділи середньої (полегшеної) кінноти, споряджені кольчугами й місюрками та озброєні *шаблями, сагайдаками й рогатинами*, а часом пістолями або карабінами, іноді навіть щитом-калканом у персько-османському стилі[**]. Таким прикладом є рота Філона Кміти Чорнобильського до якої 1567 р. був долучений «козацький» відділ у 48 осіб, озброєний шаблями, сагайдаками й рогатинами, деякі додатково мали сокирки [250, с. 29].

«Козацькі» корогви очолювались ротмістром і набирались на загальних засадах, як й інші затяжні відділи на підставі королівських «приповідних листів», причому «товариші» озброювали свій пошт (2-4 «почтових») за власний рахунок.

У західноєвропейській історіографії існує думка, що такі формування мали складатися насамперед з «козаків» [504, s. 36]. У той же час польські фахівці зауважують, що йдеться про польський військовий термін, який вказував саме на мілітарний тренд, склад же зазначених корогов був представлений традиційним ополченням [599, s. 28], або вихідцями з соціальних низів та городових козаків [247, s. 79].

Від 1676 р. такі «козацькі» корогви почали називати «панцирними» (пол. *towarzysze pancerni*), щоб відрізняти від власне легкої козацької кінноти [338, с.

[*] Krasiński J. Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI oraz materyały do panowania Henryka Walezyusza / ed. by S. Bidziński. Warszawa, 1852. P. 78–79.

[**] Озброєння згідно ухвали сейму 1620 р.

197]. Є. Кітович неодноразово відзначає, що озброєння «панцерних коронних» нічим не відрізнялося від литовських п'ятигорців [220, s. 75, 113]. «Панцерників» високо цінували за бойові якості. Так, під Віднем 1683 р. у розпорядженні Я. Собеського козацьких або панцерних корогов, було вдвічі більше, аніж гусарських [599, s. 28].

У др. пол. XVII ст. у війську Речі Посполитої «козаками» почали називати також зовсім легку кінноту (на зразок «лісовичків»[*]), озброєну списами, шаблями та луками, без обладунку й щита, іноді з «крилами» за гусарським зразком [599, s. 28]. Ці відділи складали переважно польські татари, кінні українські козаки тощо.

3.2. Розвиток комплексу козацької холодної зброї протягом XVII – першої половини XVIII ст.

Заснування козацької держави, регулярні та маштабні військові кампанії, висунули перед її очільниками завдання створення спеціалізованої кінноти без якої жодна професійна армія не могла у ті часи бути повнофункціональною. На козацьку кінноту покладався весь спектр завдань легкої кавалерії – від розвідки, патрулювання, засідок і знищення ворожої логістики до більш складних завдань на полі бою. Маневрені козацькі вершники могли наздогнати ворога і нав'язати йому бій в очікуванні основних сил, за сприятливих обставин – розбити менші сили супротивника. Тим не менш, вони так і не перетворились на видатну ударну силу, – як і раніше, в якості основної кінноти для війни, гетьмани запрошували татар. Сучасники відзначають, що саме у небачному раніше союзі низового пішого війська і татарської кінноти полягав головний секрет успіху козаків при діях проти коронних військ у середині XVII ст. [208, с. 35].

Історичні джерела свідчать, що протягом XVII ст. комплекс озброєння піхоти й кінноти істотно не змінився.

[*] Назва «лісовички» походить від імені засновника цих формувань – Лісовського [332, с. 141].

«Зброя їх – рушниця і шабля, інші мають короткий спис і стріли, але рідше; залізної зброї ніхто не носить, навіть гетьман», писав про козаків польський мемуарист Шимон Старовольський 1628 р. [730]. Подібно характеризують козацьке озброєння й інші очевидці.

Французский інженер Гийом Левассер де Боплан акцентує увагу на вогнепальній зброї, як найважливішому елементі козацького озброєння, водночас відзначаючи універсалізм козаків, як стрільців, моряків та кіннотників. У свою чергу він зауважує, що козацька кіннота не могла змагатись з важкою гусарією [198, с. 157–158]. Нагадаємо, що таке завдання і не передбачалося козацьким тактичним концептом. У великих війнах козаки билися як мушкетери під прикриттям табору [198, с. 157], на морі користувалися рушницею, шаблею, та, звісно, артилерією [198, с. 261].

У цьому зв'язку слід згадати про універсальність козацької рогатини, яка століттями відігравала не меншу роль при обороні табору та у діях піхоти, ніж у кінноті [319, с. 259].

Щодо іншої холодної зброї поширеної на теренах Речі Посполитої та України, то її номенклатуру добре ілюструють зображення «Шведського сувою» (дивись: додаток Д. 6). Далеко не все із зображеного озброєння відповідало потребам козацького мілітарного тренду. Так, *келепи* – важливий атрибут важкої та середньої кавалерії, *алебарди* мали церемонійне значення, як зброя почесного ескорту короля Сигизмунда ІІІ. *Бердишами* озброєна міська міліція польського міста Страдомля. Загони іноземного регіменту мають зброю з прямим клинком – мечі та шпаги, як і сам король зі своїм безпосереднім оточенням.

Новий етап в організації й забезпеченні козацького війська розпочався під час Української національної революції. Б. Хмельницький доклав чимало зусиль для вирішення цих проблем. Дослідники економіки козацької держави вважають, що Б. Хмельницький організував централізоване забезпечення армії зброєю [259, с. 114-115]. Так козаки, захоплені у полон під Почаєвом 31 травня 1651 р., свідчили, що у військо Хмельницького «харчі, горілку, шаблі, порох і свинець везуть з

Києва» [370, с. 233]. Емісари гетьмана закуповували партії зброї у Львові [262, с. 37], а одному з них було доручено дістати у мельників в околицях Познані достатню кількість «бердишів й іншої зброї» [370, с. 164; 474, s. 196]. Загалом козацька армія часів Хмельницького характеризувалась великою кількістю покозаченої бідноти, озброєної т.зв. селянською зброєю – розпрямленими косами та серпами, ціпами та робочими сокирами. Утім вже 1651 р. Берестечком більшість козаків все ж мали вогнепельну зброю: «шабля рідка, самопал у кожного» [319, с.258].

На гравюрі В. Гондіуса 1652 р., що зображує полонених під Берестечком козаків, можна бачити два зображення. На одному – вочевидь професійні воїни, під їхніми ногами військова зброя: шаблі, сагайдак, рогатина. Поряд – повстала «чернь», їхня «селянська» зброя представлена косами, сокирами, довбнями та кістенями (дивись: додаток Д. 9). Нагадаємо, що у нашій праці ми розглядаємо тільки професійну зброю.

На барельєфі саркофага польського короля Яна Казимира зі сценами Берестецької битви (1672) стрій козаків-мушкетерів зображений у трьох шеренгах. Позаду зображено полковника з багатолопатевим масивним перначем, тип який часто зустрічається на портретах козацької старшини. При боці полковника шабля із зооморфним навершом, під ногами – ще одна, із навершом у формі пташиної голови – т.зв. «шабля орла». Мушкетери також озброєні шаблями (дивись: додаток Д. 10).

Г. Граб'янка, який мав величезний військовий досвід, у своєму класичному творі згадує, що у запорожців були кінні й піші загони, з озброєння – самопали, шаблі, списи, стріли і обухи (келепи) [204, с. 21].

У другій половині XVII ст. розпочалось активне створення гетьманами місцевих найманих військ, серед яких першими стали *сердюки*, запроваджені гетьманом Дорошенко. З розвитком української найманої «охотницької» армії у сердюків виникла спеціалізація – були сформовані кінні і піші полки. Зауважимо, що найманці творили окремі контингенти, підлеглі безпосередньо

центральній владі гетьманату. В історіографії відзначається, що через особливості соціальної структури суспільства, відірваність від найбільших ринків найманства Центральної Європи, найманство в козацькій Україні було явищем здебільшого національним, але від кінця XVII ст. почало зміщуватися в бік військово-службових верств і козацтва: служба найманців ставала спадковою, вони потроху зрощувалися з козацтвом та іншими напівпривілейованими групами населення [388, с. 90].

Слід відзначити, що спроба посилення централізації влади за допомогою розвитку найманих військ та перетворення їх у своєрідну корпорацію цілком відповідало європейським трендам, хоча й розвинулося в Україні із значним запізненням, так і не набувши європейського розмаху.

У мілітарному відношенні найманці представляли собою частини більш професійні та дисципліновані за основну, станову за своїм характером, козацьку армію. Комплекс їхнього озброєння був аналогічним козацькому, хоча й більш уніфікованим; дослідники також відзначають відсутність у найманців власної артилерії [388, с. 90].

На відміну від достатньої кількості інформації щодо ручної вогнепальної зброї серед «охотників», маємо лише рідкі та розрізнені відомості щодо комплексу зброї холодної. З документів відомо, що основною холодною зброєю ближнього бою були шаблі. Рідкісна згадка про замовлення «гротів» (древків) для полку Новицького відноситься до 1676 р., тобто до раннього періоду існування війська [389, с. 230].

«Охочепіхотні» частини використовували також спеціалізовані піхотні піки, як це робила піхота європейських пікінерів, а також сокири. Так П. Гордон свідчить, що протягом облоги Чигирина у 1677-1678 рр. охочепіхотні полки, захисників фортеці, зокрема озброювалися довгими піками та напівпіками, які надавали значну перевагу перед клинковою зброєю. Піки – короткі (англ. *Half-pikes*) та довгі також були у сердюків Таванської залоги 1699 р. [203, с. 21, 210, 78, 69.].

Серед зброї найманців у документах часто згадуються ножі, утім без детальних описів. Так, зустрічаємо «ножі паристие», «ножі простие» [389, с. 230].

Небагато згадок про келепи та обушки. Так, влітку 1668 р. обушками було забито лівобережного гетьмана Івана Брюховецького, а компанійський полковник Андрій Мурашко начебто страчував турків саме обушком [201, с. 173]. У Таванській фортеці (1699) сердюки полковника Якова Покотила мали, зокрема шаблі та «обухи» [453, с. 824–825].

Загалом, у др. пол. XVII ст. з'являється значно більше писемних джерел з історії козацького озброєння, що пов'язано з активною діяльністю російських переписувачів, обліковців та інших чиновників на теренах України. Серед різного типу переписів XVII ст. створюються також переписні книги полків та різного роду службова документація.

Показовою у цьому відношенні є реєстрові книги Сумського козацького полку – найпотужнішого українського військового утворення Слобідської України XVII–XVIII ст., очолюваного генераціями полковничого клану Кондратьєвих. Зокрема реєстри 1662–1664 рр. укладені з переліком особистого озброєння старшини і простих козаків.

Зафіксовано, що козацька старшина, від полковника до сотників, виступає на конях з традиційними сагайдаками і шаблями, часом з пістолями [175, с. 42, 125, 126, 203, 288]. Рядові ж «суминські служилі люди козаки» виступають на конях з пищалями і шаблями. У окремих вояків холодної зброї не зафіксовано взагалі [175, с. 42–78, 292].

Перепис «Суминських жилецких людей и пахотных мужиков» 1662 р. засвідчує, що абсолютна кількість непокозачених сумчан може виступати лише пішо [175, с. 79]. Майже всі вони беззбройні, лише окремі мають рогатини, чи зовсім рідкісні пищалі [175, с. 79–90].

У реєстрі 1664 р. загалом підсумовується, що «Сумина города месшане пѣщи с ружем з бердыщи и с рогатины и с косами» [175, с. 241].

Загалом писемні джерела вчергове підтверджують головно «стрілецьку» спеціалізацію козацьких військ. Невисока популярність серед кінних козаків списів у попередній період вилилась у майже повну відмову від них у кінноті у др. пол. XVII ст.

Відомі нам писемні джерела з детальними описами зброї української старшини найвищого рангу починають з'являтися зокрема у зв'язку з переслідуваннями «неблагонадійної» шляхти московським урядом. Цікавими для нашого дослідження є опис майна гетьмана Івана Самойловича та його синів, укладений 1690 р., коли майно Самойловичів було конфісковано через звинувачення їх у державній зраді. Облікові записи величезних гетьманських статків були опубліковані вже у XIX ст. [173]

З описів майже того самого часу – реєстр майна Семена Палія проведений за вказівкою Івана Мазепи 1704 р. [175], а також Данила Апостола від 1724 р. [171].

Номенклатура старшинських зібрань зброї дозволяє встановити та охарактеризувати повний комплекс озброєння козацької шляхти того періоду.

Серед холодної клинкової зброї у колекціях присутні: ножі, палаші, мечі, шаблі; древкової: булави, перначі, бердиші, списи, рогатини, чекани. Представлена навіть досить рідкісна комбінована та прихована зброя.

Відзначимо три коштовні бойові ножі турецького походження з булатними клинками, оправлені сріблом, золотом і черню, 3 пари ножів польських простих [173, с. 1135, 1192]. Утім саме кинджали згадуються зрідка.

Серед майна Палія зустрічається один «пувнал турецкий, ренкоисть чорная, ножка в срѣбро под бляхмал оправние» [175, с. 114]. Очевидно йдеться про ханджар.

Рідкісними зразками надзвичайної роботи є окремі клинки Самойловича та Апостола.

Звертає на себе увагу зразок зброї з булатним клинком в оправі якого встановлено яшмове руків'я, писар занотував тут: «ножны хозу черного, криж и оправа золотые, и в той оправе 315 камней болшихъ и малыхъ и искаръ

яхонтовыхъ красныхъ измерудныхъ, да 30 искоръ алмазныхъ; полоса булатная, на полосе зъ одной сторони насечено золотомъ орабскими литерами, зъ другой сторони насечено золотом въ кругу звезда; по спинке съ обе стороны коймя насечена золотом же» [173, с. 1081–1082].

Ще дві оправлені сріблом й позолотою «с каменьи красными и зелеными простыми и берюзою зеленою, черены каменые, в том числе адна булатная» [171, Арк. 54].

Такі характеристики безпомилково вказують на зброю стамбульської чи львівської вірменської роботи найвищого ґатунку, з перськими булатними клинками та оправою, щиро прикрашені коштовностями. До нашого часу дійшло дуже небагато подібних зразків, представлених у великих музейних зібраннях, насамперед, Польщі. Хоча переважна більшість їх хронологічно відноситься вже до XVIII– пер. пол. XIX ст., як клинок Йосипа Гладкого [411].

Про високовартісну роботу та оригінальну ремісничу традицію виготовлення руків'я з напівдорогоцінного каміння, відому у вірменських золотарів м. Львова, свідчить реєстр Данила Апостола, де згадані клинки під «черен каменой» [171, Арк. 14, 38 зв., 54].

Поряд з розкішними високовартісними, представлені також простіше оформлені зразки.

Так у зібранні Самойловичів перебував меч у срібних піхвах із золоченням на основі клинка, гарді та руків'ї, подекуди з чорнінням. Зауважимо, що «у комплекті» з мечем зазначений «поясъ шовковой алого цвету зъ золотом», що свідчить про урочисте призначення меча [173, с. 1083].

Палашів зустрічається набагато більше, ніж мечів – переважно із золоченими гардами та срібними наконечниками, іноді надзвичайно вартісної роботи [173, с. 1189].

Орієнтальна традиція, яка вимагала розкішного оформлення, часом породжувала дивні поєднання. Так один з палашів представляє звичайний «простого железа» клинок та прості піхви, утім у надзвичайно коштовній оправі

з «яшмами и з бирюзами, в оправѣ 5 мъст яшмовых, 70 бирузи болших и малых, 12 искор яхонтовых красных» [173, с. 1136].

Серед древкової зброї найвищу цінність (та кількість) представляють символи влади – клейноди, власне булави й перначі, які у Самойловича зберігались в окремій, спеціально відведеній коморі. Загалом фіксуємо близько двох десятків надзвичайно коштовних зразків різного розміру й ваги, оправлені у золото та срібло, й багато прикрашені насічкою й дорогоцінним камінням [173, с. 1064–1066].

Коштовно оздоблені перначі перебували також у Палія. Серед них – «турецкій» срібний з амальгамним золоченням («под бляхмалемъ»), та залізний із золотою насічкою, оздоблений коштовним камінням [175, с. 115].

Знаменна наявність також простих залізних бойових перначів, що збереглись, ймовірно, зі старіших часів. Маємо також приклади залізних перначів у коштовній оправі [175, с. 115], що цілком узгоджується з думкою про те, що вельможні особи свого часу не цуралися таких прагматичних зразків.

Окремо слід згадати про списи в арсеналах козацької старшини.

Попри те, що у середньовіччя спис був найдемократичнішим видом зброї, він також вважався важливим атрибутом військової аристократії [315, с. 147–150]. У такій якості спис перейшов у модерний час, де став головним військовим інструментом елітної гусарської кавалерії, яка сповідувала рицарські мілітарні технології.

Козацька старшина, яка вважала себе нащадками рицарів, зберігала, а подекуди й особисто використовувала у бою списи. Так маємо свідчення, що 1628 р. гетьман Михайло Дорошенко в бою під Білою Церквою «сімох татар убив списом, одного так сильно вдарив, що не міг списа витягнути» [319, с. 259].

На відміну від падіння значення списа у легкої козацької кінноти, його популярність у шляхетському середовищі кінця XVII ст., поряд з традицією оздоблення особливо престижних зразків, підтверджуються реєстром Самойловичів, де зустрічаємо:

(1) «Копье завертное обшито кожею красною, а по той коже писано золотом, а в том копье пистолет» [173, с. 1045].

(2) «Две списы розвертные киевской роботи, в них писано леты кожею красною» [173, с. 1149].

Очевидно, що описи двох різних скринь зі списами укладали різні виконавці і цей щасливий для нас збіг надає можливості для більш детального аналізу.

Вважаємо, що в описі (2) слід виключити можливу інтерпретацію словосполучення «две списы» у значенні «два списки». Аналогії в описах предметів у записі (1) очевидні, до того ж словосполучення «киевской роботи» має стосуватись предметів декоративно-ужиткового мистецтва. Зауважимо також, що укладачі збірки документів спеціально відзначили, що рукопис писаний «южно-русским почерком» [173, с. 949–950], відтак те що один описувач використав слово «спис», а другий «копье», як синоніми не викликає сумнівів. Термін «спис» у значенні «копье» також вживається в описі майна Семена Палія, складеного українськими укладачами за наказом Мазепи [175, с. 115].

Укладачі дещо по-різному характеризують списи – один словом «завертное», інший – «розвертные».

Словник В. Даля пояснює слово «завертной», як «завертываемый, для завертки устроенный», а «завернуть», «завертывать», як «закручивать», «завинчивать» [624, с. 1396].

«Развертывать» трактується, зокрема, як «раскручивать» [626, с. 1481].

На цій підставі робимо висновок, що йдеться про цікаву конструктивну характеристику списів, які мали деталі з різьбовим з'єднанням. Зауважимо, що наприкінці XVII–XVIII ст. різьбові з'єднання активно використовувались у конструкціях елітарної зброї, як-от у булав і перначів виробництва «львівської мануфактури» (дивись: додаток Г. 24; Г. 25).

Усі три списи були обшиті червоною шкірою, на якій робився напис, причому на першому (комбінованому з пістолем) золотими літерами [173, с. 1045]. Безсумнівно, тут йдеться про зразки коштовної елітарної зброї.

Важливим уточненням також виступає згадка про «київську роботу», що свідчить про факт виробництва столичними майстрами подібних виробів.

Поряд з «особливими» у майні Самойловича зазначені також звичайні бойові списи [173, с. 1197].

Бердиші у зібранні Самойловича охарактеризовані, як вороновані, оздоблені золотою й срібною насічкою [173, с. 1077].

«Топорец» оправлений сріблом згаданий серед військових речей Палія [175, с. 115].

Серед екзотичної та комбінованої зброї – чекан з моржової кістки (описаний разом з кістяною ж булавою, з якою очевидно, становив комплект); спис, сокира та пернач (шестопер) комбіновані з пістолями [173, с. 1045, 1046, 1197]. Такий саме комбінований «зі стрільбою» спис у зібранні Палія [175, с. 115].

Популярністю у шляхти користувалась також прихована зброя. Зокрема зустрічаємо «5 тростей, в т.ч. 2 оправленые серебром, да в дву тростях штики, у одного штика черен железной резной» [173, с. 1149]. Подібні приховані «штики» зустрічаємо у конструкції вже згаданих перначів і булав «львівської мануфактури» (дивись: додаток Г. 24; Г. 25).

Варто звернути увагу, що у Самойловичів зберігались зразки різного рівня ремісничої майстерності – від найбільш коштовних, включно з рідкісними, навіть екзотичними, до звичайної масової продукції. Це і зрозуміло, адже велике зібрання зброї у шляхетському маєтку виконувало ще й функцію арсеналу. Утім, у пріоритеті звісно була коштовно оздоблена зброя, яка становила не тільки ознаку соціального статусу, але й потужну грошову інвестицію.

Писемні джерела надають безцінну інформацію, яку попри весь їх інформаційний потенціал не можуть у повній мірі забезпечити джерела зображальні. У багатьох моментах зображення і описи взаємодоповнюються,

разом дозволяючи створити узагальнюючі портрети зразків, які потім можна верифікувати за допомогою відомих речових джерел.

Найгірше в описах представлена морфологія – давні описувачі навіть не намагалися відобразити особливості форми предмета. Відзначали хіба що наявність долів на клинках. Утім, певні морфологічні особливості холодної зброї знайшли відображення в історичній термінології. Традиційно укладачі описів зброї використовували термінологію, засновану на морфології та стилях оздоблення, історичні назви пов'язували з регіоном виробництва[*]. Такий підхід застосовували далеко не для кожного предмета, утім у досліджених описах таких характеристик чимало: «нож турецкий», «сабля турецкая», «сабля литовская», «сабля турского дела», «полская з долами», «пернач турецкій», «списы киевской роботи» [173, с. 1048, 1081, 1083, 1136, 1173–1174]. У зібранні Палія зустрічаємо ординку «срѣбром под позлоту оправная», турецька «под бляхмаль оправная, ренкоист бѣлая без оковки на концѣ», булатна «арапская все в желѣзо оправная, ренкоист деревяная», «шамская червоная, ренкоисть, потреби на ней булатніе, злотом набіяніе», «мултян на аксамитѣ червоном в сребро злоцѣсто з туркусами оправний» [175, с. 114]. Окрім того, що такі назви висвітлюють певні морфологічні особливості, також можна судити про походження зброї, принаймні місце її монтажу (оправи). Саму оправу іноді також характеризували за країною походження, що напевне було пов'язано з певними регіональними особливостями виконання[**].

За додатковою інформацією у вигляді описів клинкової символіки іноді можна приблизно встановити походження клинка. Так інформація про булатний клинок на якому «…зъ одной сторони насечено золотомъ орабскими литерами, зъ другой сторони насечено золотом въ кругу звезда» [173, с. 1081], безперечно пов'язана з т.зв. «печаткою Сулеймана», популярною на османських клинках і свідчить про походження насічки.

[*] Детальніше див.: [606].
[**] Так в інших описах згадується «криж польский» [166, с. 118; 170, арк. 4 зв.].

Укладачі описів майна наводять важливу характеристику булав – їх вагу, що опосередковано свідчить про їх розмір та вартість. Так серед двадцяти найбільш цінних булав та перначів, особливо відзначених укладачами, максимальна вага зразка «з деревом» складала 4 фунти (1640 г), мінімальна – 1,25 фунта (512 г)[*], що відповідає відомій нам вазі збережених речових джерел.

За допомогою описів можна також визначити номенклатуру використаних матеріалів та застосованих ремісничих технік.

Так зустрічаємо використані у цінних зразках дорогоцінні камені: бірюза, смарагд, яхонт, діамант, яшма; метали: золото срібло мідь «риб'яча кістка»[**], дерево; тканини: шовк «із золотом», оксамит, хоз (ящур), різновиди фарбованої шкіри.

Серед ремісничих технік можна вирізнити: золочення, насічка, інкрустація коштовним камінням, чорніння, вороніння, фініфть, обкладка срібним листом, обтягування шкірою й тканинами, виконання прорізних композицій, склеювання.

Серед ковальських технологій – булатна сталь (імпортована), пакетна («дамаська») сталь.

У військовому господарстві гетьмана чудово розбирались у конструкції зброї, та її вартості. Про це, зокрема свідчить наявність в описі заготовок для поковки клинків, кілька з яких булатні, є і «красного железа» (себто пакетної сталі) із залишками золотої насічки. Очевидно гетьман або його безпосереднє оточення мали ділові зв'язки із ремісниками, які виковували та оправляли елітарні клинки.

Розглянувши низку колекцій зброї у гетьманських майнових описах, приходимо до висновку про їхню схожість щодо номенклатури, якості та походження предметів озброєння. Залучені у наше дослідження описи надзвичайно репрезентативні і складають своєрідний компендіум елітних колекцій козацької зброї. Період їх появи є надзвичайно вдалим з точки зору

[*] Фунт (гривна) = 96 золотников = 0,41 кг.
[**] Моржева кістка.

джерельного аналізу, який дозволяє створити уявлення про зібрання шляхетської зброї на значному хронологічному відрізку XVII та XVIII ст., власне, до самого скасування гетьманського інституту 1764 р. Таблиця згадок коштовної холодної зброї у писемних джерелах наведена у додатку В. 8.

Описи старшинської зброї добре доповнюються візуалізуються та верифікуються портретними зображеннями. Так портрети можновладців зазвичай демонструють клейноди, зокрема поширені типи булав та перначів свого часу, а також ефеси довгоклинкової зброї, які загалом корелюють з відомими зразками в музейних колекціях. Тут ми розглядаємо виключно фрагменти зображень, не відображені у матеріалах нашого попереднього дисертаційного дослідження[*].

На портреті Богдана Хмельницького роботи В. Гондіуса (1651), гетьмана зображено з булавою (дивись: додаток Д. 15).

Портрет зображено до 1654 р., себто владна інсигнія походить від польського короля: булаву новообраному гетьману Богдану Хмельницькому, від імені короля, передав брацлавський воєвода Адам Кисіль у Переяславі, 20 лютого 1649 р. Дослідники відзначають, що клейнод був прикрашений «туркусами» або «бірюзою» чи «сапфірами» [512, p. 10–11]. Цікаво, що досить рідкісний дизайн булави Б. Хмельницького (так званий *буздиган* з великим сферичним шипастим яблуком) збігається з булавою самого Адама Кисіля, зображеною на його портреті (дивись: додаток Д. 22). Обидві булави коштовно оздоблені – це вже не зброя, а виключно статусний предмет.

Фахівці багато дискутують щодо портрету гетьмана Юрія Хмельницького авторства Д. Бонаціна 1670 р., як не «надто достовірного», адже постать гетьмана на ньому вельми героїзована (дивись: додаток Д. 24). Ймовірно це стосується і гетьманської інсигнії, яка представляє собою буздиган. У бажанні створити справжній «войовничий» образ гетьмана, художник відтворив гібрид пишно

[*] Нагадаємо, що тоді були проаналізовані ефеси шабель з понад двох десятків літописних та ктиторських портретів.

оздобленого руків'я, майже «командорської палиці» та бойового шипастого навершу. Припускаємо, що бойова частина булави створена художником під враженням гравюри Гондіуса, де батько Юрія – Богдан, зображений з масивним буздиганом.

З приводу «шипастих» яблук зауважимо, що на всіх трьох портретах шипи виглядають, як виразні металеві деталі, хоча у вигляді шипів часом виготовляли касти з коштовним камінням, як на булаві трансільванського виробництва з Національного музею Угорщини (дивись: додаток Г. 85) [692, p. 54; 495, p. 109].

Утім трансільванські булави також представлені в іконографії, хоча у меншій кількості. Так на портреті гетьмана Павла Тетері, роботи невідомого художника XVII ст. представлено зразок з грушовидною бойовою частиною, яка виділяється «окантовкою» з декору у вигляді кульок. Помітна також сітчаста структура, характерна для булав трансільванського виробництва (дивись: додаток Д. 28).

Типова трансільванська булава з грушоподібним яблуком зображена на рідкісному портреті козацького очільника, виконаному золотою насічкою на клинку палаша, який приписують Б. Хмельницькому (дивись: додаток Г. 79). Раритет має ґрунтовну, документально підтверджену історію, вперше згадується серед пам'яток зібрання князів Чарторийських, яке у 1801–1831 рр. функціонувало у Пулавах як музей «Святині пам'яті», згодом – «Святині Сивілли». Відзначимо, що, за сукупністю ознак, клинок краківського палаша, поза сумнівом є надзвичайно цінним, раритетним зразком, який презентує українську меморіальну зброю XVII ст.

Традиція виконання портретів на клинковій зброї набула популярності у Речі Посполитій від часів Стефана Баторія: золотий портрет можновладця на клинку – важлива, майже обов'язкова складова польської традиції меморіальних клинків, добре розроблена зброєзнавцями на матеріалах численних «баторівок», «янівок» та «августівок» ще від 30-х рр. XX ст. Такі зображення виконували, насамперед, на честь вельможної особи та задля вияву вірнопідданських

почуттів: наявність портрета на клинку ні в якому разі не є беззаперечним свідченням приналежності останнього саме портретованому [533, s. 50].

Утім, досліджуване зображення помітно вирізняється серед маси портретів можновладців на польських клинках. Джерелознавці та історики мистецтва одноголосно відзначають унікальність художнього образу, який поєднує узагальнені риси представника «козацької нації» з історичною конкретикою [366, с. 40]. Портретований постає людиною з виразними рисами обличчя, пишними вусами та зачіскою з оселедцем. Зауважимо також багатий, можливо, святковий одяг, відсутність головного убору (на клинках, що уславлюють монархів, корона є неодмінним атрибутом) та наявність символу влади – гетьманської булави [420, с. 347]. Зброя має приплюснуту бойову частину грушоподібної форми і є типовим представником «старих» церемонійних булав європейського (зокрема трансільванського) походження, вживаних як вища статусна ознака шляхтою Речі Посполитої й Трансільванії ще від кінця XVI ст. [495, p. 53] На малюнку можемо простежити повздовжні ребра, що вирізняє зображений тип від іншого подібного (представленого численними музейними експонатами), з сітчастим малюнком та великою кількістю кастів з коштовним камінням. На відміну від останнього, зображена булава та її оригінальні прототипи зазвичай не переобтяжені пишним оздобленням, що не заважало їм входити до переліку регалій найвищих посадовців Речі Посполитої. Так булава цього типу належала самому королю Польщі Яну Казиміру [495, p. 110–111].

У відомій на сьогодні іконографії Б. Хмельницького даний портрет є унікальним й становить високу джерельну цінність. Цілком імовірно, що основою портрета слугувала досі невідома гравюра із зображенням Богдана Хмельницького*. Ракурс та риси обличчя портретованого, на наш погляд, майже повністю відповідають знаменитому зображенню на гравюрі В. Гондіуса (дивись: додаток Д. 15).

* З персонального спілкування зканд. іст. наук О. Б. Походящою (червень 2011).

На прижиттєвій гравюрі роботи І. М. Бернігерота [138] (дивись: додаток Д. 29), Іван Мазепа зображений у середньовічних обладунках згідно «сарматського» та «рицарського» канону. Сферична булава з невеликим яблуком позбавлена зайвої пишності і нагадує про «військову простоту», притаманну усьому художньому образу гетьмана. Утім це безумовно церемонійний, а не бойовий зразок (які на поч. XVIII ст. давно вийшли з ужитку) – на яблуці помітні численні касти з коштовним камінням або металевими елементами. Невеликі розміри булави корелюють з османськими зразками початку XVIII ст. [495, p. 236].

Зображення гетьманів І. Мазепи, Б. Хмельницького, І. Виговського, М. Ханенка, Д. Многогрішного та П. Тетері розміщені в літописі С. Величка (дивись: додатки Д. 23; Д. 30–34), теж представляють чималу цікавість для нашого дослідження, адже булави у руках гетьманів являють собою доволі рідкісний тип. Бойова частина складається з двох половин (півкуль) з горизонтальним розміщенням декору.

Схожу конструкцію можемо спостерігати у низці булав, які зберігаються в українських та європейських музеях[*]. Ці нечисленні експонати здебільшого представляють собою доволі скромні вироби, позбавлені пишного оформлення, хоча є і зовсім вже рідкісні виключення, як-то булава «кошового отамана Війська Запорозького низового» у колекції ММК ОП (дивись: додаток Г. 23).

Інший тип пізніх «гетьманських» булав з шароподібним яблуком представлений на портретах ніжинського полковника Івана Гуляницького (дивись: додаток Д. 25) гетьмана Петра Дорошенка (дивись: додаток Д. 26; Д. 52), гетьмана Даниила Апостола (дивись: додаток Д. 27) та гетьмана Івана Скоропадського (дивись: додаток Д. 35). На наш погляд, тут представлені коштовно прикрашені булави т. зв. Львівської мануфактури, на що вказує характерна морфологія та декор. Зауважимо, що найбільш раннє, на наш погляд зображення булави у стилі цього виробника можемо бачити на ілюстрації у виданні Лазаря Барановича 1665 р. (дивись: додаток Д. 36).

[*] Схиляємось відносити їх до роботи українських золотарів (ймовірно школи Києво-Печерської Лаври).

Зображені на портретах перначі можна поділити на дві групи.

Насамперед, слід звернути увагу на багатолопатеві перначі з масивною бойовою частиною і великою кількістю пер трапецієвидної форми. Такі перначі нерідко зображають на старшинських портретах – можемо бачити подібні на копії портрета гетьмана Павла Полуботка початку XIX ст., портретах лубенського полковника Леонтія Свічки (бл. 1688 р.), переяславського полковника Семена Сулими (1754, НХМУ),* а також багатьох гравюрах знаного майстра І. Щирського (дивись: додатки Д. 14; Д. 38; Д. 39). Аналогічна булава зберігається в колекції МПК ОФ (дивись: додаток Г. 75).

Такі багатолопатеві конструкції були поширені на теренах Речі Посполитої протягом всього XVII ст., що підтверджується численними портретними зображеннями польських шляхтичів в музеях Польщі (дивись: додаток Д. 41).

Форма подібних перначів вочевидь походить від багатолопатевих призматичних бойових частин, які зустрічаються на пам'ятках другої половини XVI ст. (дивись: додаток Д. 42). Її різновидом також є пернач, зображений на портреті Костянтина Острозького (дивись: додаток Д. 8).

Більш популярними на старшинських портретах були перначі з кількома перами. Такі зразки можемо бачити на зображеннях XVIII ст. охтирського старости, полковника Івана Перехриста, стародубського полковника Михайла Миклашевського, гетьмана Павла Полуботка, переяславського полковника Івана Сулими (дивись: додаток Д. 13, 37, 43, 44), бунчукового товариша М. Борковського (перша чверть XVIII ст.) [675, с. 308, Іл. №410], на меморіальній плиті Київського хорунжого Станіслава Вижицького (1680, дивись: додаток Д. 40), гравюрі І. Щирського на честь миргородського полковника Д. Апостола (1693 р.), портреті-епітафії К. Клокоцького, роботи О. Тарасевича (1685) [393, с. 137] тощо. Перначі подібні до зображених складають основний фонд булав у найбільших державних музеях України.

У цьому зв'язку цікавість для нашого дослідження представляє зокрема портрет

* На його ж портретах на посаді генерального хорунжого (1708–21) зображено пернач іншого типу [674, с. 616].

Ю. Хмельницького, який у XVIII ст. скопіював тушшю талановитий учень малярської майстерні Києво-Печерської лаври Опанас Ірклііївський. Образ виконаний у класичному «рицарському» стилі. В латній рукавиці гетьман тримає бойовий пернач, що цілком відповідає усталеній тогочасній художній традиції (дивись: додаток Д. 45).

Значно менше зображали прості бойові сокири та келепи. Так, єдиний відомий нам портрет з сокиркою зображує Юрія Хмельницького і відноситься до серії портретів з «Літописа» Величка (дивись: додаток Д. 46). Класичні бердиші були присутні на теренах України, утім масово використовували їх, передусім, польські підрозділи (зокрема міської міліції, дивись: додаток Д. 6. А), а також московські стрільці, які протягом XVII ст. нерідко діяли разом з козацькими підрозділами [203] (дивись: додаток Г. 44; Д. 47).

Протягом XVII ст. основний комплект озброєння звичайного козака залишався практично без змін – самопал чи лук, шабля, рогатина. Сокира використовувалась як шанцевий інструмент та зброя, військові бердиші різних типів та комбіновані з бойовими молотами й клівцями. З цими різновидами тісно пов’язані келепи, які на війні використовували, насамперед, в кінноті. Ножі виконували функцію універсальних інструментів, хоча існували також спеціалізовані бойові зразки. Високовартісні кинджали, переважно східного походження, були насамперед у козацької старшини*, як і статусні булави.

Утім, на зламі XVII–XVIII ст., ситуація змінюється. Протягом пер. пол. XVIII ст. формується новий комплекс козацького озброєння, що прямо пов’язано з посиленням військової взаємодії між козацькими та московськими підрозділами, яка знаменувала інтеграцію гетьманських збройних сил до імперської армії.

Козацькі війська брали активну участь у закордонних кампаніях російської армії у складі іррегулярної кавалерії, причому легка козацька кіннота почала

* У досліджених нами джерелах майже не зустрічаємо інформації щодо використання козаками кинджалів західноєвропейських типів.

активно використовуватись саме в якості ударних списоносців, поряд з іншими «природними вершниками», зокрема калмиками, які задавали високу планку вимог до навичок роботи з пікою. Писемні джерела вже на початку XVIII ст. підтверджують використання козаками кавалерійської піки, яка через жорсткі вимоги до ударної кінноти ставала безальтернативною [167, с. 68].

Інші дослідники також приходять до висновку, що козаки використовували саме піку [361, с. 293]. Слідом за Д. Яворницьким, в українській історіографії поступово усталилася думка, що «козацький спис» XVIII ст. складався з довгого, але вузького, легкого древка завдовжки близько 3,5 м та видовженого залізного наконечника-вістря (довжиною до 30 см разом з конічною втулкою): вузького гранованого, квадратного в перерізі, або ж більш широкого, гранованого, листо-чи переподібної форми (більш універсальний тип, який побутував також у піших козаків). Впродовж походу спис висів за правим плечем козака за допомогою двох ремінних петель (темляків), прив'язаних відповідно на нижньому кінці списа (крізь спеціальний отвір) та посередині: петлю, прив'язану на кінці ратовища, одягали на ногу, а довгим верхнім темляком привішували за плечем [454, с. 165; 370, с. 236; 674, с. 95; 387, с. 135].

Образ козацької піки доповнюється нечисленними зображальними джерелами. Так на портеті «Івана Бондаренка, отамана гайдамаків», невідомий художник XVIII ст. зобразив в руках козака довгий спис, очевидно піку. Більш реалістично кінний козак з пікою зображений Ж. Норбленом де ля Гурденом (дивись: додаток Д. 48; Д. 49).

Другим різновидом списа у Яворницького описана рогатина, яка застосовувалась в піхоті та кінноті. Загалом сам факт переходу козацької кінноти від універсальних списів (які наприкінці XVII ст. використовувались в кінноті зрідка) до кавалерійських пік не викликає сумнівів. Серед піших формацій рогатини фігурували зокрема у міщанського ополчення при охороні і захисті міст. Адже у XVIII ст. піший «безкінний» козак в очах російського

командування виглядав як неповноцінна військова одиниця і експлуатувався не стільки як військова сила, але у більшій мірі для різного роду польових робіт.

Зауважимо, що відомі нам зображення козаків зі списами відносяться переважно до сер. XVIII ст., хоча зрідка трапляються давніші.

Одним з найстаріших козацьких персонажів, зображених зі списом, є Харько (легендарний засновник м. Харків). На портреті невідомого художника XVII ст. в руках кінного козака бачимо рогатину, типову для козацького озброєння протягом століть (дивись: додаток Д. 50).

На серії подібних за сюжетом портретів уманського сотника (1757) та сотника надвірної міліції магната Франціщека Салезія Потоцького, Івана Гонти, цей професійний військовий, керівник гайдамацького руху, один з очільників Коліївщини XVIII–XIX ст. зображений з рогатиною (дивись: додаток Д. 51).

У XVIII ст. до козацького арсеналу масово повертаються палаші, вже як нормативна зброя російської армії (централізовано запроваджена до кавалерії Петром I). Забезпечення новою зброєю російського виробництва найбільш боєздатних українських підрозділів відзначається, зокрема, у зв'язку з підготовкою до Семирічної війни 1756–1763 рр. Адже саме успіхи оновленої кінноти прусського короля Фрідріха II Великого (р. п. 1740–1786) доводили, що палаш найкраще підходив для потужних атак холодною зброєю у зімкнутому кінному шикуванні. Військова колегія Російської імперії розглядала козаків, передусім, як іррегулярних кіннотників, конче необхідних для ведення бойових дій проти прусської армії. Утім, централізованого постачання зброї українцям налагоджено не було – кожний козацький очільник вирішував проблему озброєння свого відділу самотужки [190; 191]. Палаші нерідко замовляли для озброєння козацьких сотень з російських виробничих центрів [186]. У цьому зв'язку досить показовою є історія з палашем останнього гетьмана К. Розумовського, розглянута нами у розділі 4.

Тим не менш, більшість відомих нам документів свідчить, що у багатьох випадках козаки продовжували триматись традиційних шабель [182, арк. 66 зв.,

арк. 434; 188], на них переробляли навіть «стародавні палаші». Про це свідчать підряди замовлень на виготовлення «традиційної» холодної зброї за старшинськими проектами [184, арк. 2; арк. 1–3, 7].

Вже у ході підготовки до Пруського походу чітко вималювалось нове військове амплуа кінних козаків, як нерегулярної кавалерії з новим комплектом озброєння, що складався з рушниці списа, шаблі, ладовниці та належного боєкомплекту [187, арк. 7].

Запровадження нової військової екзерциції та досвід, отриманий козаками у Прусському поході, показали доцільність переозброєння «виборних» козаків. Ще під час генерального огляду козацької команди у 1757 р. російське командування визнало козацьку зброю малопридатною як для кінної, так і пішої служби, через її надмірну вагу [189, арк. 1]. І вже невдовзі більшість козацьких полків поступово, протягом кінця 50-х – 60-х років, переозброюється холодною і вогнепальною зброєю російських і західноєвропейських легких кавалерійських зразків [184, арк. 1–3, 4, 7; 185, арк. 4, 7, 14–16, 18–20; 183, арк. 3]. До масового переозброєння козаків в полках привів, передусім, поганий стан старого козацького озброєння. Полкові осавули неодноразово скаржилися генеральній старшині, що в багатьох козаків рушниці і шаблі були непридатними до використання. Відтак, на підставі гетьманського ордеру від 21 грудня 1760 р.,* більшість полковників після обговорення на раді з полковою старшиною і сотниками та апробації гетьманом, підписали контракти з тульськими зброярами на підряд форменої зброї і спорядження для козаків за поданими з полків зразками [387].

Найбільш раннім твором, в якому подано цілісний опис пізнього одностроюта комплексу озброєння козака Гетьманщини є праця Олександра Безбородька. Як очевидець він подає чіткий і лаконічний опис козацького збройового комплекту: шабля, карабін і піка, причому козак виглядає професійним кіннотником, адже

* У гетьманському ордері мовилося, що у разі виникнення потреби в підряді рушниць та інших козацьких «воїнских исправностей», мають бути чинені підряди за попередньою апробацією гетьманом.

окрім «доброй лошади с прибором» він взутий у «сапогах с привинченными шпорами» [209].

Майже у той самий час О. Шафонський, 1786 р. уклав текст на основі зібраних ним матеріалів 1783–1784 рр. Згадавши про реформу останнього гетьмана Кирила Розумовського, яка уніфікувала однострій та озброєння, Шафонський зауважив, що козаки мали на озброєнні рушниці і шаблі «гусарския», а піки й сідла «козацкия» [217]. Ілюстрації до тексту на час запізнілої публікації були опубліковані вже двічі (у Д. Н. Бантиша-Каменського [241] та О. І. Рігельмана [214]). Подальші публікації лише повторили і перефразували ці відомості [621].

Найпізніші документальні свідчення засвідчують, що комплект козацького озброєння зберігся незмінним до самого розформування «малоросійських» козацьких полків у 1783 р.

Отже від початку XVIII ст. і надалі, аж до самого кінця існування «малоросійських» козацьких полків комплект озброєння гетьманських козаків, згідно військових приписів, складався з рушниці, списа (піки) і шаблі. Впродовж першої половини століття зазначені різновиди зброї у козаків не були уніфіковані за розмірами, формою, матеріалами і оправою, хоча й були переважно однотипними, старих традиційних зразків. Перші кроки в напрямку уніфікації були зроблені в другій чверті XVIII ст.: для більшості козаків на тульських казенних зброярнях у 30-х – 40-х роках було виготовлено за наданим від козацького керівництва зразком однакові «ручниці». В подальшому зброя козаків зазнала відчутних змін. Підставою для них послужив негативний і позитивний досвід, отриманий козацьким військом в численних закордонних походах (передусім у Прусському), функціональна непридатність старих «різноманерних» зразків козацької зброї та їхня невідповідність виклику часу і новим бойовим вимогам, тогочасному розвитку тактики і стратегії в провідних європейських арміях, а також змінам у військовому мистецтві і вишколі українського козацького війська внаслідок воєнних реформ, впроваджених урядом гетьмана К. Розумовського. Як наслідок, більшість козацьких полків

переозброїлися уніфікованими шаблями і карабінами, розробленими полковими урядами, здебільшого за зразком російських і західноєвропейських легко-кавалерійських зразків, і виготовленими на казенних тульських зброярнях за підрядом (за контрактом) [387].

Розглянувши розвиток комплекту козацького озброєння на основі комплексу джерел, можемо переходити до аналізу речових джерел, які за сукупністю ознак найкраще репрезентують козацьку зброю, дозволяючи виявити її конкретні особливості та верифікувати елементи комплексу козацького озброєння.

Висновки до розділу 3

Комплексний аналіз історичних джерел дозволив нам визначити номенклатуру козацького озброєння з урахуванням історичної динаміки її розвитку та відтворити процес еволюції козацького збройового комплексу протягом XVI-XVIII ст. Це відкрило можливості для залучення значного масиву речових джерел, які не мали належного провенансу, а часом і атрибуції, адже брак археологічних матеріалів періоду Модерного Часу з України, досі залишається однією з найбільших проблем при дослідженні матеріальної культури козаччини, зокрема предметів озброєння.

Термінами «козак» та «козакування» у пер. пол. XVI ст. позначали оригінальний тактичний концепт, орієнтований на «рейдову» війну і блискавичні виправи по перехопленню подібних рейдів супротивника, наїзди та розорення татарських та османських кочівель та поселень, загалом «певний стиль збройної боротьби та спорядження». Навіть полякам, що займалися козацькою професією давано прізвіско Козак» [551, s. 84; 276, c. 107]. Отже воювати «по-козацьки» спершу не означало бути приналежним до якоїсь соціальної чи національної групи. «Дореформенний» комплекс озброєння «козакуючих» нерідко представляв звичайне озброєння найманих рот з їх звичайною спеціалізацією. І все ж «козак» зазначеного періоду – це, насамперед, професійний комбатант європейського походження, котрий адаптував східну зброю та техніки її

застосування [276, с. 107]. Його комплект озброєння включав насамперед сагайдак, а також зброю ближнього бою – корд або шаблю. У др. пол. XVI ст. більшої популярності набула рогатина. Зазначений збройовий комплект був закріплений «козацькою реформою» (1540–1550 рр.), яка у значній мірі уніфікувала козацький комплекс озброєння та тактику бойових дій.

З виділенням і розвитком козацтва як соціального стану та військової потуги, термін, який спершу позначав мілітарний тренд почав асоціюватись з комбатантами – представниками професійної військової спільноти українського козацтва – низового та городового, які стали основними носіями певного способу ведення бойових дій.

Тим не менш назва «козак», ще до др. пол. XVII ст. функціонувала у Речі Посполитій для позначення роду військ, який розвинувся на основі «козацького» мілітарного тренду, успадкувавши його назву. Найбільш масова поява таких «козацьких корогов» у постійній найманій армії Речі Посполитої припадає на першу третину XVII ст. (до 40% на 1632 р.). Комплекс озброєння цих підрозділів складався з коротких рушниць, рогатин, чеканів, шабель, панцирів, мисюрок. Наприкінці XVII ст. назву їх* було змінено, саме для запобігання плутанини з представниками козацького соціального стану.

Окрім участі у збройних сил Речі Посполитої, «справжнє» козацьке військо вже у XVI ст. діяло як самостійна військова сила, пізніше, на зламі XVI–XVII ст., – як окрема за своєю організацією армія низових та городових козаків, яка брала участь у королівських військових кампаніях, як окрема структурна одиниця. Як комбатанти-стрільці, козаки використовували луки, рушниці й артилерію під прикриттям табору. Холодна зброя була представленою шаблею, рогатиною, сокирою та келепом.

У XVI ст. перначі та булави стають символом військової та адміністративної влади, формуються центри виробництва надзвичайно коштовних зразків, – у Львові, Трансільванії та Московії.

* Від 1676 р. – «товариші панцерні» (towarzysze pancerni).

У XVII ст. з комплексу холодної зброї повністю зникають корди.

До кінця століття знижується значення рогатини у козацької кінноти, утім в піхоті їх продовжують використовувати поряд з піками та напівпіками.

Загалом, протягом XVII ст. значення комплексу холодної зброї для ведення регулярних бойових дій у козаків постійно знижується.

Ножі виконують функцію масового універсального знаряддя протягом XVI–XVIII ст. Поряд з ними виготовлялись спеціалізовані бойові зразки, які використовувались, як допоміжна зброя. Рівень їх виконання надзвичайно різнився – від найпростіших клинків сиродутного заліза до булатних імпортованих виробів.

Надзвичайно мало згадок у джерелах про кинджали. Речові джерела з колекцій «козацької старовини» демонструють «ханджари» – високовартісні кинджали найпоширенішого східного типу, власниками яких були, насамперед, представники заможної шляхти.

У XVIII ст. у ході інтеграції до російської імперської армії, комплекс козацького озброєння набуває нових рис і складається з рушниці, піки та шаблі, а самі козаки перетворюються на іррегулярну ударну кінноту. Поряд з цим зберігається певний універсалізм козаків, продовжує функціонувати попередній концепт – коли козаки виступали, як своєрідний різновид драгун.

Отже ***козацькою зброєю*** вважатимемо комплекс озброєння, який спершу забезпечував потреби «козацького» мілітарного тренду (остаточно оформленого реформою 1540–1550 рр.), а з часом став важливим маркером та ключовим бойовим інструментом формувань реєстрового та нереєстрового козацтва, необхідним для реалізації засадничих принципів козацької військової тактики.

Як ми зауважили раніше, комплект *козацької зброї* не був статичним і протягом трьох століть зазнавав певних змін.

Серед масиву зображень старшинських булав на ктиторських портретах та гравюрах представлені добре відомі типи, які підтверджені речовими джерелами.

РОЗДІЛ 4. ДОСЛІДЖЕННЯ ЗРАЗКІВ КОЗАЦЬКОЇ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ, ПРОБЛЕМИ ЇХ ПРИНАЛЕЖНОСТІ ТА ПОХОДЖЕННЯ

Аналіз іконографії та писемних джерел надає нам достатньо матеріалу для встановлення номенклатури й різновидів козацької зброї. До нашої роботи включено чимало «безіменних» зразків зброї різного походження. Найбільш презентативним серед них є комплекс знахідок з місць битви під Берестечком (XVII ст.), виявлений І. Свєшніковим. Утім більша частина походить з державних та приватних зібрань і не має археологічного контексту. Залучення цих матеріалів стало можливим саме після здійснення аналізу зображальних та писемних джерел, а також дослідження низки зразків персональної та меморіальної старшинської зброї. Зауважимо, що аналіз зразків з підтвердженою атрибуцією, як приналежних відомим історичним особам, надає додаткові критерії для вирізнення «козацьких» зразків серед «безіменного» матеріалу та їх подальшого дослідження.

Додамо, що саме визначення *козацької зброї*, сформульоване у попередньому розділі, залишається неповним без урахування ексклюзивного озброєння заможної козацької шляхти.

У значній мірі, озброєння козацької старшини представлене зразками спільними для шляхетських арсеналів Речі Посполитої. Нагадаємо, що шляхетські зібрання зброї виконували функції не лише домашніх арсеналів, але інвестиційні та представницькі. Керівні посади передбачали використання символів влади та статусу у вигляді високовартісної зброї, яка сама по собі складала потужну фінансову інвестицію. Окрім того, представники шляхти зазвичай проходили службу в елітних підрозділах коронної армії, зокрема гусарії. Відтак, чимало зброї зі старшинських зібрань представлено різновидами, безпосередньо не пов’язаними зі специфікою козацького мілітарного тренду.

І все ж переважна більшість зафіксованих нами зразків озброєння у таких зібраннях є цілком буденними у козацькій військовій справі, хоча і незрівнянно вартіснішими за зброю простих козаків.

Досліджуючи зброю вищої української шляхти, яка осолювала козаків, ми аналізуємо речові джерела, які, згідно з оприлюдненою джерельною інформацією, належали знаним історичним постатям. До цієї групи відносимо також меморіальну зброю, виготовлену чи декоровану на честь пам'ятних подій чи відомих осіб.

Нині сучасні джерелознавчі методи спеціальних історичних дисциплін відкривають набагато ширші можливості зброєзнавчого аналізу, заснованого на перехресній верифікації різнобічної інформації з джерел різних видів. Результати таких досліджень дають змогу не тільки обґрунтувати чи спростувати усталений погляд на зразок, а й отримати недосяжні донедавна результати, які стосуються походження й приналежності зброї або особи її колишнього власника.

Біографічну та генеалогічну частини, присвячені власникам досліджених зразків, у нашій роботі значно зменшено в обсязі порівняно з традиційними працями такого типу. Ми висвітлюємо тільки біографічні аспекти пов'язані з історією зброї. У процесі роботи над ними було виявлено нову генеалогічну інформацію, яка вперше вводиться нами до наукового обігу.

4.1. КЛИНКОВА ЗБРОЯ

4.1.1. Ножі та кинджали

XVI ст. є періодом найвищого розквіту «великих» бойових ножів на теренах Східної Європи та України.

У світовій історіографії *корди* досліджують, насамперед, в країнах Центрально-Східної, Північної та Південної Європи, де вони набули найбільшого поширення у XIV-XVI ст. На сьогоднішній день наймасштабніші дослідження кордів проведені польськими та чеськими науковцями [527; 612]. В Україні кордам наразі присвячена дуже обмежена кількість публікацій [299; 360; 385].

Через занадто спрощений, «демократичний» вигляд з мінімумом конструктивних елементів, майже повною відсутністю декору, і, відповідно, складність атрибуції *кордів*, поганий стан збереження більшості відомих зразків, ця історична зброя довгі роки не викликала зацікавлення українських колекціонерів та музейників. Дослідження у цій царині інтенсифікувались лише останніми роками.

Наразі більшість знахідок кордів в Україні походить з Поділля та Західних регіонів країни. Утім через загальну нечисленність відомих нам знахідок наразі неможливо робити висновки щодо переважних регіонів побутування кордів в Україні, тим більше, їх типологічного розподілу за місцевостями.

На сьогодні нам відомі про принаймні десяток введених до наукового обігу зразків кордів, знайдених на теренах України [385; 556]. Окрема робота була проведена з вивчення групи нагелів від кордів, яких віднайдено значно більше, ніж самих кордів [299].

Наразі вводимо до наукового обігу нові зразки цієї зброї. Додаткові матеріалознавчі дослідження дозволяють також пролити світло на деякі аспекти виготовлення місцевих зразків.

Корд, Річ-Посполита (Львів?), XV-XVI ст. (дивись: додаток Г. 6)

Морфологія.

Прямий однолезовий клинок має форму витягнутого трикутника, рівномірно звужується до вістря, розташованого на середній лінії клинка. У перетині клинок має клиновидну форму. Надзвичайно товстий при основі обух рівномірно звужується до бойового кінця, де має товщину 3 мм. Масивний черен руків’я відкований разом з клинком, відмежований двома виразними плечиками. Черен має два отвори для кріплення щічок та один для нагеля від якого зберігся посадковий штир. Нагель розташовувався на руків’ї.

Матеріалознавчий аналіз

Виконана металографія бойової частини на кількох вцілілих ділянках корда.

Аналіз виконаний на кафедрі ливарного виробництва чорних і кольорових металів КПІ ім. Ігоря Сікорського (Київ, Україна).

Виріб має феритно-перлітну структуру – місцями переважає перліт, місцями можна бачити великі зерна фериту. Така ситуація характерна для всіх критичних ділянках клинка. З цього випливає, що при виготовленні зброї ковальська обробка здійснювалась за відносно низьких температур (до 800º С), загартування проведено не було. Відтак перед нами зброя низької якості з м'яким незагартованим клинком найпростішої форми. Такою зброєю навряд чи можливо пробити обладунок. М'яка сталь мала часто деформуватись, вимагала постійної правки та підточування.

* * *

Отже зразок представляє собою простий, дешевий, та загальнодоступний корд. Вага і товстий обух забезпечують непогані рубальні властивості, форма – проникаючі колольні. Компактність має свої переваги, утім виключає використання зразка як основної військової довгоклинкової зброї.

Чотири зразки інших типів кордів зберігаються в колекції УМПКІЗО ЄГ.

Корд з Вінниччини представляє відмінний від попереднього різновид коротких кордів.

Корд, Річ-Посполита (Україна?), XV-XVI ст. (дивись: додаток Г. 7)

Морфологія.

Однолезовий клинок має пряму спинку та викривлену лінію леза, яке розширюється біля центру клинка та плавно звужується при основі та вістрі. Вістря розташоване на лінії обуха. Розлога спинка клинка звужується тільки на бойовому кінці, вздовж обуху проходить глибокий дол, який закінчується за 56 мм від вістря.

Масивний черен руків'я відкований разом з клинком, відмежований плечиками та бортиком. Черен має три отвори для кріплення щічок та один для нагеля від якого зберігся посадковий штир. Нагель розташовувався на руків'ї.

* * *

Зразок являє собою простий, дешевий, та загальнодоступний корд. Опукла форма леза натякає на ножову універсальність корда (посилений різ), хоча перед нами, насамперед, зброя, про що свідчать нагель, доли, широка спинка та невеликий нахил руків'я, який посилює колольні властивості зразка. І все ж, це, насамперед, рубально-різальна зброя. Невеликі розміри роблять цей корд добрим підспір'ям для добивання супротивника на полі бою у незахищені обладунком місця. Утім, видається, що досліджена зброя більше підходить для цивільної оборони, скотарства або полювання.

Довші корди представляють вже спеціалізовану військову зброю.

Корд, Річ-Посполита (Україна?), XVI ст. (дивись: додаток Г. 8)

Морфологія.

Прямий однолезовий клинок рівномірно звужується до вістря, розташованого на середній лінії клинка. Розлога спинка клинка рівномірно звужується до вістря. Бойовий кінець вузький, клиноподібний. Вздовж обуха розміщено два доли, верхній зникає поблизу вістря, нижній короткий, закінчується за 150 мм від п'яти.

Масивний черен руків'я відкований разом з клинком, відмежований плечиками, з яких нижнє – довше. Черен має два отвори для кріплення щічок (в одному залишки мідної нюти) та один для нагеля, який розташовується при основі клинка. Верхній отвір має вигляд великої втулки, ймовірно, для вставки під темляк. Верхів'я у вигляді шляпки – типової для кордів та грос-мессерів форми, фіксується розклепаною частиною хвостовика. Із зовнішнього боку корда розташований нагель, виготовлений зі сталевої полоси товщиною 5 мм у вигляді кільця, зовнішній діаметр 33 мм, внутрішній 28 мм.

* * *

Ще один піхотний корд з колекції УМПКІЗО ЄГ надзвичайно подібним до дослідженого, він вирізняється хіба що конвексійним бойовим кінцем, більше

характерним для грос-месерів (дивись: додаток Г. 9). Обидва зразки являють собою прості, дешеві, піхотні корди. Вагові характеристики свідчать про придатність зброї як для рубки, так і для уколу. Утім субтильний бойовий кінець навряд чи дозволяв пробивати ними кірасу. Конструкція нагелів у вигляді кілець, значна товщина сталі з якої їх виготовлено може свідчити про додаткові функції окрім упору для кисті.

Ще один корд з колекції УМПКІЗО ЄГ має клинок великої довжини.

Корд, Річ-Посполита (Україна?), XVI ст. (дивись: додаток Г. 10)

Морфологія.

Прямий однолезовий клинок поступово звужується до вістря, розташованого на середній лінії клинка. Вздовж обуха розташовувались неглибокі доли. Надзвичайно товста, розлога спинка клинка рівномірно звужується до вістря.

Масивний хвостовик руків'я відкований разом з клинком, відмежований від нього широкими сталевими бічними бортиками та нижнім уступом. Черен має чотири отвори для кріплення щічок руків'я та один для нагеля, який розташовується біля основи клинка на руків'ї. Верхів'я у вигляді сталевої шляпки – типової для кордів та грос-мессерів форми, фіксується розклепаною частиною хвостовика. Між верхів'ям і хвостовиком розташовані дві тонкі сталеві платівки, які повторюють форму верхів'я і прикріплені до нього нютами. Із зовнішнього боку корда розташований сталевий суцільний нагель краплеподібної форми діаметром 29 мм та товщиною 11 мм; з внутрішнього боку хвостовика нагель утримується великим опуклим фіксатором.

* * *

З огляду на розміри, вагу та довжину можемо стверджувати, що досліджений зразок є кавалерійським кордом, з тих, з якими зобов'язували прибути до війська ВКЛ та Речі Посполитої. Зброя має прагматичні характеристики. Вагові параметри уможливлюють рубальні та колольні функції, утім конфігурація клинка, надзвичайно товста спинка, субтильний бойовий кінець свідчать про

переважно рубальне призначення. Окрім того корд має півтораручне руків'я, що відкривало додаткові можливості у збройному протистоянні.

Логічним продовженням розвитку кордів стали грос-месери, які довели ідею бойових ножів до межі тогочасних зброярських можливостей, як з точки зору ремісничих технологій, так й економічної доцільності, як дешевого замінника меча.

Грос-мессер, Річ-Посполита (Україна?), XV-XVI ст. (дивись: додаток Г. 11)

Морфологія.

Клинок прямий, однолезовий, лінія леза паралельна обуху; на ділянці конвексійного дволезового бойового кінця клинок звужується до вістря. Вздовж середньої лінії клинка – від п'яти до самого бойового кінця розташовується ребро жорсткості. Товста, розлога спинка клинка рівномірно звужується до вістря.

Хвостовик руків'я відкований разом з клинком, відмежований від нього сходинкою знизу, має три великі округлі отвори для монтування гарди й оправи. Черен подовжений металевою насадкою, увінчаною витягнутою в бік леза округлою плоскою голівкою з отвором.

* * *

Взявши до уваги великі розміри клинка, доходимо висновку, що зброя представляє собою зброю кіннотника або ж тренувальний інструмент для роботи у фехтувальних залах.

Попри удавану тендітність, клинок при понад метровій довжині, значній вазі, товстій спинці та ребру жорсткості дозволяв наносити потужні рубальні удари, а дворучне руків'я відкривало великі фехтувальні можливості. Велика довжина клинка мала зумовлювати його використання як колольної зброї, утім субтильний бойовий кінець навряд чи дозволив би діяти дослідженим грос-мессером, як кушованим списом, «по-рицарськи» (з цією метою використовували *кончар*). Конструкція зброї передбачає її функціонування, як

елітної піхотної зброї та зброї вершника. Через складнощі опанування, власником зброї мав бути виключно досвідчений військовий фахівець.

Розглядаючи великі бойові ножі з України зауважимо їх видову різноманітність. Серед них зустрічаємо зразки цілком різного розміру та функціоналу – від допоміжної та універсальної цивільної й піхотної зброї до високоспеціалізованих військових зразків для вершників.

Водночас усі великі бойові ножі об'єднує низка спільних рис. Насамперед, це конструктивні особливості, серед яких: наявність нагеля замість, чи як доповнення до класичної гарди; особлива конструкція верхів'я. Інша спільна особливість відзначається в основній ідеї виготовлення низьковартісної клинкової зброї, що визначало недорогі матеріали та примітивну поковку, без складної термообробки. І хоча у XVI ст. корди стали настільки популярним, що деякі заможні шляхтичі спеціально замовляли їх собі у високоякісному виконанні, такі приклади залишаються поодинокими на тлі маси вкрай низькоякісної продукції. У цьому зв'язку опубліковані корди з України підтверджують таку тенденцію.

До кінця XVI ст. великі бойові ножі залишались найбільш затребуваною зброєю найширших верств населення різного ступеню заможності.

Інформації про більш традиційні ножі та кинджали значно менше, ніж про великі бойові ножі, і вона стосується насамперед XVII-XVIII ст. Зокрема досліджені у Розділі 4 описи старшинського майна свідчать про популярність саме турецьких ножів та кинджалів.

Так турецький кинджал з чорним руків'ям, оправлений золотою й срібною насічкою згаданий в описі майна Семена Палія [175, с. 114]. Тут слід згадати, що надзвичайно поширеними орієнтальними кинджалами у Східній Європі, самій Османській імперії та Персії був *ханджар*.

В НМІУ зберігається ханджар, який добре ілюструє різновид зброї, згаданий в описі.

Кинджал (ханджар), Османська імперія-Персія-Індія, кінець XVII- пер. пол. XVIII ст. (дивись: додаток Г. 3).

Морфологія.

Клинок дрібного булату, сильно викривлений, дволезовий. Клинок має три ребра жорсткості – центральне та два вздовж різальних кромок, які сходяться на бойовому кінці, утворюючи посилене бронебійне вістря.

Руків'я сталеве, І-подібне.

Піхви дерев'яні, обтягнуті оксамитом. Срібна оправа складається з довгих карбованих устя та наконечника, які закінчуються формами сегментованих арок. На усті у багатопелюстковій розетці розташоване невелике рухоме сталеве кріплення для паска.

Орнаментика та епіграфіка.

Основа клинка декорована крупним медальйоном у вигляді сегментованої арки з пальметою, вкритим золотою насічкою з молитовним текстом. На руків'ї – симетрична композиція з картушів із золотою насічкою, заповнених арабськими написами.

Орнаментика піхов сполучає індо-перські османські та європейські флористичні та зооморфні мотиви. Так, зображення та розташування птахів імітують перський стиль. Натомість вазон представляє елемент європейської барокової орнаментики, поширений також в Османській імперії, а великі симетричні гілки на наконечнику виконані у цілком османській манері.

* * *

Кинджал відноситься до т.зв. індо-перського типу, поширеного, насамперед, у Північній Індії та Персії. Маса такої продукції силами купців та ремісників, через посередництво Османської імперії потрапляла до країн Центрально-Східної Європи. Однак досліджений зразок також має прикмети османського виробництва, зокрема в орнаментиці оправи піхв. Сама морфологія піхов – з превалюванням металевих насичених декором частин та широким

з’єднувальним шовом посередині є характерною ознакою османського виробництва.

Зауважимо, що досліджений кинджал цілком відповідає описаному в майновому реєстрі Семена Палія [175, с. 114].

Набагато поширенішими в Османській імперії були ханджари з кістяними руків’ями, також часто згаданими в описах. В МПК ОФ зберігається зразок такої роботи.

Кинджал (ханджар), Османська імперія, XVII ст. (дивись: додаток Г. 12)

Морфологія.

Клинок булатний слабо викривлений, дволезовий. Клинок має виразне центральне ребро жорсткості та посилений бойовий кінець. Руків’я кістяне, І-подібне. Дерев’яні піхви мають зйомне устя та обкладені суцільним листовим сріблом, вкриті карбуванням, завершуються великим «часником» у вигляді гранатового плоду.

Поблизу устя закріплене нерухоме кріплення для паска.

Орнаментика та епіграфіка.

Кинджал виконаний у простій манері, без декору, більш характерній для перського мистецтва. Натомість піхви багато орнаментовані. Зйомне устя представляє собою циліндричний ковпачок, опоясаний плетеним фризом. Нижній край ковпачка виконаний у вигляді чергування зубців та карбованих арок з пальметами, а у верхній частині гравійовані рослинні мотиви й дата – 1072 р. хіджри (1661–1662 р. н.е.). Середня частина прикрашена рельєфними повздовжніми ребрами, а нижня частина – симетричною флористичною композицією та великими квітами соняшника на розробленому канфарінням полі [659, с. 185].

* * *

Кинджал відноситься до групи ханджарів невеликого розміру, виконаній у типовій османській манері, поширеній від др. пол. XVII ст. Такі яскраві стильові

особливості, як «часник» та суцільна срібна оковка з характерною орнаментикою і мала стати важливою підставою для ідентифікації зразка як «турецького» у процесі укладання описів майна XVII–XVIII ст.

Чудовий приклад «ножа турецького булатного» зберігається в колекції МПК ОФ.

Ніж (бічак), Османська імперія, XVIII ст. (дивись: додаток Г. 1)

Морфологія.

Клинок булатний прямий, однолезовий, з вузьким подвійним долом вздовж обуху. Клинок сполучається з руків'ям через залізний больстер. Руків'я пряме, грановане, разом з верхів'ям вирізане з нефриту темно-зеленого кольору.

Піхви залізні, повністю вкриті золотою насічкою, завершуються маленьким «часником» у вигляді голови чудовиська. Поблизу устя закріплене нерухоме кріплення для паска [659, с. 223].

Орнаментика.

Основа клинка та больстер вкриті золотою насічкою з пальметами у картуші. Піхви вкриті суцільною золотою насічкою з рослинно-геометричним орнаментом. Тло розроблено різновидом європейської «решітки». У двох великих картушах в області устя та наконечника розміщена флористична композиція з традиційним османським мотивоми *румі*.

Слід відзначити, що серед укладачі описів коштовної зброї козацької старшини не виділяють ножів та кинджалів європейської роботи (на відміну від довгоклинкової зброї). Не представлені вони й в іконографічному матеріалі.

Зустрічаються однак неідентифіковані зразки, які цілком могли бути місцевої чи європейської роботи.

Так у Самойловичів в описі фігурують «3 пары ножей в т.ч. у одних черенья костяные, на черењах по 4 личины у других по черенам оправлены серебром в дву местах витые у третьих черена оправлены серебром, на середи черенья финифь черная, по ней серебро местами» [173, с. 1141–1142].

На предметах ісламського походження не було прийнято зображувати людей, тим більше «поличчя». Світська традиція починає у повній мірі проявлятися на східній зброї, насамперед, на руків'ях перських ханджарів, лише від епохи Каджарів, з останньої чверті XVIII ст.

Беручи до уваги цей факт, та враховуючи традиції європейської орнаментики, обґрунтовано припускаємо, що йдеться все ж про європейські ножі.

Прості бойові кинджали та ножі, як і їх використання на теренах Речі Посполитої загалом та України зокрема, недостатньо відображене у відомих нам писемних джерелах та іконографії. Так на монументальному полотні «Битва під Оршею» можна бачити рідкісний приклад використання європейської даги, щоправда у руках страдіота чи раца.

Щодо ножів козацтва, ситуація з джерелами ще гірша. Невеликий промінь світла на проблему проливають археологічні знахідки на полі Берестецької битви (1651), які зберігаються в НІМЗПББ.

Група ножів, XVII ст., НІМЗПББ.

У музеї представлено 22 ножі, які походять з місць розташування козацького табору та боїв з польським військом (дивись: додаток Г. 13).

Класифікація ножів за профілем клинків та призначенням представлені у додатках Б. 5, Б. 6, В. 5.

З аналізу морфології 22-х ножів Берестецької колекції випливає, що тільки 5 ножів є спеціалізованими, інші 17 мають універсальне призначення. Серед останніх беззаперечну перевагу має профіль клинка *Clip-point*, який дещо відрізняється від сучасного, суміщаючи риси трьох типів: *Clip-point, Drop-Point та Bowie* (дивись: додаток Г. 13, № 2–5, 7, 10, 13–15, 17, 19, 20). Так, радикальне зниження лінії обуха до леза відбувалось не зовсім по прямій лінії, а по дещо округлій (№ 3, 5), чи S-подібній, як у *Bowie* (№ 2, 7, 10, 19, 20), трохи піднімаючи кінчик клинка. Такі ножі мали добре різати й чудово колоти, утім вістря при

такому профілі мають меншу міцність і ножі менш придатні як бойові (знижена надійність колольних ударів у бою).

Профіль *Drop-Point* має значно міцніше вістря, він добре ріже і ще краще колить. Утім у досліджуваних моделях XVII ст. (№ 13, 17) є свої особливості: лінія леза увігнута на більшій частині клинка, наслідуючи профіль *konica*, поблизу бойового кінця рекурсивно вигинається до вістря, творячи S-подібну форму. У результаті маємо досить вузький увігнутий клинок з покращени різом.

З аналізу можна бачити, що видатна універсальність найбільш давнього «нормандського» профілю *Normal* (№ 1, 6, 8, 9, 16) зберегла йому певну популярність і у XVII ст. Утім і тут бачимо спеціальну адаптацію до колольного удару: клинки звужені, з дуже плавним підйомом лінії леза до вістря. Попри універсалізм, зазначений тип ножа значно краще пристосований для бойових потреб, аніж клинки, розглянуті раніше.

Утім найкращі колольні здібності демонстрував спеціальний бойовий ніж зі строєм клинка *Spear-Point*, що нагадував форму робочої частини списа (№18). Тільки у клинка із зазначеним профілем ріжуча кромка розташована з одного боку; з іншого боку обух зазвичай має фальш-лезо, або заточку до 1/3 довжини леза. Ножі з клинками такого типу найкраще пристосовані для уколу, оскільки вістря у них знаходиться на векторі докладання зусилля, а от ріжуть вони значно гірше. Це практично виключає їх з господарського обігу.

Нарешті маємо чотири ножі, призначені виключно для різу (№11, 12, 21, 22). Серед них є зразок з рекурсивним профілем леза, що збільшує довжину леза і покращує різ, але робить сам клинок більш субтильним (21).

Зауважимо, що більш популярним було накладне руків'я, насадне мають лише 7 ножів. У всіх інших щічки руків'я монтуються на нютах до плоского черена. Всі ножі мають руків'я у формі усіченого конуса, з вершиною при основі клинка, відділеного больстером, який поліпшував хват (крім № 4). Нахил руків'я в бік леза забезпечується вивіреною формою плоского черена, або кутом його нахилу. Така форма і розташування посилюють різання й укол, та ще більше погіршують

рубку, що дозволяє зайвий раз уточнити функціональне призначення козацьких ножів.

Результати дослідження ножів зведені нами в таблицю (дивись: додаток В. 7).

* * *

Матеріали берестецьких знахідок дають можливість з великою обережністю припустити, що попри використання у козацькому середовищі ножів спеціалізованих, значна перевага віддавалась універсальним за функціональністю ножам. Аналіз профілів свідчить про домінування зразків з посиленими різальними можливостями. Після них йдуть колольно-різальні знаряддя (профіль *Normal*).

Нарешті слід відзначити незначну кількість спеціалізованих господарських ножів придатних тільки для різу та один колольний – бойовий.

Отже ніж у середині XVII ст. розглядався козаками, насамперед, як допоміжна зброя та інструмент з розширеними господарськими функціями. Більшість поточних завдань для ножів потребували вістря з посиленими проникаючими можливостями, хоча у бою, ножем найбільш популярного профілю *Clip-point,* надійніше було використовувати різання замість уколу, аби не обламати бойовий кінець.

Різальна функція займала визначне місце у функціональності козацьких ножів. Найгірше ножі рубали: ані стрій більшості клинків, ані їх конструкція не передбачали ефективної рубки. Очевидно для рубки використовували сокири, кинджали та довгоклинкову зброю.

Зауважимо, що для підтвердження попередніх результатів нашого дослідження слід залучити значно більше археологічного матеріалу з місць козацьких битв. На сьогоднішній день у державних та приватних колекціях зброї зосереджено значний за обсягом матеріал, позбавлений археологічного контексту, що стосовно ножів майже повністю унеможливлює його коректне датування.

Зауважимо, що у XVII ст. великі бойові ножі, які царювали у XIV-XVI ст. поступово вийшли з ужитку. Очевидно, зниження обсягів їх виробництва визначила відсутність військового запиту на цей вид зброї. Не допомогла навіть шалена популярність кордів серед цивільних. Функцію кордів перебрали на себе тесаки, напівшаблі та кинджали, які коштували значно дорожче від кордів[*]. Судячи з надзвичайної рідкості таких знахідок серед козацького матеріалу, прості козаки воліли обмежуватись звичайними ножами. Частина дослідженого нами матеріалу (ножів) цілком придатна для повноцінних бойових дій, хоча жоден з цих зразків, окрім єдиного спеціалізованого, не призначений для боротьби із захищеним обладунком супротивником.

Короткоклинкову зброю зовсім іншого технологічного рівня бачимо у заможної козацької старшини. Криві широкі кинджали з високовартісними імпортними булатними клинками були спеціально створені для бойових потреб і за необхідності дозволяли пробити обладунок. Замовлені за кордоном, чи змонтовані на місці з імпортованих частин, турецькі *бічаки* універсального призначення з булатними чи пакетними клинками були в рази надійніші за прості козацькі ножі і могли чудово впоратися із завданням збройного протистояння.

4.1.2. Мечі

XVI ст. є завершальним етапом розвитку меча у Європі. Протягом одного століття меч змінився більше, аніж за все попереднє Середньовіччя. Врешті він трансформувався у цілу групу модерної довгоклинкової зброї (дивись: розділ 2.1.2). Тим не менш, у XVI ст. меч продовжував залишатися професійною зброєю та статусною ознакою заможного шляхетного європейського воїна, військового фахівця найвищого ґатунку. І саме меч складав важливу частину відпрацьованої мілітарної технології рицаря, як це можна бачити на батальному полотні «Битва під Оршею» (дивись: додаток Д. 8).

[*] У Західній Європі була поширена національна та професійна військова зброя, яка виконувала функцію «коротких мечів» – *кацбальгер* (у ландскнехтів), швейцарський *хаусвер*, й *гельський меч*.

У Речі Посполитій, як потужній Центрально-Східній Європейській державі, добре інтегрованій у Західний світ, європейські «рицарські традиції» високо цінувались, а важка гусарська кіннота «рицарського зразка» зберігалась значно довше за саму Західну Європу. І хоча вже наприкінці XVI ст. меч тут почав стрімко виходити з ужитку (набагато швидше ніж у самій Європі), у «питаннях шляхетності», тяглості традицій та церемоній, він продовжував виконувати свою символічну роль*.

Ми вже відзначали феномен «рицарського самоусвідомлення» козацької старшини, яка, звісно не могла ігнорувати один з найпотужніших сакральних атрибутів приналежності до «рицарського» стану. Відлуння такого ставлення добре відображено у знаменитій історії з урочистою передачею рицарського меча гетьману Сагайдачному польським королевичем Владиславом Вазою.

З пізніших описів майна козацької старшини випливає, що символічне значення меча не було забуте в Україні ще навіть наприкінці XVII ст., а у низці випадків можемо говорити про збереження за мечем певних церемонійних функцій, пов'язаних, щоправда, більше з темою державного управління, аніж козаччини.

До яких типів могли відноситись такі мечі?

У XVI ст. у Речі Посполитій, як і в усій Європі поширювались мечі старих і нових конструкцій. Чимало старих клинків перемонтували в нову, сучаснішу оправу.

Рідкісний меч XV–XVI ст., орнаментований символікою та епіграфікою, зберігається у ЛІМ інв. № З-3477 (дивись: додаток Г. 14). Клинок відноситься до типу XX за Окшоттом і більше характерний для XV ст., верхів'я типу гарда Т3 за Е. Окшоттом, яке є типовим для групи пробкоподібних верхів'їв, що функціонували від другої половини XIV до кінця XVI ст. [540, p. 135].

За морфологічним типом зразок є прикладом півтораручних мечів *«бастардів»*. Термін *«бастард»* вживався у XV–XVI ст. стосовно мечів великих розмірів з

* Згадаємо хоча б знаменитий «Szczerbiec», – коронаційний меч польських королів, який використовувався за прямим призначенням ще у XVIII ст., або урочисту охорону Жигимунда III Августа на «Шведському Сувої» [110].

широкими дволезовими клинками та довгими руків'ями, які за необхідності можна було утримувати обома руками. За довжиною вони займали проміжне місце між одноручними мечами та справжніми дворучниками [708, p. 80]. На думку Е. Окшотта, *бастарди* сформувалися у процесі розвитку мечів більш ранніх типів, які започаткували у Європі традицію «великих мечів», або «мечів для війни» (*«Espées de Guerre», «Grete Swerdes»*): типів XIIa та XIIIa наприкінці XIII – початку XIV ст., а також типів XV і XVIII у період XV ст. [644, с. 94; 349, с. 52–53]. Мечі типу XVIII до яких належить й аналізований, були найбільш поширені у Європі протягом 1410–1510 рр.

Вважаємо, що меч перейшов у власність від шляхтича гербу «Погоня» до львівської магдебурії, що засвідчує рідкісне поєднання власницької та міської символіки [402, s. 65–68; 417, s. 143–152].

Зауважимо, що за морфологією меч має відповідники подібні до дослідженого зразка за розмірами клинка, руків'я й гарди. Зокрема у Німецькому історичному музеї зберігається меч (інв. № W2265), який, згідно з атрибуцією власницької символіки на клинку, виготовлений у Вільно 1572 р. і належав литовському князю Миколаю Радзівілу (р. ж. 1512–1584), що підтверджується даними гербівників [699, s. 57–59; 701, s. 302] та розшифровкою клинкової епіграфіки («MRWW» – Миколай Радзивілл воєвода Віленський) [697, s. 198–199]. Довжина клинка відповідає львівському, утім відрізняється за морфологією, належачи до більш актуального як на XVI ст. типу XX (дивись: додаток Г. 15).

До новіших конструкцій належить т.зв. *меч вершника* (нім. *Reitschwert*, англ. *Riding Sword*), середини XVI – пер. трет. XVII ст. (ЛІМ, інв. № З-3481, дивись: додаток Г. 16), який також має таушований власницький знак поширений на Українських теренах, як складова гербів волинської та галицької, а також польської шляхти. Зазначена гербова фігура присутня як центральна у відомих гербах Ратульт (Ratułd), Новина (Nowina), Шеліга (Szeliga), Мурделіо (Murdelio) [695, tabl. LVI, LXIX, LXXVII, LIV; 328, с. 157]. *Меч вершника* пов'язаний з озброєнням нових відділів кінноти, які знаменували зародження майбутньої

регулярної кавалерії, *кірасир та рейтар.* Саме *рейтарів*, як найбільш дисциплінованих у Європі, зразкову німецьку «вогнисту кінноту» незмінно винаймали до кварцяного війська Речі Посполитої [338, с. 191, 200; 374, с. 71].

Відзначимо, що у конструкції розглянутих мечів, поряд з дотриманням європейських зброярських традицій кінця XIV початку XV ст., уповні збережено бойову функціональність.

Розглянуті зразки свідчать, що шляхта різного рівня у ВКЛ та Речі Посполитій XVI- поч. XVII ст. визнавала мечі як повноцінні шляхетні бойові інструменти. Використовували їх і для офіційних церемоній, адже традиція урочистостей з виносними мечами продовжувала зберігатись як у Європі так і Османській імперії [141; 644, с. 109].

Меч, Західна Європа (Італія), клинок від XV ст., оправа XVI ст. (дивись: додаток Г. 67.).

Мечів з підтвердженою документальною історією в Україні, налічують одиниці. Однією з рідкісних пам'яток, які свідчать про безпосереднє долучення козацьких провідників до європейської рицарської традиції, причому за безпосередньої участі монаршої особи, є «золотий» меч легендарного козацького провідника Петра Конашевича Сагайдачного (пом. 1622), начебто отриманий ним від польського королевича Владислава після переможної битви під Хотином – нагорода продемонструвала визнання європейським монархом величезних заслуг гетьмана перед Річчю Посполитою.

Нині ця зброя по праву займає почесне місце в експозиції Вавельського замку поряд з уславленими польськими коронаційними мечами. До музею меч надійшов із зібрання Тарновських у замку м. Суха Бескидзька.

Зображення меча як особистої зброї королевича Владислава Жигмунта Вази та гетьмана Петра Сагайдачного кілька разів досліджували у польських зброєзнавчих виданнях [707, Poz. 195; 597, s. 104–105; 595, F. 141; 543, s. 105],

зокрема А. Надольський відзначив незвичну форму руків'я цього меча [536, s. 121–122; ryc. 99–100].

Більш детально зразок описав З. Жигульський [597, s. 104–105]. Зауваживши пізньоренесансний стиль виконання зброї, дослідник відзначив її походження, стисло охарактеризував декоративне оздоблення та навів напис на клинку.

Публікували зображення меча також у дослідженнях, присвячених історії центральноєвропейської зброї. Так, Я. Лебединський відзначив церемоніальне призначення цього зразка [517, p. 52]. Однак, найгрунтовнішу атрибуцію досі можемо віднайти в облікових записах й публікацях Вавельської королівської зброярні (дивись: додаток Е. 1).

В Україні меч досліджували Т. Чухліб [450, с. 104–108; 272, с. 39–41], П. Сас й Г. Кіркене [369, с. 168] та Д. Тоїчкін [427, с. 38–46].

2007 р. зображення меч також опублікуваний у фундаментальному каталозі козацьких старожитностей «Україна – козацька держава» [674, с. 130].

Морфологія.

Довгий, майже метровий дволезовий клинок виконаний у стилі давніх середньовічних мечів рубального призначення. Такі клинки з широкою штабою, майже паралельними лезами й округлим бойовим кінцем призначалися для завдання вершником потужних рубальних ударів по добре захищеному супротивникові, – адже від кінця XIII ст. значно вдосконалюється захисний обладунок [349, с. 62].

Неглибокий центральний дол аналізованого клинка закінчується ще до середини штаби. Обабіч дола від п'яти прорізано численні короткі долики й борозенки, які закінчуються хрестиками та серпиками славнозвісного клейма – «гурди».

Основа клинка позбавлена звичайного для різновидів типу XIII розширення. Нерівні лінії рікасо створюють враження, що цю ділянку звузили пізніше, аби надати їй модерних рис XVI ст.

Ефес напівзакритого типу з дужками та щитовидною гардою. Хоча Е. Окшотт відзначає, що сама по собі форма гарди не дає достатніх підстав для датування, однак для пізніх мечів хронологічний орієнтир усе ж таки існує: найбільша кількість художніх зображень розвинутих гард з дужками й кільцями з'являється від середини XV ст. Низка свідчень дозволяє пов'язати походження розвинутої гарди з Піренейським півостровом, звідки вона поширилася по всій Європі [349, с. 151].

Очевидно, ефес досліджуваного меча все ж виготовлений у XVI ст. Про це свідчать характерні закінчення кільйонів та орнаментика. Великий захисний щиток становить, мабуть, найбільш виразну «ренесансну» прикмету мечів та ранніх шпаг XVI ст.*, хоча він відомий у Європі принаймні століттям раніше.

Руків'я меча обплетено товстим срібним дротом.

Найбільш незвично виглядає верхів'я. Недарма А. Надольський зауважив його «фантазійну форму». Проаналізувавши цю конструкцію, ми виявили, що в ній суміщено два різновиди, що побутували в європейському зброярстві різних хронологічних періодів. Очевидно, складність верхів'я пов'язана з бажанням перетворити півтораручне на коротке одноручне руків'я і, не вкорочуючи хвостовика, додати максимальну кількість декоративних елементів. Закріплена на руків'ї грибоподібна голівка – з плоским денцем й основою – виконана як монолітний елемент, який наслідує стародавній тип B1 за Окшоттом (розвиток типу X за Петерсеном), особливо популярний наприкінці X – напочатку XI ст. [304, с. 33; 349, с. 118–120]. Утім, «основним», очевидно, слід вважати грушоподібне верхів'я, яке виглядає різновидом типу T5. Е. Окшотт відзначає, що форми цього типу є найпізнішими серед грушоподібних – частіше за все їх можна зустріти на мечах, датованих від 1500 р. [349, с. 135].

Зважаючи на коротке руків'я, меч, очевидно, слід класифікувати, як тип XIIIb, хоча довгий хвостовик (на якому разом з руків'ям водночас вмістилися два верхів'я) дає підстави припускати, що в минулому меч міг відноситись до типу

* Іншою такою важливою прикметою є ранні гарди-«кошики».

XIIIa з довгим півтораручним руків'ям. Про те, що зброя могла бути повноцінним «великим» мечем, свідчить вигляд бойової частини клинка, принаймні його останніх двох третин: складається враження, що штабу перековували, відтак, її довжина наразі менша, аніж була колись. Про це може свідчити й маркування бойового кінця клинка трьома заглибинами, що разом зі «серпиками» гурди, які також присутні на штабі, поширилися на італійських клинках наприкінці XV ст.[486, p. 360; 694, p. 114], а у Речі Посполитій – від другої половини XVI ст. [301, с. 71].

Е. Окшотт відзначає, що «великі» рубальні різновиди типу XIIIa й XIIIb повністю не вийшли з ужитку навіть у першій третині XV ст., незважаючи на поширення від середини XIV ст. повного пластинчастого обладунку. Нагадаємо, що дата на клинку не обов'язково позначала рік його виробництва – мечі у період Пізнього середньовіччя використовувались так само як і в попередні епохи вікінгів й Великого переселення народів, кількома поколіннями власників [301, с. 66]. Відтак, на наш погляд, клинок виготовлений у період від другої половини XIII до початку XV ст. включно.

Клинок заново оправлений вже у XVI ст. Нагадаємо, що різновиди мечів типу XIII наприкінці XV ст. отримали «друге життя». Чимало відомих нині зразків, змонтовані з ефесами 1475-1525 рр., мають клинки, вироблені як у XV, так і протягом XIII-XIV ст. [301, с. 67].

Символіка та орнаментика.

Клинок меча вирізняється своєрідною символічною системою. Так, центральний дол закінчується хрестом, долики – традиційною італійською гурдою (серпиками з крапками або заглибинами). Характерно розташовані заглибини (у вершинах умовного трикутника) бачимо навіть на округлому бойовому кінці клинка.

Найбільш пишно орнаментовано оправу меча. Насамперед, йдеться про захисний щиток гарди. На ньому золотою та срібною насічкою майстерно

відтворено сцену з біблійної притчі про суд царя Соломона. Образи персонажів наповнені характерним для ренесансних композицій алегоричним змістом.

Грибоподібна частина верхів'я з презентаційного зовнішнього боку прикрашена виконаним золотою й срібною насічкою погруддям воїна у шоломі, зазвичай у такому стилі зображали античного бога війни Марса.

Основна грушоподібна частина складного верхів'я оздоблена рослинно-геометричним орнаментом, виконаним у техніці срібної насічки. Рослини представлені S-подібною гілкою з трилисниками, маленькими листочками та великими розквітлими бутонами троянд. Квіти виконані у натуралістичній манері. Тло заповнене округлими цятками та крученими листочками на кшталт арабескових мотивів, що надає орнаменту «килимового» вигляду. Композиція обмежена пунктирними бордюрами.

Подібним рослинним орнаментом, устеленим густим «килимом» маленьких листочків й завитків, виконаних золотою насічкою, оздоблено хрестовину.

В цілому оздоблення оправи демонструє виразні риси художніх стилів пізнього італійського Ренесансу. Відчуваються тут і впливи східної орнаментики, характерні для тогочасного мистецтва країн Південної Європи, яскраво виражені, зокрема, в оздобленні зброї XVI ст. [513, p. 260–261].

Епіграфіка.

Про факт королівського дарунка меча свідчить латинський напис скорописом на зовнішньому боці клинка:

VLADISLAVS + Konasevicio Koszovio
ad Chocimum contra Osmanum
(ВЛАДИСЛАВ + Конашевичу Кошовому
під Хотином проти Османів)[*].

[*] Переклад дарчого напису подано за виданням: [450, с. 105].

Саме дарчий напис викликає найбільше сумнівів – за манерою написання, стилем й, більше того, самим змістом фраза надзвичайно далека від традиційних, які наносили на європейські мечі від епохи Середньовіччя. Привертає увагу вже саме титулування П. Сагайдачного «кошовим». У праці П. Саса та Г. Кіркене відзначено, що гетьмани XVI ст. сприймали кошових отаманів Запорозької Січі як підлеглих собі осіб, котрі, порівняно з ними, стоять на нижчому владному щаблі. Тож звернення до запорозького гетьмана як до кошового («не як до голови, а як до кошових») мали розцінювати як образу та приниження гетьманської гідності, що навряд чи могло мати місце у даному випадку [369, с. 168].

Натомість перша частина тексту виконана як класична середньовічна клинкова епіграфіка – літери імені «ВЛАДИСЛАВ» заголовні, розміщені уздовж дола, їхня висота приблизно дорівнює ширині дола, наявний і розділювальний хрест*. Досліджуваний напис відрізняється від традиційних, на честь коронованих осіб, відсутністю титулу. Зауважимо, що цьому є очевидне пояснення – на момент Хотинської битви королевич Владислав ще не обіймав польського престолу.

Утім, «дарчу», напевне, могли нанести й пізніше за монарше ім'я. До такого висновку схиляють результати аналізу ще одного латинського напису, виконаного на внутрішньому боці клинка травленням:

C Iuningens 1426 + Uirtyto hujus
Ensis nostra Terra Culmensis.
(… 1426 + Мужністю [від мужності]
цього Меча наша Земля Кульменська)**.

* А. М. Кирпичников зауважує, що такі хрести на штабі спершу могли мати магічне призначення [304, с. 40].

** Лінгвістичний аналіз тексту на мечі та переклад виконав О. Олейниченко. Слідом за польськими колегами дослідник зауважує, що «UIRTYTO» очевидно є неправильно відмінюваним «VIRTUTE» (мужністю). Щодо взаємозаміни літер «U» і «V», то її нерідко можна зустріти в пізньосередньовічних латинських текстах центральноєвропейського походження, зокрема підписах польських монархів. Подібну мішанину зустрічаємо також у написі на зовнішньому боці клинка – ім'я «VLADISLAUS» написане як «VLADISLAVS».

Очевидно тут йдеться про польське місто Хелмно (Chełmno) – у минулому прусський Кульм (латин. – Culmen, нім. – Colmen, Culm). Протягом 1228–1230 рр. цей населений пункт був переданий Тевтонському ордену Конрадом I Мазовецьким в обмін на допомогу рицарів у боротьбі проти пруссів. У підлеглість польської корони місто перейшло вже після остаточної поразки тевтонів у 1466 р.

Згадана на мечі дата (1426 р.) пов'язана з неспокійним історичним періодом від поразок тевтонських рицарів від поляків і литовців протягом 1410–1422 рр. до початку Тринадцятирічної війни (1454–1466 рр.), що поклала край могутності Ордену. У цей період шляхта Хелмнської (Кульмської) землі активізує розпочату ще 1397 р. боротьбу проти тевтонів, кульмінацією якої стає заснування Хелмном (Кульмом) 1440 р. разом з 19-ма іншими містами так званої Прусської конфедерації.

Відтак цілком можливо, що меч опинився у королівській зброярні як символ пропольських настроїв та запорука лояльності хелмнської шляхти до тодішнього польського монарха Владислава II Ягайла (р. п. 1386–1434 рр.), засновника династії Ягеллонів.

* * *

Історія з королівським дарунком П. Сагайдачному належить до тих рідкісних випадків, коли введення до наукового обігу досі невідомої історичної події залежить від визнання автентичності речового джерела – у нашому випадку меча та його клинкової епіграфіки. Адже, як було справедливо відзначено, інших джерел, які б підтверджували факт дарування Сагайдачному меча, досі не виявлено [213].

Зауважимо, що техніка виконання дарчого напису підтверджує його датування XVI-м ст. Сумніви можуть викликати насамперед стилістичні нюанси змісту, а також відношення до «дарчої» частини тексту імені «Владислав».

У свою чергу, можемо підтвердити датування клинка від першої чверті XIV, а оправи – XVI ст. Про це свідчить ціла низка особливостей, що видають ренесансне походження виробу. Не викликає сумнівів, що у процесі виготовлення нової оправи, штаба також не уникла втручання ковальського молоту.

Нагадаємо також, що мечі, виконані в аналогічному стилі, набули чималої популярності серед представників найшляхетніших родин Європи XVI ст., насамперед в Італії [413, с. 140, рис. 31].

Згідно із зауваженням знаного дослідника козацької доби Т. Чухліба: «вручення Сагайдачному меча майбутнім королем Польщі згідно з тогочасними звичаями означало не що інше, як визнання високого суспільно-правового становища козацького гетьмана та очолюваного ним Війська Запорозького. Віднині за останнім визнавалися права рицарського люду українських воєводств Речі Посполитої. Вручена зброя як засадничий рицарський символ на довгі роки стала своєрідною охоронною грамотою для українського козацтва…» [450, с. 41].

Шляхетським мечам, так само, як і їх європейським «родичам», традиційно притаманне скромне оздоблення, відсутність східної пишності*. Відгук цього ще середньовічного європейського тренду простежується в описі меча Самойловичів, у якого декор обмежується срібними піхвами та «місцями» позолотою гарди з черню [173, с. 1083].

Типова османська розкіш оздоблення у повній мірі заволодіває місцевими смаками ближче до першої третини XVII ст., хоча чимало багатої східної зброї з’являлось у країнах Центрально-Східної Європи й раніше – ще з першої хвилі культурної османізації польських земель (до сер. XVI ст.) [726, p. 3].

Найкраще її можна простежити на прикладі палашів – зброї, яку активно виготовляли й використовували османи і яка цілком органічно вписалась у

* У цьому відношенні навіть коронаційний «Щербець» помітно поступається значно нижчим за статусом османським та пізнішим східноєвропейським зразкам клинкової зброї.

Східноєвропейський мілітарний контекст, як своєрідний розвиток концепту *корда*.

4.1.3. Палаші

Ми вже відзначали особливості розвитку османського палаша та факт органічності цієї зброї для Європи. Спершу доповнивши різноманіття кордів у XVI ст., палаш певний час заповнював лакуну недорогої зброї з довгим прямим клинком після їх (кордів) зникнення.

Поглянемо тепер на палаш ординарного кінного найманого воїна ВКЛ та РП.

Палаш, Річ-Посполита (Україна?), кін.XVI-поч. XVII ст. (дивись: додаток Г. 17).

Морфологія.

Широкий прямий однолезовий клинок з полуторним загостренням, лінії обуха та леза майже паралельні, звужуючись поблизу округлого дволезового бойового кінця. Вістря – на середній лінії клинка. По центру клинка проходив широкий неглубокий дол. У перетині клинок має лінзоподібну форму, вздовж обуха – фальшлезо яке переходить у лезо поблизу бойового кінця. Плечики клинка різної довжини 90 мм (верхнє) та 110 мм (нижнє) у чому зброя наслідує корди.

Черен має отвір із залишками нюти для кріплення руків'я.

Ефес напівзакритого типу. Гарда сталева насадна, L-подібної форми: продовження переднього кільйону загинається догори під прямим кутом, завершуючись вище верхів'я опозитним вигином, увінчаним кулькою. Другий кільйон загинається донизу і за 15 мм опозитно вигинається, також завершуючись кулькою. Перехрестя довге, на верхньому шипі розташований монтажний отвір.

Форма черена забезпечує невеликий нахил руків'я в бік клинка, що посилювало колольний удар. Тим не менш, основне призначення зброї – потужний рубальний удар, який забезпечувався солідною вагою, товщиною клинка та формою його перетину.

Матеріалознавчий коментар.

Вимірювання твердості клинка свідчать про те, що палаш відкований зі сталі і пройшов процедуру диференційної термообробки: при п’яті та на черені загартування майже відсутнє, на лезі підвищується, досягаючи максимальних значень на бойовому кінці.

* * *

З огляду на вагові характеристики, зброя значно програє у потужності рубального удару шаблям з великими єлманями. Саме підвищена потреба в ефективній рубці й різі стали головною причиною відмови від палашів й мечів і масового впровадження шабель на теренах Речі Посполитої у XVII ст. Так, на Шведському сувої можем бачити тотальне засилля шабель від шляхти до простих вояків та місцевої міліції (дивись: додаток Д. 6. А). Тим не менш палаші не лише збереглися, а навіть розвивалися, завдяки впливам мілітарних технологій та найманцям сусідніх країн Європи та Московії. Серед майна ж козацької старшини палаші фіксуються постійно.

Так в описах початку та кінця XVII ст. ми зустрічаємо чимало палашів, оздоблених коштовним камінням, золотом та сріблом в османському стилі. Розглянутий у наступному розділі «палаш Богдана Хмельницького», декорований золотою насічкою, виконаний більше у європейських традиціях і не може дати повного уявлення про багатющий декор османських та виконаних в орієнтальному стилі східнєвропейських палашів кінця XVI–XVII ст. Натомість їх добре ілюструють зразки угорського та трансільванського виробництва, які зберігаються в Арсеналі Національного музею Угорщини у Будапешті (дивись: додаток Г. 18; Е. 6).

У XVIII ст. палаші повернулись до козацького арсеналу через інтеграцію козацьких полків до складу Російської армії. Тим не менш, це не вплинуло на популярність традиційних шабель.

Палаш лейб-кампанійський («палаш Кирила Розумовського»), Російська імперія, 1740–1760-ті рр. (дивись: додаток Г. 78).

У Батурині у відреставрованому і перетвореному на музей родовому палаці останнього гетьмана Лівобережної України Кирила Розумовського (1750-1764 р.) зберігається палаш, який експонується як сімейна реліквія родини Розумовських. Родинний раритет урочисто передав музею прямий нащадок Кирила Розумовського – його правнук у шостому поколінні граф Григір Розумовський, який нині мешкає в Австрії [215, с. 8].

На новий експонат у фондах музею було заведено інвентарну картку (форма № 1 Міністерства культури і туризму України) та складено опис (дивись: додаток Е. 2) [633].

Нині цей зразок клинкової зброї займає почесне місце в експозиції палацу Кирила Розумовського.

Морфологія.

Клинок сталевий, прямий, значної довжини, з двома глибокими паралельними долами вздовж обуха. Форма дволезового, з округлим завершенням, бойового кінця характерна для першої половини XVIII ст. Спинка клинка плавно звужується від п’яти, за 200 мм до вістря переходячи у фальшлезо. Верхній та нижній доли закінчуються відповідно за 160 мм та 95 мм від вістря.

Ефес закритого типу. Дугоподібна щитова гарда з кошиком виготовлена з латуні та прикрашена рельєфним орнаментом. Щиток та ажурний кошик – з вензелем імператриці – захищають зап’ясток спереду та ззовні. Із внутрішнього боку палаша щиток переходить у дужку, від центру якої до хрестовини розміщено кільце для великого пальця руки. Кошик фіксується на верхів’ї гвинтом. Основна (передня) захисна дужка з’єднана з верхів’ям за допомогою лютування. Лите верхів’я має вигляд орлиної голови з ґудзиком у формі перевернутого зрізаного конуса. Руків’я дерев’яне, закріплене у всадний спосіб, обтягнуте чорною шкірою (*хозом*), було обплетене крученим мідним дротом.

Піхви дерев'яні, обтягнуті коричневим сап'яном, із внутрішньої сторони скріпленим поздовжнім швом. Оправа представлена латунним устям з рухомим кільцем та наконечником.

Зауважимо, що на російських прямих клинках середини XVIII ст. доли були різноманітні. Часом зустрічався один невеликий центральний дол або їх не було зовсім. Подвійні ж, як у дослідженому зразку, трапляються вкрай рідко. Інші морфологічні особливості – форма клинка, ефеса та піхов – цілком відповідають прийнятим на російських палашах того періоду.

Розглянутий зразок, як і більшість російських армійських палашів XVIII ст., є прикладом спеціалізованої армійської клинкової зброї. За конструктивним задумом значна вага мала сприяти поліпшенню рубки, хоча фактично лише погіршувала фехтувальні можливості, які остаточно зводилися нанівець незграбною гардою. Захисний кошик обмежував рухи зап'ястка, жорстко пов'язуючи його з передпліччям. Відтак зброя добре підходила для силової кавалерійської рубки від плеча, для якої, власне, і призначена.

Утім, масивна гарда зумовлює розміщення центру ваги поблизу руків'я, а центру удару – на початку другої третини клинка, що негативно впливало також і на рубальні властивості цієї зброї.

Поперечний переріз клинка лінзоподібний, доли не тільки полегшують клинок, але й знижують опір матеріалу. Проникаючі якості погіршуються ближче до основи клинка.

Матеріалознавчий коментар.

Розподіл мікротвердості штаби мав би демонструвати специфіку використання палаша як різновиду клинкової зброї. Так, бойовий кінець має підвищені показники, що місцями сягають 53 HRC. Висока твердість вістря вимагалася при застосуванні кіннотниками колольного удару. Загострений бойовий кінець зазвичай можна бачити не тільки на вузьких гранованих, а й на широких клинках армійських палашів, призначених для рубки. Здебільшого це характерно для російської зброї другої половини XVIII ст. [324, с. 51–93]. Утім, палаші елітної кавалергардії зберігали

давню форму у 60-х, навіть у 90‑х рр. XVIII ст. [324, с. 66–67, 78–79]. Можливо причиною цього було їх костюмне призначення: на практиці палашем з округлим бойовим кінцем навряд чи можна було успішно колоти.

Основна частина штаби, зокрема й центр удару, має невисоку твердість, аби запобігти викришуванню та спростити відновлення різальної кромки леза: 35–43 HRC. Очевидно, нижчий показник усе ж пов'язаний зі зневуглецюванням та низькою культурою виробництва штаби (слід зауважити досить великі розбіжності показників твердості на сусідніх ділянках).

Чимала ділянка штаби при п'яті (100 мм) відпущена майже до стану сирцевого заліза – значення твердості коливаються в межах 12-20 HRC, місцями знижуючись іще більше. Очевидно, тільки завдяки чималій товщині обуха штаба з місцевої масової низькоякісної зварної сталі витримувала високі бойові навантаження.

Орнаментика.

Хоча орнаментальне оздоблення ефеса досить скромне, у ньому добре відчутні елементи панівного у середині XVIII ст. стилю рококо, насамперед у формі вензельних завитків та асиметричної мушлі.

Символіка та епіграфіка.

Однією з важливих ознак, які дають змогу встановити походження зброї, є форма вензеля правлячої імператриці, що зображувався на військовій атрибутиці (кокардах, бляхах, ефесах), навіть зброї у різних родів військ та окремих частин [413, с. 201].

Власне самі вензелі на різних військових предметах не завжди були одноманітними, іноді відрізняючись навіть від зображень на полкових прапорах. Утім, у нашому випадку вензель неодноразово повторюється, зокрема на штандарті лейб-кампанії від 1741 р. Зауважимо, що навіть у «материнського» для кампанійців лейб-гвардійського Преображенського полку прапора вензель дещо інший [296, рис. 352].

Традиція зображати вензелі правлячої імператриці на гардах стосувалася як офіцерської, так і солдатської зброї. Щодо палашів, дослідники відзначали її, зокрема, у драгунських полках, де решітка гарди могла набувати «різноманітного вигляду» [296, с. 37].

Отже, форма вензеля на гарді досліджуваного палаша відповідає прийнятому у лейб-гвардійській кампанії 1742–1762 рр.

Залишки ще двох вензелів (обабіч клинка) можемо бачити при основі штаби. На жаль, їх майже цілком знищено, реконструювати первісний вигляд нам не вдалося. Можна тільки припустити, що тут також мали бути вензелі Єлизавети Петрівни, які традиційно розміщувались у зазначених ділянках клинка на зброї нижніх чинів.

Цікавість для дослідників може становити також уривок паперу з фрагментом рукопису, прикріплений до піхов. На ньому можемо розібрати тільки окремі слова: «…Kirill Grigor…» та «… Hetman…». Нині ми не маємо можливості визначити вік та походження напису, хоча мимоволі складається враження, що йому не один десяток років. Цілком можливо, що перед нами історичне свідчення формування живої родинної легенди.

* * *

Отже, перед нами рідкісна історична пам’ятка – урочистий палаш нижніх чинів лейб-кампаніїї Єлизавети Петрівни, виконаний до того ж у неуставній манері: на латунній гарді замість двоголового орла розміщується вензель імператриці, прийнятий у лейб-кампанійській емблематиці. Ефес не золочений.

Уніфікації військового убору за часів Єлизавети Петрівни приділялася чимала увага, однак повної одноманітності, зокрема у справі оснащення вояків клинковою зброєю, досягнуто не було.

Щодо приналежності раритету зауважимо, що Кирило Розумовський та його старший брат Олексій, як усі вищі офіцери, звичайно, мали належну їм за штатом холодну зброю.

Граф Кирило Розумовський від 1748 р. був підполковником лейб-гвардійського Ізмайловського полку. Відповідно до чину йому належало мати шпагу, як усім іншим чинам піхотних лейб-гвардійських полків [296, с. 68–69].

На відомих нині прижиттєвих портретах Кирила Розумовського останній український гетьман незмінно зображений з офіцерською шпагою свого часу –

важливою частиною придворного вбрання та ознакою дворянського стану й офіцерського звання.

Граф Олексій Розумовський також деякий час мав підполковницький чин. У лейб-гвардійському кінному полку, яким він командував від 1748 р., справді прийняли на озброєння палаші, проте тільки для нижніх чинів. Важливішим є те, що у полку використовували вензель іншого типу. На гарді ж прийнято було зображати двоголового орла [296, с. 73, рис. 375].

І все ж набагато цікавішим для нашого дослідження є факт, що у період приходу до влади Єлизавети Петрівни у 1741 р. О. Розумовський отримав чин поручика новоствореної тоді лейб-кампанії [622, с. IX, 553]. Одним із перших заходів імператриці, як відомо, було перетворення гренадерської роти лейб-гвардійського Преображенського полку в елітну лейб-кампанію, яка фактично замінила собою петрівську кавалергардію.

Усі кампанійці, незалежно від звання, були озброєні офіцерськими шпагами. Проте в урочистих заходах імператорського двору, зокрема коронації 1742 р., військовослужбовці одягали кавалергардський убір. Його неодмінною частиною (у рядових та унтер-офіцерів) був палаш із золотим темляком та позолоченим ефесом, на решітці гарди якого було зображено двоголового орла. Офіцери залишались при шпагах із позолоченим ефесом, золотим темляком та канительною китицею [296, с. 76–77].

Загалом такий стан речей був цілком у руслі тогочасної, спільної для всього російського війська, тенденції: палаші належало мати тільки нижчим чинам, офіцери озброювалися шпагами.

Зараз можемо лише гадати про шляхи, якими лейб-кампанійський палаш нижніх чинів опинився в родині Розумовських, і яку роль свого часу він міг відіграти у житті графів – Олексія та Кирила. Безсумнівно тільки те, що ця зброя пов’язана зі знаменними подіями. Беручи до уваги «офіцерський» стиль виконання, не виключено, що палашем користувався молодий Олексій Розумовський на початку

кар’єри або хтось із його лейб-кампанійських товаришів у ході урочистостей, пов’язаних з коронацією Єлизавети Петрівни [422].

Значення раритету як сімейної реліквії підтверджує її вивезення за кордон – очевидно, в очах тодішніх власників він становив певну цінність.

Принагідно зауважимо, що досліджений палаш цінний, насамперед, своїм походженням та історичною легендою, серед тогочасної зброї він не відзначається якимись видатними особливостями.

Масове виробництво шпаг та палашів на російських заводах започатковано ще Петром І – від тих часів до початку ери промислового виробництва та введення у дію Златоустівського зброярського заводу масові армійські клинки не вирізнялися високою якістю.

Палаш є цінним для нашої роботи не тільки тому, що представляє зброю вищої козацької шляхти останнього періоду Гетьманщини. Поява уставної російської зброї в Україні XVIII ст. охопила всі рівні козацтва – від вищої шляхти до простих козаків і завершилась прийняттям на озброєння російських зразків.

4.1.4. Зразки клинкової епіграфіки, символіки та орнаментики козацької зброї

Розглянуті у попередніх підрозділах зразки демонструють складність і комплексність зброї як історичного джерела. Для розширення уявлення про характерні особливості козацької зброї, необхідно доповнити інформацію матеріалами клинкової епіграфіки, та декоративного оздоблення клинкової зброї.

На сьогодні дослідниками виявлені написи на клинках холодної зброї української шляхти, зміст яких дозволяє обгрунтувати гіпотезу щодо окремішності традицій української (козацької) клинкової епіграфіки від загальноприйнятої у Речі Посполитій [413, с. 334]. Проаналізуємо кілька написів, які дозволяють атрибутувати зразки особистої та меморіальної зброї, як козацькі.

Приклад клинкової епіграфіки у вигляді напутливої настанови віднаходимо на клинку в колекції МКМ. Важливо, що на зброї зафіксовано також ім'я власника та присутня низка символів (дивись: додаток Г. 80).

1972 р. на раритет заведено нову облікову документацію (дивись: додаток Е. 2), наразі його дослідження тривають не один десяток років*.

З обох боків клинка знаходяться округлі заглиблення, які представляють виробниче маркування.

З кожного боку штаби перші три заглибини розміщені у вершинах уявного рівностороннього трикутника перед центральними долами, наступні шість – уздовж доли по прямій. «Трикутники» із заглибин зазвичай є неодмінними супутниками серпиків знаменитої «гурди». Такі ж «крапки», або «кільця», нерідко супроводжують відомі європейські тавра – «N» та «H», які польські зброєзнавці схильні вважати клеймами асимільованих у Польщі італійських зброярів або навіть прерогативою виключно місцевих виробників [536, s. 113–114; 301, с. 46].

На внутрішньому боці шаблі, уздовж клинка гравіровано напис (дивись: додаток Г. 80. А). Це дидактична сентенція, написана характерним для XVII ст. силабічним двовіршем із жіночою римою.

Наразі маємо два варіанти прочитання напису, що різняться першими двома словами:

«ЗЛИСЯ – НЕ ЗАЛИЙСЬ [БДИСЯ – НЕ БДИСЬ]: БЕЗ СУДУ СМЕРТЬ НЕ БУДЕТ / СТАВСЯ – НЕХАЙ ЖЕ И БОГ К ТЕБЕ ПРИБУДЕТ»

Перша інтерпретація («Злися – не залийсь…»), запропонована Л. Розсохою. Слово «залитися» ужито в значенні: померти від раптового припливу крові через надмірне почуття, злість. Відтак автор повчання хоче сказати: хоч який би ти не був злий, а карати на смерть без суду не можна; коли ж суд стався, тоді й бог тобі допоможе (карати) [362, с. 80].

* Було проаналізуване походження експоната, виявлено та інтерпретовано два з трьох написів на клинку. Див.: [364, с. 33–36; 363, с. 92].

У каталозі «Україна – козацька держава» припущення підкориговане: «хоч який би ти був злий, а карати на смерть без суду не будуть; коли ж суд відбувся, тоді до тебе і Бог прийде» [674, с. 476].

Другий варіант («Бдися – не бдись…») запропонований Є. Славутичем у ході нашого дослідження. На нашу думку, таке трактування виглядає більш органічно.

Зрештою, обидві наведені інтерпретації мають право на існування: напутливий напис на штабі залишає широкі межі для трактування.

У першій чверті клинка впоперек штаби з обох боків також вигравіровано кириличні написи (дивись: додаток Г. 80. Б).

На зовнішньому (лівому) боці клинка розміщено текст:

Алеѯеи. / Апо͡толъ / Мирого / роцкіи / Р≠АХП

(АЛЕКСЕЙ. / АПОСТОЛ / МИРОГО / РОЦКІЙ / 1680)

Інший текст на внутрішньому боці клинка частково стертий. Прочитанню також заважають «сторонні» позначки, у значній кількості присутні на клинку – їхнє походження нині встановити неможливо. Схоже на те, що це залишки іншого напису або гравіювальних вправ майстра.

Відзначимо, що, на думку укладача музейного опису шаблі 1972 р., цей погано прочитуваний напис є завершальною частиною фрази, яка починається на зовнішньому боці при п’яті. У такому разі напис може містити важливі деталі, пов’язані з історичною постаттю власника шаблі.

Хоча впевнено розшифрувати цей текст не вдалося, окремі слова, словосполучення й фрази піддані нами реконструкції. Відтак вдалося сформулювати кілька гіпотез щодо змісту сентенції.

Услід за фахівцем НБІВ можемо констатувати, що гравер чітко відділяє титла від виносних літер. Відтак спробуємо розпізнати виносні літери у тексті.

У першому рядку після «г» розташована виносна літера, ймовірно «ъ», або «ь».

Інша виносна літера над «а» найбільше схожа на «т».

У другому рядку найбільші складнощі пов’язані з прочитанням останнього буквосполучення, або літери. Воно може бути прочитане, як «ру», або ютоване: «ю». В останньому випадку разом з першими двома літерами третього рядка утворюється зрозумілий лексичний фрагмент «деюще».

Друге слово у третьому рядку Л. Розсоха пропонує читати, як «искал». Утім О. Іванова справедливо зауважує, що третя літера цього слова (так само як перша) відповідають прийнятому в усіх текстах клинка написанні літери «и». Можливо нижня, ледве намічена частина передостанньої літери (гіпотетичного «а») насправді є відзначеним вище «стороннім» елементом. Остання ж літера при уважному розгляді й вивченні може бути прийнята за «а». При такому прочитанні утворюється цілком зрозуміле словосполучення «И СИЛА». Відсутність виразного інтервалу між словами тут мало відрізняється від того, яке бачимо у словосполученні «И БГЪ» у найдовшому написі на штабі.

Врешті, текст може бути реконструйований як:

БОГ НАМ / ПРИБДЕЮ / ЩЕ И СИМ [СИЛА?] / ПОМОЩ / НИК

Зважаючи на інтерпретації фрагментів напису, приходимо до висновку про християнський зміст фрази – своєрідної захисної формули, звернення по допомогу до божественних сил.

Щодо стилістики й граматики виконання текстів на клинку, О. Іванова та Є. Славутич відзначають їх повну відповідність прийнятим у XVII ст. Літери однорідні, написи виконані в єдиному стилі, типові для кінця XVII ст.

Ким же міг бути цей «миргородський» Олексій Апостол?

Л. Розсоха припускає, що ця особа була сотником Миргородської сотні Миргородського полку. Розвиваючи цю тезу, дослідниця зауважує, що у XVII ст. полковникові й сотникові належала фактично вся повнота влади в довірених їм військово-територіальних адміністративних одиницях – у полку й сотні. Тож така настанова, як на шаблі Олексія Апостола, зрозуміло, була не зайвою: вона щоразу нагадувала козацькому провідникові й можновладцеві про його відповідальність за людські долі. Можливо, ця шабля була подарована Олексію

Апостолу в час його вступу на сотницький уряд від миргородського полковника Павла Апостола, який, знаючи Олексієву вдачу, вважав не зайвим на своєму презенті зробити ще й застереження: будь, мовляв, поміркованішим, мудрішим, обачнішим і не поспішай карати, не розібравшись у справі [364, с. 35].

Відзначимо, що підстави вважати Олексія миргородським сотником не надто переконливі. Припущення Л. Розсохи ґрунтується на аналогії. Так, за формою напис «МИРОГОРОЦКІЙ» аналогічний до позначення в реєстрі Миргородського полку 1649 р. сотника Попівської сотні Кирика (Кирила) Якименка (Якимовича), згаданого як «Кирик Попівський» [642, с. 121]. З цього приводу зауважимо, що козацькі прізвища, пов’язані з назвами населених пунктів, частіше означали походження, – у нашому випадку Олексій міг бути родом з Миргорода.

У той же час, напис дійсно може свідчити про високу посаду власника зброї. Миргородська сотня як військовий підрозділ Миргородського козацького полку створена 1625 р., як адміністративна одиниця – 1648 р. За чисельністю населення і територіально її періодично поділяли на Першу, Другу, Третю та Четверту Миргородські сотні, число їх неодноразово змінювалося. Прізвищ усіх сотників досі не встановлено.

Не можна також виключати, що зазначений на клинку Олексій походив зі знаменитого роду миргородських Апостолів. Нагадаємо, що у ході кар’єрного зростання представники цієї родини, яка більш ніж півстоліття міцно утримувала найвищі уряди Миргородського полку, періодично займали посади сотників. Так, ще у 1651 р. П. Апостол очолював Першу, а 1657 р. Другу сотню Миргородського полку [288, с. 171–172].

На користь висловленого вище припущення проливає нове світло наукова розвідка Д. Вирського. Дослідник припускає, що у справі розграбування в степу влітку 1679 р. московського посольства до Криму один із головних обвинувачених, «готвянський сотник Олексій Павлов», був Олексієм

Павловичем Апостолом, братом гетьмана Данила Апостола*. Згідно з відомостями у джерелах, сотника-розбійника скарали на смерть наприкінці грудня 1679 р. [255, с. 179–216]. У цьому зв'язку напис на шаблі, виконаний 1680 р., набуває цілком нового змісту. Цілком можливо, що інформацію про злочини шляхетного власника шаблі й справедливу кару, що його спіткала, збережено на клинку у поетичній, напутливій формі, як повчання прийдешнім поколінням. Відтак, маємо нову історичну легенду, підкріплену джерельним матеріалом. Так, меморіальна шабля та справа про пограбування посольства досі залишаються єдиними підтвердженнями гіпотези про існування у Данила Апостола брата Олексія. Звичайно, розставити усі крапки над «і» дозволить тільки аналіз недосліджених поки що писемних джерел.

Зміст дослідженої епіграфіки цілком вкладаються у більш загальну традицію пам'ятних й уславлюючих написів на зброї. Зокрема у текстах «шаблі Апостола» поєднано кілька традицій клинкової епіграфіки: напутливої настанови (що притаманне написам саме на українських клинках) та власницьких написів, характерних також для московитських підписних клинків.

Окрім того, напис на клинку може свідчити про наявність серед керівного складу однієї з Миргородських сотень Миргородського полку досі не відомої історичної особи – О. Апостола.

Сподіваємось, що майбутні архівні дослідження остаточно привідкриють завісу загадковості, якою досі оповита ця постать, адже на сьогодні «шабля Апостола», на нашу думку, залишається одним з найбільш рідкісних й надійних прикладів козацької зброї XVII ст.

Результати ж вивчення епіграфіки на розглянутих зразках, які приписуються козацькій старшині, відкриває нову сторінку в історії української зброї. Вперше маємо вагомі підстави заявити про існування української традиції меморіальних написів на зброї.

Інший приклад епіграфіки являє напис з нагородним змістом.

---

* З персонального спілкування з докт. іст. наук Д. С. Вирським (2013).

У ПОКМ зберігається цінний раритет – нагородна зброя старшини Гадяцького полку П. Ф. Ніжинця (Неженця), пожалувана йому імператрицею Єлизаветою Петрівною (дивись: додаток Г. 81).

Павло Федорович Ніжинець (нар. 1723) походив з родини козацької старшини. Прізвище його батька – Федора Ніжинця фігурує у списку значкових товаришів, які склали присягу на вірність імператриці 1732 р.

Останні генеалогічні дослідження пролили більше світла на цю історичну постать.

У 1736 р. П. Ніжинець вже був відомим селітряним заводчиком. 1745 р. він розпочав також військову кар'єру.

1748 р. імператриця оцінила заслуги П. Ніжинця у розбудові селітроварної промисловості, зокрема пожалувавши йому цінний дарунок – нагородну шаблю з золотою насічкою. У нагородній практиці того часу піднесення нагородної зброї не за військові, але цивільні заслуги є досить рідкісним випадком. Після того швидко пішла вгору й військова кар'єра Ніжинця – 1749 р. бачимо його у чині полкового комісара, 1758 р. він – військовий товариш у Гадяцькому полку, пізніше – абшитований бунчуковий товариш (1788–1790). Разом з кар'єрними успіхами зростав і майновий статок підприємливого козака: у 1775 р. він мав лише 20 підданих, тоді як у 1790 р. їхня кількість збільшилась до 90 осіб [643, с. 264].

Досліджуваний зразок нагородної зброї є одним з найдавніших надбань Полтавського музею, що потрапив до нього у складі колекції старожитностей видатної лубенської меценатки, видавця й просвітницької діячки К. М. Скаржинської (р. ж. 1854–1932) у 1906 р., про що свідчить запис у рукописному каталозі [165, с. 60] (дивись: додаток Е. 4).

Наскільки нам відомо, ця унікальна карабеля – це єдиний на сьогодні достовірно відомий нам клинок з дарчим імператорським написом представникові української козацької старшини.

На зовнішньому боці клинка золотою насічкою у 4 рядки розміщено напис (дивись: додаток Г. 81. А):

ПО УКАЗУ ЕЯ ВЕЛИЧЕСТВА ГДРНИ ІМПЕР...ЦЫЕЛИСАВЕТЫ ПЕТРОВНЫ САМОДЕРЖИЦЫ ВСЕРОССiИСКОИ ПРА... /
САБЛЕЮ МАЛОРОССIИСКАГО ГАДЯЦКАГО
ПОЛКУСТАРШИНЕСЕЛИТЕРНОГО
КАМПАНЕИЩИКА ПАВЛА ФЕДОРОВА СНА НЕЖЕНЦ... /
В ПОЛЗУ.ГОСУДАРСТЕННУЮ В НЕМАЛОМЪ РАЗМНОЖЕНИ
СЕЛИТЕРНЫХЪ ЗАВОДОВЪ РАДЕНИЕВ САНКТЪ ПЕТЕРЪБУРГЕ... /
1748 ГОДУ

(По указу ее Величества Государыни Императрицы Елизаветы Петровны Самодержицы Всероссийской пра… / саблею малороссийского гадяцкого полку старшине селитерного кампанейщика Павла Федорова сына Неженц… / В пользу государственную в немалом размножении селитерных заводов радение в Санкт-Петербурге / 1748 году).

Напис проливає світло на постать власника зброї, дозволяє уточнити окремі сторінки його біографії. Проте сам напис не походить з кола козацької старшини і не є властивим українській епіграфічній традиції.

Перед написом біля п’яти розміщено орнаментальну композицію та двоголового орла в обрамленні перехрещених гілок.

Орнамент на штабі демонструє здебільшого геометричні мотиви – бачимо тут джгути, гілку та варіації традиційного декоративного елементу «баранячих рогів». Гарда та металева оправа піхов густо вкриті рослинно-геометричним орнаментом, виконаним у техніках карбування й гравіювання на розробленому рифленням тлі (дивись: додаток Г. 81. Б).

Найбільш виразною особливістю орнаментальної композиції є її центрально-симетрична побудова. У центрі композиції гарди розміщено восьмипелюсткову розетку в оточенні акантового листя. Центральний елемент вміщено у великий сегмент, утворений сегментованими арками та фігурами, що, наслідуючи

старовинні орієнтальні «хмарки-чі», вибудовують ярусні піраміди з округлим верхом, на зразок балдахіна.

І все ж провідним мотивом усієї композиції є вже згадувані спірально закручені «баранячі роги», стилізовані під арабескові дво- та трилисники. Найбільше їх з'являється в оздобленні оправи піхов, де спіралі набувають різноманітних форм. Бачимо тут і нові елементи – шестипелюсткові розетки, стилізовані мушлі та вузли, причому на усті мушля не тільки займає місце центрального елементу композиції, а й виконує роль медальйона, традиційного для османського зброярства, який, зазвичай, увінчує паз для нижнього шипа перехрестя.

Сама композиція тут більш геометризована, чітка симетрія набуває своєрідної ієрархічності – кожний елемент займає чітко визначене для нього положення.

Уся ця побудова, велика кількість геометричних спіральних елементів, спосіб зображення мушлі тощо, характерні, насамперед, для стилю Людовика XIV (т. зв. «класицируючого бароко») другої половини XVII ст. На нашу думку орнамент усе ж слід датувати кінцем XVII – навіть початком XVIII ст.

Атрибуція зразка як балканського виробу заснована на морфології верхів'я та характері орнаментики. Хоча за своїми особливостями декор шаблі відразу викликає асоціації як з ценрально- й західнокавказьким так і з балканським стилем, саме досліджений різновид орнаменту зустрічається нечасто. Подібні композиції – з видовженими стилізованими волютами, «баранячими рогами», вузлами, гілками, що згинаються під прямим кутом тощо – часом можна бачити в оздобленні зброї, виготовленої у Прізрені у XVIII ст. [479, p. 186–188, 219, 329].

Відтак, оздоблення могло бути виконане кількома десятиліттями пізніше за початок XVIII ст., недарма фахівці підкреслюють консервативність балканських майстрів, які могли дотримуватися прийнятої колись декоративної схеми майже століття [479, p. 236, 238]. Саме через це не маємо можливості датувати виріб точніше, аніж кінцем XVII – серединою XVIII ст. (до 1748 р., коли було зроблено напис на штабі).

На прикладі дослідженого вище зразка добре видно, який потужний інформаційние потенціал має орнаментика. Її можливості для атрибуції зброї розкриває також дослідження клинкового декору іншого зразка з колекції НМІУ (дивись: додаток Г. 82).

Сімейну реліквію – зброю свого прапрадіда – подарував музею у 1962 р. І. Вовченко. Відповідно до сімейної легенди, раритет у XVIII ст. належав предкові його родини – курінному козацькому отаману на прізвисько Вовк, що зафіксовано в музейній картці (дивись: додаток Е. 5).

У відомих нині писемних джерелах XVII–XVIII ст. козацьке прізвище Вовк є досить поширеним, – найбільш відомі представники родин, які проживали на Київщині та служили у лівобережних полках [317, с. 90; 313, с. 35]. Утім, достеменні відомості маємо тільки про одного курінного – Івана Вовка, який у 1726 р. очолював Вороньківський курінь (села Вороньки та Веприк) Басанської сотні Переяславського полку [316, с. 167, 359].

Обабіч клинка золотою насічкою нанесено арабеск, складений з дволисників. У його середній частині розміщуються написи арабською мовою, виконані сулюсом.

О. Галенко, який перекладав та інтерпретував написи відзначає, що текст на зовнішньому боці клинка скомпоновано аматором, який кілька разів відступає від нормативних лігатур.

Характерна техніка виконання насічки на клинку дозволяє датувати її XVIII ст.

Декор, гравійований на каптурці та оправі піхов, виконано в європейському постбароковововому стилі. Про це свідчать різка асиметричність композиції, недостатня рельєфність малюнка та наявність подрібнених («пунктирних») форм. У той саме час в оздобленні емальованих кастів вже простежуються елементи рококо. Очевидно, декор виконано у манері «вщухаючого бароко» приблизно у другій чверті XVIII ст.

Зразок цікавий змішаною стилістикою, в якій простежуються перські, турецькі та європейські мотиви. На нашу думку, все ж тут превалює османський стиль, що, насамперед, знаходить вияв в оправі шаблі.

Епіграфіка засвідчує, що зброя з цим клинком свого часу належала якомусь Ісмаїлу – мешканцю області Ширван, яка протягом 1538-1748 рр. входила до складу держави Сефевідів. Сам булатний клинок з розлогою спинкою і великою єлманню виконаний в османській манері й може бути датований від середини XVII ст.

Зауважимо, що оправа та оздоблення зброї цілком вкладаються у концепцію орієнталізованого зброярського виробництва Речі Посполитої, у тому числі України. Насамперед це стосується форми верхів'я та рослинних мотивів оправи піхов.

Видається, що оправу виготовили під сильним європейським впливом ремісники Османської імперії або Речі Посполитої (України).

Щодо приналежності зброї представникові козацької старшини з роду Вовків, можемо тільки констатувати її відповідність документальним описам козацької клинкової зброї XVIII ст.

Окремо відзначимо встановлений у конструкції високоякісний клинок з сітчастого булату.

Ще один важливий експонат зберігається у музеї приватних колекцій Олександра Фельдмана – карабеля кін. XVII – поч. XVIII ст. роботи османських та українських майстрів (дивись: додаток Г. 86) [58]. Срібний ефес та піхви виконані в османському стилі, вкриті карбованим рослинно-геометричним орнаментом у техніках карбування й гравіювання. На розробленому рифленням тлі обороном виконано симетричний рослинно-геометричний орнамент, що складається переважно з крупних квітів й листя на стеблах, які густо вкривають ефес та металеві частини піхов. Домінуюче місце серед них займають тюльпани та соняшники. У центрі гарди в загостреному овалі розміщено велику квітку тюльпана на стеблі. Симетрично їй на усті піхов у подібному овалі міститься традиційний для османської

зброї медальйон зі списоподібним закінченням, стилізований під листя. Обидві центральні фігури обрамлені S-подібними квітково-листяними гілками. Кільйони закінчуються дисками, декорованими зображенням розквітлих бутонів, ніби побаченими згори. Кожна обоймиця прикрашена зображеннями двох крупних соняшників на витих стеблах. Наконечник прикрашений симетричними гірляндами та квітами в овальних (майже трикутних) сегментах. Межі кожної металевої деталі оправи позначено бордюром, орнаментованим геометричним візерунком із цяток.

Розглянуті мотиви характерні для турецького декоративно-ужиткового мистецтва кінця XVII ст. – саме у цей час у османів з'являються зображення соняшників, проте все ще зберігається давня симетрична побудова у медальйонах або сегментах, у центрі яких розміщені одна чи три квітки [235, с. 55].

Із внутрішнього боку оправа піхов позбавлена будь-якого декору.

На спинці клинка поблизу п'яти у техніці насічки золотом, напівуставним шрифтом виконано напис:

БЖЄ ПОМИЛУЙ И СПАСИ НАСЪ

(Боже помилуй та спаси нас).

На жаль, через виконання крихітних літер занадто грубою насічкою здійснити палеографічний аналіз виявилося надзвичайно складно. Щодо стилістичних та граматичних особливостей напису, то, на думку фахівців Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, їх виконано відповідно до прийнятих у XVII та XVIII ст. норм правопису[*].

Зауважимо, що у конструкції встановлено довговічний металевий ефес. Його морфологія дає змогу віднести шаблю до рідкісного типу давніх османських бойових карабель, руків'я та гарда яких повністю виготовлені з ювелірного срібла.

[*] З персонального спілкування з провідним науковим співробітником відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, О. А. Івановою (осінь 2011).

На сьогоднішній день накопичилося чимало джерельного матеріалу, аби дати поштовх розробці проблематики розвитку сталевих трубчастих ефесів з таким характерним верхів'ям в Османській імперії та Персії. З огляду на експонати, що зберігаються у московському ДІМ, можемо виокремити турецьку традицію таких виробів як одну з найдавніших [413, с. 279–280]. У польській зброєзнавчій літературі розглянуті металеві ефеси іноді відносять до «вірмено-турецького культурного кола», суттєво розширюючи географію їх можливого виробництва. Не бачимо тут жодного протиріччя – цілком ймовірно, що таку роботу виконували стамбульські вірмени або навіть балканські майстри, які посідали провідні позиції у справі ювелірної металообробки Османської імперії. Прийнявши цю тезу, ми значно «скоротимо» ймовірний шлях надходження нашого зразка до Львова, Кам'янця або іншого українського міста, де кваліфікований місцевий майстер золотою насічкою міг виконати кириличний напис. Адже високий попит на карабелі «старого» зразка, з опущеними донизу кільйонами, незмінно зберігався серед козацької старшини ще протягом XVIII ст., про що свідчить низка зображальних та речових джерел.

Окремо відзначимо клинок виготовлений з дамаської (пакетної) сталі. По всій довжині штаби, насамперед на ділянці бойового кінця, фіксуємо численні ковальські непровари, відтак якість викову є невисокою.

4.2. ДРЕВКОВА ЗБРОЯ

4.2.1. Булави й перначі

Оскільки статус «українського рицаря» був тісно пов'язаний з традиційним комплексом рицарського озброєння, булави ще протягом XV ст. продовжували залишатися у тіні клинкової та інших різновидів древкової зброї. Попри те, що у Середньовічній Європі, як і на Русі, бойові булави були поширені як зброя простих воїнів, в окремих випадках вони відігравали роль церемонійної зброї, зокрема особистої охорони монарших осіб. Ймовірно, ця традиція була запозичена зі Сходу під час Хрестових походів. У XVI ст. вона поширилась також у Польщі [495, p. 20–21].

Ще одна презентаційна функція ранніх європейських булав була пов’язана з їх використанням в якості видимого символу королівського посланця, або представника. Зауважимо, що іконографічний матеріал пов’язує усі ці функції саме з простими бойовими перначами, хоча речові джерела свідчать, про існування вже у сер. XVI ст. коштовно оздоблених зразків, декор яких засвідчує їх використання під час державних урочистостей [495, p. 33]. Утім, навіть коли булави та перначі почали регулярно з’являтися на портретах вищої польської та литовсько-руської шляхти, це, передусім, були скромні бойові різновиди. Абсолютна більшість відомих на сьогоднішній день нечисленних зразків того періоду – це, насамперед, суто прагматичні бойові перначі європейських та османських типів, позбавлені пишного декору.

Саме через відсутність художніх деталей, прості залізні вироби є найскладнішими для атрибуції.

У приватній колекції В. Старовойта (м. Київ) зберігаються два таких простих перначі, у морфології яких простежуються орієнтальні впливи.

Пернач бойовий. Центрально-Східна Європа, XVI–XVII ст. (дивись: додаток Г. 19).

Пернач складається зі сталевої бойової частини, та складного руків’я. Бойова частина представлена дванадцятьма ребрами (перами), змонтованими на трубчастій основі та верхів’ям у вигляді ковпачка з ґудзиком. Бойова частина завершується сталевим кільцем, зафіксованим мідним лютуванням. Руків’я пернача сталеве, трубчасте, складне. Звужена верхня частина ($d_{осн.}$=22 мм; $d_{верх.}$=20 мм;) вставлена у нижню (d=27 мм), з ковпачком на кінці, закріплена втулкою та мідним лютуванням. Нижня частина руків’я та верхів’я пернача декоровані простим гравійованим геометричним орнаментом у вигляді послідовно розташованих півкол з крапками у центрі.

Матеріалознавчий аналіз.

Металографія бойової частини пернача дозволила встановити матеріали, технологію виготовлення та уточнити датування виробу*. Мікроструктура представлена великими феритовими зернами, характерними для альфа-заліза, свідчить про те, що бойова частина виготовлена радше із заліза, аніж зі сталі. Очевидно у процесі виготовлення виробу температура не піднімалася вище 1000°С, сліди процесів термообробки, які могли вплинути на феритову мікроструктуру відсутні. У полі дослідження помітні поодинокі темні вкраплення, які можна трактувати як вуглецеві (вугільні) або шлакові включення. Твердість бойової частини низька: 1-5 HRC, руків'я – до 15 HRC.

Отже пернач виготовлений з пористого кричного заліза, отриманого в горні у результаті сиродутного процесу. У ході ковки були виготовлені «пера» бойової частини, а також сталеві листи з яких потім виконали трубки руків'я, зафіксувавши повздовжній шов та місця кріплення деталей мідним лютуванням.

Хімічний склад виробу досліджений в Бюро науково-технічної експертизи «Артлаб» (Київ, Україна) за допомогою рентгено-флуоресцентного аналізу [718]. Присутні елементи (>99% Fe з незначними домішками Pb, Rb, As) підтверджують, що основний матеріал для виготовлення пернача отриманий у ході кустарних виробничих процесів допромислової доби. Майже ідентичний хімічний склад бойової частини й руків'я свідчить, що частини пернача виготовлені з одного матеріалу водночас.

Сукупні результати матеріалознавчих досліджень переконливо засвідчують, що пернач є продуктом кустарного ремісничого виробництва й датується періодом, що передував епосі масового промислового виробництва.

<u>Пернач бойовий. Центрально-Східна Європа, кін. XVI-XVII ст.</u> (дивись: додаток Г. 20).

* Дослідження виконане на кафедрі ливарного виробництва чорних і кольорових металів КПІ ім. Ігоря Сікорського (Київ, Україна).

Пернач складається зі сталевої бойової частини, та руків'я. Бойова частина представлена чотирнадцятьма ребрами (перами), лютованими до трубчастої основи. У верхній частині площини пер розташовані наскрізні округлі отвори. Зовні пера мають складну форму у вигляді подвійної літери S.

Верхів'я пернача виконане у вигляді ґудзика з кулькою, прикрашеною гравійованим геометричним орнаментом.

Бойова частина руків'я завершується сталевим кільцем, скріпленим лютуванням, прикрашеним гравійованим геометричним орнаментом.

Руків'я пернача дерев'яне (дуб), його діаметр збільшується від бойової частини до закінчення. Частина руків'я на 255 мм від бойової частини захищена сталевим листом, зігнутим у вигляді трубки та з'єднаним лютуванням. Лист фіксується на руків'ї за допомогою сталевої заклепки. Наприкінці руків'я розташований отвір для темляка, підсилений металевим штифтом.

Матеріалознавчий аналіз.

Проведений рентгено-флуоресцентний аналіз проведений в Бюро науково-технічної експертизи «Артлаб» (Київ, Україна) [713] показав, що бойова частина пернача виготовлена із заліза з домішками марганцю (Mn) – 0,9-1%, міді (Cu) й хрому (Cr) – 0,06-0,2%. Марганець і хром є легуючими елементами і входять до складу сучасних конструкційних сталей. З огляду на відносну рівномірність розподілу марганцю, фахівці «Артлаб» датують булаву від середини XIX ст., (початок використання марганцю як легуючого елементу).

Цей прецедент чудово демонструє низьку ефективність хімічного аналізу для датування виробів з чорних металів, зокрема періоду Нового часу. Адже сировиною для їх виготовлення нерідко ставав лом від виробів різних періодів, який надходив з усіх куточків відомого тоді світу. Подібний за строкатістю хімічний склад можна виявити у багатьох виробів XVI-XVIII ст., які мають надійну фахову атрибуцію.

* * *

Попри підвищену складність атрибуції артефактів з чорних металів з відсутністю декору, дослідження обох зразків дозволяє зробити певні висновки.

Матеріали, техніки виконання, розміри, морфологічні характеристики та результати матеріалознавчої експертизи досліджених перначів є типовими для історичних аналогів, поширених на теренах Центрально-Східної Європи протягом XVI– пер. пол. XVII ст. В історіографії зустрічається думка, що зазначений тип перначів виготовлявся здебільшого місцевими зброярами, сам тип запозичений зі сходу. Справді, серед рицарської «шляхетної» зброї, саме багатолопатевих бойових перначів, ми не зустрічаємо подібних конструкцій. Натомість такий тип зброї постійно фігурує в іконографічному матеріалі XVI-XVII ст. з теренів Османської імперії. Про його поширеність на північний схід від османів свідчать також гравюри інших авторів (дивись: додаток Д. 12).

Бойова частина від пернача іншого, європейського типу зберігається в НМІУ (інв. №З-353, додаток Г. 21). Виготовлений із заліза він має 8 товстих пер (бл. 5 мм товщини) призматичної форми. При висоті 72 мм та діаметрі 490 мм вага складає 410 г. Зразок представляє собою простий бойовий інструмент європейського типу, періоду XVI ст.

Поряд з розглянутими скромними прагматичними перначами, джерела демонструють коштовно оздоблені церемонійні булави, часом в руках одних і тих саме портретованих, що буде детально розглянуто нами у четвертому розділі. Ситуація такої «взаємозамінності» зброї, коли розкішні булави змальовували в руках найвищих достойників переважно у цивільному інтер'єрі, а для підкреслення їх «рицарських» чеснот використовували прості перначі (часом додаючи ще рицарські обладунки), протрималась переважно до кінця першої чверті XVII ст. У подальші часи традиція таких героїзованих портретів не зникла зовсім, проте багато прикрашені булави й перначі почали чітко відображати рівень військово-адміністративної влади портретованого. Це пов'язано із

зростанням значущості гетьманського титулу наприкінці XVI ст. [591, p. 63–70], а також посиленням османських культурних впливів на країни Центрально-Східної Європи. Так ще у др. пол. XVI ст. у Східній Європі розгортають широке виробництво коштовних церемонійних булав, чимало з яких досі зберігається в музеях Угорщини та Польщі та атрибутовані, як особисті речі відомих державних та військових діячів Речі Посполитої та Угорщини.

У повній мірі процес поширення османських військових тенденцій охопив Україну, де булави й перначі швидко стали ознаками військової та цивільної влади. Так, з булавою, як символом влади козацької старшини, нерозривно пов'язана історія започаткування козацьких клейнодів, переданих козацькому війську польським королем Стефаном Баторієм 1583 р. І хоча ще на початку XVII ст. українську шляхту найвищого рангу нерідко зображали з бойовими перначами, від першої чверті XVII ст. проста бойова зброя почала стрімко виходити з ужитку. Тим не менш, як свідчать описи старшинського майна, прості бойові перначі продовжували зберігатися у маєтках та арсеналах козацької шляхти принаймні до кінця XVII ст.

Наступна коштовно оздоблена булава походить з Національного музею історії України. Морфологія, стилістика та інші особливості її виконання повністю відповідають розглянутим у попередньому розділі зразкам булав і перначів вищої козацької шляхти.

Булава, кінець XVI ст., Трансільванія (дивись: додаток Г. 22)

Булава багатолопатева, з яблуком сферичної форми, що складається з п'ятикутних сегментів, прикрашених штампованим орнаментом. Яблуко через фланець монтується до держака. Держак дерев'яний, обтягнутий галюшею та обкладений на кінцях срібною золоченю фольгою, прикрашеною карбуванням. На руків'ї розміщені три пояски із золотими орнаментованими медальйонами.

Орнаментика та виробник.

Орнамент на яблуці представляє собою т.зв. сітчастий орнамент, представлений великими п’ятикутними сегментами, розташованими у три вертикальні ряди. У центрі кожного, в глухих овальних кастах інкрустовані бірюзові кабошони. Навколо розташований характерний орнамент, виконаний тисненням по негативній матриці. Він представляє собою центральносиметричну рослинно-геометричну композицію, розташовану на полі, вкритому фальшивим зерненням (тиснутим, як і весь орнамент): центральний картуш оточений розетками та волютами. Для кожного ряду сегментів використовували свою матрицю, яка дещо відрізнялась від сусідніх. Яблуко увінчує велика багатопелюсткова розетка.

Аналогічні мотиви характерні для цілої групи булав трансільванського виробництва, які останні дослідження приписують майстру Андреасу Хелферу (Andreas Helfer), який працював протягом 1582-1611 рр. у місті Клуж (Kolozsvár), нині Клуж-Напока у Румунії. Низка булав його роботи зберігається у колекціях найбільших європейських музеїв. На булавах Хелфера завжди відтворені одноманітні мотиви, тиснені з одних і тих саме матриць. На думку фахівців певна хаотичність орнаменту може свідчити про запозичення його майстром з якогось невідомого нині оригіналу, звідки він був перенесений за допомогою технології воскової моделі. Зауважимо, що зазначений прототип очевидно використовував не тільки Хелфер, але ціла низка інших трансільванських майстрів, однак зі значно меншим успіхом, як, зокрема, на розглянутій в наступному розділі булаві з Ясногорського монастиря.

Зауважимо, що досліджувана булава має певні особливості. Так при основі яблука касти, присутні на інших відомих булавах серії, замінені золоченими кульками. Відсутні вони і на руків’ї – кількість кастів залежала від побажань замовника і, звісно, впливала на ціну виробу. Голівка не схожа на класичні роботи Хелфера, утім, складається враження, що її було суттєво деформовано. В оздобленні держака використали коштовну «риб’ячу шкіру» замість срібної

фольги з тисненою фактурою тканини, якою Хелфер зазвичай обкладав руків'я своїх булав. Усі інші елементи збереглися.

* * *

Досліджена булава, вперше детально атрибутована та описана нами у цій роботі, є одним з найпрезентативніших зразків булав у музеях України. Булави роботи Андреаса Хелфера належали цілій низці найвищих державних та військових діячів Речі Посполитої XVI-XVII ст., серед яких польський король Стефан Баторій[*], Великий Коронний Гетьман Ян Собеський[**], Великий Коронний Гетьман Ян Яблоновський[***]. Булава з колекції НМІУ відрізняється від згаданих дещо здешевленим оздобленням, утім являє собою атрибут найвищого гетьманського статусу і, вочевидь, мала входити до переліку гетьманських клейнодів принаймні від кінця XVI ст.

З огляду на численні зразки сферичних булав, представлені в дослідженому у наступному розділі іконографічному матеріалі, слід розглянути зразки речових джерел з аналогічною конструкцією. Це тим більш важливо, оскільки серед особистої та меморіальної зброї нами таких артефактів не виявлено.

Йдеться про зразки з яблуками виразної сферичної форми, які складаються з двох частин: верхньої та нижньої. Декор при цьому зображають у вигляді горизонтальних композицій, розташованих вздовж «екватора» яблука.

Булава з Ясногірського монастиря («булава Павла Тетері»), кінець XVI ст., Трансільванія (дивись: додаток Г. 70).

У скарбниці знаменитого монастиря ордену паулінів Санктуарій Пресвятої Діви Марії Ясногірської (Sanktuarium Najświętszej Maryi Panny Jasnogórskiej) у південній Польщі зберігається цікавий зразок «гетьманської» булави. Хоча її приналежність досі викликає наукову полеміку, історія раритету безпосередньо

[*] Зберігається у Magyar Nemzeti Muzeum, inv. № 55-3373.
[**] Зберігається у скарбниці Базиліки Св. Антонія у Падуї, інв. № G59.
[***] Зберігається у скарбниці Ясногірського монастиря.

пов’язана з історією України XVII ст.

Морфологія.

Булава багатолопатева, з бойовою частиною цибулеподібної форми, що складається з 10 вертикальних сегментів, прикрашених штампованим орнаментом та розділених вертикальними лопатями. Яблуко через фланець монтується до держака. Держак дерев’яний, обкладений тонокою срібною фольгою. На кінцях обкладка золота, прикрашена карбованим орнаментом. На руків’ї розміщені два пояски із золотими орнаментованими медальйонами.

Орнаментика та виробник.

Орнамент на яблуці представляє собою повторювану на кожному вертикальному сегменті центральносиметричну рослинно-геометричну композицію: центральний картуш оточений гілками та волютами. Яблуко увінчує велика багатопелюсткова розетка.

Аналогічні мотиви характерні для цілої групи булав трансільванського виробництва, утім фахівці відзначають низьку якість виконання, порівняно зі зразками відомих виробників: мотив виконано нечітко, елементи подекуди поєднані хаотично, срібний припой переповнює орнамент, подекуди є залишки нерозплавленого срібла [495, p. 63].

Натомість, оправа держака виконана значно якісніше, у стилі робіт майстра Андреаса Хелфера (Andreas Helfer), який працював в останній чверті XVI ст. у місті Клуж (Kolozsvár), нині Клуж-Напока у Румунії. Вирізняється штампований орнамент на золотому окутті кінців держака, виконаний у вигляді «риб’ячої луски», характерний для низки булав та перначів, атрибутованих як майно української шляхти.

Булава належить до продукції трансільванських золотарів, які налагодили широке виробництво коштовної ювелірної продукції, зокрема «гетьманських» булав, яке функціонувало до кінця XVI ст.

Загалом група трансільванських булав вельми гетерогенна, проте усі зразки з яблуком цибулеподібної форми мають характерну конструкцію, стилістику та декор.

Визначний розмах трансільванського виробництва булав XVI ст. пов'язаний з високим рівнем майстерності та унікальною технологією, яка дозволяла виготовляти продукцію швидше й дешевше, але не гіршої якості, аніж в інших виробничих центрах. Це досягалося майстерним використанням штампування з негативної матриці, використанням надзвичайно тонкого лиття – деякі об'ємні елементи при лінійних розмірах до 10 см мають товщину лише 0,3-0,4 мм. Велике значення також мала відпрацьованість повторюваної технології – усі трансільванські булави надзвичайно схожі [495, p. 58–59].

Наразі близько двох десятків відомих булав у найбільших європейських колекціях атрибутовані як трансільванські [495, p. 53].

Проблема приналежності булави.

Ідею щодо приналежності булави правобережному гетьману України Павлу Тетері (1663-1665) висувала низка науковців у XIX та XX ст. Зокрема, серед відносно пізніх досліджень, цю думку обґрунтовував З. Жигульський у відомій розвідці, присвяченій гетьманським булавам [598, p. 260].

Інша гіпотеза стверджує, що булава належала переяславському полковнику Тимофію Цецурі, який під час Чуднівської кампанії 1660 р. в ранзі наказного гетьмана очолював лівобережні козацькі полки, що діяли спільно з російськими військами В. Шереметьєва.

Кому ж належала булава?

Згідно документів Ясногірського архіву, під час урочистого прийому у монастирі 4 лютого 1661 р., козацьке посольство передало польському королю Яну Казимиру срібну золочену булаву та корогву, отримані свого часу з Москви. Король залишив її в монастирі, як підношення Пресвятій Діві Марії [495, p. 57].

Отже мова йде саме про московські інсигнії українських гетьманів. Передача королю Польщі регалій московського царя мало означати тільки одне: повний

розрив з Москвою та перехід під королівський протекторат, що, власне, підтверджувало умови Чуднівського трактату 1660 р.

Вперше багатий набір московських атрибутів влади, серед яких була булава, отримав гетьман Богдан Хмельницький на Переяслівській раді 1654 р. через посланця боярина В. Бутурліна. Після смерті Богдана 1657 р., клейноди перейшли до Юрія Хмельницького, який на короткий час втратив їх у зв'язку з передачею влади Івану Виговському (1657), а після переобрання на гетьмана повернув (1659). Того ж року Ю. Хмельницький підтвердив присягу московському царю; можливо він, відповідно до положень березневих угод 1654 р., навіть отримав нові клейноди з Москви. Після Чуднівської угоди, Ю. Хмельницький отримав інсиґнії влади вже від Польського короля [512, p. 14].

Гетьман Павло Тетеря (Павло Мошковський) був обраний в середині чи др. пол. жовтня 1662 р., більше ніж через рік після акту передачі булави до Ясної Гори. Зброя не могла потрапити до гетьмана раніше за його обрання та зречення Юрія Хмельницького, яке офіційно відбулось 18 березня 1663 р. [512, p. 9].

Дослідники також зауважують, що аналізована булава навряд чи могла належати полковнику та наказному гетьману Тимофію Цецурі, через невідповідність його статусу регалії такого рівня [495, p. 55].

Отже найбільш обґрунтованою, на наш погляд, виглядає гіпотеза, викладена у праці Я. Гутовського [495, p. 56–57], згідно з якою булава була частиною московських клейнодів, успадкованих Юрієм Хмельницьким після смерті свого батька – Богдана Хмельницького, або безпосередньо переданих йому з Москви 1659 р.

<u>Булава («булава Богдана Хмельницького»). Османська імперія, XVII ст.</u>

(дивись: додаток Г. 68.)

Важливою для нашого дослідження є історія раритетної булави, що зберігається у МВП. Згідно з історичною легендою, яка супроводжує цей зразок від середини XIX ст., ця зброя належала особисто гетьману Богдану

Хмельницькому.

Перша згадка про булаву з'являється у середині XIX ст. у каталозі виставки старожитностей та пам'яток мистецтва 1856 р., яка відбулась у Варшаві у палаці графів Потоцьких, де булаву було вміщено під номером 363. В описі було зазначено, що булаву виготовлено з рогу носорога, прикрашено сріблом і здолу оправлено слоновою кісткою. Пам'ятку датовано XVII ст. та зазначено, що за переказом вона належала Богданові Хмельницькому. Власником раритету вказано генерала Вінцента Красінського [366, с. 48].

Світлину булави вперше опубліковано в «Альбомі творів мистецтва, застосованого у промисловості, з виставки, організованої музеєм Промисловості та Рільництва у Варшаві 1881 р.». Пізніше експонат фігурував на виставці у Варшаві 1889 р. [366, с. 48].

До початку Другої світової війни булава перебувала в музеї Ординації Красінських (створеного 1860 р. на основі однойменного зібрання), звідки у 1960-х надійшла до Музею Війська Польського у пошкодженому вигляді. Очевидно реліквія була пошкоджена під час часткової загибелі колекції Красінських під час Другої світової війни [366, с. 48].

Морфологія.

Яблуко грушоподібної форми, витягнуте, увінчане голівкою. Руків'я коротке з проміжним фланцем.

Сукупність повідомлень про булаву не містить безперечних доказів її приналежності Богдану Хмельницькому. Про доказовість гіпотези може свідчити історична традиція, а також історична аналогія щодо відомої історії подібних булав. Адже аналізований предмет належить до рідкісного типу кістяних булав, популярність яких знаходить підтвердження в писемних джерелах – так булава з надзвичайно вартісної моржевої кістки знаходилась у власності гетьмана Самойловича [173, с. 1066]. У відношенні ексклюзивності матеріалів цінність булави Хмельницького, виготовленої з рогу носорога, є цілком зіставною.

Загалом гіпотеза приналежності булави гетьману Богдану Хмельницькому не виглядає фантастичною, хоча і потребує документальних підтверджень.

Шестопер Костянтина Донець-Захаржевського, Україна, др. пол. XVII ст.

(дивись: додаток Г. 72)

В Музеях Московського Кремля (ОП) зберігається унікальний експонат – пернач полковника Харківського та Ізюмського слобідських козацьких полків Костянтина Донець-Захаржевського (помер в 1692 р.)., За життя свого батька, Григорія Єрофійовича Донця, полковника Харківського слобідського полку, брав участь в багатьох походах, був наказним полковником однойменного полку (1682–1688 рр.). Заснував низку поселень на Слобожанщині. 1688 р. Ізюмський полк був відокремлений від Харківського, Костянтин Григорович став його очільником, а 1691 р. успадкував батьківську посаду. Помер 1692 р. від поранення татарською стрілою в битві на Гороховому шляху, коло сотенного містечка Тор (сучасний Слов'янськ) [236, с. 69].

Морфологія.

Бойова частина складається з шести срібних, золочених прорізних пер, закріплених лютуванням на шипах, увінчана маленькою фігурною голівкою у вигляді розетки. Між держаком і бойовою частиною розташований золочений декорований фланець з гравірованим написом:

«Сделан пернач сей потом и старанием его милости пана Костянтина Григоровича полковника Харковского року АХПИ марта К»[*].

Держак дерев'яний, обгорнутий срібним листом, прикрашеним золотою насічкою. Завершується держак срібною золоченою фігурною торцевою заглушкою.

Декоративне оздоблення.

Ажурні пера виконані зі срібла, золочені, заповнені прорізним фітоморфним орнаментом, представленим волютами та гілками. Фланець прикрашений

[*] 20 березня 1688 р. [703, р. 178–179, №44].

тисненим фітоморфним орнаментом. Нижче втулки змонтоване золочене кільце окантоване розташованими по колу декоративними елементами, так само як і навколо торцевої заглушки. Держак прикрашений багатою золотою насічкою у вигляді гілок і квітів, серед яких виноград, бутони троянди та ін.

Декор сполучає орієнтальні та європейські декоративні традиції і виконаний у бароковому стилі.

Шестопер Костянтина Донець-Захаржевського має видатне значення для нашого дослідження, оскільки представляє рідкісний підтверджений виріб коштовної зброї українського декоративно-вжиткового мистецтва.

Пернач Андрія Кондратьєва, Україна, др. пол. XVII ст. (дивись: додаток Г. 73).

Зауважимо, що незважаючи на те, що експонат досить давно уведений до наукового обігу, особисту приналежність зброї вперше встановили саме українські дослідники [656, с. 222].

Наразі пернач сумського полковника Андрія Герасимовича Кондратьєва є одним з надзвичайно рідкісних, надійно атрибутованих експонатів. Нині він зберігається у ВІМАІВВЗ.

Рід Кондратьєвих – один з найвідоміших козацьких кланів. Герасим Кондратьєв був засновником м. Суми. Разом із синами засновував міста і села Слобідської України.

Син Герасима – Андрій Герасимович Кондратьєв (пом. 1708 р.) був затверджений царським урядом «стольником і полковником» у 1688 р. і мав усю повноту військової та адміністративної влади в Сумському полку. Ймовірно, пернач потрапив до царської скарбниці після розгрому повстанців Кіндрата Булавіна, які після нічного бою 1708 р. вбили Андрія Кондратьєва і розграбували його майно [656, с. 222–223].

Морфологія.

Бойова частина – металева золочена, складається з пустотілої циліндричної

трубки з декоративною голівкою, до якої лютовано 8 литих ажурних грушовидних окантованих пір'їн, що плавно звужуються донизу і закінчуються невеличкими виступами.

Символіка та епіграфіка.

Торець руків'я прикрашає герб роду Кондратьєвих та абревіатура:

АГΣПИЦПВΣ

(Андрій Герасимович [Кондратьєв] Стольник [та] Полковник Їх Царських Пресвітлих Величностей Сумський)

Набуті Андрієм Герасимовичем посади знайшли своє відображення в абревіатурі, вміщеній на перначі, підтверджуючи його високий статус. Традиція розміщувати родові герби на торцевій частині перначів була поширеною на теренах Речі Посполитої та України XVII–XVIII ст.

Орнаментика.

Пера оздоблені прорізним рослинним орнаментом, представленим багатопелюстковими розетками та S-подібними гілками з акантовим листям – цілком типовим бароковим сюжетом, надзвичайно популярним на теренах Речі Посполитої та України [429]. Руків'я з мідного стопу прикрашене ажурними поясками. Голівка має фігурну форму.

Зброю виконано у характерній для XVII ст. манері сполучення вишуканого оформлення та практичної придатності, хоча зразок не розрахований на бойове використання і є, насамперед, презентаційним атрибутом полковничої влади.

Шестопер Павла Полуботка, Україна, др. пол. XVII ст. (дивись: додаток Г. 74).

Пернач у колекції ЧІМ походить з колекції В. В. Тарновського. Колекціонер придбав його у полтавських Милорадовичів – нащадків Полуботків. Згідно сімейної традиції, пернач належав чернігівському полковнику і наказному гетьману (1705–1724) Павлу Леонтійовичу Полуботку. Опис пернача вперше опублікований у каталозі українських старожитностей В. Тарновского у розділі предметів, що надійшли після укладання каталогу за № 838 (без світлини) [666, с. 84].

Малюнок пам’ятки вміщений в «Ілюстрованій історії України» М. Грушевського, виконаний художником-реставратором Миколою Касперовичем, який протягом 1914–1918 рр. реставрував експонати Музею українських старожитностей В. Тарновського [269, с. 395]. Проте, в роки Другої світової війни реліквія Полуботка була депаспортизована і до цього часу залишалася безіменною (інв. № И-4529). Її статус відновлений 2013 р.* завдяки роботі чернігівських музейників [716].

Морфологія.

Бойова частина – срібна, золочена, складається з пустотілої циліндричної трубки довжиною 100 мм, діаметром 24 мм, до якої лютовано шість ажурних литих грушовидних пір’їн, що плавно звужуються донизу і закінчуються невеличкими кільцями. Голівка опукла, ледь виступає над бойовою частиною, гравійована чотирипелюстковою розеткою. Руків’я – дерев’яне, окуте трьома срібними платівками. Верхня і долішня – гладкі, майже однакового розміру (довжина відповідно 12 см і 12,3 см), середня (довжина 12,6 см) вмонтована в бічні окуття і завальцьована профільованими поясками [716].

Декоративне оздоблення.

В цілому декоративне оздоблення лаконічне, ажурні пера заповнені прорізним геометричним орнаментом. На думку музейників, представлена нині голівка фізично та стилістично не поєднується з бойовою частиною і за декором тяжіє до XIX ст. Середня частина срібного окуття держака вкрита карбованим низькорельєфним орнаментом, що нагадує риб’ячу луску [716].

Загалом форма, розміри та декоративне оздоблення пернача цілком типові для періоду другої половини XVII– поч. XVIII ст. Провенанс пам’ятки, особливості морфології та декору підтверджують її атрибуцію, як предмета, що належав полковнику Павлу Полуботку.

* Вказуємо рік публікації офіційної інформації на сайті Чернігівського історичного музею.

Зауважимо, що представлений пернач є чудовим прикладом золотарської роботи XVIII ст., що підтверджується особливостями орнаменту з елементами стилю рококо.

Слід також відзначити, що саме цей тип пернача зображений на портреті П. Полуботка, який походить з маєтку Сулим, близьких родичів Полуботків (копія XIX ст. з оригіналу початку XVIII ст.)

Натомість на копії портрета Павла Полуботка початку XIX ст. з любецького будинку Милорадовичів відтворено пернач іншого типу: бойова частина складається з 11 пір'їн трапеціївидної форми (дивись: додаток Д. 14). Зауважимо, що перначі згаданого типу широко представлені на портретах козацької старшини, проте їх майже не збереглося у зброярських колекціях. Один такий рідкісний експонат представлений у колекції МПК ОФ (дивись: додаток Г. 75).

Пернач, XVII ст., Османська імперія чи Східна Європа (дивись: додаток Г. 26). У НМІУ зберігається пернач османської (?) роботи, надзвичайно високого рівня ремісничого виконання.

Морфологія.

Пернач виконаний із золоченого срібла, пір'я та оковка держака – з білого золота. Бойова частина має сім довгастих грушоподібних ажурних пір'їн фігурної форми, кожна з яких знизу закінчується невеличким кільцем, а зверху напівсферичним виступом. Золочене окуття стрижня бойової частини завершується масивним фігурним напівсферичним виступом, увінчаним маленькою голівкою-розеткою, закріпленою нютою. Держак дерев'яний, верхня та нижня частини мають обкладку із білого золота, центральна частина обтягнута грубою коричневою шкірою, закріпленою шовом. У місцях початку та закінчення металевої обкладки розташовані срібні пояски (всього 4 шт.). Срібна торцева заглушка напівсферичної форми, закріплена нютою.

Орнаментика.

Пера оздоблені ажурним та карбованим рослинно-геометричним орнаментом у вигляді крученого листя. Торцева частина пір'їн має фігурну окантовку у вигляді широкої стрічки з невеликих арок.

Окуття держака вкрито суцільним просічним та карбованим орнаментом. Найвиразнішим елементом композиції є традиційна турецька долашмала (гілка), оздоблена чорнінням. На розробленому просічним пуансоном тлі, просічкою ж нанесені контури гілок з великими квітами тюльпанів, заповнених чорненим рослинним орнаментом, та маленькі шестипелюсткові розетки навколо. Сегменти між гілками при основі оковки заповнені невиразним чорненим рослинно-геометричним орнаментом, подекуди подібним до сазу, а подекуди – до європейського мотиву фігурної решітки.

Зауважимо, що пернач оздоблював майстер добре знайомий з османським орнаментом: гілка із симетричними стеблами та тюльпани виконані у класичній османській традиції, що набуває найбільшого поширення на теренах Османської імперії від XVII ст. [605, с. 115]. Утім манера виконання інших елементів схиляє до висновку про роботу у «проміжному» між Заходом і Сходом стилі «під турка», виконаним не теренах Східної Європи.

Пернач відповідає документальним описам вишуканих старшинських перначів турецької роботи, де згадано, що держак обтягнутий шкірою [173, с. 1048, 1065, 1066].

Булава гетьмана Пилипа Степановича Орлика, кін. XVII – поч. XVIII ст., Східна Європа (дивись: додаток Г. 71)

На півдні Швеції в бібліотечному кабінеті рідкісних речей м. Лінчопін (Linköping) зберігається булава, яку пов'язують з ім'ям відомого політичного і державного діяча, поплічника Івана Мазепи, гетьмана Війська Запорозького у вигнанні, автора першої української Конституції, Пилипа Орлика (1672-1742).

Булава надійшла до бібліотеки Лінчопіна 1784 р. у вигляді дарунка від єпархіального нотаріуса Самуеля Густава Гарлінґа (Samuel Gustaf Harling), який

раніше працював там бібліотекарем. У який спосіб булава опинилась у Гарлінґсона досі залишається невідомим*.

Морфологія.

Булава багатолопатевого типу, має середнього розміру бойову частину грушевидної форми, виконану із заліза, у вигляді суцільного ажурного орнаменту, вкритого чорнінням, розділеного крученими ребрами із золотою насічкою. Бойова частина увінчана широкою залізною дисковидною голівкою, закріпленою нютою.

Через залізний фланець булаву лютовано до держака, який конструктивно представляє собою три три залізні стрижні-сегменти. Центральний – найдовший, округлої форми, вкритий спірально закрученою срібною орнаментованою стрічкою. Два менші крайні сегменти грановані, верхній дещо меншого діаметру, вставлений у центральний стрижень. Місця з'єднання сегментів перехоплені срібними кільцями-поясками. Такий самий поясок окантовує торцеву заглушку.

Орнаментика.

Булаву багато орнаментовано. Основний ажурний прорізний орнамент являє собою складну рослинну композицію з чотири- п'яти- та шестипелюсткових розеток, соняшників та троянд, зображених у традиційній «османській» манері, поширеній також на теренах Східної Європи. Квіти оточені гілками акантового листя. Золота насічка на кручених ребрах та гранях двох менших сегментів держака являє собою рослинну композицію, т. зв. «гілку» або «долашмалу» – османський, європейський та український рослинний орнамент у вигляді стебла з ритмічними вигинами. Більш «європеїзована» «гілка» представлена акантовим листям, карбованим на срібній стрічці, набитій на кожну другу грань менших сегментів, та у вигляді довгої спіралі – на центральний.

Спосіб нанесення рельєфної золотої насічки на розроблену (рифлену) штихелем основу – характерний для др. пол. XVII-XVIII ст.

---

* Офіційна відповідь від співробітниці бібліотеки Лінчопіна Stina Sigurdsson-Brodin, електронний лист від 11.08.2022.

Орнаментальна стилістика типова для витворів декоративно-ужиткового мистецтва початку XVIII ст., зокрема України. Така суміш східних та західних мотивів характерна для орієнталізованої культури країн Центрально-Східної Європи.

* * *

На думку дослідників, раритет є однією з двох булав, отриманих Пилипом Орликом від протектора України шведського короля Карла XII, під час обрання на гетьмана 1710 р. Після загибелі Карла XII, через скрутне матеріальне становище, Пилип Орлик змушений був закласти булаву купцеві Конрадові Кампфу за 200 цісарських талярів, чим уможливив свою подальшу міжнародну діяльність зі створення коаліції проти Москви. Наразі не виявлено документальних підтверджень приналежності булави Пилипу Орлику чи гетьману Івану Мазепі, хоча за логікою подій, найвірогідніший шлях потрапляння булави в Швецію був пов'язаний саме з Мазепою та мазепинською еміграцією, яку очолював саме гетьман Пилип Орлик. Історія булави потребує подальшого документального дослідження [653, с. 11].

На нашу думку матеріали, техніки виконання та декор свідчать про виготовлення булави у країнах Центрально-Східної Європи, насамперед, у Польщі, Литві чи Україні.

Булава кошового отамана Війська Запорозького низового, Російська імперія (Східна Європа?) XVIII ст. [703, № 86] (дивись: додаток Г. 23).

Булава металева. Яблуко складається з двох частин – верхньої та нижньої, розділених пояском. Верхня частина інкрустована п'ятьма рожевими мінералами з фацетним восьмикутним та квадратним огранюваннями в золочених глухих кастах. Каст, який увінчує булаву має фацетне клинувате огранювання.

Нижня частина яблука імітує багатолопатеву конструкцію. Спірально закручені «лопаті» представляють собою дифовані краплеподібні фігури, орієнтовані вершинамии до держака. Кожна друга фігура орнаментована у техніці

карбованого тиснення по негативній матриці. Знизу яблуко завершується перехідним фланцем-пояском, оздобленим малими кабошонами в глухих кастах.

Держак металевий, з двома поясками, завершується округлим набалдашником.

Орнаментика.

Тиснений орнамент у нижній частині яблука представляє складну рослинно-геометричну та зооморфну композицію у стилі рококо. Касти розміщені у центрах округлих геометричних композицій, лютованих до верхньої частини яблука.

* * *

Конструкція та оздоблення булави засвідчує її Східноєвропейське походження. Булава атрибутована російськими та українськими фахівцями, як клейнод Війська Запорозького Низового [367, с. 78–79], виготовленого на теренах Російської імперії. Маємо погодитись з таким твердженням, адже на теренах України у зазначений період панував інший орнаментальний стиль. Додамо, що тиснення ймовірно виконано за західноєвропейським шаблоном.

Наразі збереглось зовсім небагато булав дослідженої вище конструкції. Зауважимо, що відомі нам речові джерела зазначеного типу, являють зразки професійної ремісничої майстерності, проте вони не вирізняються занадто коштовним оздобленням, що відрізняє їх від «гетьманських» булав в іконографії. До того ж, усі вони відносяться до періоду XVIII ст. [674, с. 541].

У цьому зв’язку маємо згадати інший різновид надзвичайно коштовно оздоблених булав кінця XVII-XVIII ст. з великими сферичними яблуками, які відносяться до роботи «Львівської мануфактури». На відміну від попередніх, ці булави конструктивно виконані як лопатеві, не горизонтальними «половинками», а вертикальними сегментами. Такі повністю металеві булави в індо-перському стилі часом зустрічаються на старшинських портретах ще від XVI ст. (дивись: додаток Д. 30–34). Подібна продукція була поширена у Персії та Османській імперії, про що свідчить іконографія [662, с. 63]. Наразі можемо

впевнено стверджувати, що традиція знайшла продовження на українських теренах у продукції львівських вірмен.

Згідно інвентарних даних ЛІМ булава надійшла до музею 1940 р. з колишнього музею ім. Любомирських у Львові [674, с. 541].

Булава, XVIII ст., Львів, Україна (дивись: додаток Г. 24).

Булава багатолопатева металева, з яблуком сферичної форми, що складається з восьми видовжених сегментів, прикрашених штампованим орнаментом та дорогоцінним й напівдорогоцінним камінням. Частина орнаментальної композиції та повздовжні вертикальні лопаті виділені золотою насічкою. Булава увінчана голівкою у вигляді великої восьмикутної зірки.

Держак двосекційний. Центральна секція, обкладена сріблом, чорнена, з шістьма повздовжніми золоченими ребрами. Від бойової частини та руків'я відділена двома декоративними металевими карбованими платівками, інкрустованими камінням та зафіксованими золоченими поясками. Невелике руків'я металеве, чорнене, прикрашене інкрустованим камінням. Трубчасті секції держака становлять собою чохол для списика, який розміщувався всередині. Завершується держак срібною золоченою фігурною торцевою заглушкою, яка кріпиться на різьбовому з'єднанні. Посередині заглушки знаходиться отвір з внутрішньою різьбою в якій утримувався списик.

Булава прикрашена 76-ма бірюзовими й турмаліновими кабошонами у глухих кастах.

Орнаментика.

Орнамент представлений характерними для львівського вірменського виробництва сюжетами, що сполучають орієнтальні та європейські декоративні традиції. Так, яблуко вкрито тисненим орнаментом орієнтального походження, що представляє собою сюжет «трьох квіток» у картуші. Зазначена композиція є добре відомою у декорі османської зброї [336]. Картуші чергуються групами по чотири, самі утворюючи більш крупні орнаментальні фігури, у центрі та при

закінченні кожної з яких розташовані турмалінові касти. Касти обрамовані рельєфними (штриховими) золоченим окантовками. Срібне тло перехідних платівок та руків'я розроблено тисненим орнаментом, що повторює сюжет на яблуці. Середня частина держака орнаментована карбованим *румі*.

Надзвичайно коштовне оздоблення булави свідчить про замовника з кола вищої державної еліти. З писемних джерел відомо, що продукцію львівських вірмен вже у XVII ст. замовляла найвища шляхта Речі Посполитої [495, p. 337–339].

Пернач (шестопер), сер. XVIII ст., Львів, Україна (дивись: додаток Г. 25).

Продовжуючи тему «Львівської мануфактури», маємо проаналізувати характерний для своєї ремісничої школи пернач, який зберігається у колекції НМІУ.

Морфологія.

Пернач виконаний із заліза, декорований чорненням, сріблом та золотою насічкою. Бойова частина має шість довгастих товстих суцільних пір'їн грушоподібної форми, кожна з яких закінчується знизу іклоподібним виступом та має товсту срібну окантовку. Пернач увінчаний голівкою із об'ємною золоченою серцеподібною шишечкою, укріпленою на широкій округлій основі. Бойова частина кріпиться до держака через два фланці.

Держак двосекційний. Центральна секція, залізна, чорнена з повздовжніми золоченими ребрами та інкрустованими декоративними елементами. Від бойової частини та руків'я відділена двома декоративними металевими платівками та фланцями. Невелике руків'я (бл. 110 мм) чернене, багато орнаментоване. Трубчасті секції держака становлять собою чохол для розміщеного всередині списика довжиною 420 мм. Завершується держак срібною золоченою фігурною торцевою заглушкою, яка кріпиться на різьбовому з'єднанні. Посередині заглушки знаходиться отвір з внутрішньою різьбою в якій утримується список. Список сталевий, у вигляді фігурного стрижня, завершується тригранним лезом довжиною 140 мм. Різьбове з'єднання на кінці стрижня списика дозволяє швидко

приєднати його до торцевої частини пернача, перетворивши останній на комбіновану зброю значної довжини (1030 мм). Тим не менш, зброя має виключно церемонійне призначення.

Орнаментика.

Пернач оздоблений складною багаторівневою композицією. Усі елементи пернача вкриті тлом з дрібного чорненого орнаменту в орієнтальному стилі *іслімі*. На ньому просічкою окреслені ділянки на яких золотою насічкою нанесені елементи декору європейського походження. Так на перах бачимо великі золоті шестипелюсткові розетки у рельєфній (штриховій) срібній окантовці та маленькі п'ятикутні й округлі золоті вкраплення. Торцеві частини пер та фланців оздоблені срібними стрічками з карбованим штриховим орнаментом. На стрижні бойової частини та держака можемо бачити золоті запалені свічки та S-подібні елементи. Такими ж свічками оздоблено лезо списика. Руків'я та перехідні пластини оздоблені золотою насічкою з великих шестипелюсткових розеток в окантовці зі штриховим орнаментом та трансільванських вузлів. Фланці оздоблені золотою насічкою з крупного акантового листя.

Художній стиль золотарських виробів Львова формувався під впливом різних національних та професійних традицій, які привносили осілі у місті майстри – вірмени, русини, німці, поляки, угорці. Однак найбільш відомими неповторними орієнтальними декоративними композиціями львівське золотарство зобов'язане, насамперед, вірменським ремісникам [290, с. 303]. Використана ними орієнтальна орнаментика, що оригінально сполучалася з місцевими [286, с. 80–81] та західноєвропейськими мотивами, якраз і творила неповторне обличчя речей, виготовлених так званою «Львівською мануфактурою». Утім, якщо на речах побутового та релігійного призначення переважав декор західноєвропейського типу, то на предметах озброєння він набував насамперед орієнтального характеру, тим більше, що готові складові частини оправ у чималій кількості імпортувалися до Львова безпосередньо зі Стамбула [525, s. 90–91].

У науковій літературі тему львівського вірменського виробництва розробляли насамперед польські дослідники. Про роботу львівських вірменських золотарів свідчить чимало писемних джерел. Утім, попри певну увагу до проблеми та чималий обсяг речових джерел, досі так чітко і не сформульовані ознаки за якими можна було б виділити роботи львівських майстрів ширше, ніж стосовно обмежених серій предметів, які фахівці намагаються втиснути у дуже вузькі хронологічні межі.

Кілька десятків перначів, виконаних в дизайні аналогічному дослідженому, лише з невеликими відмінностями в оздобленні, зберігаються у багатьох музеях Східної та Західної Європи, найбільше – у Польщі. Видається, маємо справу з одним із тих зразків, про які згадував один з перших серйозних дослідників «Львівської мануфактури» Т. Маньковський, згадуючи про львівську зброю, виготовлену за східними зразками, але декоровану сюжетами місцевого й західного декоративного мистецтва [524, s 105].

Щодо продукції «Львівської мануфактури» фахівці відзначають що вона з певними відмінами наслідує індо-перський дизайн та акумулює орнаментику, властиву західним та східним мистецьким традиціям аж до др. пол. XVIII ст. Відповідно й період функціонування стилю визначається, як найбільш пізній – бл. 1760-х рр. [495, p. 242]. З цього приводу маємо зауважити, що попри спільний дизайн, декор окремих предметів може значно відрізнятися. Так, на дослідженому нами перначі немає яскравих ознак декору, притаманного саме XVIII ст. У ще більшій мірі це стосується «львівських» булав, одна з яких розглянута нами раніше у цьому розділі.

На нашу думку, серія цих перначів та булав «Львівської мануфактури» дійсно виготовлена в межах однієї виробничої традиції, про що красномовно свідчить єдиний дизайн та однаковий набір технічних прийомів, утім маємо всі підстави вважати, що зазначена школа у вже сформованому вигляді існувала принаймні від кінця XVII ст., в межах не менш ніж двох поколінь майстрів. Окрім того вочевидь термін «Львівська мануфактура» не варто обмежувати вузькими

серіями предметів, адже відомо чимало виробів «львівської вірменської» роботи, атрибутованих XVII ст. Загалом історія львівського вірменського ремісничого виробництва потребує окремого ґрунтовного мистецтвознавчого дослідження.

Пернач Семена Палія, Україна (?), XVIII ст. (дивись: додаток Г. 76).

У колекції ЧІМ зберігається ще один надійно атрибутований зразок з величної колекції В. В. Тарновського – пернач Семена Палія, уславленого провідника правобережного козацтва, ветерана Віденського походу Яна III Собєського та Полтавської битви, фастівського, згодом білоцерківського полковника, очільника козацького повстання 1702–1704 рр.

Наприкінці XIX ст. Василь Тарновський придбав у Танських*, родичів та нащадків Семена Палія, меморіальні предмети уславленого полковника – пернач і пару чарок, які увійшли до зібрання Музею українських старожитностей В. В. Тарновського, а згодом до Чернігівського державного музею. Опис та зображення пернача вперше опубліковане у зазначеному каталозі за №299 [666, с. 58].

Морфологія.

Бойова частина – срібна, представлена дев'ятьма товстими литими ажурними пір'їнами грушовидної форми з карбуванням, лютованими до стрижня та дерев'яного руків'я, окутого срібною платівкою. Бойова частина відділена від руків'я золоченим фланцем у вигляді фігурного, вкритого карбуванням пояска. Три подібні пояски розташовані вздовж руків'я (включаючи торцеву частину). Голівка масивна, опукла.

Орнаментика.

Срібна обкладка руків'я оздоблена карбованим чорненим рослинним орнаментом з гвоздик та тюльпанів пов'язаних у вертикальні симетричні гілки. Головний зберігач фондів музею Ганна Арендар припускає, що такий декор

* Донька Семена Палія, Марія, була дружиною київського полковника Антона Танського, який сприяв поверненню Семена із заслання до Тобольська 1705 р.

характерний для російської металопластики, відтак пернач, вірогідно, був «пожалований» Палію царським урядом після повернення із заслання [712].

Провенанс пам'ятки, особливості морфології та декору підтверджують її атрибуцію, як пердмета, що належав полковнику Семену Палію.

Пернач прилуцького полковника Олександра Якубовича, Трансільванія, XVIII ст. (дивись: додаток Г. 77).

Бойова частина – срібна, представлена вісьма товстими литими пір'їнами грушовидної форми з ажурними прорізами та закінченнями у вигляді волют. Пера лютовані до стрижня та дерев'яного руків'я, окутого срібною платівкою. Окуття трьохсекційне, розділене поясками, нижня частина розширюється до торця. Крайні секції вкриті штампованим орнаментом у вигляді риб'ячої луски, центральна частина гравірована спрощеним фітоморфним мотивом. Голівка масивна, конусоподібна ребриста.

Пернач цікавий елементами декоративного оздоблення, характерними для зброї, яка приписується українській шляхті – волюти (т.зв. «баранячі роги») по краях пір'їн та «луска» в оздобленні держака.

Пернач, XVIII ст., Річ Посполита (дивись: додаток Г. 27).

З огляду на такий критерій відбору «козацьких» матеріалів, як символіка, слід звернути увагу на пернач з колекції Переяславського історичного музею. Тут зберігається вишукано оздоблений металевий пернач, з гравірованим родовим гербом на торцевій частині.

Морфологія.

Пернач виконаний з кольорового металу, бойова частина має шість суцільних видовжених пір'їн з гравірованим мінімалістичним геометричним декором та фігурною окантовкою у вигляді ланцюжка; зверху увінчана масивною фігурною голівкою з шипом. Держак двосекційний, довга частина декорована імітацією повздовжніх ланцюжків, які логічно продовжують окантовку лопатей, коротка

товста частина представляє собою руків'я, прикрашене гравірованим геометричним орнаментом. Конструктивні частини відділені фланцями. Загалом морфологія пернача наслідує перські форми, утім деталі декору видають його східноєвропейське походження.

Символіка.

На торцевій частині пернача гравірований герб «Косцеша» (Kościesza) [701, с. 263–264]. Відповідно до «Малоросійського гербовника» В. К. Лукомського та В. Л. Модзалевського, зазначена гербова фігура у середині XVII ст. належала родині Бубликів-Погорельських, які походила з Польщі [329, с. 53].

«Косцеша» також належала іншій дворянській родині польського походження – Валкевичам. Предок Валкевичів, Василій, переселившись в Україну, служив полковим хорунжим у Стародубі (1661). У 1661 и 1672 за заслуги отримав від українських гетьманів у власність села, що у 1721 р. було підтверджено царською грамотою [619].

Утім герб «Косцеша» має більш поважну історію: відомий у Речі Посполитій від XV ст. він вважається одним з найдавніших. Легенда про його походження сягає часів Болеслава Хороброго [326, с. 437]. Маючи декілька відмін, більшість з яких не стосуються основної фігури, герб протягом століть належав різним родинам у Литві та Галичині [702, s. 155]. Згідно з оцінкою польських дослідників, цю гербову фігуру загалом використовувало понад 150 родин [689].

Як бачимо, точно встановити особисту приналежність пернача на підставі самої гербової фігури є неможливим. Все ж, з огляду на походження багатьох родин власників герба висока вірогідність, що він належав українським шляхтичам.

4.2.2. Бойові сокири та молоти

За свідченням джерел бойові сокири займали помітне місце в польсько-литовсько-руській армії й активно використовувались козаками.

Як ми вже зазначали, розглядати будемо тільки різновиди, які згідно додаткових ознак можуть класифікуватись як бойові.

Як і у випадку зі списами фіксуємо характеристики кожного окремого типу, виносячі параметри окремих зразків у таблиці. За типоутворюючий критерій приймаємо розміри та форму леза.

Тип 1[*]**.** Асиметричні сокири з масивним дещо опущеним лезом з характерною западиною під шийкою та видовженим плоским обухом (дивись: додаток В. 9, №1; Г. 28). Добре збережені зразки представлені в музейних й приватних колекціях. На полі Берестецької битви знайдено декілька таких сокир. Попри западину, виконану швидше за все для полегшення конструкції, вага виробу залишалась досить великою – понад 1000 г у крупних зразків. Відтак, тільки менші з цих універсальних сокир підходили для регулярного бою.

Майже те саме можна сказати й про бойові якості сокир **типу 3**. Сюди відносимо асиметричні сокири з масивним широким опущеним лезом з короткою «бородою», довгою шийкою та округлою провушиною. Популярний у часи розвинутого Середньовіччя, тип зберігся до Модерної доби[**], у XV–XVI ст. з'явилась інша модернізована форма[***] (різницю можна простежити за морфологією двох наведених зразків (дивись: додаток В. 9, № 4, 5; Г. 29–30).

Попри те, що виділені типи 1 і 3 мають всі ознаки бойової зброї, вони не є вузько спеціалізованими і зберігають універсальну функцію шанцевого інструменту. Такою зброєю могли за нагоди користуватись як професійні вояки так і широкі маси козацької черні.

Тип 2. Сокири з овальним чи гранованим проухом, розширеними нахиленими вниз лезами, прямокутними чи заокругленими обухами. Сокири мають виразну широку шийку, яка стрибкоподібно переходить у майже прямокутне лезо. Дві таких сокири з-під Берестечка прикрашені штампованим геометричним орнаментом [370, с. 233–234] (дивись: додаток В. 9, № 2; Г. 31). Ще одна сокира (дивись: додаток В. 9, №3; Г. 32) походить з археологічних розкопок замку Д. Вишневецького на о. Байди.

---

[*] Тип 1 за О. Двуреченскім. [277, с. 125].
[**] Тип IIB.1.19 за П. Котовичем [511, s. 58].
[***] Тип 8 за О. Двуреченскім [277, с. 146–147].

Серед розглянутих типів, сокири типу 2 найкраще відповідають вимогам до бойових сідельних топірців і морфологічно знаходяться найближче до перських *теберів*.

Окремо виділяємо **багатофункційні сокири** з розвинутим обухом у вигляді бойового молота або клівця (дивись: додаток В. 10). Три такі однотипні сокири-чекана з нахиленими асиметричними лезами знайдені під Берестечком (дивись: додаток В. 10, № 2, 3, 4; Г. 33–35).

Інший зразок з НМІУ – спеціалізована сідельна сокира *балта* (дивись: додаток В. 10, № 5; Г. 37) невеликого розміру з подовженим обухом у вигляді простого прямокутного молоту. Товсте, сильно нахилене лезо, підсилене ребром, дозволяє наносити потужні, майже вертикальні удари у тісняві бою.

Сокирки з вузьким витягнутим, опущеним вниз лезом мають архаїчну середньовічну форму (дивись: додаток В. 10, № 6, 7; Г. 38–39). Для оволодіння зброєю з таким вузьким видовженим лезом потрібні були професійні військові навички.

Дві сокири представляють досить рідкісне сполучення сокирки з клівцем. Причому, якщо в одному випадку можемо ще говорити можливість використання сокири як піхотного шанцевого інструменту (дивись: додаток В. 10, № 8; Г. 40), то наступний зразок з колекції НМІУ, з маленьким лезом у вигляді півмісяця й потужним списоподібним клівцем є спеціалізованим військовим інструментом і відображає орієнтальні впливи (дивись: додаток В. 10, № 9; Г. 41).

Комбіновані сокири з місяцеподібним лезом різного розміру були надзвичайно поширені в Османській імперії, Персії та Європи протягом XVI–XVII ст. (дивись: додаток Д. 53). Утім їх найбільш популярною формою у Східній Європі стали бердиші, які найбільше поширилися в Московській державі на зламі XVI–XVII ст.

Джерела свідчать про поширеність цієї зброї також в Речі Посполитій, зокрема серед відділів міської міліції від початку XVII ст.* У колекції НІМЗПББ зберігається такий «московський» *бердиш*, верх леза якого відкований у вістря (тип II за Двуреченським) (дивись: додаток В. 11, № 2; Г. 44), знайдений поблизу острова Гайок.

Окрім «класичного» бачимо широкий спектр «бердишів» іншого роду – під цією назвою об'єднували сокири різного типу, утім, насамперед, терміном позначали зброю з масивним широким «місячним» лезом.

У цьому зв'язку варто згадати т.зв. «бердиш Богдана Хмельницького», який зберігається в колекції Національного музею Кракова.

До зброї Богдана Хмельницького відносять ще один артефакт – церемоніальний бердиш, що зберігається у колекції.

Перша згадка про бердиш з'являється у каталозі ювілейної виставки пам'яток з часів короля Яна III Собеського та його епохи 1883 р., де реліквія описана за № 471. Наступного разу предмет був опублікований в каталозі виставки у Львові 1894 р. Графічне зображення бердиша з анотаціями публікувалось два рази у російськомовних виданнях 1885 та 1887 рр., причому в останньому було більш коректно інтерпретовано напис на лезі бердиша. До Другої світової війни раритет перебував у колекції музею Академії умілостей у Кракові, після ліквідації якого був переданий до Краківського Національного музею [366, с. 44].

Меморіальний бердиш, Річ Посполита (Україна?), XVII ст. (дивись: додаток Г. 69.).

Морфологія.

Лезо у формі півмісяця, одностороннє, древко змонтовано у втулку обуху знизу, обух доповнений бойовим молотом з конічною ударною частиною.

* Так на «Шведському сувої» з бердишами зображений відділ міліції польського м. Страдомля (дивись: додаток Д. 6. А).

За спостереженнями дослідників форма бойової сокири-півмісяця з молотом-шипом на обусі трапляється у зображальних джерелах, зокрема мініатюрах Біблії Мацейовського [604, с. 139]. Цей давній тип лежить в основі однієї з найефективніших модифікацій європейської зброї XV ст. – так званого *pole-axe*, комбінації сокири, бойового молота та піки [540, p. 49–51].

Символіка та епіграфіка.

Бойова частина бердиша вкрита червоною фарбою.

На бойовій частині білою фарбою виконано напис у чотири рядки:

«Подъ Замосцемъ я Богданъ Хмельницкій съ 80 тисячъ козаковъ /
а ляхамъ жедам и попам супостатам симъ Бердышемъ /
заграю на ихъ толстыхъ шияхъ козака /
року 1648 месяця лестопада 11 дня»
(Під Замостям я Богдан Хмельницький з 80 тисяч козаків /
а ляхам жидам і попам супостатам цим бердишем /
заграю на їхніх товстих шиях козака /
року 1648 місяця листопада 11 дня).

Під згаданими у написі «попами-супостатами», очевидно розуміли уніатів, адже саме ліквідацію унії козаки висували як важливу умову Зборівського миру 1649 р. Вислів «заграю Козака» метафоричний, пов’язаний з назвою старовинного народного танцю [366, с. 44].

На зворотному боці зображений св. Михаїл з мечем у правиці, вгорі напис:

«Св. арх. Михаїл /
Музей Академії умілостей».

Останній напис свідчить про приналежність пам’ятки музею Академії умілостей у Кракові.

Достовірною й символічною є дата пам’ятки – 11 листопада 1648 р. Цього дня було проведено старшинську раду під Замостям, що ознаменувала завершення воєнної кампанії 1648 р. Ймовірно бердиш, беручи до уваги його церемоніальний та меморіальний характер, став не тільки зовнішнім символом воєнного тріумфу

гетьмана, але й одним з перших атрибутів формування нового політичного організму та його владних повноважень. Адже вже за місяць нове суспільне й політичне становище Богдана Хмельницького особливо підкреслив тріумфальний в'їзд гетьмана до Києва.

На зворотному боці сокири розташоване повнокольорове зображення св. архистратига Михаїла.

Двотижневе перебування переможного гетьмана під Замостям дає підґрунтя для пояснення появи зображення на меморіальному бердиші.

Святого архістратига Михаїла, як провідника небесного воїнства високо шанувало козацьке військо і вже на середину XVII ст. вважало його одним зі своїх головних покровителів. День св. Михаїла – одне з найважливіших православних свят для війська, Богдан з військом зустрів 8 листопада під Замостям, як справжній переможець. Адже цього ж дня відбулася капітуляція захисників Замостя [366, с. 46].

Таким чином, напис на бердиші мав тверде історичне підґрунтя.

Вже у першій публікації предмета, він був визначений, як «бердиш… Хмельницького…» і саме у такій якості сприймалася подальшими дослідниками. Головною атрибутуючою ознакою тут виступив меморіальний напис. Морфологічний аналіз підтверджує хронологію джерела XVII ст. та статусність предмета.

Так, говорячи про статусну зброю варто насамперед згадати про сокири з бойовою частиною у формі великого півмісяця, поширені не тільки у країнах Європи але й Сходу, де вони фігурували саме у такій якості (як було відзначено у розділі 2). Причому йдеться, насамперед, про урочисту, коштовно орнаментовану зброю. Цей факт, звичайно, не виключав її бойового застосування, хоча специфічна форма вимагала від воїна особливих навичок, а декор міг бути пошкоджений чи знищений у ході збройного протистояння.

Очевидно, тривалому побутуванню на теренах України бердишів-півмісяців у період Раннього нового часу слід завдячувати не лише європейським, але й

потужним східним впливам, які спричинили хвилю справжньої орієнталізації комплексу озброєння у всій Речі Посполитій.

У колекції НІМЗПББ зберігається бердиш класичної морфології – сокира з широким «місячним» лезом з «бородою» та коротким плоским обухом. Проух повністю зміщений на зовнішній бік сокири, внутрішній бік – плоский. І. Свєшніков зауважує, що бердиші такої конструкції вживались від початку XVII ст. у загонах гвардії та міської сторожі, де використовувалась як зброя та шанцевий інструмент [370, с. 262–264] (дивись: додатки В. 11, №1; Г. 43; Д. 6-А). Нагадаємо, що класичні бердиші масово використовували професійні підрозділи московської армії – стрільці, з якими козаки активно взаємодіяли протягом XVII ст.

Окремою групою розглянемо **келепи** та **обушки**.

Келеп був популярний у Європі та Османській імперії у XVI ст., а в Речі Посполитій зберіг своє значення і в XVII ст., як військова та цивільна зброя, навіть попри те, що його цивільне використання було обмежене постановами коронних сеймів 1578, 1601 та 1620 рр. Про вживання козаками *келепів* та *обушків* свідчать писемні джерела. У бою келеп застосовувався насамперед у кінноті, для пробивання обладунку клівцем, розбивання його, чи оглушення супротивника бойовим молотом.

У старих колекціях «козацьких старожитностей» музеїв України представлені різноманітні зразки з втулками різного типу – круглими (дивись: додаток В. 12, № 3, 5; Г. 47, 49) та прямокутними, простими прямокутними та фігурними молотками на витонченій шийці (дивись: додаток В. 12, № 1, 2; Г. 45, 46).

Є зразки зовсім малих розмірів (найменший довжиною 124 мм, № 5; Г. 49), з посиленим пірамідальним молотом (дивись: додаток В. 12, №3; Г. 47) або плоским.

Серед досліджених зразків зустрічається доволі рідкісний експонат – обушок з гакоподібним клівцем, оздоблений травленим орнаментом у вигляді вже

знайомої нам «риб'ячої луски» мотив якої часто зустрічається в оздобленні східноєвропейських булав (дивись: додаток В. 12, № 7; Г. 51).

Зразок з НМІУ (дивись: додаток В. 12, № 4; Г. 48) має S-подібну форму клівця, більш характерну для Західної Європи. Залишки травленого флористичного орнаменту видають його шляхетську приналежність.

* * *

Щодо використання келепів та сокир українською шляхтою слід зробити окремі зауваження.

Ми вже відзначали присутність у майнових реєстрах великої кількості речей орієнтального походження. Відтак маємо приділити увагу зразку з ДІМ зі старої колекції Поля (дивись: додаток В. 10, №10; Г. 42), який наслідує перський *тебер*, хоча має цілком східноєвропейську оправу і декор. Саме такі зразки, на нашу думку, мали зберігатись у колекціях козацької старшини.

Увагу слід приділити масивній багатофункційній сокирі-молоту з широком опущеним вниз асиметричним лезом та обухом на довгій шийці, який закінчується восьмикутним опуклим щитком (дивись: додаток В. 10, №1; Г. 36). Артефакт знайдений поблизу острова Гайок на місці козацької переправи [370, с. 262].

Келепи складної форми з фігурними молотками були досить складними і недешевими виробами. Зберігаючи прагматичну функцію бойового інструменту вони могли використовуватись в бою козацькою старшиною. Шляхетські келепи більш традиційної форми нерідко багато прикрашались на тільки травленими орнаментами (дивись: додаток В. 12, № 4, 8; Г. 48, 52), але й насічкою дорогоцінних металів (дивись: додаток В. 12, № 9; Г. 53). З такими келепами шляхти брала участь в урочистих заходах (дивись: додаток Д. 6.Б). Окремі зразки келепів навіть відразу виготовляли з латуні, як церемонійні чи меморіальні предмети, не призначені для використання на полі бою [370, с. 262].

Як свідчить чималий джерельний матеріал, у період Козаччини на українських теренах побутували сокири східного та європейського типів. До нас дійшла

значна кількість цієї зброї, що нині зберігається в музеях України та приватних колекціях.

На відміну від інших типів зброї, відомості про власників бойових сокир і келепів майже завжди відсутні. Натомість провенанс багатьох археологічних артефактів, дозволяє пов'язати їх функціонування з осередками діяльності козацької спільноти. Такі зразки, очевидно, місцевого виробництва, віднайдені під час археологічних розкопок замку Д. Вишневецького на острові Байди, полі Берестецької битви тощо.

4.2.3. Списи

Козацьку мілітарну традицію неможливо віднести до категорії ані середньої, ані тим більш важкої кінноти. Протягом XVI ст., зокрема, після «козацької реформи», яка усталила козацький комплект озброєння, козаки зрідка використовували спис. Тим не менш, козацький військовий тренд передбачав легкість та універсальність озброєння і як універсали, козаки зазвичай діяли у східному стилі – на конях з луками, та за нагоди використовувати універсальний спис – рогатину. Рогатину також застосовували у пішому строю, при обороні табору.

Результати дослідження списів зведені нами у таблицю (дивись: додаток В. 13).

В музеях України збереглось чимало зразків рогатин (Тип 3 за нашою класифікацією) та піхотних пік, які добре ілюструють особливості цієї зброї. Головне завдання рогатини – оборонне, полягає у створенні перешкод для ворожої кінноти, захист стрільців та артилерії. За необхідності рогатину можна використовувати як універсальний спис, натомість важка піхотна піка погано придатна для кінноти.

До рогатин **підтипу А** відноситься списи з крупними наконечниками з характерним лавролистним пером та воронкоподібною втулкою. Тип є архаїчним, майже не змінювався з домонгольського часу,[*] затримавшись на

[*] Тип рогатин 1 за О. Двуреченскім [277, с.104].

теренах Речі Посполитої до XVII ст. У НІМЗПББ, ПОКМ, ЧІМ та УМПКІЗО ЄГ зберігаються такі зразки. Зразки з поля Берестецької (дивись: додаток В. 13, №8) та Корсунської битви (дивись: додаток В. 13, №10) майже ідентичні.

До рогатин **підтипу Б** належать списи з наконечниками з характерним трикутним, ближче до ромбоподібної форми пера і крупної великої втулки. Може мати розширення біля основи пера у вигляді яблука, тощо[*]. Добре збережений зразок цього типу зберігається в СКМ (дивись: додаток В. 13, №11).

Рогатина **підтипу В**[**] з характерним трикутним обрисом пера та отворами у його нижній третині, мають розширення біля основи пера. Чудовий зразок представлений у НІМЗПББ (дивись: додаток В. 13, №12).

До рогатин **підтипу Г** відносимо масивні наконечники витягнутої форми, характерною особливістю яких є розширення (виступаючі плечики) при основі пера. Це архаїчний тип, який походить від давньоруських різновидів типу III (за Кірпічніковим) [305, Табл. 7]. Відносимо його до рогатин, оскільки у модерному виконанні він має перо значно більшого розміру за втулку. Рідкісний зразок цього типу виявлений гідроархеологічною експедицією в руслі Старого Дніпра біля Малої Хортиці зберігається в НЗХ (дивись: додаток В. 13, №13).

Ми вже відзначали, що писемні джерела підтверджують використання козаками XVIII ст. кавалерійської піки [167, с. 68]. У музеях України зберігаються знахідки навершів списів, які дають уявлення про зазначену зброю.

Тип 1А. Наконечник списа з пером у вигляді гранованого стрижня, ромбічного чи трикутного в перетині, та воронкоподібною втулкою. Гарний приклад такої зброї зберігається в СКМ (дивись: додаток В. 13, №1).

Піхотний пікінерський спис **тип 1, підтип Б**[***]. Пікінерські наконечники з квадратними чи ромбічними в перетині пером. Втулка округла розширена донизу з двома полосами з отворами для кріплення до древка. На місці шийки

[*] Тип рогатин 2 за О. Двуреченскім [277, с.106].
[**] Тип рогатин 4 за О. Двуреченскім [277, с.110].
[***] Тип списів 1Д за О. Двуреченскім [277, с. 81].

розташоване дископодібне розширення. Зразок такої піки зберігається в НМІУ (дивись: додаток В. 13, №3).

Як свідчать історичні джерела протягом XVI-XVII ст. спис кінного козака не був основною зброєю. Натомість, спис виконував універсальні функції, залишаючись грізною зброєю в руках спішенного кіннотника, для оборони табору тощо. Окрім розглянутих рогатин таку універсальність забезпечував спис типу 2, ще давньоруського походження.

Спеціалізовані піхотні піки, на зразок вживаних пікінерами європейських армій, використовували «охочепіхотні» частини [389, с. 233].

До списів **типу 2** належить зброя з видовженим трикутним пером та виразними плечиками. У перетині воно зазвичай має сильно витягнуту ромбічну форму, при цьому добре відстежується центральна грань. Масивна втулка розширюється донизу. Виділяються різновиди з прямими та дещо прогнутими плечиками основи пера. Даний тип відноситься до надзвичайно поширеної групи давньоруських наконечників типу III за типологією Кірпічнікова, датованих VIII–XIV ст. [247, с. 93; 305, с. 12–14]. Завдяки надзвичайно вдалій універсальній конструкції, списи, придатні для бою та полювання, кінним та пішим, продовжували використовувати протягом всього XVII ст.

У модерних конструкціях бойової частини можемо часом бачити прямі горизонтальні плечики. Два такі зразки зберігаються у ЧІМ та НІМЗПББ (дивись: додаток В. 13, №4-5). Більш класичні (архаїчні) зразки представлені у ПОКМ та ДІМ (дивись: додаток В. 13, №6-7).

Комплекс історичних джерел залучений до у нашої роботі свідчить, що на зламі XVII–XVIII ст. спис стає обов’язковим, ключовим елементом озброєння кінного козака.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Важливу роль для обґрунтованого визначення комплексу козацького озброєння відіграє маса «безіменних» зразків зброї, – як тих, що відноситься до

археологічних знахідок, так і позбавлених такого контексту. Відтак, у дослідженні речових джерел ми, насамперед, спиралися на вивчення археологічних знахідок, писемних та зображальних джерел і, з огляду на виявлену інформацію, залучали відповідні зразки з музейних та приватних колекцій, позбавлені чіткого провенансу.

Аналіз масиву речових джерел з державних та приватних колекцій дозволив пролити світло на особливості холодної козацької зброї, вирішити проблему її систематизації, виявити низку морфологічних особливостей та експлуатаційних характеристик, а також верифікувати інформацію інших типів джерел.

Мечі розглянуті нами як зразки шляхетської зброї, яка продовжувала виконувати бойові та церемонійні функції. Найбільш актуальна зброя XVI ст. це мечі *бастарди* та *піттершверти*.

Введені до наукового обігу 4 різновиди великих бойових ножів – *кордів*, найбільш поширеного та доступного різновиду клинкової зброї та 1 *грос-месер*. Попри велику кількість випадкових знахідок, старовинні *ножі*, виявлені поза археологічним контекстом, важко піддаються датуванню. Відтак ми обмежилися єдиним наразі відомим презентаційним археологічним комплексом сер. XVII ст. з-під Берестечка. Аналіз доводить, що у цей період серед масової продукції побутували універсальні та спеціалізовані ножі. Серед останніх – бойові, з посиленим колольним клинком. Стрій більшості ножів свідчить, що у середині XVII ст. цей вид зброї функціонував, насамперед, у якості допоміжного та універсального інструменту.

Досліджений зразок простого *палаша* XVI ст. Форма черена забезпечує невеликий нахил руків’я в бік клинка, що посилювало колольний удар. Тим не менш, основне призначення зброї – потужний рубальний удар, який забезпечувався солідною вагою, товщиною клинка та формою його перетину. Утім, зброя суттєво програє в потужності рубального удару шаблям з великими єлманями. Саме підвищена потреба в ефективній рубці й різі стали головною

причиною відмови від палашів й мечів і масового впровадження шабель на теренах Речі Посполитої у XVII ст.

Цікаво, що попри рицарський імідж козацької шляхти, у джерелах рідко зустрічаємо її з «рицарською» зброєю, так щиро представленою у важкій кінноті Речі Посполитої. Найменше у козацької старшини мечів (які здебільшого використовувались, як символ), трохи більше палашів (XVI – поч. XVII та кін. XVII-XVIII ст.); зауважимо відсутність важливих для гусарії кончарів («малого списа»).

Досліджені різновиди перначів XVI ст., – суто прагматичні бойові конструкції східноєвропейського походження. Поряд з ними розглянуто коштовні презентаційні зразки з трьох виділених нами виробничих центрів.

Серед списів абсолютна більшість належить до типу рогатин з бойовою частиною модерних типів. Рідше зустрічаються рогатини з середньовічним лавролистим профілем. Ще зустрічались у XVII ст. і похідні форми давньоруських наконечників від типу III за типологією Кірпічнікова. Зрідка в українських колекціях можна зустріти спеціалізовану піхотну піку, в цілому, невластиву козацькій військовій справі. Краще представлена кавалерійська козацька піка XVIII ст.

Як свідчить джерельний матеріал, на українських теренах побутували сокири східного та європейського походження. Ідентифікувати їх як козацькі дозволяє археологічний контекст та, у рідкісних випадках, провенанс. Серед 3-х типів універсальних сокир XVI-XVII ст., лише частина придатна для бойового використання, зокрема тип 2. Водночас побутувала низка спеціалізованих багатофункційних бойових сокир, де розвинутий обух виконував функцію бойового молоту чи клівця. Представлені також бердиші східного та європейського типів. Серед імпортованої продукції представлені високовартісні сідельні сокири перського походження. Найбільш спеціалізованою серед них є *балта*, яка досить рідкіко зустрічається серед археологічних матеріалів з України.

Під час бойових дій *келепи* та *обушки* застосовувалися, насамперед, у кінноті, для пробивання обладунку клівцем, розбивання його, чи оглушення супротивника бойовим молотом. У колекціях музеїв України представлені різноманітні зразки зі втулками різного типу, простими та фігурними молотками на шийці. Є зразки зовсім малих розмірів, з посиленим пірамідальним та плоским молотом.

Проведені матеріалознавчні дослідження порушують проблематику методів вивчення стародавніх виробів з чорних металів. У ході нашого дослідження доведена висока ефективність металографічного аналізу, який дозволяє достеменно відтворити технологічний процес виготовлення зразка, проаналізувати його складність (а відповідно і професійний рівень роботи коваля), а також оцінити експлуатаційні характеристики зброї.

Водночас, встановлена допоміжна роль хімічного (поелементного) дослідження, яке на сьогоднішній день виконується неруйнівним методом рентгенофлуоресцентного аналізу (RFA). Видається, що хімічний аналіз чорних металів може бути доцільним для вивчення складу домішок, які опосередковано, в окремих випадках, дозволяють уточнити датування. Загалом, проблема датування виробів з чорних металів на основі даних матеріалознавчих досліджень, на сьогоднішній день, залишається як ніколи актуальною.

Аналіз особистої та меморіальної зброї української шляхти дозволив визначити додаткові критерії відбору джерельного матеріалу, які значно розширюють можливість окреслити робоче джерельне поле для проведення подальшої роботи у студіях з української зброї.

Однією з найважливіших прикмет того, що перед нами зброя, пов’язана з козацтвом, безумовно є специфічні клинкова епіграфіка, геральдичні фігури та символіка.

Епіграфіка

На сьогоднішній день нам відомо тільки декілька українських написів на клинках давньої холодної зброї, які можемо з певними застереженнями визнати

автентичними. І хоча розглянутих у нашій роботі текстів замало, аби робити всеохопні узагальнення, все ж не можемо не відзначити їх своєрідного змістового навантаження. Досліджені сентенції приховують у собі дидактичний, напутливий зміст, який рідко можна віднайти у написах на польській та московській зброї XVII ст. У цьому зв'язку нагадаємо, що у такому ж «моралізаторському» стилі виконано написи на інших витворах українських золотарів, насамперед держаках ложок [286, с. 56].

У той же час в українських написах збережено класичні функції центрально- та східноєвропейської клинкової епіграфіки. Так, власне ім'я, очевидно, може не лише слугувати меті уславлення правителя-можновладця, а й позначати власника зброї (Олексій Апостол, Костянтин Донець-Захаржевський). Поряд із цим тексти на зброї набувають розширених функцій – повчальні сентенції можуть не тільки застерігати або закликати до дотримання певного кодексу поведінки, бути повідомленням від власника або про нього, але й бути засобом вирішення оригінальних завдань, на кшталт дипломатичних. Останнє споріднює українські написи з гаслами патріотичного та уславлюючого змісту, прийнятими на польській зброї з її «клинковою дипломатією».

Очевидно, досліджуючи «безіменну» зброю, українські написи слід виділяти окремо. Вони можуть наслідувати центральноєвропейську та орієнтальну традицію «захисних формул» на зброї у вигляді фрагментів сакральних текстів.

Нарешті, найбільш інформативними написами на зброї є дарчі російських імператорів, де зазвичай вказували не тільки ім'я обдарованого, але його титули, дату, рід зайнять, навіть привід для нагородження.

Тавра й герби

На відміну від більш універсальної символіки, зображені на зброї герби, власницькі та виробничі знаки дозволяють піднести атрибуцію зразка на якісно новий рівень. Ці символи зазвичай приховують у собі цільову джерельну інформацію, що стосується родоводу власника зброї, її виробника, навіть місця й часу виготовлення зразка. На жаль, присутність таких знаків на вцілілих донині

зразках здебільшого є рідкісним винятком у величезному масиві безликих артефактів [406].

Серед золотарів була прийнята особлива знакова система, яка давала змогу авторизувати роботу. Використовували особливі графічні символи – ґмерки, повні підписи (ім'я та прізвище) або ініціали – дві, рідше три кириличних чи латинських літери. Зазвичай невелике тавро з позначками вибивали на виробі у непомітному місці.

На виробах львівських майстрів ґмерки були відомі вже у XVI ст. Від 1599 р. золотарі були зобов'язані таврувати свою продукцію. В цілому ж на ремісничих виробах з України ґмерки з плином часу зустрічалися все рідше, нагадуючи про себе на гербах та печатках. У XVI–XVIII ст. більш поширеним був звичай ставити своє ім'я та прізвище*. Підписи разом з таврами зустрічаються надзвичайно рідко – зазвичай виріб відмічали позначкою одного виду. Рідко фіксуються тавра на речах, виконаних на приватне замовлення, частіше їх можна побачити на предметах, виготовлених для церковних потреб.

Для підтвердження роботи цехових майстрів іноді застосовували також міське тавро**. Нарешті, вже у XVIII ст., в Україні почала вживатись система пробіювання дорогоцінних металів [354, с. 44–45].

Незважаючи на розвиток системи таврування, переважна більшість виробів дійшла до нас непозначеною. Насамперед це стосується зброї – імена українських золотарів-зброярів досі відомі насамперед за згадками у писемних джерелах [354, с. 147, 160, 166].

Ніяк не позначали своїх робіт й вірменські золотарі. Можливо, це також стосувалося лише речей, виконаних на приватні замовлення [290, с. 321], проте суть справи від цього не міняється: визначити виробника того чи іншого виробу зазвичай неможливо.

---

* Найдавніше, відоме нині, українське тавро у вигляді ініціалів «ІВ» майстра Ієремії Білецького на срібному потирі (МІКУ, інв. № 611) датується 1719 р.

** У Львові – лев, що йде на задніх лапах ліворуч, у Києві, від кінця XVII й до кінця XVIII ст. – напис «Kiov» тощо.

Зауважимо, що відсутність авторських підписів на оправах характерна також для східної ремісничої традиції. Це становить разючий контраст з клинками, якість котрих незмінно підтверджували іменами знаменитих майстрів і таврами мануфактур Західної Європи й країн Сходу. Очевидно, клинок, що становив квінтесенцію зброярського виробу, привертав до себе значно більшу увагу з боку прагматичного покупця, аніж оправа.

Дещо краща ситуація із власницькою символікою. Її поява на зброї пов'язана з давньою традицією відзначати високий соціальний статус власника через декоративне оформлення замовлених ним побутових предметів. Так, герби з ініціалами постійно відтворювали навіть на невеликих речах дрібної української шляхти. Вказували повне або скорочене ім'я власника, його посаду, девіз або іншу сентенцію релігійного чи уславлювального змісту, часом зазначали навіть дату виготовлення речі.

У великих містах на заході України міщани позначали свої речі власними ґмерками. Відтак, часом нелегко відрізнити виробничий ґмерк від власницького.

Символіка та орнаментика

Важливими ознаками, які можуть допомогти при ідентифікації зброї, виконаної на козацьке замовлення, тим більш оправленої українськими майстрами, є характер декоративного орнаментального оздоблення та спосіб його виконання (застосовані ремісничі техніки).

Фітоморфні мотиви посідають провідне місце в усій орнаментиці українців [658, с. 132].

Підвищену увагу слід звернути на виноград як один з найпоширеніших мотивів в українському мистецтві, відомий ще за часів Київської Русі. В Україні др. пол. XVII ст. біблійний сюжет виноградної лози, добре узгоджуючись з менталітетом українського бароко, набуває неймовірної популярності в усіх галузях мистецтва. Надзвичайна поширеність різноманітних варіантів виконання цього мотиву ускладнює його дослідження: з'ясувати регіональну парадигму винограду практично неможливо [658, с. 132].

Однією зі складних композицій, спільних для українського, східного та меншою мірою західного мистецтва є гілка, або квіткова гірлянда (іноді її називають безкінечником [286, с. 108]). Ця універсальна композиційна схема відома ще у мистецтві давньосхідних цивілізацій, пізніше – у візантійському. В османському мистецтві ця композиція має назву «долашмала» і стає популярним елементом місцевого декору від XVII ст. Зустрічається вона й у європейському мистецтві.

В Україні мотив гілки здавна поширений у різних видах мистецтва усіх регіонів [658, с. 285]. У роботі українських золотарів XVII–XVIII ст. цій композиції відводилось важливе місце.

В оздобленні зброї та предметів спорядження гілка є сталим елементом – вона постійно зустрічається в оздобленні місцевих гармат порохівниць та холодної зброї. Так, надзвичайно виразна гілка присутня в декорі булави Пилипа Орлика.

Детальне вивчення номенклатури, форми та стилістики квітів очевидно має бути одним з пріоритетних напрямків у ході вирізнення української роботи на тлі східних орнаментальних мотивів, насамперед, звичайно, турецьких та закавказьких. Загалом же фітоморфній орнаментиці козацької зброї може бути притаманний широкий набір зображень квітів у тому вигляді, як їх прийнято було відтворювати в мистецтві Османської імперії та країнах Центрально-Східної Європи – акант, соняшник, троянда, гвоздика, та низка інших.

Окрему увагу слід приділити виділенню та аналізу окремих, найкраще розроблених в українському декоративному мистецтві фітоморфних сюжетів, таких як вазон, кущ, трилисники в колі [286, с. 74] та ін. Так, досить типовими для України зображеннями вазона та куща з чотири- та п’ятипелюстковими квітками оздоблено піхви «шаблі Вовка» з колекції НМІУ.

Необхідно також відзначити, що у роботах місцевих золотарів мала місце тенденція до певного спрощення східних мотивів, а також включення чималої кількості елементів європейської барокової орнаментики [524, s. 219]. Їхня наявність є майже обов’язковою ознакою роботи українських майстрів, адже

місцеві ремісничі школи перебували під значним впливом західного мистецтва: більшість майстрів навчалася у Європі, а іноземні ремісники відігравали визначну роль у місцевому цеховому виробництві.

Тим не менш самі класичні орнаментальні елементи бароко, пізніше рококо та класицизму (волюти, мушлі тощо), втілені в українському художньому металі, мають загальноєвропейські риси і можуть допомогти лише у справі хронологічної атрибуції зброї. Адже після проникнення наприкінці XVII ст. на терени Османської імперії художніх мотивів західноєвропейського декоративного мистецтва країни Європи протягом кількох наступних десятиліть остаточно втратили культурну монополію на них.

Проміжну позицію між фітоморфним та зооморфним орнаментом представляє «шкіра змії», власне лускатий орнамент, яким оздоблено руків'я кількох перначів, які належали українській шляхті [53, 80, 29, 54]. Очевидно поява «лускатого» орнаменту в Європі пов'язана з орієнтальними впливами*. Його поява на низці військових предметів свідчить про поширення цього стилю у країнах Центрально-Східної Європи протягом XVI–XVIII ст.

В оздобленні центрально- та східноєвропейської клинкової зброї зооморфна символіка зустрічається незрівнянно рідше за фітоморфну й представлена, насамперед, формами верхів'я, виконаними на кшталт голів птахів та тварин. Найпопулярнішими різновидами, що становили предмет наслідування для українських зброярів, були верхів'я карабель.

Окремо слід виділити антропоморфні сюжети, зокрема, зображення на клинках, які представляли зображення історичних діячів та святих [407; 580].

Ремісничі техніки

Суттєве значення для встановлення географії походження зброї має дослідження ремісничих технік, застосованих у процесі її виробництва.

* Серед прикладів його широкого використання на військових предметах, варто згадати оздоблення коштовних перських однолезових мечів періоду Сасанідів, оздоблених верхів'ям у вигляді стилізованої голови міфічного птаха Варгана. Протягом століть луска асоціювалась з пір'ям.

Насамперед, йдеться про місцеве виготовлення та оздоблення оправи для імпортованих клинків.

Номенклатура ремісничих прийомів, застосованих українськими золотарями, мало відрізнялася від тих, що були на озброєнні їхніх західноєвропейських, османських та перських колег. Головні відмінності полягають у нюансах практичного застосування тих або інших технік, періоді їх поширення у певних географічних регіонах.

У виробах українського декоративно-ужиткового мистецтва нерідко використовували емалювання, добре відоме ще за часів Київської Русі. Серед різноманітних емальєрних технік, розвинутих на Україні у XVII–XVIII ст., застосовували виїмчасте, перегородчасте емалювання, скань та фініфть [354, с. 38].

Приклади виїмкової та перегородчастої технік бачимо на «шаблі Вовка» з колекції НМІУ [162]. Виїмкова емаль є найдавнішою з відомих в Україні технік. Перегородчаста, у свою чергу, була успадкована українськими майстрами від давньоруських ювелірів, які застосовували її з великою майстерністю.

В оздобленні шаблі також використано рельєфну (просвічуючу) емаль, що широко застосовувалася в європейському ювелірному мистецтві від початку епохи Відродження.

В українському золотарстві від кінця XVII ст. великої популярності набули також живописні емалі*.

Техніка золочення, успадкована від давньоруських часів [365, с. 324–325], стала одним з улюблених способів декорування зброї, ювелірних та побутових виробів на теренах України. Для золотіння зброї застосовували неодноразово описаний у науковій літературі амальгамний (вогняний) метод, у XIX ст. його змінив електрохімічний [365, с. 327–328; 392, с. 46–47].

* У цьому зв'язку не можемо не нагадати, що у ХІМ також зберігається шабля XVIII ст. русько-литовського походження, оздоблена у техніці живописного емалювання. Мова йде про зброю родини Радзивіллів: про цю шаблю ми неодноразово згадували у попередніх публікаціях: [413, с. 337].

Особливість роботи вітчизняних майстрів полягала в тому, що у такий спосіб золотили попередньо протравлений або гравійований декор на клинках. Це суттєво відрізнялося від технік, вживаних у зброярстві східних країн – Туреччині та Ірані, де перевагу віддавали таушуванню золотим дротом та насічці [336, с. 167–168].

Звичайно, насічка також була присутня в асортименті українських зброярів. Типовим прикладом такої роботи є дарчий напис на клинку у колекції ПОКМ [163]. Насічку виконували у класичному стилі з попередньою розробкою поверхні дрібним штрихуванням штихелем.

У процесі золотіння або сріблення ремісники дотримувалися традиційного комбінування матеріалів. Так, в Україні ще від давньоруських часів використовували так звану «золоту наводку» по міді, срібло ж з цією метою застосовували значно рідше [365, с. 325–326; 650, с. 7]. Це знов-таки відрізняє Україну від країн Сходу, де в окремих регіонах, з міркувань економії, вдавалися до сріблення міді або навіть комбінували мідь з латунню [478, p. 71, 78–79].

На відміну від Туреччини, не кажучи вже про Іран та Індію, в Україні не набуло значного поширення різьблення по металу.

Щодо роботи ремісничих шкіл, досліджений матеріал вже дозволив підтвердити використання львівської вірменської продукції та трансільванських золотарів.

Морфологія

Нарешті останній за списком, але не за значенням, критерій вирізнення української зброї стосується її типологічних характеристик.

Звичайно, сама тільки морфологія далеко не завжди дає змогу правильно датувати зброю, виготовлену протягом XVI-XVIII ст. – часом має місце наслідування давніх традицій, нерідко новітні конструкції комбінують зі старими деталями або навпаки – замінюють старі новішими. Утім, у процесі дослідження можна визначити свого роду «точки відліку» – періоди, коли зброярська традиція Речі Посполитої набувала нових рис. Загалом слід

відзначити, що морфологічні (типологічні) характеристики звичайно допомагають визначити як датування так і потенціальних виробників зброї. У значно меншій мірі це стосується споживачів.

Серед типів старшинської холодної зброї представлені: ножі, кинджали, мечі, шаблі, палаші, списи, булави, чекани, бердиші, а також зразки комбінованої (древкова з вогнепальною) та прихованої клинкової зброї.

Серед морфологічних типів ефесів палашів та шабель старшини представлені типи: польсько-угорський, карабелі, чечуги (ординки), орла, кіліджі. Серед виробників – Україна, Польща, Литва, Кавказ, Османська імперія, Персія. Фіксуємо також булави трансільванського й львівського виробництва, багатолопатеві перначі переважно східних типів.

ВИСНОВКИ

У процесі виконання дисертаційного дослідження автор дійшов низки висновків, тлумачень, узагальнень і спостережень, що сформульовані у вигляді нижчеподаних положень:

1. Зброєзнавство як спеціальна історична дисципліна в українській історичній науці ще перебуває на етапі становлення, уточнення її теоретичних та методологічних засад. Однак кількість праць зі зброєзнавчою проблематикою та інструментарієм постійно зростає.

2. Проаналізована історіографія провідної проблеми дисертації засвідчила відсутність всебічного зброєзнавчого дослідження комплексу козацької холодної зброї. Окремі праці вітчизняних і закордонних науковців лише створили певне підґрунтя для подальших розвідок.

3. Для успішної реалізації зброєзнавчого дослідження необхідно було залучити широке коло джерел: речових, зображальних та писемних. Критичний аналіз зазначеного комплексу джерел дозволяє створити сучасне, науково обгрунтоване уявлення про комплекс козацького озброєння, його номенклатуру та розвиток.

4. Джерельна база даної праці є репрезентативною, різноманітною та дозволила успішно вирішити сформульовані дослідницькі завдання. Група речових джерел є найбільшою й відіграє найважливішу роль. Вона представлена зразками клинкової та древкової зброї з низки українських та зарубіжних музеїв та приватних колекцій. Документи для визначення комплексу козацької холодної зброї надзвичайно різняться за походженням, та змістом. Це – військово-фіскальна документація, описи майна, переписи, грамоти та інша урядова та цивільна документація; хроніки, наукові трактати, щоденники та мемуари очевидців; рукописні каталоги; устави, військові настанови, інструкції, фехтбухи та інші навчально-методичні матеріали.

5. Провідна проблематика дослідження має міждисциплінарний характер, тому потребувала застосування методологічного інструментарію різних галузей

наукового пізнання, як-от: археологія, історія мистецтва, воєнна історія, локальна історія, регіоналістика, історія повсякдення, соціальна історія, генеалогія, біографістика, культурологія, антропологія, металознавство.

6. Методи та стратегія зброєзнавчого дослідження, використані в дисертації, дозволили здійснити всебічний аналіз наявного матеріалу, а саме: обґрунтувати поняття «козацька зброя» та встановити критерії її вирізнення, дослідити представницькі зразки козацької холодної зброї в музеях та приватних колекціях, визначити номенклатуру козацького озброєння в її історичній динаміці та відтворити процес розвитку козацького озброєння, розв'язати проблеми персональної приналежності окремих зразків холодної зброї. Дослідницька стратегія ґрунтується на сучасній методології та передбачає аналіз комплексів джерел у конкретно визначеній послідовності.

7. Вивчення комплексу писемних джерел дозволило зафіксувати поняття «козацького» комплексу холодної зброї в хронологічній динаміці, простежити його розвиток та розширити критерії виділення козацьких зразків з масиву історичної зброї, яка не має науково обгрунтованої атрибуції та провенансу.

Термінами «козак» та «козакування» в першій половині XVI ст. позначали тактичний концепт, певний стиль збройної боротьби та спорядження. Козак зазначеного періоду – це насамперед професійний комбатант християнського віросповідання, який адаптував східну мілітарну технологію до дій у складі армій Центрально-Східної Європи. Його комплект холодної зброї включав рогатину, шаблю або корд.

У структурі постійної найманої армії Речі Посполитої «козацькі» хоругви з холодної зброї мали рогатини, чекани.

При діях козацької армії, як окремої структурної одиниці, холодна зброя була представлена шаблею, рогатиною, бердишем, чеканом чи келепом.

Перначі, а від початку XVII ст. булави стають у козацькому середовищі символами військової та адміністративної влади. Ще у пер. пол. XVII ст.

звичайний бойовий пернач поряд з булавою розглядався як атрибут гетьманської влади.

У XVII ст. з комплексу холодної зброї повністю зникають корди. До кінця століття, знижується значення рогатини у козацької кінноти, утім у піхоті їх продовжують використовувати поряд з піками та напівпіками. Загалом, протягом XVII ст. значення комплексу холодної зброї у козаків постійно знижується.

У XVIII ст. у ході інтеграції до російської імперської армії, комплекс козацької холодної зброї набуває нових рис і складається з піки та шаблі, а самі козаки перетворюються на легких іррегулярних кіннотників. Поширюється кавалерійська піка, палаші та шаблі російських уставних зразків.

8. «Козацьку зброю» визначаємо як комплекс озброєння, який спершу забезпечував потреби «козацького» мілітарного тренду (остаточно оформленого реформою 1540-1550 рр.), а з часом став важливим маркером та ключовим бойовим інструментом формувань реєстрового та нереєстрового козацтва, необхідним для реалізації засадничих принципів козацької військової тактики. Сюди необхідно додати окремі зразки ексклюзивного озброєння заможної козацької шляхти.

Як ми зауважили раніше, комплект козацької зброї не був статичним і протягом трьох століть зазнавав змін.

9. Дослідження писемних, іконографічних та речових джерел з історії особистої зброї козацької старшини дозволило визначити окремі типи та різновиди козацької зброї та виділити цілу групу її особливостей:

А) Однією з найважливіших прикмет пов’язаної з козацтвом зброї, безумовно, є специфічні клинкова епіграфіка, власницька та виробнича символіка. Сентенції дидактичного, напутливого та нагородного змісту дозволяють вирізнити козацьку старшинську зброю. Герби з ініціалами нерідко відтворювали на зброї української шляхти. Вказували повне або скорочене ім’я власника, його посаду, девіз або іншу сентенцію релігійного чи уславлюючого змісту, часом зазначали навіть дату виготовлення речі.

Б) Важливими ознаками, які можуть допомогти при ідентифікації козацької зброї, зокрема місцевого виробництва, є характер декоративного орнаментального оздоблення, його символіка, та застосовані ремісничі техніки. Серед орнаментальних мотивів: різноманітні сюжети фітоморфних, зооморфних, скевоморфних та інших груп національної орнаментики. Характерна тенденція до певного спрощення східних мотивів, а також включення чималої кількості елементів європейської барокової орнаментики. Зооморфний орнамент представлений формами верхів'я, виконаними на кшталт голів птахів та тварин та «шкіри змії» («лускатий» орнамент).

В) Морфологія. Фіксуємо булави трансільванського й львівського виробництва, багатолопатеві перначі переважно східних типів. Клинкова зброя – з верхів'ями найбільш поширених типів.

Г) Серед окремих ремісничих технік, які відзначалися своєрідністю у виконанні золотарів на теренах України, – виїмкове, перегородчасте й живописне емалювання, скань та фініфть; амальгамне золочення, насічка та наводка. Візитівкою вірменських золотарів зі Львова була техніка складної інкрустації (металів та мінералів). Окрім ремісничої школи «Львівської мануфактури», високим попитом серед козацької старшини користувалася продукція трансільванських та стамбульських золотарів.

До засадничих ремісничих технік увійшов весь виробничий арсенал, який використовувався на той час у Європі та на Сході.

Серед ексклюзивних матеріалів, з яких вироблялась і якими оздоблювалась високовартісна старшинська зброя, варто згадати дорогоцінні метали (золото, срібло), коштовне каміння – яхонти, бірюза, булатна та «червона» (пакетна) сталь, моржева та слонова кістка.

Зазначені вище особливості (А-Г) дозволяють встановити певні критерії, які допомагають атрибутувати зброю саме як козацьку.

10. Аналіз масиву речових джерел з державних та приватних колекцій дозволив виділити та дослідити козацьку клинкову зброю.

Мечі розглянуті як шляхетська зброя, яка продовжувала виконувати бойові та церемонійні функції. Найбільш актуальна зброя XVI ст. – це мечі *бастарди* та *ріттершверти*.

Введені до наукового обігу зразки великих бойових ножів – *кордів*, найбільш поширеного та доступного різновиду клинкової зброї та *грос-месер,* знайдені на теренах України.

Аналіз єдиного наразі відомого презентаційного археологічного комплексу козацьких ножів середини XVII ст. з-під Берестечка доводить, що в зазначений період серед масової продукції побутували універсальні та спеціалізовані ножі. Серед останніх – бойові, з посиленим колольним клинком та декілька господарських. Стрій більшості ножів свідчить, що в середині XVII ст. він функціонував насамперед як допоміжна зброя та інструмент з розширеними господарськими функціями.

Палаші функціонували поряд з кордами та шаблями в XVI ст. Вони забезпечували колольний та потужний рубальний удари. Підвищена потреба в ефективній рубці й різанні стали головною причиною відмови від палашів і мечів та масового впровадження шабель на теренах Речі Посполитої в XVII ст.

Попри рицарський імідж козацької шляхти, у джерелах рідко зустрічаємо її з «рицарською» зброєю, широко представленою у важкій кінноті Речі Посполитої. Найменше в козацької старшини мечів, дещо більше палашів.

Протягом XV–XVII ст. популярним залишається ефес відкритого типу з хрестовидною гардою та навершами східних типів у вигляді ковпачка та карабелі.

У XVII ст. розвивається ефес напівзакритого типу.

Протягом XVII ст. розвиток ефесу відбувається в напрямку від відкритого типу до закритого. Втім хрестоподібна гарда продовжує використовуватися в низці зразків.

Складні напівзакриті гарди зникають до останньої чверті XVII ст., у XVIII ст. на озброєння козаків постачають російські уставні зразки.

11. Аналіз масиву речових джерел з державних та приватних колекцій дозволив виділити та дослідити козацьку древкову зброю.

Досліджені різновиди перначів XVI ст. – суто прагматичні бойові конструкції східноєвропейського походження. Поряд з ними розглянуті коштовні презентаційні зразки з трьох виділених нами виробничих центрів – гетьманські булави XVI–XVIII ст. трансільванського, львівського та московського походження.

Досліджені зразки т. зв. «гетьманських» булав цілком відображають тенденції розвитку цього виду зброї в Центрально-Східній Європі й тісно пов'язані з процесами орієнталізації зброярства Речі Посполитої загалом та України зокрема. Так, у XVII ст. представницькі булави стали легшими, водночас яблукам надавали більших розмірів та пишного оформлення. І все ж представницькі різновиди XVI–XVII ст. часто зберігали бойові функції. Це стосується насамперед перначів, які довгий час використовували представники вищого та нижчого ешелонів влади як свій атрибут.

Серед списів абсолютна більшість належить рогатинам з бойовою частиною модерних типів. Чимала кількість рогатин з бойовими частинами середньовічних типів, які збереглись до XVII ст., – з лавролистим профілем та похідні форми від давньоруських наконечників типу III за типологією Кірпічнікова.

Зрідка в українських колекціях зустрічається піхотна піка, про використання якої «охочепіхотними» є згадки в документах. Краще представлена кавалерійська козацька піка XVIII ст.

До коштовних старшинських списів належать розбірні конструкції, зокрема київського виробництва, вкриті шкірою червоного кольору та прикрашені епіграфікою.

Як свідчить джерельний матеріал, на українських теренах побутували сокири східного та європейського походження. Ідентифікувати їх як козацькі дозволяє археологічний контекст та у рідкісних випадках провенанс. Серед трьох

типів сокир універсального призначення XVI–XVII ст. лише частина придатна для бойового використання (тип 2). Водночас побутувала низка спеціалізованих бойових сокир, які є багатофункційними: обух виконував функцію бойового молота, рідше – клівця. Представлені також бердиші східного та європейського типів. Серед імпортованої продукції наявні високовартісні чекани перського походження. Найбільш спеціалізованою сідельною сокирою є *балта*, яка досить рідкіко зустрічається серед археологічних матеріалів з України.

Келепи та *обушки* були надзвичайно поширеною на теренах Речі Посполитої військовою та цивільною зброєю. Під час бойових дій вони застосовувалися насамперед у кінноті для пробивання обладунку клівцем, розбивання його чи оглушення супротивника *бойовим молотом*. Однак згадок про цей вид зброї у джерелах з історії козацтва не так багато.

У колекціях музеїв України представлені різноманітні зразки келепів різного розміру з втулками різного типу, простими та фігурними молотками на витонченій шийці. Окремі зразки мають коштовне декоративне оздоблення, яке свідчить про їх шляхетську приналежність.

Певну цікавість також становлять зразки комбінованої древкової зброї з вогнепальною, зокрема згадані в писемних джерелах комбінації списів та перначів з пістолетами. Серед речових джерел нами виявлені пернач і булава виробництва «Львівської мануфактури», які комбінувались із невеличкими списами, або стилетами.

12. Проведені нами матеріалознавчі дослідження дозволяють зробити висновки як щодо технологічної схеми виконання, загальної якості, рівня оздоблення і коштовності окремих зразків, так і з’ясувати рівень розвитку виробничих технологій та розподілу ремісничої праці студійованого періоду.

У ході тестів Авиявлені мінерали другого та третього порядку – шпінелі, топази, бірюза, яшма, онікс. Зазвичай використані найпростіші способи огранки, зокрема кабошони.

Встановлено використання в коштовній зброї дорогоцінних кольорових металів – золота та срібла. Срібло застосовувалось у великих масштабах, часом з нього виготовлялись значні деталі, як-то гарда. Золото застосовували переважно у вигляді тонких покриттів (золочення) та дроту. Абсолютна більшість проаналізованих срібних виробів відноситься до категорії «ювелірного срібла» (проба вища за 800). Золоті покриття надзвичайно високих проб (вище 900) через хімічну природу процесів їх створення. Застосовувалось також «біле золото» (стоп золота зі сріблом).

Проведені матеріалознавчі дослідження порушують проблематику методів вивчення стародавніх виробів з чорних металів. У ході нашого дослідження доведена висока ефективність металографічного аналізу, який дозволяє достеменно відтворити технологічний процес виготовлення зразка, проаналізувати його складність (а відповідно і професійний рівень роботи коваля), а також оцінити експлуатаційні характеристики зброї. Так, виявлене використання ковальського зварювання, диференційного та цілісного загартування тощо. Серед ковальських технологій поряд з простими поковками виявлені пакетні та булатні клинки. Підтвердив свою ефективність метод вимірювання мікротвердості сталі.

Водночас встановлена допоміжна роль хімічного (поелементного) дослідження, яке на сьогодні виконується неруйнівним методом рентгенофлуоресцентного аналізу. Видається, що хімічний аналіз чорних металів може бути доцільним для вивчення складу домішок, які опосередковано в окремих випадках дозволяють уточнити датування. Загалом, проблема датування виробів з чорних металів на основі даних матеріалознавчих досліджень нині залишається як ніколи актуальною.

13. В Україні традиції місцевого виготовлення та оздоблення зброї знаходились у руслі загальних для Речі Посполитої тенденцій, що формувалися під потужними орієнтальними впливами – османськими, перськими та московськими. Відтак процес орієнталізації комплексу козацької старшинської

холодної зброї сягнув високого рівня, зокрема, в XVII ст. Холодну зброю у східному стилі виготовляли на місцях, купували на ринках зарубіжжя, захоплювали як трофей.

14. У дисертаційному дослідженні розглянута важлива частина козацького озброєння, представлена комплексом холодної зброї, без врахування шабель, досліджених у попередній роботі. Для всебічного вивчення спорядження, озброєння та реконструкції способу дій козака та козацької армії на полі бою, необхідно продовжувати дослідження у напрямі розвитку студій з історії козацької ручної вогнепальної зброї, а також артилерії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Речові джерела

УКРАЇНА

Державний історичний музей ім. Д. І. Яворницького, м. Дніпропетровськ

1. Келеп, XVII–XVIII ст., Центрально-Східна Європа, інв. № КП-39527, О-247.
2. Сокира багатофункційна, XVII ст., Іран–Східна Європа, інв. № КП-39456, О-136.
3. Спис (бойова частина), XVII ст., Східна Європа, інв. № КП-39483, О-174.
4. Спис (бойова частина), XVII ст., Східна Європа, інв. № КП-39477, О-168.
5. Спис (бойова частина), XVII ст., Східна Європа, інв. № КП-39530, О-251.
6. Спис запорозького старшини Федора Білого, XVIII ст., Східна Європа, інв. № КП-39606, О-339.

Львівський історичний музей

7. Булава, XVIII ст., Україна, інв. № З-917.
8. Меч Бастард, XV–XVI ст., Центрально-Східна Європа, інв. № З-3477.
9. Меч вершника, сер. XVI – пер. трет. XVII ст., Центрально-Східна Європа, інв. № З-3481.

Національний заповідник «Хортиця», Запоріжжя

10. Піка кавалерійська, XVIII ст., Східна Європа, інв. № 982, М-620.
11. Рогатина, XVII ст., Центрально-Східна Європа, інв. № 23220, М-4887.
12. Сокира, XVI ст., Східна Європа, інв. № 25729.
13. Сокира, XVI ст., Східна Європа, інв. № 26450.

Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця», м. Батурин

14. Палаш лейб-кампанійський, 1740-60 рр., Російська імперія, інв. № 3-1968.

Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви», с. Пляшева, Рівненська обл.

15. Бердиш, XVII ст., Центрально-Східна Європа, інв. № КМ 1603.
16. Бердиш, XVII ст., Східна Європа, інв. № КМ 397.
17. Келеп, XVII ст., Центрально-Східна Європа, інв. № КМ 1576.
18. Келеп, XVII ст., Центрально-Східна Європа, інв. № КМ 1677.
19. Ножі (група, 22 од.), XVII ст., Східна Європа, н.д.
20. Рогатина, XVII ст., Східна Європа, інв. № КМ-492.
21. Рогатина, XVII ст., Східна Європа, інв. № КЗ-64.
22. Сокира, XVII ст., Східна Європа, інв. № КМ 1572.
23. Сокира, XVII ст., Східна Європа, б.н.
24. Сокира багатофункційна, Центрально-Східна Європа, XVII ст., інв. № КМ 91/1.
25. Сокира багатофункційна, XVII ст., Східна Європа, інв. № КМ 1591.
26. Сокира багатофункційна, XVII ст., Східна Європа, інв. № КМ 1683.
27. Сокира багатофункційна, XVII ст., Східна Європа, інв. № КМ 818.
28. Спис, XVII ст., Східна Європа, інв. № КВ-1564.

Національний музей історії України, м. Київ

29. Булава, кін. XVI ст., Трансільванія, інв. № З-1647.
30. Келеп XVI ст., Центрально-Східна Європа, інв. № З-1586.
31. Келеп XVII ст., Центрально-Східна Європа, інв. № З-1809.
32. Келеп XVII ст., Східна Європа, інв. № З-1590.
33. Кинджал (ханджар), Османська імперія-Персія-Індія, кін. XVII- пер. пол. XVIII ст., інв. № З-15.
34. Меч, др. пол. XIX ст., Іран, інв. № З-52.
35. Пернач, XVI ст., Центрально-Східна Європа, інв. № З-353.
36. Пернач (шестопер), сер. XVIII ст., Львів, Україна, інв. № З-97.
37. Пернач, XVII ст., Османська імперія – Східна Європа, інв. № З-689.
38. Піка піхотна, XVII ст., Центрально-Східна Європа, інв. № З-1543.
39. Сокира XVI ст., Східна Європа, інв. № З-1596.
40. Сокира багатофункційна XVII ст., Східна Європа, інв. № З-1598.

41. Сокира багатофункційна XVI ст., Східна Європа, інв. № З-1603.
42. Сокира багатофункційна XVII ст., Східна Європа, інв. № З-1087.
43. Сокира багатофункційна XVII ст., Східна Європа, інв. № З-1468.
44. Сокира багатофункційна XVI ст., Центрально-Східна Європа, інв. № З-1510.

Переяславський державний історичний музей, м. Переяслів

45. Пернач, XVIII ст., Річ Посполита, н.д.

Полтавський обласний краєзнавчий музей, м. Полтава

46. Рогатина XVII ст., Східна Європа, інв. № ЗБ-470.
47. Спис, XVII ст., Східна Європа, інв. № ЗБ-441.

Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю. С. Виноградського, м. Сосниця, Чернігівської обл.

48. Піка кавалерійська, Східна Європа, XVIII ст., н.д.
49. Рогатина, Східна Європа, XVII ст., інв. № Д-58.

Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського, м. Чернігів

50. Келеп, XVII–XVIII ст., Центрально-Східна Європа, інв. № И-4532.
51. Келеп, XVII–XVIII ст., Центрально-Східна Європа, інв. № И-4535.
52. Обушок, XVII–XVIII ст., Центрально-Східна Європа, інв. № И-4534.
53. Пернач Павла Полуботка, Україна (?), XVII ст., інв. № И-4529.
54. Пернач прилуцького полковника Олександра Якубовича, Трансільванія, XVIII ст., інв. № И-4526.
55. Пернач Семена Палія, Україна (?), XVIII ст., інв. № И-4528.
56. Рогатина XVII ст., Східна Європа, інв. № КП-36443, ЗС-562.
57. Спис, XVII ст., Східна Європа, інв. № ЗС-285.

Музей приватних колекцій Олександра Фельдмана, м. Харків

58. Карабеля, кінець XVII – поч. XVIII ст., Османська імперія – Центрально-Східна Європа, б.н.
59. Кинджал (ханджар), Османська імперія, XVII ст., б.н.
60. Ніж (бічак), Османська імперія, XVIII ст., б.н.
61. Пернач багатолопатевий, Річ-Посполита (Україна?), XVII ст., б.н.

Український музей приватних колекцій історичної зброї та обладунків Євгенія Гредунова, м. Бровари

62. Грос-мессер, Річ-Посполита (Україна?), XV-XVI ст., б.н.
63. Корд, Річ-Посполита (Україна?), XVI ст., б.н.
64. Корд, Річ-Посполита (Україна?), XVI ст., б.н.
65. Корд, Річ-Посполита (Україна?), XV–XVI ст., б.н.
66. Палаш, Річ-Посполита (Україна?), кін. XVI-поч. XVII ст., б.н.
67. Піка, XVIII ст., Східна Європа, б.н.
68. Рогатина, XVII ст., Східна Європа, б.н.
69. Спис XVI-XVII ст., Східна Європа, б.н.

Приватні колекції

70. Корд, XV–XVI ст., Річ-Посполита (Львів?), б.н.
71. Пернач, XVI ст., Угорщина, б.н.
72. Пернач, XVI–XVII ст., Центрально-Східна Європа, б.н.
73. Пернач, кін. XVI– XVII ст., Центрально-Східна Європа, б.н.

НІМЕЧЧИНА

Дрезденський історичний музей, Турецька палата, Дрезден

74. Кинджал, XV–XVI ст., Османська імперія, інв. № Y130.

Німецький історичний музей, м. Берлін

75. Меч Миколая-Христофора Радзівілла Чорного, XVI ст., Центрально-Східна Європа, інв. № W2265.

РЕСПУБЛІКА ПОЛЬЩА

Зброярня Королівського замку у Вавелі, м. Краків:

76. Меч, XVI ст., Центрально-Східна Європа, інв. № 2059.
77. Меморіальний бердиш, XVII ст., Річ Посполита (Україна?), інв. № V-326.

Музей Війська Польського, м. Варшава:

78. Пернач, XVI ст., Центрально-Східна Європа, інв. № MWP-329.
79. Булава, XVII ст., Османська імперія, інв. № 6134 (w.21332).

Скарбниця Ясногірського монастиря, м. Ченстонхова

80. Булава («Булава Павла Тетері») , кін. XVI ст., Центрально-Східна Європа, н.д.

РЕСПУБЛІКА УГОРЩИНА

Національний музей Угорщини (Арсенал), м. Будапешт:

81. Булава, ост. чв. XVI– поч. XVII ст., Трансільванія, інв. № 54.1370.
82. Палаш, XVII ст., Угорщина, інв. № 55.3332.
83. Палаш, XVI ст., Трансільванія, інв. № 71.9513.

РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ

ВИМАИВиВС, м. Санкт-Петербург:

84. Пернач сумського полковника Андрія Кондратьєва, Україна, др. пол. XVII ст., інв. № КП 1932, КЕУ 7536, ООФ 129/114.

Музеї Московського Кремля (Оружейна Палата), м. Москва:

85. Пернач (шестопер) Костянтина Донець-Захаржевського, др. пол. XVII ст., Україна, інв. № 11955.
86. Булава кошового отамана Війська Запорозького низового, XVIII ст., Російська імперія (Східна Європа?), інв. № 5457.

ШВЕЦІЯ

Кабінет раритетів єпархіальної бібліотеки, м. Лінчопін

87. Булава гетьмана Пилипа Степановича Орлика, кін. XVII-поч. XVIII ст., Центрально-Східна Європа, інв. № К 228.

2. Зображальні джерела
(твори образотворчого та декоративно-вжиткового мистецтва)

2.1. Живопис, гравюри, фрески

Твори станкового живопису

88. Боровиковський В. Портрет полтавського бурмістра Павла Руденка, 1778, полотно, олія, ДХМ, інв. № Ж-378.
89. Окулов П. Портрет гетьмана Івана Скоропадського. Копія з портрета невідомого художника XVIII ст., 1877, полотно, олія, ДІМ, інв. № КП-57169.
90. Портрет воєводи Брацлавського і Київського Адама Кисіля. Копія з портрета невідомого художника XVII ст., 1824, полотно, олія, НХМУ, інв. № Ж-1094.
91. Портрет гетьмана Даниила Апостола, XVIII ст., полотно, олія, ДІКЗППБ, інв. № КП 302, ОФ/И-119.
92. Портрет Івана Бондаренка, отамана гайдамаків, XVIII ст., полотно, олія, НЗХ, інв. №1034, Ж-13.
93. Портрет Івана Гонти, XVIII ст., полотно, олія, НХМУ, інв. № Ж-971.
94. Портрет князя Костянтина Острозького, копія XVIII ст. з портрета невідомого художника XVII ст., полотно, олія, Національний музей історії і культури Республіки Білорусь, Мінськ, Республіка Білорусь, інв. № КП 44242.
95. Портрет лубенського полковника Леонтія Свічки, бл. 1688, папір, друк. Зображення в часописі: Киевская старина. 1887. № 11. НБУВ. ІР.
96. Портрет ніжинського полковника Івана Гуляницького. Копія з портрета невідомого художника XVIII ст., полотно, олія, ЛІМ, інв. № Ж-1609.

97. Портрет Павла Леонтійовича Полуботка, наказного гетьмана України. Копія з портрета невідомого художника XVIII ст., 1877, полотно, олія, ПОКМ, інв. № 11323/Ж-42.
98. Портрет переяславського полковника Івана Сулими, XVIII ст., полотно, олія, НХМУ, інв. № Ж-754.
99. Портрет переяславського полковника Семена Сулими, 1750-ті, полотно, олія, НХМУ, інв. № Ж-174.
100. Портрет стародубського полковника Михайла Миклашевського, 1706, полотно, олія, НХМУ, інв. № Ж-179.
101. Портрет Харька (Харитона), легендарного засновника м. Харків, XVII ст. Зображення в книзі: Альбомъ Выставки XII Археологическаго Съезда въ г. Харьковъ. М.: Типо-литография И. Гросмана и Г. Вендельштейна, 1903. Табл. 42. ДНАББ, інв. № 8962.
102. Штосс В. Фрагменти розпису головного вівтаря церкви Діви Марії, 1477–1489, Краків, Польща.

103. Bitwa pod Orszą 8 IX 1514, 1525-1535, deska dębowa, tempera, olej, MNW, inv. № MP 2475 MNW.
104. Burgkmair H. Die Ehrenpforte Maximilians I. Augsburg: Heinrich Vogtherr II, 1545-1547. The British Museum, London, Great Britain, inv. № 1906,0704.1-87.
105. Lauro G. Bellvm inter Polonvm et Tvrcam Anno domini MDCXXI, 1625, etching, Roma, Italy, Biblioteka Narodowa, inv. № F.120608/IV. Biblioteka Narodowa [Electronic resource]. Access mode: https://polona.pl/item-view/8be5fd45-5ade-49e3-9520-01a6a3349618?page=0
106. Norblin de la Gourdaine J. P. Kozak, 1774, papier zeberkowy, bistr, ołowek, MNW, inv. № Rys.Pol.6119 MNW.
107. Portrait of Crown Prince Ladislaw Sigismond Vasa, second quarter of the 17th c, oil on canvas, The Princes Czartoryski Foundation, Poland, inv. № XII-353.

108. Portret Janusza Radziwiłła (1612–1655), ok. 1654, olej na płótnie, ZKW, inv. № 2122.
109. Portret Mikołaja Zebrzydowskiego, 1602 p., olej na płótnie, Arcybractwo Miłosierdzia, Kraków, Polska.
110. Rolka Sztokholmska – wjazd orszaku ślubnego Konstancji Austriaczki i Zygmunta III do Krakowa, 1605, papier czerpany, akwarela, tusz, tempera, gwasz, ZKW, inv. № ZKW/1528/1-39.
111. Soutman P. Portrait of Crown Prince Ladislaw Sigismond Vasa in the Polish costume, 1642 (?), oil on canvas, Museum of King John III's Palace, Wilanow, Poland, inv. № Wil.1134.
112. *Tiziano Vecellio.* Ritratto del cardinale Ippolito de' Medici, 1532, olio su tela, Palazzo Pitti, Firenze, Galleria Palatina ed Appartamenti Reali, Italia, Numero inventario fotografico: 632311.

Книжкові ілюстрації, кольорові альбоми, мініатюри

113. Битва під Оршею, 1515, дереворит. Зображення в книзі: Krzycki A. Ad divvm Sigismvndvm Poloniae regem et magnvm dvcem Lithvaniae semper invictum post partam de Moskis victoriam Andree Krziczki inclite coniugis sue Cancelarii carmen. Cracoviae: Apud Ioannem Hallerum, 1515. Національна бібліотека у Варшаві, Польща.
114. Гіслієро Ф. Оцінка довжини меча, 1587, мідьорит. Зображення в книзі: Ghisliero F. Regole di molti cavaglliereschi essercitii. Raccolte dal capitano Federico Ghisliero, per servitio del Ser.mo Sig. Ranuccio... Parma: Erasmo Viotto, 1587. P. 18 // Bibliothèque Nationale de France [Electronic resource]. – Access mode: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1518476n/f30.item.
115. Гондіус В. Полонені під Берестечком козаки, 1652, мідьорит. Зображення в книзі: Pastorius J. Bellum Scythico-Cosacicum, seu de conjuratione Tartarorum, Cosacorum & plebis Russicae contra regnum Poloniae. Gdańsk: Dantisci: sumptibus Georgius Förster, 1652. P. 5 // Internet Archive [Electronic resource].

URL: https://archive.org/details/bub_gb_l2g8gFsXRdoC/mode/2up (access date: 04.06.2022).

116. Гондіус В. Портрет Богдана (Зиновія) Хмельницького, гетьмана України, 1651, папір, мідьорит, НХМУ, інв. № Гр-1297.
117. Екіпірування важкого кавалериста, 1621, дереворит. Зображення в книзі: Wallhausen J. Art militaire a cheval. Instruction des principes et fondements de la cavallerie, et de ses quatre especes, ascavoir lances, corrasses, arquebus & drageons, avec tout ce qui est de leur charge & exercice. Zutphen: chez Andre d'Aelst, 1621. Vue 45 // Bibliothèque Nationale de France [Electronic resource]. – Access mode: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1520046x/f45.item
118. Ілля. Ісус Навін вішає аморейських царів, 1645, дереворит. Праця з циклу гравюр: Ілля. Київська Біблія, 1645–1649.
119. Іракліївський О. Портрет Юрія Хмельницького. Копія з портрету невідомого художника, сер. XVIII ст., папір, тушований малюнок. НБУВ ІР. Ф. 229 «Кужбушки»: Колекція альбомів навчальних малюнків іконописної та малярської майстерні Києво-Печерської лаври.
120. Наккаш О. Замах на султана Баязида II під час перетину річки в Манастирі. Зображення в рукописній книзі: Hünernâme: T. 1. 1584. Бібліотека палацу-музею Топкапи, Стамбул, Туреччина, інв. № H. 1523.
121. Освячення корогви, 1665, акварель. Зображення в рукописній книзі: Баранович Л. Служебник. Новгород-Сіверський, 1665. ДІМ, Синод., 271.
122. Петро Конашевич-Сагайдачний, 1622. Зображення в книзі: Сакович К. Вірші на жалосний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гєтьмана війська його королівської милості запорозького, зложониї прєз інока Касіана Саковича, ректора шкіл київських, в братстві. Мовленії від його спудеїв на погрєбі того зацного рицера в Києві, в неділю провідну року Божого тисяча шістьсот двадцать второго. Київ: друкарня Києво-Печерської Лаври, 1622. Российская государственная библиотека, отдел редкой книги, Москва, РФ.

123. Портрет гетьмана Павла Тетері, XVII ст., фототипія. Репродукція в альбомі: Dzieje Polski Ilustrowane. August / Sokolowski. 1901. Т. 5. НБУВ, Відділ образотворчих мистецтв, інв. №780532.
124. Портрет гетьмана Богдана Хмельницького, 1720, папір, туш, перо. Зображення в рукописній книзі: Величко С. Малороссийская летопись. Пер. трет. XVIII ст. Російська національна бібліотека ім. Салтикова-Щедрина, Відділ рукописів, Погод.2020/1-3, СПб., РФ.
125. Портрет гетьмана Дем'яна Многогрішного, 1720, папір, туш, перо. Зображення в рукописній книзі: Величко С. Малороссийская летопись. Пер. трет. XVIII ст. Російська національна бібліотека ім. Салтикова-Щедрина, Відділ рукописів, Погод.2020/1-3, СПб., РФ.
126. Портрет гетьмана Івана Виговського, 1720, папір, туш, перо. Зображення в рукописній книзі: Величко С. Малороссийская летопись. Пер. трет. XVIII ст. Російська національна бібліотека ім. Салтикова-Щедрина, Відділ рукописів, Погод.2020/1-3, СПб., РФ.
127. Портрет гетьмана Івана Мазепи, 1720, папір, туш, перо. Зображення в рукописній книзі: Величко С. Малороссийская летопись. Пер. трет. XVIII ст. Російська національна бібліотека ім. Салтикова-Щедрина, Відділ рукописів, Погод.2020/1-3, СПб., РФ.
128. Портрет гетьмана Михайла Ханенка, 1720, папір, туш, перо. Зображення в рукописній книзі: Величко С. Малороссийская летопись. Пер. трет. XVIII ст. Російська національна бібліотека ім. Салтикова-Щедрина, Відділ рукописів, Погод.2020/1-3, СПб., РФ.
129. Портрет гетьмана Павла Тетері, 1720, папір, туш, перо. Зображення в рукописній книзі: Величко С. Малороссийская летопись. Пер. трет. XVIII ст. Російська національна бібліотека ім. Салтикова-Щедрина, Відділ рукописів, Погод.2020/1-3, СПб., РФ.
130. Портрет гетьмана Петра Дорошенка, 1720, папір, туш, перо. Зображення в рукописній книзі: Величко С. Малороссийская летопись. Пер. трет. XVIII

ст. Російська національна бібліотека ім. Салтикова-Щедрина, Відділ рукописів, Погод.2020/1-3, СПб., РФ.

131. Портрет гетьмана Юрія Хмельницького, 1720, туш, перо. Зображення в рукописній книзі: Величко С. Малороссийская летопись. Пер. трет. XVIII ст. Російська національна бібліотека ім. Салтикова-Щедрина, Відділ рукописів, Погод.2020/1-3, СПб., РФ.
132. Портрет Павла Полуботка, поч. XIX ст., папір, фототипія. Зображення в книзі: Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. – К., 1898. ДНАББ, інв. № 5067.
133. Тарасевич О. Портрет полковника охтирського Івана Перехриста, 1689, мідьорит. НБУВ ІР. Ф. 229 «Кужбушки»: Колекція альбомів навчальних малюнків іконописної та малярської майстерні Києво-Печерської лаври.

134. A Peyk, 1620, paper, painting, gilding, The British Museum, London, Great Britain, inv. № 1928,0323,0.46.2.
135. Beck L. The battle of Krbava in Croatia, 1514-1516, woodcut, The British Museum, London, Great Britain, inv. № 1837,0616.291.
136. Beham S. Grand Vizier Ibrahim Pasha, 1530, woodcut, watercolor, Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam, Netherlands, inv. № MB 2010/2 B (PK).
137. Beham S. Sansaco des türken oberster Hauptmann, 1530, woodcut, watercolor, Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam, Netherlands, inv. № MB 2010/2 D (PK).
138. Bernigeroth M. Johannes Mazeppa, Cosaccorum Zaporoviensium Supremus Belli-Dux, 1706, engraving. Зображення у часописі: Die europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdecket. Leipzig, 1706. Vol. XXV. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ, інв № Г-30312.
139. Bonacina J. Giorgio Chimilinski, Générale de Cosacclii, 1670, woodcut and letter press. Зображення в книзі: Priorato G. Historia di Leopoldo Cesare continente

le cose più memorabili successe in Europa dal 1656 fino al 1670. Vienna: Appresso G. B. Hacque, 1670. Gabinetto Disegni e Stampe, Fondo Corsini, volume 57K3, Roma, Italia, inv. № S-FC113397.

140. Bruyn de A. Moscouitae Magnatis habitus, 1580, woodcut and letter press, The Metropolitan Museum of Art, N.Y., USA, inv. № 21.44(107).
141. Hendrowski H. Janitscharen, 1590, aquarell. Зображення в альбомі: Hendrowski H. Bilder aus dem türkischen Volksleben [«Codex Vindobonensis»], 1575–1599, Österreichische Nationalbibliothek, Wien, inv. № 8626, fol 13.
142. Lerch J. Pietro Dorozenko Generale de Cosacchi Zaporoviensi, 1650-1699, woodcut. Зображення в книзі: Priorato G. Historia di Leopoldo Cesare continente le cose più memorabili successe in Europa dal 1656 fino al 1670. Vienna: Appresso G. B. Hacque, 1670. Gabinetto Disegni e Stampe, Fondo Corsini, volume 57K3, Roma, Italia, inv. № S-FC113397.
143. Ligozzi J. An Ottoman soldier with a porcupine and a snake, 1677–1580, watercolor, gouache, gold paint, gum arabic, and burnishing. Gettyimages [Electronic resource]. URL: https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/soldier-with-a-porcupine-drawing-by-jacopo-ligozzi-news-photo/466302765?adppopup=true.
144. Lorck M. A border soldier, 1576, woodcut. Зображення в книзі: Lorichs M. Deß Weitberühmbten / Kunstreichen und Wolerfahrnen Herrn Melchior Lorichs Flensburgensis, Wolgerissene und Geschnittene Figuren zu Roß und Fuß Tyrkerværk. Hamburg: Michael Hering, 1626 // Bibliothèque Nationale de France [Electronic resource]. URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k103305t/f22.item (access date: 21.03.2022).
145. Lorck M. A Janissary general on horseback, 1582, woodcut. Зображення в альбомі: Lorichs M. Deß Weitberühmbten / Kunstreichen und Wolerfahrnen Herrn Melchior Lorichs Flensburgensis, Wolgerissene und Geschnittene Figuren zu Roß und Fuß Tyrkerværk. Hamburg: Michael Hering, 1626 // Bibliothèque

Nationale de France [Electronic resource]. URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k103305t/f30.item (access date: 21.03.2022).

146. Luyken C. Ein Turkischer Laquay Peyk, 1703, etching. Зображення в альбомі: Neu-eröffnete Welt-Galleria. Nürnberg 1703 // Herzog August Bibliothek [Electronic resource]. URL: http://diglib.hab.de/drucke/wt-4f-93/start.htm?image=00167 (access date: 19.03.2022).
147. Major I. Hungarian soldiers, 1630th, etching. Pinterest [Electronic resource]. URL: https://www.pinterest.com/muzgdeluge/pins/ (access date: 19.03.2022).
148. Nasuh bin Karagöz bin Abdullah el-Bosnavî. Süleymannâme, 1520-1537. Pinterest [Electronic resource]. URL: https://tr.pinterest.com/pin/300756081359555155/ (access date: 09.07.2022).
149. Palmquist E. Strelitz eller Musqueterare, 1674. Зображення в рукописній книзі: Palmquist E. Några observationer angående Ryssland av Erik Palmquist år 1674 // Riksarkivet, Stockholm, Sverige.
150. Ralamb C. Chiaus d'Agipte, 1657-58, Indian ink, gouache, gilding. Зображення в альбомі: Ralamb C. Ralamb Costume Book // The Rålamb Costume Book. A Digital Presentation of a manuscript in the Royal Library [Electronic resource]. URL: https://goran.baarnhielm.net/draktbok/eng/43.htm (access date: 15.06.2022).
151. Stor N. Turkish Horsman, 1530, woodcut, watercolour and letter press. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam, Netherlands, Inv. № MB MB 2010/2 J (PK).
152. Vecellio C. Azappi, 1590, woodcut. Зображення в альбомі: Vecellio C. De gli habiti antichi et moderni di diverse parti del mondo. Venezia: Damiano Zenaro, 1590. P. 397r // Bibliothèque Nationale de France [Electronic resource]. URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8446755d (access date: 11.07.2022).

153. Wapowski B. Tabula Sarmatiae, regna Poloniae et Hungariae utriusque Valachiae, nec non Turciae, Tartariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens. Kraków: drukarnia F. Ungler, 1526. Woodcut and letter press.
154. Wehme Z. Janitscharenprozession, 1558-1606, woodcut, watercolor. Зображення в альбомі: Wehme Z. Turkische Trachten, Gebrauche, Aufzuge, Bauwerke und Denksaulen, 1558-1606. Staatliche Kunstsammlungen, Kupferstichkabinett, Dresden, Germany, inv. № Ca 170, Mscr. Dresd. J.2.a.

2.2. Скульптурні твори

155. Меморіальна плита Київського хорунжого Станіслава Вижицького, 1680, Костел і монастир бернардинів, Львів, Україна.
156. Canvesi H. Tombstone of Andrzej Górka, the voivode of Poznań, 1574, Poznań Cathedral, Poland.
157. Pfister J. The Sarcophagus of Prokop Sieniawski, 1626, Pieskowa Skała Castle, ZKW, inv. № 990.
158. Santi Gucci [workshop]. Tombstone of Stanisław Maleszewski, after 1555, Dominican monastery, Cracow, Poland.
159. Thibaut J. John II Casimir Vasa at Battle of Beresteczko, 17 c., relief on the tomb containing the heart of John II Casimir Vasa, Abbaye de Saint-Germain-des-Prés, Paris, France.

2.3. Твори декоративно-ужиткового мистецтва

160. Зображення на клинку, сер. XVII ст. Музей фундації князів Чарторийських Національного музею у Кракові, Польща, інв. № MNK XIV-35.
161. Клинкова епіграфіка, XVII ст., МКМ, інв. № 104 (155).
162. Клинкова епіграфіка та орнаментика оправи, XVII ст., НМІУ, інв. № З-1365
163. Клинкова епіграфіка та орнаментика оправи, сер. XVIII ст., ПОКМ, інв. № Зб-82.

3. Писемні джерела

3.1. Документальні джерела

164. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов: В 35 тт.: Ч. 6. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веке (1498–1795). Киев: В университетской типографии (И. Завадского), 1876. Т. 1. 785 с.

Державний Архів Полтавської області (ДАПО)

165. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 2. Каталог собрания Археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской / Сост. А. Зосимович; ред. В. Антонович. 1892.

166. Дневник Петра Даниловича Апостола. (Май 1725 г. – май 1727 г.) // Кіевская Старина: ежемесячный исторический журнал. 1895. Т. L. № 7. С. 102–155; №8. С. 100–155.

167. Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта, и секретаря его Вейсброда с 1708 по 1711 г. // Сборник Русского исторического общества. СПб., 1884. Т.50. С.68.

168. Именная роспись Черниговского полка 1732 года. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. 144 с.

169. Литовская Метрика. Отдел 1. Часть 3. Книги Публичных дел. Переписи Литовского войска // Русская историческая библиотека, изданная Археографической комиссиею. Петроград: Типография Главного Управления Уделов, 1915. Т. 33. 1380 с.

Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.

Інститут Рукописів (НБУВ ІР)

Ф. І. Комплексний фонд «Літературні матеріали». Зібрання літературних творів і документів поч. XII-XX ст.

170. Спр. 58454. (Лаз. 62 2). Ведомость о разделе имущества между бунчуковым товарищем и сотником. 1754 р.

Ф. XXVIII.

171. Спр. 1. Опись имущества движимого и недвижимого полковника Даниила Апостола, произведенная по распоряжению Сената и Малороссийской коллегии капитаном Хрущовым 25 мая 1724 года (Копия 1724–1725 года).

172. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Извлечено из 1-го тома IV части Архива Юго-Западной России, изданного Киевской комиссией для разбора древних актов. К.: Тип. Е. Федорова, 1867. 62 с.
173. Опись движимого имущества, принадлежащего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, изданная Археографической комиссиею. СПб.: Тип. Елеонского и Ко, 1884. Т.VIII. С. 949–1204.
174. Перапіс войска Вялікаго княства Літоускага 1528 года. Метрыка Вялікаго княства Літоускага. Кніга 523. Кніга публічных спрау 1 / Падрыхт. А І. Груша та ін.; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. Мінск: Бел. навука, 2003. 444 с.
175. Реестр всего описанного… по указу Его Ясновельможности Гетмана Мазепы, имения Семена Палея учинен 1704 году, октября 12 дня // Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII–м веке. Составил Самоил Величко, бівший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. Киев, 1864. Т. 4. Приложения. С. 107–132.
176. Реєстри Сумського полку. 1660-1664 / Упоряд. О. Алфьоров, О. Різніченко. К., 2016. 534 с.

Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. – Одеса: Юридична література, 2002-2004.

177. Том І. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.
178. Том ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
179. Том ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2-х кн. – Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.

180. Устав королевский и сеймовый Литовским отчинникам, о военной их повинности, с назначением сбора в казну денег, на жалованье ратным людям, также за выкуп заставных государевых отчин // Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою коммиссиею. Т. 2. 1506–1544. Санкт-Петербург, 1848. С. 203–205.
181. Устав королевский и сеймовый о наряде земского войска // Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою коммиссиею. Т. 2. 1506–1544. Санкт-Петербург, 1848. С. 187-188.

Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України).

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурин, м. Глухів.

Оп. 1.

182. Спр. 1568. Книга копій вихідних документів Канцелярії. 610 арк.
183. Спр. 2734. Листування з Переяславською полковою канцелярією про переозброєння виборних козаків полку рушницями одного калібру. 1764. 3 арк.

Оп. 3.

184. Спр. 15839. Справа про повідомлення гетьману Кирилу Розумовському про необхідність виготовити підрядним способом шаблі для Гадяцького полку та інше озброєння для решти полків. 1759. 6 арк.
185. Спр. 17133. Справа про заміну зброї (шабель та пістолів) виборним козаком у полкам Лівобережної України. 1762. 5 арк.

Ф. 54. Друга Малоросійська колегія, м. Глухів Ніжинського полку.

Оп. 3.

186. Спр. 231. Дело о поставке тульским оружейником Ослоновым оружия для казаков Черниговского полка. 1765. 81 арк.

Ф. 108. Чернігівська полкова канцелярія, м. Чернігів

Оп. 2.

187. Спр. 148. О готовности к походу 1750 г. 5 арк.
188. Спр. 1752. О роздаче ружей и амуниции в сотнях Черниговского полка. 1765. 3 арк.

Ф. 269. Похідна канцелярія гетьмана Кирила Розумовського

189. Спр. 2497. Ведомости о непригодних к службе козаках из числа 5.000, отправленных в поход. 1756. 12 арк.
190. Спр. 3243. О заключении контракта на поставку оружия для компанейского полка – за глуховскими купцами о поставке на 1000-ый полк 1000 гусарского ружья и 500 сабель. 1759. 60 арк.
191. Спр. 3479. О заключении контракта с купцами Спасским и Нефедьевым на поставку оружия в Компанейский полк. 1761. 40 арк.

Центральний Державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України)

Ф. 52. Магістрат міста Львова

192. Спр. 42. Книга запису індуктів і протоколів уряду ради. 1627. 1576 арк.
193. Спр. 52. Книга запису індуктів і протоколів уряду ради. 1637. 2140 арк.

194. *Шидловский С. И.* Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг., собранные и изданные С. И. Шидловским. – Санкт-Петербург: Изд. С. И. Шидловский, 1896. 267 с.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego: u 25 t. Lwów, 1868–1935.

195. T. XIV. Lwów: z drukarni zakładu narodowego imenia Ossolińskich, 1889. 636 s.
196. T. XV. Lwów: z I. Zwiazkowej drukarni we Lwowié, 1891. 720 s.

3.2. Описові джерела

197. Абу-р-Райхан Мухаммад ибн Ахмад ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (минералогия) / пер. с араб. А. Беленицкого. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. 526 с.
198. Боплан Г. Описание Украины / пер. с фр. З. Борисюк. Москва: Древохранилище, 2004. 576 с.
199. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII–м веке / Составил Самоил Величко, бівший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. Київ, 1848. Т.1. 454 с.
200. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII–м веке / Составил Самоил Величко, бівший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. Київ, 1864. Т. 4. 409 с.
201. Величко С. Літопис / пер. В. Шевчук. Київ: Дніпро, 1991. Т.2. 642 с.
202. Герберштейн С. Записки о Московии (Rerum Moscoviticarum Commentarii) барона Герберштейна. СПб.: Тип. В. Безобразова и Комп., 1866. 262 с.
203. Гордон П. Дневник 1677–1678 / пер., ст. и примеч. Д. Федосова. Москва: Наука, 2005. 235 с.

204. Грабянка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.
205. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1834) / под ред. Ал. Лазаревского. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893–1897. 418 с.
206. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка 1727–1753 г. / под ред. Ал. Лазаревского. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1884. 524 с.
207. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упоряд. та пер.: В. Крекотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.
208. Коялович А. Про діяння проти запорозьких козаків у 1648 і 1649 роках. Київ: ПП «ПФ «Фоліант», 2021. 66 с.
209. Краткая летопись Малыя России / А. А. Безбородько; сост. В. Г. Рубан. Санкт-Петербург: Тип. Х. Ф. Клена, 1777. 450 с.
210. Монтекукколи. Записки Монтекукколи, генералиссимуса императорских войск или общие принципы военного искусства в трех книгах / пер. Я. Семченкова. Монреаль: Accent Graphics Communications, 2012. 454 с.
211. Пальмквист Э., Лёфстранд Э., Коваленко Г., Таркиайнен К. Заметки о России, сделанные Эриком Пальмквистом в 1674 году: альбом. Москва: ЛомоносовЪ, 2012. 344 с.
212. Повесть Временных Лет / подг. текста, пер., статьи и коммент. Д. Лихачева. Санкт-Петербург: Наука, 2007. 667 с.
213. Полянський І. Українська історія: прощання з бромом: розмова з докт. іст. наук, проф. Володимиром Потульницьким про оптимістичні сюжети нашого державотворення // Народний оглядач: щоденна газ. неофіційної інформації, настроїв та громадської думки. 2003. 1 трав.
214. Ригельман А. И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще: в 4-х ч. Москва: Унив. тип., 1847. VI, 219, 201, 147, 101, XIV, VI, 50 с.

215. Слово «Гетьманської столиці»: газ. Нац. іст.-культ. заповідника «Гетьманська столиця». 2009. № 5 (18).
216. Снорри Стурлусон. Круг земной / пер. с древнеисланд. А. Гуревича, Ю. Кузменко, О. Смирницкой, М. Стеблин-Каменского. Москва: Наука, 1980. 688 с.
217. Шафонский А. Ф. О Черниговском наместничестве. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. Киев, 1851. 726 с.

218. Bielski M. Kronika Marciana Bielskiego. Sanok: Nakład i druk Karola Pollaka, 1856. T. II (Księga IV–V). S. 701–1222.
219. Hoyland R. G., Gilmour B. J. Medieval Islamic Swords and Swordmaking. Kindi's treatise «On swords and their kinds» (edition, translation, and commentary). Oxford: Gibb Memorial Trust, 2006. 216 p.
220. Kitowicz J. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III. Petersburg i Mohylew: nakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 1855. T. 2. 152 s.
221. Kitowicz J. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III. Petersburg i Mohylew: nakładem Bolesława Maurycego Wolffa, 1855. T. 3. 199 s.
222. Krasiński J. Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI oraz materyały do panowania Henryka Walezyusza / Ed. S. Bidziński. Warszawa: W Drukarni Stanisława Strąbskiego, 1852. 250 s.
223. Marsili L. Stato militare dell'Imperio ottomanno. L'état militaire de l'empire ottoman / Einf.: Manfred Kramer. Graz: Akadem. Druck- u. Verlagsanst., 1972. 199 p.
224. Muntaner R. Chronicle / Transl. L. Goodenough. Cambridge, 2000. 614 p.
225. Talhoffer H. Medieval Combat: A Fifteenth-Century Illustrated Manual of Swordfighting and Close-Quarter Combat / Transl. and ed. by M. Rector. London: Greenhill Books, 2000. 320 p.

4. Література

4.1. Монографії, колективні праці, статті, матеріали конференцій

226. А. Л. [Лазаревский А.]. Сабля Мазепы // Киевская старина. 1883. № 1. С. 213.
227. Алешковский М. Х. Курганы русских дружинников XI–XII веков // Советская археология. 1960. №1. С. 70–90.
228. Аносов П. П. О булатах // Аносов П. Собрание сочинений. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1954. С. 118–152.
229. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1969. 224 с.
230. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. в українській та російській історіографії // УІЖ. 1971. № 11. С. 21–38.
231. Апостолов Ш. Европейски средновековни мечове в България // Известия на Националния Военно-исторически музеи. 1988. № 8. С. 99–104.
232. Апостолов Ш. Средновековни мечове по Българските земи // Известия на Националния военно-исторически музей. 1991. № 9. С. 7–12.
233. Арендт В. В. О «мечах харалужных» в «Слове о полку Игореве» // К 40-летию ученой деятельности акад. А. С. Орлова: сб. науч. статей. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1934. С. 338–341.
234. Арциховский А. В. Введение в археологию. Москва: Изд-во МГУ, 1947. 219 с.
235. Аствацатурян Э. Г. Турецкое оружие в собрании Государственного исторического музея. Санкт-Петербург: Атлант, 2002. 336 с.
236. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Тип. «Дельта», 1993. 256 с.
237. Бадаев Д. В. Сабля с острова Чертомлык из коллекции Харьковского исторического музея // Сб. докладов науч.-практ. конф., посвященной 90-летию со дня открытия Бахчисарайского музея. Симферополь: Доля, 2007. С. 21–26.

238. Бадаєв Д. В. Оружие эпохи русско-турецкой войны 1877–1878 гг. в коллекции Харьковского исторического музея // Дриновський збірник: зб. наук. статей. Харків–Софія: Акад. вид-во ім. проф. М. Дринова, 2008. Т. III. С. 423–426.
239. Бадаєв Д. В. Ручна зброя козацької доби (XVI–XVIII ст.) на Слобожанщині (за матеріалами музейних колекцій) // Київська старовина. 2004. № 2. С. 115–118.
240. Бадаєв Д. В. Холодна зброя як елемент козацького комплексу озброєння у колекції Харківського історичного музею // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. Київ: [б. в.], 2004. Вип. 13. С. 127–131.
241. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России: в 3-х ч. Москва: Тип. Семена Селивановского, 1830. Ч. 1. 470 с.; Ч. 2. 296 с. Ч. 3. 375 с.
242. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. Ленинград: Искусство, 1981. 256 с.
243. Беляков А. А., Матюшенков А. Н., Попова Т. В. Оружиеведение: учеб. пособие: в 3-х ч. Челябинск: Челябинский юридический институт МВД России, 2002–2004. Ч. 1. 173 с.; Ч. 2. 200 с.; Ч. 3. 200 с.
244. Білецький С. Т. Розвиток ремесла і промислів в місті Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. Київ: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1957. Т. 2. С. 17.
245. Блок М. Феодальне суспільство / пер. з фр. В. Шовкуна. Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2002. 528 с.
246. Боєчко В. Ф., Чабан А. Ю. Роль порубіжних територій в процесі генезису козацтва// Український історичний журнал. 1999. № 2. С. 49.
247. Болдирев А., Грабарчик Т. Озброєння козацької роти Бернарда Претвича в 1557 році // Історія давньої зброї. Дослідження 2020: зб. наук. праць / упоряд. Д. Тоїчкін. Київ: ВД «Стилос», 2023. С. 75–88.

248. Бохан Ю. М. Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст. Мінск: Беларуская навука, 2008. 449 с.
249. Бохан Ю. М. Зброя Вялікага княства Літоўскага 1385–1576. Мінск: Беларусь, 2003. 88 с.
250. Бохан Ю. М. Наёмнае войска ў Вялікім княстве Літоўскім у XV–XVI ст. Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 2004. 92 с.
251. Бохан Ю. М. Турнірныя традыцыі ў Вялікім княстве Літоўскім у XIV–XVI стагоддзях. Мінск: І. П. Логвінаў, 2008. 76 с.
252. Бреполь Э. Художественное эмалирование / пер. с нем. И. Кузнецовой. Ленинград: Машиностроение, 1986. 128 с.
253. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ: НАНУ, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2011. 504 с.
254. Бялік О. М. та ін. Структурний аналіз металів. Металографія. Фрактографія: підручник. Київ: ВПІ ВПК «Політехніка», 2006. 328 с.
255. Веселовский Н. Неудавшееся посольство в Крым стольника Бориса Андреевича Пазухина в 1679 году // ЗООИД. Одесса: «Славянская» типография Е. Хрисогелосъ, 1912. Т. XXX. С.179–216.
256. Винклер П. фон. Оружие: Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала века. Санкт-Петербург: Тип. А. Ефрона, 1894. 336 с.
257. Владзимирский А. История холодного оружия Украины. Донецк: [б. и.], 1996. 202 с.
258. Ганський О. Озброєння і обладунки «затяжної» кінної роти Струся з 1501 р. // Історія давньої зброї. Дослідження 2020. Зб. наук. праць / упоряд. Д. Тоїчкін. Київ: ВД «Стилос», 2023. С. 189–208.
259. Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. Київ: Обереги, 1999. 216 с.

260. Гнип П. Розвиток металургії на Україні в XVII І XVIII ст. // Нариси з історії техніки. 1956. № 3. С. 78–80.
261. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 539 с.
262. Голобуцький В. О. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI– першій половині XVII ст. на Україні // Вісник АН УРСР. 1958. №8. С. 34–42.
263. Горелик М. В. Об одной разновидности евразийских клинков эпохи развитого средневековья // Военное дело народов Сибири и Центральной Азии: сб. науч. трудов. Новосибирск: Изд-во Новосибирского гос. университета, 2004. Вып.1. С. 86–101.
264. Горелик М. В. Оружие древнего Востока. Санкт-Петербург: Атлант, 2003. 336 с.
265. Горелик М. В., Яворская Л. В. Погребение знатного золотоордынца у хутора Тормосин в Волгоградской области // Батыр. 2011. №2 (3). С. 39–47.
266. Горбатов В. М., Ступко М. В., Туровский Е. Я. Древнее оружие и доспех (по материалам древних памятников Украины). Часть I. Время меди. Симферополь: Новая Эра, 2005. 196 с.
267. Грицюк В. М. Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво). Київ–Чернівці: Місто, 2009. 296 с.
268. Грушевський М. С. Бронзові мечі з Турецького повіту // Розвідки й матеріали до історії України–Руси. Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1902. Т. 4. С. 4.
269. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ–Відень: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України «Дніпросоюз», 1921. 575 с.
270. Грушевський М. С. Історія України–Руси: в 11 т., 12 кн. Київ–Львів, 1907. Т. 6. 670 с.
271. Грушевський М. С. Історія України–Руси: в 11 т., 12 кн. Київ–Львів, 1909. Т. 7 624 с.

272. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Історія козацтва. Держава – військо – битви. Київ: Арій, 2011. 464 с.
273. Гуцул В. М. Битва під Форново (1495) у свідченнях очевидців та візуальній наративії // Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва. 2017. Вип. 2. С. 23–38.
274. Гуцул В. М. Зброя князя Костянтина Івановича Острозького у зображеннях, текстах та артефактах // Острозька давнина. Острiг: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2016. Вип. 5. С. 5–22.
275. Гуцул В. М. Озброєння і тактика гусарської кінноти у візуальних джерелах першої третини XVI ст. // Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. праць / упоряд. Д. Тоїчкін. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 96–107.
276. Гуцул В. М. Пам’ятка станкового живопису «Битва під Оршею» з національного музею у Варшаві як джерело до історії козацтва першої третини XVI ст. // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні: зб. наук. праць. Київ [б. в.], 2012. Вип. 21. Ч. 2. С. 103–110.
277. Двуреченский О. В. Холодное оружие Московского государства XV–XVII вв. Тула: Гос. Музей-заповедник «Куликово поле», 2015. 498 с.
278. Дельбрюк Г. Всеобщая история военного искусства в рамках политической истории / пер. с нем. В. Авдиева, А. Рачинського. Москва: Эксмо, 2008. 864 с.
279. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: в 2-х т. – Київ: Глобус, 1991. Т.1. 238 с.
280. Дружинина И. А., Чхаидзе В. Н. О старых и новых находках предметов вооружения из североосетинского святилища Реко // Очерки средневековой археологии Кавказа. К 85-летию со дня рождения В. А. Кузнецова: сб. статей. Москва: Таус, 2013. С. 74–81.

281. Евглевский А. В., Потемкина Т. М. Восточноевропейские позднекочевнические сабли // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. науч. трудов. Донецк: Донец. нац. ун-т., 2000. Т. 1. С. 117–179.
282. Ёсимицу Х., Уэно Д. Научный анализ бронзовых пушек из коллекции Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи // Консервация, реставрация и экспонирование памятников военной истории Санкт-Петербург, 2012. С. 90.
283. Жолтовський П. М. До історії художнього лиття металу на західних землях України в XIV–XVII ст. // Матеріали з етнографії та художнього промислу. 1957. № 3. С.120–144.
284. Жолтовський П. М. Український живопис XVII–XVIII століть. Київ: Наукова думка, 1978. 327 с.
285. Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1973. 132 с.
286. Жолтовський П. М. Художній метал: історичний нарис. Київ: Мистецтво, 1972. 116 с.
287. Заблоцкий В. Сабли мира / пер. с пол. Т. Разумной. Москва: АСТ, 2014. 263 с.
288. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. 380 с.
289. Заруба В. М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2003. 462 с.
290. Зуб Д. Ю. Нариси з історії золотарства Галичини. Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. 360 с.
291. Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. праць / упоряд. Д. Тоїчкін; Ін-т історії України НАН України; Національний військово-історичний музей України. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. 308 с.

292. Історія давньої зброї. Дослідження 2016: у 2-х т. / упоряд Д. Тоїчкін; Ін-т історії України НАН України; Національний військово-історичний музей України. Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. Т. 1. 288 с.
293. Історія давньої зброї. Дослідження 2016: у 2-х т. / упоряд Д. Тоїчкін; Ін-т історії України НАН України; Національний військово-історичний музей України. Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. Т. 2. 198 с.
294. Історія давньої зброї. Дослідження 2018: збірник наукових праць Третьої міжнародної зброєзнавчої конференції (Київ, 12–14 червня 2018 р.) / упоряд Д. Тоїчкін; Ін-т історії України НАН України; Національний військово-історичний музей України. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2020. 412 с.
295. Историческое описание одежды и вооружения российских войск, с рисунками, составленное по Высочайшему повелению: в 34-х ч. / под ред. А. Висковатова. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашев и Ко, 1899. Ч. 2. 139 с.
296. Историческое описание одежды и вооружения российских войск, с рисунками, составленное по Высочайшему повелению: в 34-х ч. / под ред. А. Висковатова. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашев и Ко, 1899. Ч. 3. 141 с.
297. История Османского государства, общества и цивилизации: в 2-х т. / под ред. Э. Ихсаноглу; пер с тур. В. Феоновой. Москва: Восточная литература, 2006. Т.1. История Османского государства и общества 604 с.
298. Йотов В. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век). Варна: ЗОГРАФ, 2004. 346 с.
299. Калініченко В. та ін. Нагель пізньосередньовічного корда з території Буковини // Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей ІІ наукового семінару (м. Чернівці, 6 грудня 2018 р.). Чернівці: Технодрук, 2018. С. 19–21.
300. Карпинець І. Галицькі залізні гути та їх продукція в рр. 1772–1848 // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, 1937. Т. CLIV. С. 141–182.

301. Квасневич В. Польские сабли / пер. с пол. И. Нафтульев. Санкт-Петербург: Атлант, 2006. 224 с.
302. Кеммерер Е. А. Царскосельский Арсенал или Собрание Оружия принадлежащаго Его Величеству Государю Императору Александру Николаевичу. Санкт-Петербург: А. А. Ильин и Н. К. Флиге, 1869. 94 с.
303. Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. Ленинград: Наука, 1966.
304. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие: в 3-х вып. Москва–Ленинград: Наука, 1966. Вып. 1: Мечи и сабли IX–XIII вв. 143 с.
305. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие: в 3-х вып. Москва–Ленинград: Наука, 1966. Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. 147 с.
306. Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Вооружение // Археология СССР. Древняя Русь. Город. Замок. Село / Отв. ред. Б. Колчин. Москва, 1985. С. 298–364.
307. Кирпичников А. Н. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. 1978. № 155. С. 30–37.
308. Клочко В. І. Озброєння та військова справа населення України (500–900 рр. до Р. Х.). Київ: АртЕк, 2006. 336 с.
309. Коба О. О. Холодна зброя на території Лівобережної України в кінці XV – першій половині XVIII ст. в історіографії середини XVIII – 20-х рр. XX ст. // Сіверщина в історії України. 2013. Вип. 6. С. 163–165.
310. Кондаков Н. П. Русские клады. Исследвание древностей великокняжеского периода. Санкт-Петербург: Типография Главного Управления Уделов, 1896. Т. 1. 214 с.
311. Коновалов А. А. и др. Цветные и драгоценные металлы и их сплавы на территории Восточной Европы в эпоху средневековья. Москва: Восточная литература РАН, 2008. 191 с.

312. Кореневский С. Н., Резепкин А. Д. Радиокарбонная хронология памятников круга майкопского кургана и новосвободненских гробниц // Проблемы истории, филологии, культуры. Магнитогорск: Магнитогорский гос. ун-т. 2008. Вып. XXII. С. 109–127.
313. Корнієнко М. П., Кривошея В. В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648–1678). Київ: ІПіЕД НАНУ; Музей гетьманства, 2000. 95 с.
314. Косів Р. Українські хоругви. Київ: Оранта, 2009. 372 с.
315. Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. Київ: Наш час, 2010. 280 с.
316. Кривошея В. В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. Київ: ВД «Стилос», 2004. 420 с.
317. Кривошея В. В., Орел В. М. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (Історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). Київ: ІПіЕНД НАНУ, 2000. 139 с.
318. Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. Київ: Вид-во АН УРСР, 1954. 536 с.
319. Крип’якевич І., Гнатевич Б. Історія Українського війська: у 2-х т. Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. Т. 1. 288 с.
320. Кулаков О. и др. Холодное оружие Донских казаков. Воронеж: Казачий стан, 2013. 260 с.
321. Кулешов Ю. А., Абызова Е. Н. Два предмета мамлюкского вооружения с территории Молдовы как иллюстрация путей формирования золотоордынского комплекса вооружения // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного Золотоордынского Форума (Казань, 30 марта 2011 г.) / отв. ред. и сост. И. Миргалеев. Казань, 2011. С. 92–100.

322. Кулинский А. Н. Атрибуция и описание холодного и некоторых видов ручного метательного оружия и штыков: методические рекомендации. Санкт-Петербург: Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи, 2007. 226 с.
323. Кулинский А. Н. Европейское холодное оружие. Санкт-Петербург: Атлант, 2003. 552 с.
324. Кулинский А. Н. Русское холодное оружие XVII–XX вв. Т. 1. Определитель. Санкт-Петербург: Атлант, 2001. 384 с.
325. Лазаревська К. Київські цехи у другій половині XVIII та напочатку XIX ст. // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. Київ: Державне вид-во України, 1926. С. 275–307.
326. Лакиер А. Б. Русская геральдика. Санкт-Петербург: Тип. 2 Отд-ния Собств. Е. И. В. канцелярии, 1855. 632 с.
327. Левыкин А. К. Воинские церемонии и регалии русских царей. Москва: Государственный историко-культурный музей-заповедник «Московский Кремль», 1977. 96 с.
328. Лукомский В. К. Эмблематический гербовник // Геральдика. Материалы и исследования: сборник научных трудов геральдического семинара при Гос. Эрмитаже. Ленинград: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1987. С. 131–168.
329. Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. Санкт-Петербург: Издание Черниговского дворянства, 1914. 304 с.
330. Мальченко О. Є. Артилерія на українських землях у XIV–XV століттях. Київ: ТОВ НВП «Олавтекс», 2005. 184 с.
331. Манова Е. Средновековното въоръжение според някои стенописи в юго-западна България от XIII, XIV и XV в. // Известия на Археологическия институт. 1966. №29. С.67–82.
332. Марков М. И. История конницы: в 3-х ч. Тверь: Типо-Литография Ф. С. Муравьева, 1887. Ч. 3. Отдел первый. 158 с.

333. Марков М. И. История конницы: в 3-х ч. Тверь: Типо-Литография Ф. С. Муравьева, 1888. Ч. 3. Отдел второй. 238 с.
334. Мельник Б. В. Шабля // Наукові записки [Львівського історичного музею] / відп. ред. О. Роман. Львів; Дрогобич: Коло, 1994. Вип. II–III. С. 252–281.
335. Мерперт Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // Советская археология. 1955. Вып. XXXIII. С. 131–168.
336. Миллер Ю. А. Художественное оформление холодного оружия Турции: XVII–XVIII вв. // Труды Государственного Эрмитажа. 1958. Т. 2. С. 167–178.
337. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. Вип. 30: Матеріали XXX Всеукр. наук-практич. конф., м. Луцьк, 24–25 бер. 2009 р. Луцьк: Центральний музей Збройних Сил України, Волинський краєзнавчий музей, 2009. 454 с.
338. Млечек Т. Нарис озброєння польських і козацьких військ, які боролися в битві під Берестечком 1651 р. // Берестечко 1651 в історії Польщі і України: зб. наук. праць. Луцьк – Прушкув: Вид-во Vipart, 2013. С. 191–212.
339. Модзалевський В. Л. До історії українського ліярництва // Збірник секції мистецтв ВУАН. 1921. № 1. С. 6–7.
340. Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. Москва: Наука, 1974. 408 с.
341. Моця О. Українські козаки і західноєвропейські лицарі (порівняльна характеристика) // Істину встановлює суд історії: зб. наук. праць на пошану Федора Павловича Шевченка: у 2-х т. / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Ін-т історії України, 2004. Т. 2. С. 147–157.
342. Назаренко В. Р. Булат – мрія і дійсність мого життя. Київ–Черкаси: Інлес, 2009. 398 с.
343. Носов К. С. Традиционное оружие Индии. Москва: Эксмо, 2011. 384 с.
344. Одинцов Г. Ф. Из истории старорусских названий копья // Этимология. 1975: сб. науч. статей / отв. ред. О. Трубачев. Москва: Наука, 1977. С. 84–97.

345. Одинцов Г. Ф. К истории др.-рус. мечь I // Этимология. 1982: сб. науч. статей / отв. ред. О. Трубачев. Москва: Наука, 1985. С. 104–113.
346. Одинцов Г. Ф. К истории древнейших русских названий копья // Этимология. 1977: сб. науч. статей / отв. ред. О. Трубачев. Москва: Наука, 1979. С. 110–121.
347. Одинцов Г. Ф. К истории старорусских названий мечей // Этимология. 1979: сб. науч. статей / отв. ред. О. Трубачев. Москва: Наука, 1981. С. 99–110.
348. Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / пер. с англ. М. Якушиной. Москва: Центрполиграф, 2004. 398 с.
349. Окшотт Э. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание / пер. с англ. Л. Игоревского. Москва: Центрполиграф, 2007. 176 с.
350. Олянчин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 р. // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. 1937. Т. CLIV. С. 41–69.
351. Пенской В. В. Великая огнестрельная революция. Москва: Яуза; Эксмо, 2010. 448 с.
352. Петерсен Я. Норвежские мечи эпохи викингов / пер. с норвежск. К. Вешняковой. Санкт-Петербург: Альфарет, 2005. 352 с.
353. Петерсон Г. Кинжалы и боевые ножи Западной Европы.От каменных ножей до инкрустированных кинжалов / пер. с англ. Л. Игоревского. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2008. 143 с.
354. Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1969. 208 с.
355. Плавінскі М. А. Нарысы гісторыі клінковай зброі X–XIII стагоддзяў на Беларусі. Мінск: Выдавец І. П. Логвінаў, 2009. 158 с.
356. Плетнева С. А. Древности черных клобуков. Москва: Наука, 1973. 96 с.
357. Полонська-Василенко Н. Д. Майно запорізької старшини, як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціяльно-економічної історії України: Праці комісії соціяльно-економічної історії України. Київ: ВУАН У.С.Р.Р., 1932. Т. 1. С. 43–206.

358. Походяща О. Вплив церкви на розвиток українського портретного живопису XVII–XVIII століть // Українознавство. 2011. № 3. С. 78–82.
359. Прокопенко В. М. До питання еволюції східноєвропейських шабельних перехресть XV–XVII ст. // Стрій. 2020. №2 (ч.2). С. 65–80.
360. Прокопенко В. М., Сичевський С. В. Нові знахідки нагелів від кордів з території України // Історія давньої зброї. Дослідження 2018: збірник наукових праць Третьої міжнародної зброєзнавчої конференції, Київ, 12-14 червня 2018 р. / упоряд. Д. Тоїчкін. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2020. С. 352–361.
361. Разин Е. А. История военного искусства: в 3-х т. Санкт-Петербург: Полигон, 1999. Т. 3. История военного искусства XVI–XVII вв. 736 с.
362. Розсоха Л. Скарби зі склепу Апостолів // Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України. Мат-ли наук. читань, 4 лют. 2005 р., Полтава – Великі Сорочинці. Полтава: Полтавський краєзн. музей, 2005. С. 80–84.
363. Розсоха Л. Унікальні написи на музейних експонатах // Народна творчість та етнографія. 2004. № 5. С. 92–94.
364. Розсоха Л. Шабля родини Апостолів // Сторінки історії Миргородщини: зб. наук. праць. Полтава: Полтавський літератор, 2000. С. 33–36.
365. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. Москва: Наука, 1948. 792 с.
366. Савчук Ю. К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). Київ: Інститут історії України, 2006. 96 с.
367. Савчук Ю. К. Клейноди Славного Війська Запорозького Низового (музейні студії). Київ: Інститут історії України, 2007. 96 с.
368. Сас П. М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. Київ: Інститут історії України, 2006. 287 с.
369. Сас П., Кіркене Г. Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу. Київ: Балтія-Друк, 2011. 216 с.
370. Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. Львів: Слово, 1992. 304 с.

371. Свєшніков І. К. Музей-заповідник «Козацькі могили»: фотопутівник. Львів: Каменяр, 1990. 94 с.
372. Селье Г. От мечты к открытию: как стать учёным. Москва: Прогресс, 1987. 368 с.
373. Сергійчук В. І. Армія Богдана Хмельницького. Київ: Аграрна наука, 1996. 254 с.
374. Сікора Р. Крилаті гусари Яна Собеського / пер. з польск. Л. Лисенко. Київ: Дух і літера, 2003. 104 с.
375. Сидоренко В. О. Військові реліквії // Архіви України. 1967. № 3. С. 41–43.
376. Сидоренко В. О. Виробництво зброї на Україні у XVI–XVII ст. // Середні віки на Україні: зб. наук. праць / відп. ред. Ф. Шевченко. Київ: Наукова думка, 1973. Вип. 3. С.26–42.
377. Сидоренко В. О. Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти XVI–XVII ст. // Український історичний журнал. 1965. № 9. С. 114–118.
378. Сидоренко В. О. Доповідь на другій всесоюзній конф. істориків вітчизняної зброї у м. Тбілісі (Грузія) // Архіви України. 1970. № 1. С. 94.
379. Сидоренко В. О. З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Праці Київського державного історичного музею. Київ: [б. в.], 1958. Вип. 1. С. 99–118.
380. Сидоренко В. О. Зброєзнавство як історична дисципліна // Історичні джерела та їх використання / ред. кол.: І. Бутич, та ін. Київ: Наукова думка, 1966. Вип. 2. С. 75–80.
381. Сидоренко В. О. Зброя XVI–XVII століть на Україні – пам’ятка історії та мистецтва. Київ: УТОПІК, 1970. 20 с.
382. Сидоренко В. О. Зброя місцевого виробництва на Україні епохи визвольної війни // Український історичний журнал. 1978. № 9. С. 75–81.
383. Сидоренко В. О. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання / ред. кол.: І. Бутич, та ін. Київ: Наукова думка, 1972. Вип. 7. С.161–169.

384. Симоненко А. В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2009. 328 с.
385. Сичевський С. В., Безкоровайна Ю. Г., Прокопенко В. М. Корди: пізньосередньовічна холодна зброя з нових надходжень Національного музею історії України // Історія давньої зброї. Дослідження 2016: зб. наук. праць / упоряд. Д. Тоїчкін. Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. Т. 2. С. 125–133.
386. Славутич Є. В. До історії козацького мундира в Гетьманщині // Військово-історичний альманах. 2010. Число 1 (20). С. 72–87.
387. Славутич Є. В. Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. // Військово-історичний альманах. 2008. Число 1 (16). С. 130–154.
388. Сокирко О. Г. Козацький гетьманат і мілітарна революція в ранньомодерній Європі середини XVII–XVIII ст. // І Міжнародна наукова конференція «Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи»: Програма та тези доповідей (21–24 жовтня 2020 р., м. Кам’янець-Подільський). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2020. С. 87–91.
389. Сокирко О. Г. Лицарі другого сорту. Наймане військо лівобережної гетьманщини 1669–1726 рр. Київ: Темпора, 2006. 280 с.
390. Сокольский Н. И. Боспорские мечи. Москва: Изд-во АН СССР, 1954. 170 с.
391. Соловьев А. И. О некоторых характеристиках клинкового оружия // Проблемы реконструкции в археологии: сб. науч. статей / отв. ред. Р. Васильевский, Ю. Холюшкин. Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1985. С. 147–154.
392. Спаський І. Г. Дукати і дукачі України. Київ: Наукова думка, 1970. 168 с.
393. Степовик Д. В. Іван Щирський. Київ: Мистецтво, 1988. 159 с.
394. Степовик Д. В. Українська гравюра бароко. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2013. 495 с.

395. Стороженко А. В. К истории Войска Запорожского при Сагайдачном // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. 1910. Кн. 21. Вып. III. С. 102.
396. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського державного університету, 1996. 326 с.
397. Тавадзе Ф., Амаглобели Б., Инанишвили Г. Механические свойства булатной стали // Сообщения АН ГССР. 1984. Т. 113. № 3. С. 589–592.
398. Таїрова-Яковлева Т. Ґ. Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання // Український історичний журнал. 2012. №2. С. 190–198.
399. Тереножкин А. И. и др. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности / отв.ред. А. И. Тереножкин. Киев: Наукова думка, 1973. С. 113–186.
400. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького (військово-історична студія). Мюнхен: Вид. Братства кол. вояків І-ої Української Дивізії УНА, 1954. 184 с.
401. Тоїчкін Д. В. Зразки козацької холодної зброї в музейних збірках: підвалини зброєзнавчого дослідження // Пам’ятки України: історія та культура: науковий часопис. 2007. Ч. 2 (155). С. 58–79.
402. Тоичкин Д. В. Клинковое оружие с городской гербовой маркировкой в коллекции Львовского исторического музея // Oblicza Wojny / Jarno W., Kita J. (Ed.). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2021. T.3: Miasto i wojna. P. 63–79.
403. Тоїчкін Д. В. ІІ Міжнародна зброєзнавча конференція // Український історичний журнал. 2016. №4. С. 227–230.
404. Тоїчкін Д. В. Атрибуція історичної зброї в Україні: наукові тенденції та основні складові процесу // Барська земля Поділля: європейська спадщина

та перспективи сталого розвитку: мат-ли ІІІ Міжнар. науково-практ. конф., присвяченої 520-річчю з дня народження Бони Сфорца та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.», м. Бар, 26 вер. 2014 р. Бар, 2014. С. 146–148.

405. Тоїчкін Д. В. Булави й перначі на теренах України: зброя та символ влади // Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. праць / упоряд. Д. Тоїчкін. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 227–241.
406. Тоїчкін Д. В. Геральдичні символи на зброї: проблеми ідентифікації // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. Київ: Інститут історії України, 2014. Число 24: Генеалогія та геральдика. С. 165–169.
407. Тоїчкін Д. В. До питання про походження шабель XVII ст., прикрашених християнською символікою та епіграфікою // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. Київ: Інститут історії України, 2012. Ч. 20: Генеалогія та геральдика. С. 209–231.
408. Тоїчкін Д. В. Етапи розвитку зброєзнавчої історіографії Старого світу та короткий огляд розвитку зброєзнавства у Європі до кінця XIX ст. // Військово-науковий вісник. 2021. №35. С. 238–251.
409. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство: каталог фахових ресурсів мережі Інтернет // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2013. Число 21: Електронні інформаційні ресурси. С. 219–236.
410. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство: фахові ресурси мережі Інтернет. Частина 2 // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. Київ: Інститут історії України, 2015. Число 25: Електронні інформаційні ресурси. С. 223–238.
411. Тоїчкін Д. В. Зброя козацької старшини: шабля Йосипа Гладкого // Військово-історичний альманах. 2010. Ч. 1 (20). С. 105–117.

412. Тоїчкін Д. В. Класифікація та зміст символіки на клинковій зброї XV–XIX ст. в українських музеях: геральдика, епіграфіка, орнаментика // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генеалогія та геральдика: зб. наук. праць / відп. ред. Г. Боряк; упоряд. В. Томазов. Київ: Ін-т історії України, 2010. Число 17. С. 148–176.
413. Тоїчкін Д. В. Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. 464 с.
414. Тоїчкін Д. В. Клинкова зброя козацької старшини як історичне джерело: методи практичного дослідження // Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия: сб. науч. трудов. Краснодар – Киев: Изд-во ЭДВИ, 2013. Вып. VII: Посвящается 150-летию со дня рождения Б. Д. Гринченко. С. 228–255.
415. Тоїчкін Д. В. Клинкова зброя: методологічна схема й методи дослідження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 14: зб. наук. праць: у 2-х част. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2007. Т.1. С. 220–240.
416. Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. Київ: Стилос, 2007. 368 с.
417. Тоїчкін Д. В. Мечі з власницькою символікою у колекції Львівського історичного музею // Studia Edytorskie / pod red. Adama Perłakowskiego. Kraków: Historia Iagellonica, 2017. T. 3: Edytorstwo źródeł: różne drogi – wspólny cel. S. 143–168.
418. Тоїчкін Д. В. Міжнародний науково-практичний семінар-тренінг «Аналітичні методи дослідження історичної зброї» в Національному музеї історії України // Науковий вісник Національного музею історії України: зб. наук. праць мат-лів щорічн. науково-практ. міжнар. конф. Національного музею історії України у 2017 р. Київ, 2018. Вип. 3. С. 225–226.

419. Тоїчкін Д. В. Нагородні шаблі донських козаків другої половини XVIII ст. у колекції Національного музею історії України // Військово-історичний альманах. 2009. Ч. 2 (19). С. 60–68.
420. Тоїчкін Д. В. Оснащення українського козацького війська: холодна зброя // Україна в Центрально-Східній Європі: зб. наук. праць. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. Вип. 14. С. 336–361.
421. Тоїчкін Д. В. Основні проблеми і завдання сучасних класифікацій історичної холодної зброї // Речі і образи: мат-ли конф. Спеціальні історичні дисципліни в контексті “речового” та “візуального” поворотів європейської гуманітаристики, м. Київ, 4 жов. 2019 р. Київ, 2020. С. 84–94.
422. Тоїчкін Д. В. Палаш останнього гетьмана // Військово-історичний альманах. 2011. Ч. 1 (22). С. 87–94.
423. Тоїчкін Д. В. Перша міжнародна конференція з історичного зброєзнавства у Києві: початок нової традиції // Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. праць / упоряд. Д. Тоїчкін; Інститут історії України НАН України; Національний військово-історичний музей України. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 12–15.
424. Тоїчкін Д. В. Проблематика походження козацької зброї в українській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. 20. С. 323–341.
425. Тоїчкін Д. В. Проблеми атрибуції клинкової зброї: знахідки фігур династичних гербів шляхти Волині на клинках шабель литовського й руського походження XVII–XVIII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: мат-ли XXX Всеукр. науково-практ. історико-краєзнав. конф., м. Луцьк, 24–25 бер. 2009 р. Луцьк, 2009. Вип. 30. С.102–108.
426. Тоїчкін Д. В. Проблеми термінології, понятійного апарату та огляд типологій клинкової зброї // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць та спогадів пам’яті В. О. Замлинського /

відп. ред. М. Дмитрієнко. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2001. Ч. 6. Част. 1. С. 224–245.

427. Тоїчкін Д. В. Середньовічний меч як традиційна ознака військово-рицарського стану на українських землях // Військово-історичний альманах. 2013. Ч. 1–2 (25–26). С. 38–46.
428. Тоїчкін Д. В. Формування наукових уявлень про козацьку клинкову зброю: від др. пол. XIX ст. до сучасності // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2014. №784 «Держава та армія». С. 25–34.
429. Тоїчкін Д. В. Шабля Почесної варти Міністерства оборони України: до збереження національних традицій // Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: мат-ли XXX науково-практ. конф., м. Київ, 27 трав., 2009 р. Київ, 2009. Вип. XX. С. 61–76.
430. Тоїчкін Д. В. Шаблі з L-подібною гардою в колекції Національного історико-меморіального заповідника “Поле Берестецької битви” // “Національний пантеон – “Козацькі могили”. Мат-ли науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю Національного історико-меморіального заповідника “Поле Берестецької битви” та 366-річчю Берестецької битви. с. Пляшева, 2017. С.157–161.
431. Тоїчкін Д. В., Галенко О. І. Козацький шамшир: реальність чи гарна вигадка? (На основі іконографічних і речових джерел в українських музеях) // Військово-історичний альманах. 2008. Ч. 2 (17). С. 126–154.
432. Тоїчкін Д. В., Назаренко В. Р. Конструкція клинкової зброї з булатної сталі. Шабля й кинджал // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. / відп. ред. Г. Боряк. Ч. 22–23. Київ: Інститут історії України, 2013. С. 268–293.
433. Тоїчкін Д. В., Хорасані М. М. Перський ніж: кард // Військово-історичний альманах. 2012. Ч. 24. С.106–118.
434. Тоїчкін Д. В., Хорасані М. М. Табер і таберзін: перські бойові сокири в музеях України та Ірану // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії

та методики: зб. наук. пр. / відп. ред. Г. Боряк. Ч. 26–27. Київ: Інститут історії України, 2015. С. 199–206.

435. Федоренко П. К. Рудни Лівобережной Украины XVII–XVIII ст. Москва: Изд-во АН СССР, 1960. 263 с.
436. Федоров В. Г. Холодное оружие. Санкт-Петербург: Тип. «Артиллерийского журнала», 1905. 232 с.
437. Фролов Б. Е. Холодное оружие кубанских казаков. Краснодар: Диапазон В, 2009. 320 с.
438. Функен Л., Функен Ф. Средние века. Эпоха Ренессанса: Пехота – Кавалерия – Артиллерия / пер. с фр. М. Ивановой. Москва: АСТ; Астрель, 2002. 146 с.
439. Хазанов А. М. Избранные научные труды: Очерки военного дела сарматов Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2008. 294 с.
440. Хайдаков К. Шамширы. Старые сабли и тайны древних мастеров. Москва: Барс, 2013 203 с.
441. Харук А. І., Верхотурова-Коновалова М. А. Навчальний курс «Історія озброєння та військової техніки», розроблений в Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного // Історія давньої зброї. Дослідження 2020: зб. наук. праць / упоряд. Д. Тоїчкін. Київ: ВД «Стилос», 2023. С. 209–216.
442. Хёйзинга Й. Осень средневековья. исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / пер. с нем. Д. Сильвестрова. Москва: Наука, 1988. 544 с.
443. Хорев В. Н., Ингерлейб М. Б. Твой нож. Ростов н/Д: Феникс, 2007. 250 с.
444. Худяков Ю. С. Основные понятия оружиеведения (по материалам вооружения енисейских кыргызов VI –XII вв. н. э.) // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока: сб. науч. статей / отв. ред. А. Погожева. Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1979. С. 185-187.

445. Черненко Е. В. О применении и месте появления тяжелой конницы в степях Евразии // Проблемы скифской археологии: сб. науч. статей / ред. П. Либеров, В. Гуляев. Москва: Наука, 1971. С. 35–38.
446. Черных Е. Н. Спектральный анализ и изучение древнейшей металлургии Восточной Европы // Археология и естественные науки: сб. науч. статей / под ред. Б. Колчина. Москва: Наука, 1965. С. 96-110.
447. Чубинский А. Н. К вопросу о русских названиях древкового средневекового оружия. Рогатины, копья, сулицы и совни // Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Седьмой междунар. науч.-практич. конф. (Санкт-Петербург, 18–20 мая 2016): в 5-ти ч. Санкт-Петербург: ФГБУ «ВИМАИВиВС» МО РФ, 2016. Ч. V. С. 310-340.
448. Чухліб Т. В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ: Арістей, 2005. 640 с.
449. Чухліб Т. В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки (Продовження) // Український історичний журнал. 2003. № 3. С. 43–63.
450. Чухліб Т. Русина О., Горобець В. Доля золотого меча Сагайдачного. // Незнайома Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / наук. ред. В. Смолій. Київ: Наук. думка, 2002. С. 104–108.
451. Шаньковський Л. Нарис Української воєнної історіографії // Український історик. 1970. №04. С. 28; Там само. 1971. №1–2. С. 29–30; Там само. 1971. №3–4. С. 31–32; Там само. 1972. №3–4. С. 35–36; Там само. 1973. №3–4. С. 39–40; Там само. 1974 №1–3. С. 41–43; Там само. 1975. №1–2. С. 45–46.
452. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа: в 2-х ч. Санкт-Петербург: Издание Л. Ф. Пантелеева, 1888. Ч.1. 294 с.; Ч.2. 262 с.
453. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. Владимир: Типо-Литогр. Губерн. Правления, 1908. Т. 1. 1076 с.

454. Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків: у 3-х т. / пер. з рос. І. Сварника. Львів: Вид-во «Світ», 1990. Т.1. 319 с.
455. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Часопис Критика, 2006. 528 с.
456. Яковенко Н. Перші сто років козаччини // Генеза. 1994. № 2. С. 108–119.

457. Al-Sarraf S. Close Combat Weapons in the Early Abbāsid Period: Maces, Axes and Swords // A Companion to Medieval Arms and Armour / Ed. D. Nicolle. Woodbridge, Suffolk: Boydell Press, 2002. P. 149–178.
458. Alexander D. Swords and Sabers During the Early Islamic Period // Gladius. 2001. № XXI. P. 193–218.
459. Anafarta N. Hünernâme minyatürleri ve sanatçIlarlI. Istanbul: Doğan Kardeş, 1969. 14 p.
460. Anglo S. The Martial Arts of Renaissance Europe. New Haven; London: Yale University Press, 2011. 396 p.
461. Arbman H. Schweden und das karolingische Reich. Studien zu den Handelsverbindungen des 9. Jahrhunderts. Stockholm: Wahlstorm and Widstrand, 1937. 271 p.
462. Atasoy N., Uluc. Osman kulturunun Avrupa'daki Yansımaları (1453–1699) Istanbul: Armaggan Yayınları, 2012. 443 s.
463. Baranowski B. Ogranizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1957. 283 s.
464. Bezdek R. German Swords and Sword Makers. Edged Weapon Makers from the 14th to the 20th Centuries. Boulder, Colorado: Paladin Press, 2000. 236 p.
465. Bołdyrew A. Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku. Warszawa: Neriton, 2005. 416 s.

466. Bołdyrew A., Łopatecki K. Polish Way: The Light Cossack Cavalry in the Era of Military Revolution // Vestnik of Saint Petersburg University. History. 2020. Vol. 65. Iss. 3. P. 683–709.
467. Bruhn Hoffmeyer A. Introduction to the History of the European Sword // Gladius. 1961. Vol. I. P. 30–75.
468. Bruhn Hoffmeyer A. Military Equipment in the Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional // Gladius. 1966. Vol. V. P. 1–194.
469. Buczek K. The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century / Transl. by A. Potocki. Wroclaw-Warszawa-Krakow: Zaklad Narodowy im. Ossolinskich, Wydawn. Polskiej Akademii Nauk, 1966. 135 s.
470. Burton R. The Book of the Sword: A History of Daggers, Sabers, and Scimitars from Ancient Times to the Modern Day. London: Chatto and Windus, 1884. 300 p.
471. Christiansen E. The Northern Crusades. London: Penguin Books, 1998. 320 p.
472. Clements J. Medieval Swordsmanship: Illustrated Methods and Techniques. New York: Paladin Press, 1998. 344 p.
473. Credland A. Some Swords of the English Civil War with Notes on the Origin of the Basket-hilt // Journal of the Arms & Armour Society. 1982. X (no. 6). P. 196–205.
474. Czaplinski W. Dawne czasy: opowiadania i szkice historyczne z XVII w. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1957. 256 s.
475. Davidson H. The Sword in Anglo-Saxon England: Its Archaeology and Literature. Woodbridge: Boydell Press, 1994. 286 p.
476. Demmin A. An Illustrated History of Arms and Armour from the Earliest Period to the Present Time / Transl. C. Black. London: George Bell & Sons, 1877. 596 p.
477. Dziewanowski W. Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce. Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1935. 224 s.
478. Elgood R. The Arms and Armour of Arabia in the 18th–19th and 20th Centuries. Vermont, USA: Scolar Press, 1994. 138 p.

479. Elgood R. The Arms of Greece and Her Balkan Neighbors in the Ottoman Erad. New York: Thames & Hudson, 2009. 336 p.
480. Fairholt F., Lee-Dillon H. Costume in England: A History of Dress to the End of the Eighteenth century. London: G. Bell and Sons, 1885. 478 p.
481. Ffoulks C. Armour and Weapons. Oxford: Clarendon Press, 1909. 112 p.
482. Figel L. On Damascus Steel Atlantis, Florida: Atlantis Arts Press, 1991. 145 p.
483. Frieman C. Flint Daggers, Copper Daggers, and Technological Innovation // European Journal of Archaeology. 2012. 15 (3). P. 440–464.
484. Gardner J. English ironwork of the XVIIth & XVIIIth centuries: an historical & analytical account of the development of exterior smithcraft. London: B.T. Batsford, 1911. 336 p.
485. Gardner R. Five cent. of Gunsmiths, Swordsmiths and Armourers 1400-1900. Columbus, Ohio: W. F. Heer, 1948. 244 p.
486. Gardner R. Small Arms Makers. A directory of fabricators of firearms, edged weapons, crossbows and polearms. New York: Bonanza Books, 1963. 378 p.
487. Geibig A. Beiräge zur morphologischen Entwicklung des Schwerts im Mittelalter: Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland. Noemünster: Wachholtz, 1991. 208 s.
488. Głosek M. Broń biała długa // Uzbrojenie w Polsce sredniowiecznej 1350–1450 / Pod red. Andrzeja Nadolskiego. Łódź: Polska Akademia Nauk, In-t Historii Kultury Materialnej, 1990. S. 111-123.
489. Głosek M. Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w. Warszawa: Wydawnictwo Geologiczne, 1984. 186 s.
490. Głosek M. Znaki i napisy na mieczach sredniowieczniech w Polsce. Wroclaw: Widawnictwo Polskiej Academii Nauk, 1973. 176 p.
491. Głosek M., Nadolski A. Miecze sredniowieczne z ziem polskich. Lódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskih, 1970. 84 s.

492. Gorelik M. Arms and Armour in South-Eastern Europe in the Second Half of the First Millenium AD // A Companion to Medieval Arms and Armour / Ed. D. Nicolle. Woodbridge: Boydell Press, 2002. 472 p.
493. Gradowski M. Znaki na srebrze. Znaki miejskie i państwowe używane na terenie Polski w obecnych jej granicach. Marks on siher in Poland. Warszawa: Akces, 1994. 293 s.
494. Grala H. Czerkiesi i Nogajcy w służbie Rzeczypospolitej. Kilka uwag o najemnych i posiłkowych formacjach tatarskich w drugiej połowie w. XVI // Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Zeszyty Historyczne. 1998. № 5. P. 15–35.
495. Gutowski J. Ceremonial Maces in Poland from the 16th to the 18th century. Warszawa: Museum of King John III's Palace in Wilanów, 2015. 388 s.
496. Gyngell D. Armourers marks: being a compilation of the known marks of armourers, swordsmiths and gunsmiths. London: Thorsons Publishers, 1959. 131 p.
497. Hale J. War and Society in Renaissance Europe, 1450-1620. Leicester: University Press, 1985. 282 p.
498. Hartleb Z. Szabla polska. Lwów; Warszawa; Kraków: Wyd. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1926. 59 s.
499. Hrisoulas J. The Master Bladesmith: Advanced Studies in Steel. Boulder, Colorado, US: Paladin Press, 1991. 286 p.
500. Hucul W. The Mounted Shock Combat with Couched Lance amongst Polish – Lithuanian Hussars in 16th Century // Pinter, Z. K., Urduzia, C., & Niţoi, A. (Eds.). Relaţii Interetnice în Transilvania: militaria mediaevalia în Europa centrală şi de sud–est. Sibiu, Romania: Astra Museum, 2018. P. 141–152.
501. Hunt for Paradise. Court Arts of Safavid Iran 1501–1576 / Ed. J. Thompson, S. Canby. Milan: Skira, 2003. 340 p.
502. Hutton A. Old Sword-play: A glance at the systems of fence in vogue during the XVIth, XVIIth, and XVIIIth centuries, with lessons arranged from the works of

various ancient masters for the practical study of the use of the picturesque arms borne of forefathers. London: H. Grevel & Co., N.Y.: B. Westermann & Co., 1892. 96 p.

503. Jarnuszkiewicz Cz. Szabla wschodnia i jej typy narodowe. London: Antykwariat R. Wenika, 1973. 103 p.
504. Jäger F. Ungarischer Säbel und Husaren-Pallasch. Ein Beitrag zur Geschichte der leichten Reiterei. Gnas: Weishaupt, 2010. 69 s.
505. Kalmár J. Régi magyar fegyverek. Budapest: Natura, 1971. 430 s.
506. Keegan J. The Face of Battle: A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme. London: Penguin Books, 1976. 372 p.
507. Khorasani M. M. Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period. Tübingen, Germany: Legat-Verlag Gmbh & Co Kg, 2006. 776 p.
508. Khorasani M. M. Jewels and Patterned Crucible Steel: Books of Jewels, Stones, and Metals. Frankfurt: Niloufar Books, 2021. 178 p.
509. Khorasani M. M. Persian archery and swordsmanship: historical martial arts of Iran. Frankfurt: Niloufar Books, 2013. 392 p.
510. Kinman S. European makers of edged weapons, their marks: a handbook for museum and collections. Norrköping: Norrköping tryckeri, 2015. 164 p.
511. Kotowicz P. Early Medieval Axes from the Territory of Poland. Kraków: Polish Academy of Arts and Sciences, 2018. 268 s.
512. Krykun M., Kuprianowicz G. Losy insygniów hetmańskich wywiezionych do Polski przez Pawła Teterę w 1665 roku // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia. 2002. № 57. P. 7–36.
513. Laking G. A Record of European Armour and Arms Through Seven Centuries: in 5 Vol. London: G. Bell and Sons Ltd. Vol. IV. 1921. 354 p.
514. Ławrynowicz O. Treści ideowe broni rycerskiej: w Polsce wieków średnich // Acta archaeologica Lodziensia. 2005. nr. 51. S. 7–177.
515. Lebedynsky I. Armes Cosaques et Caucasiennes et les Armes Traditionnelles d'Europe Orientale (les). La Tour du Pin, France: Éditions du Portail, 1990. 136 p.

516. Lebedynsky I. Les Armes Orientales. La Tour du Pin, France: Éditions du Portail, 1992. 192 p.
517. Lebedynsky I. Les Armes Traditionnelles de l'Europe Centrale. La Tour du Pin, France: Éditions du Portail, 1996. 128 p.
518. Ledóchowski S. Polskie szable paradne. Warszawa: KAW, 1980. 48 s.
519. Lorange A., Delgobe C. Den yngre jernalders svaerd. Bergen: Grieg, 1889. 80 p.
520. Łoziński W. Ormiański epilog lwowskiej sztuki złotniczej. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1901. 52 s.
521. Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo Lwowskie w XVI i XVII wieku. Lwów: Księgarnia H. Altenberga, 1902. 436 s.
522. Łoziński W. Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach: 1384–1640. Lwów: Gubrynowicz i Schmid, 1889. 112 s.
523. Lynn J. The Evolution of Army Style in the Modern West, 800–2000 // The International History Review. 1996. XVIII (3). P. 505–545.
524. Mańkowski T. Orient w polskiej kulturze artystycznej. Wrocław – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. 256 s.
525. Mańkowski T. Sztuka Islamu w Polsce w XVII i XVIII wieku. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1935. 126 s.
526. Mańkowski T. Sztuka Ormian lwowskich. Kraków, 1934. 163 s.
527. Marek L. Broń Biała na Śląsku XIV–XVI Wiek // Wratislavia Antiqua. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, Instytut Archeologii, 2008. T. 10. 380 s.
528. Marek L. Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. 142 s.
529. Martyn C. The British Cavalry Sword from 1600. Barnsley: Pen and Sword Military. 208 p.
530. Mayer L., Wiet G. Islamic armourers and their works. Geneva: Albert Kundig, 1962. 128 p.
531. Mazansky C. British Basket-Hilted Swords: A Typology of Basket-Type Sword Hilts. Woodbridge: Boydell Press, 2005. 292 p.

532. Meyer S. Tatarskie pochodzenie szabel polskich zwanych «ormiańskiemi» // Broń i Barwa. 1936. R III, №6. S. 138–142.
533. Meyer S. Trochę uwag o szablach polskich // Broń i Barwa. 1934. №3. S. 50.
534. Meyer S. Typy szabel polskich // Broń i Barwa. 1934 R.I, №4. S. 66–72.
535. Miller B., at al. Anthropology. Boston: Allyn & Bacon, 2005. 722 p.
536. Nadolski A. Polska broń. Broń biała. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1984. 186 s.
537. Nadolski A. Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku. Łódź: Zakł. im. Ossolińskich,1954. 287 s.
538. Nickel H. The Mutual Influence of Europe and Asia in the Field of Arms and Armour // A Companion to Medieval Arms and Armour / Ed. D. Nicolle. Woodbridge: The Boydell Press, 2002. P. 107–126.
539. Nicolle D. Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350: Western Europe and the Crusader States. White Plains, New York: Kraus international publ., 1988. 636 p.
540. Oakeshott E. European Weapon and Armour from the Renaissance to the Industrial Revolution. Woodbridge: Boydell Press, 2000. 312 p.
541. Oakeshott E. Records of the Medieval Sword. Woodbridge: Boydell Press, 2007. 320 p.
542. Oakeshott E. The Archaeology of Weapons. Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry. London: Lutterworth, 1960. 360 p.
543. Odsiecz Wiedeńska 1683. Wystawa jubileuszowa w Zamku Królewskim na Wawelu w trzechsetlecie bitwy: 2 vol. / Red. J. Szablowski. Kraków: Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, 1990. T. 2. Tło Historyczne i Materiały Źródłowe. 348 s.
544. Oman C. A History of the Art of War in the Sixteenth century. London: Greenhill Books, 1937. 784 p.
545. Oręż Perski i Indoperski XVI–XIX wieku ze zbiorów Polskich / Ed. A. Chodyński. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku, 2000. 400 s.

546. Ostrowski J., Bochnak W. Polish Saber: Their Origins and Evolution // Art, Arms and Armour. An International Antology / Ed. by Robert Held. Vol. 1: 1979-80. Chiasso: ACQUAFRESCA EDITRICE, SA., 1979. P. 220–237.
547. Parker G. The Military Revolution. Military innovation and the Rise of the West, 1500–1800. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 288 p.
548. Peirce I., Oakeshott E. Swords of the Viking Age. Woodbridge: Boydell Press, 2007. 160 p.
549. Petard M. Le Sabre D'Abordage. Nantes: Editions du canonnier, 2006. 128 p.
550. Peterson H. Daggers and Fighting Knives of the Western World: From the Stone Age Till 1900. New York: Dover Publications, 2001. 128 p.
551. Plewczyński M. W służbie polskiego króla. Z zagadnień struktury narodowościowej Armii Koronnej w latach 1500–1574. Siedlce: WSRP, 1995. 321 s.
552. Plewczyński M. Wojny i wojskowość Polska w XVI wieku. Zabrze: INFORTeditions, 2012. T. II: Lata 1548–1575. 424 s.
553. Polska technika wojskowa do 1500 roku / Red. A. Nadolski. Warszawa: Oficyna Naukowa, 1994. 440 s.
554. Popov S. The Maces from the Present Bulgarian Lands (10th–17th c. AD). Vatevi Collection. Sofia: Ivrai, 2015. 546 p.
555. Prestwich M. Armies and Warfare in the Middle Ages. The English Experience. New Haven & London: Yale University Press, 1996. 396 p.
556. Prokopenko V., Sychevs'kyj S. New Findings of Bayonet-Pointed Kords within Ukraine // Historia I Świat. 2018. № 7. S. 275–279.
557. Pyhrr S., Godoy J.-A., Leydi S. Heroic Armor of the Italian Renaissance: Filippo Negroli and His Contemporaries. New York: Metropolitan Museum of Art, 1998. 358 p.
558. Rhode F. Schmiedetechnik der wurmbunten Klingen des 8-9 jhts // Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde. 1932. Bd. 4 (13), H. 2. S. 38–40.

559. Roberts M. Essays in Swedish History. London: Weidenfeld & Nicolson, 1967. 358 p.
560. Rogers C. The Military Revolution of the Hundred Years War // The Journal of the Military History. 1993. Vol. 57. № 2. P. 258–275.
561. Rupe H., Müller F. Chemische und metallographische Untersuchungen prähistorischer Eisenfunde. Basel: Verhandlungen der naturforschenden Gesellschaft Basel, 1916. 108 s.
562. Ruttkay A. Waffen und reiterasrüstung des 9. bis zur ersten halfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei I // Slovenská Archeológia. 1975. R. XXIII., Z.1. P.119–216.
563. Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II) // Slovenská Archeológia. 1976. R. XXIV, Z. 2. P.245–395.
564. Sachse M. Damascus Steel – Myth, History, Technology, Application. Düsseldorf: Verlag Stahleisen, 2008. 304 p.
565. Schuckelt H. Die Türckische Cammer. Dresden: Sandstein Kommunikation, 2010. 384 s.
566. Slivka M. Pohlady do stredovekych dejin Slovenska: (res intrincesus lectae). Martin: Matica Slovenská, 2014. 224 s.
567. Smith C. A History of Metallography: The Development of Ideas and the Structure of Metals before 1890. Chicago: The University of Chicago Press, 1960. 291 p.
568. Snodgrass A. Arms and Armour of the Greeks. Ithaca–New York: Thames and Hudson, Cornell University Press, 1967. 152 p.
569. Szymczak J. Organizacja produkceji i ceny uzbrojenia // Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1430 / Red. A. Nadolski. Łódź: Polska Akademia Nauk, Instytut Historii Kultury Materialnej, 1990. S. 208–343.
570. Szymczak J. Rycerz z bronią zaczepną. Warszawa: DiG, 2017. 328 s.

571. Tallett F. War and Society in early modern Europe 1495–1715. London: Routledge,1992. 336 p.
572. Thordeman B. Armour from the Batlle of Wisby: 2 vol. Stockholm: Kungl Vitterhets Historie Och Antikvitets Akademien, 1939–1940. Vol. I. Text. 480 p.; Vol. II. Plates. 145 p.
573. Toichkin D. Sabers of Hetman Ivan Mazepa: Relic from the State Hermitage Museum (Russia) // History of Antique Arms. Researches 2016: collection of scientific papers: in 2 vol. / compiler D. Toichkin; Institute of History of Ukraine NASU. Kyiv: Vudavets' Oleh Filyuk, 2017. Vol. I. P. 172–184.
574. Toichkin D. Second International Research Conference on the History of Arms and Armor in Kyiv, Ukraine // Revista de Artes Marciales Asiáticas. 2017. 11 (2). P. 116–121.
575. Toichkin D., Khorasani M. Arms and Armour of Hospitaller Knights vs the Ottoman Turkish Armada // Besieged: Malta 1565: a collection of papers related to the Great Siege: in 2 vol. / ed. M. Camilleri. Valetta: Malta Libraries and Heritage Malta, 2015. Vol. I. P. 213–222.
576. Toichkin D., Khorasani M. Arms and Armour of Hospitaller Knights vs the Ottoman Turkish Armada // Besieged: Malta 1565: a collection of papers related to the Great Siege: in 2 vol. / ed. M. Camilleri. Valetta: Malta Libraries and Heritage Malta, 2015. Vol. II. P. 145–154.
577. Toichkin D., Khorasani M. First International Research Conference on Weaponology in Kyiv, Ukraine: A Ground-breaking Start // Revista de Artes Marciales Asiáticas. 2014. Vol. 9 (1). P. 54–60.
578. Toichkin D., Khorasani M. M. Qames and Kinjals of Persia and the Caucasus in the Modern Period: Problems of Attribution // Marlik: Persian Journal of Iranian Studies (Archaeology) 2014. Vol. 2 & 3; No. 5 & 6. P. 3–20.
579. Toichkin D., Khorasani M. M. The Development of the Karabela Hilt on Swords and Sabers: A Comparative Study // GLADIUS 2016. XXXVI. P. 181–197.

580. Toichkin, D., Toichkina, Y. About the Origin of Swords, Decorated with Special Christian Symbols and Inscriptions // Relații Interetnice în Transilvania: Militaria Mediaevalia în Europa centrală și de sud-est / ed. Z. K. Pinter, C. Urduzia. Sibiu: Astra Museum, 2020. P. 93–112.
581. Turney High H. Primitive War. Its Practice and Concepts. Columbia, SK: University of South Carolina Press, 1971. 288 p.
582. Tylecote R. F., Gilmour, B. J. The metallography of early ferrous edge tools and edged weapons. Oxford, England: B.A.R., 1986. 276 p.
583. Uyar M., Erickson E. A Military History of Ottomans: from Osman to Atatürk. Santa Barbara, California, U.S.A.: ABC-CLIO, LLC, 2009. 380 p.
584. Veron A., at al. Origin of Copper Used in Bronze Artefacts from Middle Bronze Age Burials in Sidon: A Synthesis from Lead Isotope Imprints and Chemical Analyses // Archaeology & History in the Lebanon. 2011/2012. № 34–35. P. 68–78.
585. Von Hefner-Alteneck J. Waffen: ein Beitrag zur historischen Waffenkunde vom Beginn des Mittelalters bis gegen Ende des siebzehnten Jahrhunderts. Frankfurt am Main: H. Keller, 1903. 58 p.
586. Vries de K. Guns and Men in Medieval Europe, 1200–1500: Studies in Military History and Technology. Aldershot, Burlington, Vt.: Ashgate, 2002. 376 p.
587. Vries de K. Medieval Military Technology. Peterborough, UK: Broadview Press, 1992. 340 p.
588. Wegeli R. Inschriften auf mittelalterlichen Schwertklingen // Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde. 1902–1905. Bd. 3. S. 177–183, 218–225, 261–268, 290–300.
589. Wheeler R. E. M. London and the Vikings // London Museums Catalogues. 1927. №1. P. 30–36.
590. Williams A. The Sword and the Crucible: A History of the Metallurgy of European Swords Up to the 16th Century. Leiden: Brill Academic Pub, 2012. 292 p.

591. Wolinski S. Urzedyhetmanskie w swietle ustawodawstwa polskiego // Przeglad Historyczno-Wojskowy. 1933. Vol. IV. S. 63–70.
592. Yücel Ü. Islamic Swords and Swordsmiths. Istanbul: O. I. C. Research Centre for Islamic History, Art and Culture, IRCICA, 2001. 174 p.
593. Zabłocki W. Cięcia prawdziwą szablą. Warszawa: Sport i Turystyka, 1989. 348 s.
594. Zakharov A., Arendt W. Studia Levedica. Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX Jh. Budapest: Magyar Történeti Múzeum, 1935. 80 s.
595. Żygulski Z. jun. Broń w dawnej Polsce. Na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu. Warszawa: PWN, 1975. 377 s.
596. Żygulski Z. jun. Karabela i szabla orla // Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego. 1978. Cz. VII. S. 17–37.
597. Żygulski Z. jun. Stara broń w polskich zbiorach. Gdańsk, Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1984. 276 s.
598. Żygulski Z. jun. Światła Stambułu. Warszawa: DiG, 1999. 380 s.
599. Żygulski Ż. jun. Uzbrojenie i taktyka Kozaków Zaporoskich // Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego. Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2005. Cz. XII. S. 25–40.

4.2. Дисертації та автореферати

600. Амаглобели Б. Г. Гетерогезнная структура булатной стали и возможность ее получения: рукоп. дисс. … канд. техн. наук: 05.16.01 / Институт металлургии им. 50-летия СССР. Тбилиси, 1984. 117 с.
601. Валентирова К. М. Перцепція клинкової зброї в культурі середньовічної Європи (XI – XIII ст.): рукоп. дис. … канд. іст. наук: 032 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2021. 200 с.
602. Верхотурова М. А. Артилерія XIV–XVIII століть з фондів Львівського історичного музею: історія формування та характеристика колекції: рукоп. дис. … канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія сухопутних військ

імені гетьмана Петра Сагайдачного; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2017. 225 с.

603. Герасимов Ю. В. Оружиеведение в отечественной археологии: история и механизмы формирования научного направления: рукоп. дисс. … канд. ист. наук: 07.00.09 / Омский государственный университет. Омск, 2005. 206 с.
604. Гуцул В. М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах у XIII–XVI ст.: інструменти, концепції та практики збройної боротьби: рукоп. дис. … канд. іст. наук: 07.00.02 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2011. 187 с.
605. Кулланда М. В. Эволюция ремесленного производства как отражение перемен в жизни Османской империи XVI-XIX в. (по материалам музейных коллекций): рукоп. дисс. … канд. ист. наук: 07.00.03 / Институт стран Азии и Африки МГУ им. М.В. Ломоносова. Москва, 2008. 327 с.
606. Курмановский В. С. Сабельные клинки в России XVI–XVII вв.: морфология и конструктивные особенности: рукоп. дисс. … канд. ист. наук: 07.00.06 / Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Москва, 2010. 330 с.
607. Лобач Д. В. Генеза меча на території Європи від найдавніших часів і до середини XVII ст.: рукоп. дис. … канд. іст. наук: 07.00.06 / Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Луганськ, 2012. 340 с.
608. Малоземова Е. И. Иранское холодное оружие IX–XIX вв.: рукоп. дисс. … канд. ист. наук: 07.00.07 / Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Санкт-Петербург, 2008. 179 с.

609. Draeseke T. The Sword Aboard Ship. The Evolution of a Weapon and Naval Identity: a dissertation … Master of Arts / School of Humanities; University of Southampton. Southampton, 2009. 97 p.

610. Feuerbach A. Cruicible Steel in Central Asia: Production, Use and Origin: a dissertation … Doctor of Philosophy / University College London; Institute of Archaeology. London, 2002. 357 p.
611. Jakobsson M. Krigarideologi och vikingatida svärdstypologi: a dissertation … Doctor of Philosophy / Stockholms Universitet. Stockholm, 1992. 240 p.
612. Žákovský P. Tesáky a problematika jednosecných zbraní stredoveku a raného novoveku: a dissertation … Doctor of Philosophy / Masaryk Univerzity. Brno, 2014. 505 s.

4.3. Довідкова та навчальна література, каталоги, законодавчі акти, облікова документація та експертні висновки

613. Антонюк В. С. та ін. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. Київ: НТТУ «КПІ», 2015. 277 с.
614. Археология: учебник / под ред. В. Янина. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2006. 608 с.
615. Бережинський В. Г. Словник історичних зброєзнавчих термінів (за матеріалами озброєння Київської Русі). Київ: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2000. 68с.
616. Бехайм В. Энциклопедия оружия / пер. з нім. А. Девель и др. Санкт-Петербург: Санкт-Петербург. оркестр, 1995. 576 с.
617. Большая энциклопедия оружия (Самое полное совр. изд. Более 6000 оружейных терминов и понятий) / отв. ред. Н. Дубенюк. Москва: Эксмо, 2008. 608 с.
618. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. Москва: «Прогресс», 1990. 368 с.
619. Валкевичи // Энциклопедический словарь: в 86 т. / под ред. И. Андреевского. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1891. Т. V (9): Буны–Вальтеръ. С. 418.

620. Вирський Д. Сигізмунд Корибутович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9: Прил–С. С. 552.
621. Георги И. Г. Описание всех, обитающих в Российском государстве, народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, вероисповеданий и других достопамятностей: в 4-х ч. / пер. с нем. М. И. Антоновским. Санкт-Петербург: Иждивением книгопродавца Ивана Глазунова: Императорская академия наук, 1799. Ч. IV. 385 с.
622. Гербы Лейб-Компании обер и унтер-офицеров и рядовых / сост. С. Тройницкий. Петроград: Тип. Сириус, 1914. 569 с.
623. ДСТУ 2825-94. Розрахунки та випробовування на міцність. Терміни та визначення основних понять. Київ: Держстандарт України, 1994. 71 с. (Інформація та документація).
624. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. Москва: ТЕРРА – Книжный клуб, 1998. Т. 1. 912 с.
625. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. Москва: ТЕРРА – Книжный клуб, 1998. Т.2. 1024 с.
626. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. Москва: ТЕРРА – Книжный клуб, 1998. Т.3. 912 с.
627. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. Москва: ТЕРРА – Книжный клуб, 1998. Т.4. 864 с.
628. Денисова М. М., Портнов М. Э. Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI–XIX вв. Москва: Госкультпросветиздат, 1953. 168 с.
629. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / гол. ред. О. Мельничук. – Київ: Наукова думка, 1982. 2006. Т. 2. 572 с.
630. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / гол. ред. О. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982. 2006. Т. 4. 656 с.

631. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / гол. ред. О. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982. 2006. Т. 5 705 с.
632. Жиль Ф. А. Царскосельский музей с собранием оружия, принадлежащаго Государю Императору. Санкт-Петербург: Печатано в Политехнографическом Заведении А. Баумана, 1860. 274 с.
633. Інв. картка № інв. 1968: Інвентарна книга Нац. іст.-культ. заповідника «Гетьманська столиця». Книга вступу 11 № 7111, відділ Д. 1 груд. 2009 р.
634. Історія дореволюційного періоду: Інвентарна книга Миргородського краєзнавчого музею. Кн. 1. Запис Д-39.
635. Історичне джерелознавство: підручник / Калакура Я. С. (керівник авторського колективу) та ін. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
636. Ибрагимбейли Х. Меч // Советская военная энциклопедия: в 8 т. / пред. гл. комиссии Н. Огарков. Москва: Воениздат, 1978. Т. 5. С. 274.
637. Каталог коллекции древностей А. Н. Поль в Екатеринославе / сост. К. Мельник. Вып.1. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1893. 218 с.
638. Кирпичников А. Н. Меч // Большая советская энциклопедия / глав. ред А. Прохоров. Москва: Советская энциклопедия, 1974. Т. 16. С. 200.
639. Козацькі старожитності в колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького / авт.-упоряд. Абросимова С. В. та ін. Дніпропетровськ: «АРТ-ПРЕС». 432 с.
640. Колекція зброї та військового спорядження: альбом / упоряд. та текст. Т. Радієвської та ін. Київ: Мистецтво, 2011. 64 с.
641. Косарев Р. В., Нефедов В. В., Рівкін К. Зброя доби козацтва: каталог історичних артефактів XV–XVIII ст. в 650 світлинах. Київ: Емма, 2017. 268 с.
642. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія. Київ: Стилос, 2010. 792 с.
643. Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина Гетьманщини: довідник. Київ: Стилос, 2009. 431 с.

644. Лайбле Т. Меч. Большая иллюстрированная энциклопедия / Пер. с нем. Москва: Омега, 2008. 232 с.
645. Лексикон словенороський Памви Беринди / відп. ред. К. Цілуйко; підг. тексту [і вступ. ст.] В. Німчука. Київ: Вид-во АН РСР, 1964. 272 с.
646. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенороссkая / упоряд. текстів [і вступ. ст.] В. Німчук Київ: Наукова думка, 1964. 204 с.
647. Лексис с толкованием словенских мов просто. С предисловием Д. Чл. о. Архимандрита Амфилохия // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. Москва: В университетской типографии (М. Катков), 1884. Кн. II. С. 1–18.
648. Ленц Э. Императорский Эрмитаж. Отделение средних веков и эпохи возрождения. Ч. I. Собрание оружия. СПб.: Тип. Бенке, 1908. 374 с.
649. Мінжулін О. Реставрація творів з металу: підруч. [для студ. вищ. худ. навч. закл.]. Київ: Спалах, 1998. 234 с.
650. Одноралов Н. В. Декоративная отделка скульптуры и художественных изделий из металла: учеб. пособие. Москва: Изобразительное искусство, 1989. 208 с.
651. Панібудьласка А. В., Канцелярук Б. І. Історія української зброї: словник військових термінів. Київ: ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. 128 с.
652. Потрашков С. В., Потрашков А. С. Иллюстрированный военно-исторический словарь. Москва: Эксмо, 2007. 736 с.
653. Раритети Української козацької держави – Гетьманщини XVII-XVIII ст.: до 30-річчя Незалежності України: каталог виставки / В. Корнієнко та ін. Київ: [б. в.], 2021. 28 с.
654. Рашкован Н. В. Художественное серебро XVI-XVIII веков с территории исторической и современной Речи Посполитой в Музеях Московского Кремля: каталог. Варшава: ARGRAF, 2006. 184 с.

655. Савваитов П. И. Описание старинных царских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, в азбучном порядке расположенное. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Акад. наук, 1896. 215 с.
656. Савчук Ю. К., Алфьоров О. А. Пернач сумського полковника Андрія Герасимовича Кондратьєва // Тисяча років української печатки. Каталог виставки. Київ: Інститут історії України, 2013. С. 222–223.
657. Сас П. М. Конашевич-Сагайдачний Петро Кононович // Енциклопедія історії України / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2008. Т. 5: «Кон» – «Кю». С. 568.
658. Селівачов М. Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія). Київ: Редакція вісника «Ант», 2009. 408 с.
659. Сиваченко Е. В. Сталь и Золото. Восточное оружие из собрания Feldman Family Museum. Київ: Саммит-Книга, 2019. 720 с.
660. Словарь старославянского языка. Репринтное издание: в 4-х т. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. Т. 2. 640 с.
661. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2-х т. / ред. кол. Л. Л. Гумецька (голова) та ін.; АН УРСР; Ін-т суспільних наук. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 2. 594 с.
662. Сокровища османских султанов. Из собрания Музея Дворца Топкапы, Стамбул. Treasures of the Ottoman Sultans. from the Topkapi Palace Museum, Istanbul: каталог выставки. Москва: ООО «АзБука», 2010. 200 с.
663. Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Войцехівська І. Н. та ін. Київ: Либідь, 2008. 520 с.
664. Срезневский И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам: в 3-х т. Санкт-Петербург: Тип. Императорской акад. наук, 1912. Т. 3. 996 с.
665. Старинное оружие. Коллекции Украины. Альбом. [б. и.], 2003. 248 с.

666. Тарновский В. В. Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. Киев: Тип. Милевского, 1898. 86 с.
667. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство // Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3: «Е»–«Й». С. 306–307.
668. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство // Енциклопедія сучасної України: в 24-х т. / гол. редкол.: І. Дзюба та ін. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ, 2010. Т. 10: «З»–«Зор». С. 429–430.
669. Тоїчкін Д. В. Зброя // Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3: «Е»–«Й». С. 311–314.
670. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство // Спеціальні історичні дисципліни: довідник. Київ: Либідь, 2008. С. 265–275.
671. Тоїчкін Д. В. Зброя // Енциклопедія сучасної України: в 24-х т. / гол. редкол.: І. Дзюба та ін. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ, 2010. Т. 10: «З»–«Зор». С. 435–437.
672. Трубников Б. Г. Большой словарь оружия. Санкт-Петербург: Полигон, 1997. 672 с.
673. Уизерс Х. Дж. С. Мечи и сабли. Большая энциклопедия / пер. с англ. Ю. Сирбу. Москва: Изд-во Наше слово; ЭКСМО, 2011. 256 с.
674. Україна – козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / авт.-упоряд. В. Недяк. Київ: ЕММА, 2005. 1216 с.
675. Український портрет XVI–XVIII століть: каталог-альбом / авт.-уклад. Г. Белікова, Л. Членова. Київ: ТОВ «Артанія Нова», 2006. 351 с.
676. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. / пер. с нем. О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс, 1986. Т.2. 672 с.
677. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4-х т. / пер. с нем. О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс, 1987. Т. 3. 832 с.

678. Фролов Б. Е. Военный лексикон кубанских казаков: словарь-справочник. Краснодар: Тип.: «Краснодарские известия», 2007. 192 с.
679. Холодное оружие в собрании Российского этнографического музея: альбом / сост. А. Лютов. Санкт-Петербург: ИП «МАК», 2006. 248 с.
680. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка.: в 2-х т. Москва: Русский язык, 1999. Т. 1. 624 с.
681. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка.: в 2-х т. Москва: Русский язык, 1999. Т.2. 560 с.
682. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под ред. О. Трубачева. Москва: Наука, 1974. Вып. 3. 199 с.
683. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под ред. О. Трубачева. Москва: Наука, 1993. Вып. 18. 255 с.
684. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под ред. О. Трубачева. Москва: Наука, 2011. Вып. 26. 237 с.

685. Biernacki C. Karabela // S. Orgelbranda Encyklopedia Powszechna z Ilustracjami i Mapami. Warszawa: Wydawnictwo Towarzystwa Akcyjnego Odlewni Czcionek i Drukarni S. Orgelbranda Synów, 1900. T. VIII. Od Litery K do Kruszyński. S. 103.
686. Boeheim W. Handbuch der Waffenkunde. Leipzig: Verlag von E.A. Seemann, 1890.
687. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1985. 806 s.
688. Dean B. Catalogue of European Daggers Including the Ellis. De Dino, Riggs, and Reubell Collections. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1929. 380 p.
689. Gajl T. Herbarz polski. Od średniowiecza do XX wieku. Gdańsk: L&L, 2007. 542 s.

690. Janiak R. Z., de Latour R., Kwaśnik-Gliwińska A. Pasja zbierania. Kolekcja Ryszarda Z. Janiaka: katalog wystawy. Warszawa: ARX REGIA, Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego w Warszawie, 2007. 632 s.
691. Khorasani M. M. Lexicon of Arms and Armor from Iran: A Study of Symbols and Terminology. Tübingen, Germany: Legat Publishers, 2010. 560 p.
692. Kovâcs T. Splendeur de l'Armurerie Hongroise: Catalogue. Bruxelles: Brepols Publishers, 1999. 132 s.
693. Kwaśniewicz W. Encyklopedia dawnej broni i uzbrojenia ochronnego. Warszawa: Bellona, 2017. 632 s.
694. Lenkiewicz Z. 1000 Marks of European Blademakers. Sussex, UK: Caldra House, Ltd., 1991. 139 p.
695. Leszczyc Z. Herby szlachty polskiej. Poznań: Zaklad Artystyczno-Chemigraficzny Antoniego Fiedlera, 1908. T. 2. 352 s.
696. Mohamed B. The Arts of the Muslim Knight: The Furusiyya Art Foundation Collection. Milan: Skira, 2008. 416 p.
697. Müller H., Kölling H. Europaische Hieb- und Stichwaffen: Aus der Sammlung des Museums fur Deutsche Geschichte. Berlin: J. Neumann-Neudamm, 1984. 448 s.
698. Muzea gminy miasta Lwowa. Lwow: Nakladem Gminy Miasta Lwowa, 1929. 108 s.
699. Niesiecki K. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. G. Powikszony dodatkami z poniejszych autorów rkopismów, dowodów, urzdowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. Lipsk: nakladem i drukiem Breitkopfa i Hærtela, 1841. T. VI. 588 s.
700. Niesiecki K. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. G. Powikszony dodatkami z poniejszych autorów rkopismów, dowodów, urzdowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. Lipsk: nakladem i drukiem Breitkopfa i Hærtela, 1841. T. VIII. 652 s.

701. Ostrowski J. Księga Herbowa rodów polskich: u 2 T. Warszawa: Druk Józefa Sikorskiego, 1897. Cz. 1. 621 s.
702. Ostrowski J. Księga Herbowa rodów polskich: u 2 T. Warszawa: Druk Józefa Sikorskiego, 1899. Cz. 2. 380 s.
703. Russian Arms and Armor (Русское художественное оружие) / Ed. Y. Miller. Leningrad: Aurora Art Publishers, 1982. 208 s.
704. Schöbel J. Princely Arms and Armour. A selection from the Dresden Collection. Erfurt: Edition Leipzig, 1975. 256 p.
705. Steindler R. The Firearms Dictionary. Boulder, Colorado: Paladin Press, 1970. 288 p.
706. Stone G. C. A glossary of the construction, decoration and use of arms and armour in all countries and in all times. Portland, Maine: Southworth Press, 1934. 694 p.
707. Sztuka dworu Wazów w Polsce: wystawa w Zamku Królewskim na Wawelu, maj czerwiec 1976: katalog / Fischinger A.; Żygulski Z. jun. [wstęp]. Kraków: wyd. Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, 1976. 209 s.
708. Tarassuk L., Blair C. The Complete Encyclopedia of Arms & Weapons. New York: Simon and Schuster, 1982. 544 p.
709. Weland G. A Collector's Guide to Swords, Daggers and Cutlasses. London: Apple Press, 1991. 128 p.
710. Zbiory Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie / Red. A. Czerwinski. Warszaw: Arkady, 1994. 95 s.

5. Інтернет-ресурси

711. Анатомия ножа: профиль клинка. Ножевая культура URL: https://rezat.ru/articles/anatomija_nozha_profil_klinka/ (дата звернення: 08.08.2022).
712. Арендар Г. Реліквії Семена Палія. Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського. URL: http://www.choim.org/%d1%80%d0%b5%d0%bb%d1%96%d0%ba%d0%b2%

d1%96%d1%97-%d1%81%d0%b5%d0%bc%d0%b5%d0%bd%d0%b0-%d0%bf%d0%b0%d0%bb%d1%96%d1%8f/ (дата звернення: 08.07.2022).

713. Експертний висновок. Артлаб. Бюро науково-технічної експертизи: електрон. версія. URL: https://zbroeznav-cloud.s3.eu-central-1.amazonaws.com/Expert/Artlab-pernach.pdf (дата звернення: 09.07.2022).
714. Из чего состоит нож. URL: http://www.zaimka.net/articles/show/iz-chego-sostoit-noj.html (дата звернення: 03.06.2022).
715. Максимов Р. Немецкая школа фехтования. 2011. URL: https://thefencingtimes.wordpress.com/2013/10/09/%d0%bd%d0%b5%d0%bc%d0%b5%d1%86%d0%ba%d0%b0%d1%8f-%d1%88%d0%ba%d0%be%d0%bb%d0%b0-%d1%84%d0%b5%d1%85%d1%82%d0%be%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d1%8f/#more-4675 (дата звернення: 05.07.2022).
716. Пернач Павла Полуботка з колекції Василя Тарновського. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. URL: http://www.choim.org/%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%87-%D0%BF%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%83%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%BA%D0%B0-%D0%B7-%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%97-%D0%B2%D0%B0%D1%81/ (дата звернення: 05.07.2022).
717. Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними [Електронний ресурс]: Закон України від 18.11.1997 р. № 637/97-ВР. Розд I. Ст 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637/97-вр#Text (дата звернення: 01.08.2022).
718. Сигнальная информация. Артлаб. Бюро научно-технической экспертизы: електрон. версія експертн. висновку. URL: http://zbroeznav.com/boiovyi-

pernach-tsentralno-skhidna-ievropa-16-st/#gallery[photonic-flickr-set-1]/49882832946/ (дата звернення: 02.08.2022).

719. Справочники: Тип профиля клинка. RezatRu. Ножевая культура. URL: https://rezat.ru/ref/tip_klinka/ (дата звернення: 03.08.2022).
720. Тоїчкін Д. Вимоги до експертів, які проводять державну експертизу за напрямом діяльності «Історична зброя». 2018. URL: http://zbroeznav.com/?p=6517 (дата звернення: 03.08.2022).
721. Тоїчкін Д. Козаки та самураї: рицарські традиції та зброя у цивілізаційному контексті. 2016. URL: http://zbroeznav.com/?p=6541 (дата звернення: 06.08.2022).
722. Толмачова М. Технологія виготовлення салтівських шабель. 2003. URL: http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/Applied/SaltovoSabres.html (дата звернення: 05.08.2022).

723. Badham S. Claude Blair obituary // The Guardian. 2010. Mar.,12. URL: https://www.theguardian.com/books/2010/mar/12/claude-blair-obituary (access date: 07.07.2022).
724. Basta G. Le gouvernement de la cavalerie légère. Traicté qui comprend mesme ce qui concerne la grave... Rouen: J. Berthelin, 1616. 123 s. // Bibliothèque Nationale de France. URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6340282k/f24.item.r=Giorgio%20Basta (access date: 03.05.2022)
725. Corporal Wabo. 26 Knife Blade Types in 2022 (with Chart and Shape Explanations). Marine Approved. 2023. URL: https://www.marineapproved.com/knife-blade-types-shapes/ (access date: 07.04.2022).
726. Dziewulski M. Oriental Influences on Polish Arms: Lecture presented on Ethnographic Arms and Armor Seminar in Timonium, 17th March 2007. URL:

http://www.vikingsword.com/ethsword/Dziewulski01.pdf (access date: 08.07.2022).

727. Feuerbach A. Indo-Persian Blades in the Collection of E. Gene Beall. URL: http://www.vikingsword.com/ethsword/beallcollection.pdf (access date: 22.07.2022).
728. Great Representation of the Art and Use of Fencing by Ridolofo Capoferro / Ed. R. Kay; transl. J. Swagner and W. Wilson. 2009. URL: http://mac9.ucc.nau.edu/manuscripts/CapoFerro-GRAUF.pdf (access date: 11.07.2022).
729. Roberts B., Frieman C. Early Metallurgy in Western and Northern Europe. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199545841.013.037 (access date: 12.07.2022).
730. Starowolski S. Monumenta Sarmatarum, viam universae carnis ingressorum – Cracoviae: in Officina Viduae et Haeredum Francisci Caesarij, 1655. 864 s. // Münchener DigitalisierungsZentrum Digitale Bibliothek. URL: https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb10635860 (access date: 13.07.2022).
731. Wallhausen J. Art militaire a cheval. Instruction des principes et fondements de la cavallerie, et de ses quatre especes, ascavoir lances, corrasses, arquebus & drageons, avec tout ce qui est de leur charge & exercice. Zutphen: chez Andre d'Aelst, 1621. 135 p. // Bibliothèque Nationale de France. URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1520046x/f1.planchecontact (access date: 23.06.2022).
732. Wiktenauer: Gesellschaft Wiktenauers. URL: https://www.wiktenauer.com/wiki/Wiktenauer:Gesellschaft_Wiktenauers (access date: 24.06.2022).

ДОДАТКИ

Додаток А. Словник історичних і спеціальних термінів, використаних у роботі

До словника увійшли терміни, які стосуються визначення базових понять зброєзнавства, конструкції холодної зброї, матеріалів і технік, які застосовували у процесі виготовлення й оздоблення предметів озброєння, дефініції мистецтвознавства, нарешті – низка понять, пов'язаних з історією регіональної військової справи та ремісничого виробництва. В основу визначень покладені дефініції, які можна віднайти у наукових працях, список яких наведено у розділі «Список використаних джерел та літератури».

Аналіз типологічний – метод вивчення та систематизації форми артефактів.

Арабеск — насичений складний орнамент, оснований на витонченому й примхливому сплетінні геометричних та стилізованих рослинних мотивів, що часом вміщує написи. *Арабеск* будується на повторі та помноженні одного або кількох фрагментів візерунка. Нескінчений ритмічний рух візерунка може бути зупиненим або продовженим у будь-якому місці орнаменту без втрати його цілісності.

Азотування — процес хіміко-термічної обробки сталі, який полягає у дифузійному насиченні поверхневих шарів сталевих виробів азотом з метою поліпшення їх механічних властивостей.

Арматюра — прикраса укладена з військових та інших емблем й предметів, зазвичай розташованих навколо щита або за щитом.

Багнет — рубально-колольний та різальний або колольний *клинок*, призначений для кріплення до ствольної частини ручної довгоствольної *вогнепальної зброї* за допомогою трубки або зажимів. Існували також нероз'ємні *багнети*. В армії Російської імперії *багнет* введено у 1709 р. на заміну *байонета*. Головна перевага *багнета* перед *байонетом* полягає у способі кріплення, що не заважає веденню стрільби.

Байонет *(багінет)* — широкий металевий однолезовий клинок рубально-колольного призначення, 300–540 мм завдовжки. Мав невеликий металевий ефес, який насаджували на коротке дерев'яне древко та заводили до ствола фузеї. *Байонет* з'явився у XVI ст. як мисливська зброя, на бойову перетворився в середині XVII ст. *Байонетами* озброювали піхотні та драгунські частини, у бою ним могли діяти як *багнетом* або *палашем*. У XVIII ст. у європейських арміях *байонет* замінили на *багнет*.

Баллок — (англ. «dudgeon dagger», «бруньковий кинджал») тип *кинджалу*, основна характеристика якого полягає в оригінальній формі *гарди* у вигляді двох округлих виступів, та *руків'я* фалічної форми. *Баллок* відомий від початку XIV ст. Від др. пол. XIV до др. пол. XVI ст. ця зброя набула високої популярності у Європі; у Британії та Шотландії *баллок* не виходив з обігу до XVII ст. згодом еволюціонувавши у шотландський *дірк*. Іконографічні джерела свідчать, що *баллок* спершу був рицарською *зброєю*, пізніше його використовували купці та шляхта. Ранні, найпростіші зразки мали прості дерев'яні *руків'я* без металевих частин, потовщений кінець завершувався виразною опуклістю. Від початку XV ст. з'явилась ще одна форма *руків'я*, яка розширювалась до *верхів'я* у вигляді конуса і завершувалась широкою круглою металевою пластиною. Наприкінці XV ст. з'явилась третя форма з паралельними сторонами та плоским або дещо заокругленим *верхів'ям* іноді з ковпачком. У XVI ст. *руків'я* фалічної форми потоншали та видовжились. У другій половині XV ст. до класичних виступів *гарди* додались «дужки», які тяглись вздовж клинка. *Гарда* на основі клинка набула серповидної форми. *Баллоки* мали різноманітні *клинки*, найбільш популярним був однолезовий, трикутний у перетині, що плавно звужувався від *руків'я* до *вістря*, а також пізніші тонші дволезові, які мали у перетині форму сплощеного діаманта. У XVI ст. у Північному Причорномор'ї сформувалась особлива форма *баллока* під назвою «poke» («poeke», «poicke») з фалічним *руків'ям*, *гардою* без виразної серповидної основи та коротким широким однолезовим *клинком*. *Піхви* мали різноманітну конструкцію – від найпростіших

шкіряних чохлів без металевої оправи до суцільнометалевих. *Піхви* підвішувались до поясу і часом мали «кишеньки» для додаткових ножиків.

Балта (турец. «сокира») — різновид османської сідельної сокири, яка характеризується широким *лезом* бородчастого типу, що зазвичай має значний нахил до *руків'я*,

Бандолет —

1) назва карабіна у Речі Посполитій XVII ст.

2) широкий шкіряний перев'яз із залізним гаком-карабінчиком, що його вершники одягали через ліве плече і чіпляли гаком за скобу з погонним кільцем, прикріплену до ложа рушниці або карабіна з лівого боку.

Бароко — стиль у європейському мистецтві (живописі, скульптурі, музиці, літературі) та архітектурі кінця XVI – кінця XVIII ст. Знаковими рисами барокового стилю є динамізм, внутрішня напруга, метафоричність, доведена до своєрідної системності, підкреслена урочистість, устремління до посиленої емоційної дії.

Баселард — тип європейського *кинджалу* XIII ст. Характерною особливістю зброї є І-подібний *ефес*, причому *гарду* і *верхів'я* різної чи однакової довжини часто розташовували під різними кутами до лінії *руків'я* або взагалі робили викривленими – у значній мірі це залежало від регіону виробництва. *Клинки* різної довжини аж до «короткого меча» рівномірно звужувалися до *вістря*, переважно були дволезовими та мали переріз у вигляді ромба або сплощеного діаманта, з центральними ребрами жорсткості. Історична назва і термін походять від назви швейцарського міста Базель, звідки цей *кинджал* поширився Європою наприкінці XIII ст.; інша теорія – походження *баселарда* із Золінгену. Зародившись, як рицарська *зброя*, *баселард* швидко «демократизувався», набувши найвищої популярності серед цивільного населення протягом XIV-XV ст., а згодом еволюціонував у *швейцарський кинджал.*

Басма (тиснення) — вид художньої обробки металу, при якому на тонку металеву платівку переносять рельєфний малюнок з шаблону (басменної дошки).

Найдавніші відомі давньоруські вироби у цій техніці датовані XII ст. Період найвищого розквіту техніки у Східній Європі припадає на XIV-XVII ст.

Бастард — великий європейський прямий *меч* XV-XVI ст. з довгим *руків'ям*, розрахованим на півтора- або дворучний хват. Через свої значні розміри (115-140 см) посідав проміжні позиції між звичайним та дворучним *мечем*. Цей тип сформувався від другої половини XIII ст., найдовше побутував у Німеччині та Швейцарії (до XVII ст.).

В історіографії виникає плутанина при розрізненні півтораручних *бастардів* та *ріттершвертів* (нім. «Reitschwert», «меч вершника»). Каменем спотикання стає критерій типоутворення: *мечі*, класифіковані за *ґардою* та *клинком* як *ріттершверт* [686, Fig. 281, 282, 283], інші дослідники визначають, насамперед, за формою *руків'я* як «давні рицарські мечі, що отримали назву «бастард», або «півтораручний меч» близько 1500 р. і зберегли майже без змін свою просту форму до, приблизно, 1520 р., відколи їх було обладнано більш складними *гардами*. Очевидно, зазначена проблема класифікації пов'язана, насамперед, з відсутністю чіткого розмежування *бастардів* та *ріттершвертів* в історичному минулому: судячи з іконографічних джерел, *рейтари* та *кірасири* зазвичай використовували зброю з різними типами *руків'я* та *клинків*, що комбінувались довільно. Знаменно, що більшість характеристик *клинка*, *гарди* та *верхів'я*, які Е. Окшотт виділяє при описі *мечів вершника*, притаманні також *мечам*, які він класифікує як *бастарди*. Довжина *клинка* у 95 см, яку дослідник обережно намічає як орієнтир, цитуючи засновника однієї з найбільш популярних свого часу англійських фехтувальних шкіл Дж. Сільвера, також не може бути надійним критерієм. Адже подовжене *рікасо*, що дозволяло підтримувати меч другою рукою, уможливило поєднання одноручного *руків'я* зі значно довшими *клинками* про що свідчать численні речові джерела. І все ж, видається, що головна (фактично – єдина) надійна ознака, запропонована Е. Окшоттом для розрізнення цих типів (форма *руків'я*), є достатньо обґрунтованою. Так, подовжене, особливої форми півтораручне *руків'я* бастарда, вже саме по собі передбачає

відмінний набір фехтувальних прийомів (відповідно й інший бойовий функціонал *меча*), порівняно з руків'ям одноручним, навіть якщо останнє доповнене довгим *рікасо клинка*.

Бердиш —

1) особливий різновид *сокири* чи *секіри*, лезо якої має характерний спосіб кріплення до древка довжиною 1-1,5 м за допомогою косиці та обушної частини;
2) термін для позначення широкого спектру східних та європейських *сокир* з широким симетричним чи асиметричним *лезом*.

Бічак — *ніж* з прямим однолезовим клинком клиновидним у перетині, зазвичай без дол. Лінія обуху знижується до вістря, закінчується невеликим спуском (англ. «drop point»), заокруглення на кінчику клинка не надто гостре. Таку форму кінчика клинка пов'язують з необхідністю обробки туші, що свідчить про універсальне призначення цього типу ножів.

Бляхмаль — насічка золотом або сріблом на іншому металі, камені і т.ін. Синонім до слова «насѣчка». Под *бляхмаль* (оправний), *бляхмалевий* – оздоблений золотою або срібною насічкою.

Бойова частина (робоча частина) — деталь *зброї холодної*, конструктивно призначена для безпосереднього враження цілі.

Бойовий кінець (клинка) — ділянка *клинка*, що прилягає до *вістря*. *Бойовий кінець* може бути одно- чи дволезовим.

Больстер (англ. *bolster* – підкладка, прокладка) — деталь *ножа*, накладка у передній частині *руків'я*, яка виготовляється, зазвичай, з металу.

Буздиган (моргенштерн, кропило) — булава з *яблуком* кулястої форми з шипами.

Булава — тип холодної зброї, що складається з древка, *бойової частини* (яблука) та низки додаткових елементів, й функціонально є ударною зброєю, призначеною для завдання ударів проламлюючого, роздроблюючого та

розбиваючого характеру. *Булава* використовується як *зброя* ближнього бою, набагато рідше – як метальна.

Булат — отримана в особливий спосіб тигельна сталь з високим рівнем вуглецю (до 2% й вище), яка після належної механічної й термічної обробки набуває видатних механічних властивостей: надзвичайно високих твердості та пластичності водночас. Поверхні булатних виробів притаманний оригінальний неповторний геометричний візерунок.

Вензель — каліграфічно виконана монограма. Використовувались на печатках, у ювелірних виробах тощо.

Верхів'я (голівка, наверш) — верхня частина руків'я, необхідна для скріплення *ефесу*, обмежувач, що запобігає втраті *зброї* та підвищує надійність хвату *руків'я* у бою. У деяких різновидах клинкової зброї виконує функцію своєрідного «подовжувача» *руків'я*.

Відпал (сталевої заготівки) — різновид термообробки, нагрівання до визначеної температури та тривала витримка при ній з подальшим повільним охолодженням. *Відпал* підвищує пластичність сталі, зменшує остаточну напругу у заготівці тощо.

Відпуск (сталевої заготівки) — різновид термообробки, до якого вдаються після загартування: нагрівання до температур у діапазоні 150-650° та подальше охолодження у різних середовищах. У результаті зменшується крихкість і підвищується пластичність сталі.

Вістря — гострий кінець *клинка*, точка сполучення лез або *леза* і *спинки клинка*.

«Вухасті» кинджали (фр. «dague à oreilles», ісп. «alla Levantina») — тип *кинджалів*, популярний у деяких європейських найманих формувань, присутніх, зокрема, на теренах України XVI ст. Відіграв помітну роль у формуванні османських *кинджалів*. Цей тип зброї має східне походження, хоча вважається, що він остаточно сформувався в Іспанії наприкінці XIV ст. Назва цього типу *кинджалів* завдячує конструкції їх *верхів'я*, яке складається з двох «вух» – великих дисків біля голівки. Така особливість є найбільш інтригуючою для

дослідників, адже конструкція *верхів'я* точно наслідує перські (луристанські) бронзові кинджали (2-ї пол. II тис. до н.е.). Утім довести наступність форм між моделями віддаленими у часі майже трьома тисячоліттями людської історії та регіонально наразі неможливо. З часом форма та розміщення «вух» еволюціонували: у ранніх зразках вони розміщувались майже паралельно одне одному. У другій половині XV ст. між ними утворився кут, який у XVI ст. значно збільшився (до 140-150º). У другій половині XVI ст. розходження пластин досягло 160º і більше, «вуха» стали майже перпендикулярними до руків'я. З часом значно видозмінювались *гарда* і *руків'я*. Так від XV ст. кинджали мали круглу *гарду*, як у *ронделів*, яка з часом була редукована до втулки. *Руків'я* значно потоншало, зазвичай складалося з накладок, прикріплених заклепками до *хвостовика*. *Клинок* зазвичай був широким і дволезовим з масивною *п'ятою*, проте його форму значно варіювали, існували навіть однолезові варіанти (у ранніх зразках). Ранні *піхви* конструктивно повторювали *рондели*, пізніше вони закривали тільки клинок, мали металевий наконечник, оздоблений у стилі *руків'я*. Іноді в *піхвах* передбачалось місце для додаткових ножиків. Більшість відомих зразків мають багатий декор, адже сама конструкція вухастих *кинджалів* надавала безліч можливостей їх оздоблення. *Кинджали* зазначеного типу використовувались до другої половини XVII ст., хоча наприкінці XVI ст. їх популярність значно знизилась.

Галюша — див. *Шагрень*.

Гарда — сукупність захисних елементів *ефесу*. До конструктивних елементів *гарди* належать: *хрестовина* з *кільйонами* та *перехрестя* з *шипами*, щиток, чашка, захисні дужки, *палюх*, ланцюжок.

Гіверса (каптурець) — металева стрічка, яка розміщується між накладними щічками *руків'я* клинкової зброї по всій його довжині. *Каптурцем* називаємо задню частину *гіверси*.

Гілка — див. *Долашмала*.

Гравіювання (гравірування) — нанесення на поверхню твердих матеріалів (метал, кістка, дерево, камінь тощо) написів, малюнків, візерунків за допомогою ріжучого граверного інструмента. При оздобленні зброї використовують площинне (двовимірне) *гравіювання*, за якого обробляється тільки поверхня виробу, та обронне (тривимірне), за якого різцем створюють рельєф або об'ємну скульптуру з металу. Обронне *гравіювання* може бути позитивним (малюнок рельєфу підвищується над вибраним тлом) та негативним (малюнок рельєфу ріжуть углибину).

Гребінь (гребінець, башмак) — складова частина піхов, металевий виступ наконечника, який підсилює захист піхов та вістря клинка від пошкоджень.

Грос-мессер — клинкова рубально-колольна холодна зброя з довгим прямим чи дещо викривленим однолезовим *клинком* з викривленим конвексійним (англ. «clip point») *бойовим кінцем*, хрестоподібною *гардою*, *нагелем*, та «капелюшкоподібним» *навершем*, нахиленим у бік леза.

Ґмерк — графічний символ, виробничий або власницький знак у середньовічних містах. Використовувалися ремісниками для авторизації своєї роботи та власниками для закріплення права власності на виріб.

Дага (фр. «poignard», «main gauche») — тип *кинджалів* які застосовувались водночас з *мечем* (*рапіроюю*) при використанні парної фехтувальної техніки, яка розвинулась у XV ст. *Дага* виконувала як допоміжну захисну так й активно наступальну функції (в залежності від фехтувальної школи), іноді відіграючи роль короткого *меча*. Пізніші зразки мають довгі *кільйони*, нерідко вигнуті в бік клинка та увінчані закінченнями-гудзиками. З часом вони розвинулись у спеціальні конструкції-пастки призначені для зупинки та ламання *клинка* супротивника.

Дамаск (дамаська сталь) — будь-яка сталь, що має характерний візерунок внаслідок особливої (багатошарової) внутрішньої структури, отриманої у процесі *ковальського зварювання*.

Дірк (шотландський та середземноморський) — різновид *кинджалів,* який виник у сер. XVII ст., набувши найбільшого поширення у XVIII ст., як частина цивільного одягу та *зброя* особистого самозахисту. Шотландський *дірк* представляв собою довгий (середня довжина 45 см) однолезовий *клинок*, який плавно звужувався до *вістря*. Просте *руків'я* з паралельними сторонами завершувалося широкою плоскою та куполоподібною *голівкою*, покритою металевою пластиною, яка фіксувала *хвостовик*. *Гарда* відсутня. Нерідко на *дірк* переробляли зламані *мечі*. На півдні Європи сформувався т. зв. середземноморський *дірк*. Його *клинок* мав досить характерну морфологію – однолезовий (рідше дволезовий), нерідко з *фальшлезом* на ділянці *бойового кінця*, з глибокою підпальцевою виїмкою біля прямих чи заокруглених *плечиків клинка*, *хвостовик* зміщений до *обуха*. *Руків'я* насадне, виразна *голівка* відсутня, хоча іноді використовували металевий ковпачок. Місце з'єднання *руків'я* та *п'яти* клинка, та сама *основа клинка* є найбільш виразною у декоративному відношенні частиною *дірка*. *Гарда* відсутня. Пік поширення *дірків* припав на першу половину XVIII ст., хоча вони зберігали популярність навіть у XIX ст. *Дірки* були надзвичайно популярними серед цивільного населення, зокрема селян. Так середземноморський *дірк* навіть називають селянським ножем.

Джирід — османські короткі метальні списи (дротики). Комплект дротиків носився у спеціальному чохлі, в якому додатково могла розміститися коротка шабля з металевим ефесом. Змагання з метання *джиридів* були улюбленим дозвіллям османських султанів та двірцевої аристократії.

Долашмала — османський та європейський рослинний орнамент у вигляді стебла з ритмічними вигинами або квіткової гірлянди. В османському мистецтві ця композиція стає популярним елементом місцевого декору від XVII ст. Аналог української *гілки*.

Доли (на клинку) — поздовжні борозни у штабі, призначені для зменшення ваги конструкції та підвищення міцності клинка.

Дротик — спеціальний метальний *спис*.

Дюсак — великий бойовий *ніж* з широким кривим *клинком*. Назва пов'язана з німецькими різновидами, що спершу використовували для підготовки фехтувальників (XVI ст.). Для ранніх зразків характерні редуковані *руків'я* та *кільйони*.

Емалювання — повне або часткове покриття металевої поверхні спеціальною скляною масою з наступним випалюванням (гаряче *емалювання*) або без нього (холодне *емалювання*). В основі емалі — скло з домішкою окисів металу, що надають суміші певного забарвлення.

Ефес — складова частина клинкової зброї, змонтована на хвостовику. Утворена *гардою, руків'ям* та *верхів'ям*.

Єлмань — розширення бойового кінця клинка, або *перо* початок якого має вигляд виступу.

Жинета (*меч* у стилі Жинета, або *меч Боабділа*) — тип іспано-мавританських *мечів*, що поширилися в мусульманській Іспанії від початку XIV ст. Характеризувались полегшеним, здебільшого однолезовим клинком, опущеними донизу *кільйонами*, округлим *верхів'ям*. Поява цієї зброї пов'язана зі змінами у військовій тактиці арабської легкої кавалерії, яку позначає термін *жинета*: появою низького сідла, скорочених стремен, загальним полегшенням озброєння та підвищенням мобільності вершників.

Загартування (сталевої заготівки) — різновид термообробки, нагрівання до температури 740-850° з подальшим швидким охолодженням у різних середовищах. Служить для надання сталевим виробам твердості, пружності, підвищеної зносостійкості.

Загартування диференційне (сталевої заготівки) — різновид *загартування* при якому різні ділянки заготівки загартовують у різних температурних режимах.

Зброя – знаряддя, які використовують у процесі ведення збройної боротьби для нанесення ушкоджень і матеріальних втрат супротивникові та його знищення.

Зброя вогнепальна — *зброя*, в якій використовується сила тиску газів, що утворюються при згорянні пороху, або ін. вибухових речовин.

Зброя древкова— різновид холодної зброї вирізнений за особливістю конструкції, яка передбачає наявність древка, як основної несучої частини (й держака – *руків'я*), на якому закріплена *бойова частина*.

Зброя клинкова — різновид *зброї холодної* вирізнений за особливістю конструкції, яка передбачає наявність *клинка*, як *бойової частини*, та *руків'я*, необхідного для його утримання та ефективного використання.

Зброя комбінована — гібридна *зброя*, яка конструктивно сполучає в собі кілька функціонально різних різновидів.

Зброя метальна — *зброя*, призначена для ведення дистанційного бою, дія якої ґрунтується на використанні м'язових зусиль воїна, а бойове застосування не пов'язане з використанням вибухових речовин.

Зброя механічна метальна — *зброя*, призначена для ведення дистанційного бою, дія якої ґрунтується на використанні енергії напруженої дуги тощо.

Зброя холодна — *зброя*, призначена для ведення рукопашного або дистанційного бою, яка функціонує виключно завдяки м'язовим зусиллям воїна, а її бойове застосування не пов'язане з використанням вибухових речовин.

Зварювання — технологічний процес отримання нероз'ємних з'єднань, шляхом їх місцевого сплавлення або спільної деформації, у результаті чого виникають міцні зв'язки між атомами (молекулами) з'єднуваних тіл. У процесі *ковальського зварювання* розжарені металеві деталі з'єднують за допомогою ударних інструментів.

Золотіння амальгамне — середньовічна ремісничa техніка нанесення золотого покриття на сталеві вироби, яка полягала у покритті підготовленої поверхні спеціальною пастою (амальгамою), що складалася зі суміші золота й ртуті. Після нагрівання ртуть випаровувалась, а золото міцно скріплювалось зі сталлю.

Інкрустація — техніка оздоблення творів декоративно-ужиткового мистецтва. Візерунок або зображення, виконані з одного матеріалу, врізають у поверхню з іншого, твердішого матеріалу, який має вищу температуру плавлення.

Ісламі — арабський флористичний орнамент. Одним з його різновидів є малоазійський турецький *румі* у вигляді дволисників з яких зазвичай побудовані *арабески*.

Кабошон — один із найдавніших способів огранювання ювелірних каменів, що надає мінералу округлої форми.

Калкан — круглий плетений щит конічної форми, що у XVI-XVIII ст. був поширений у найбільших регіонах Середнього Сходу та Середньої Азії, а також у країнах Центрально-Східної Європи.

Канфаріння — різновид *карбування*, за якого поверхня виробу вкривається рельєфною зернистою фактурою.

Каптурець — див. *Гіверса*.

Карбування — спосіб обробки металів за допомогою тиску спеціальних інструментів (чекани, молотки), у результаті чого заготівка отримує задане рельєфне або об'ємне зображення.

Картуш — ліпна або графічна прикраса у вигляді щита чи не до кінця розгорнутого сувою, на якому може розміщуватись герб, емблема або напис.

Каст (оправа) — місце або спосіб кріплення ювелірної вставки. *Касти* бувають різними за формою та розмірами. У досліджених нами виробах зустрічається найпростіший глухий каст, що являє собою чашечку з плоским денцем, на яке спирається основа вставки.

Кацбальгер — від XV ст. – пізній тип європейського дволезового меча з коротким широким прямим клинком завдовжки до 60 см, що мав виразні доли і рівномірно звужувався до закругленого бойового кінця. Призначався насамперед для рубальних ударів. Один із найпоширеніших типів меча у ландскнехтів. Ефес зазвичай мав S-подібні кільйони та конусоподібне руків'я.

Квілон — кинджал з мечеподібним ефесами (англ. «Quillon daggers»). Від XIV ст. оправу й загальний стиль виконання кинджалів нерідко витримували відповідно до *мечів* з якими їх планував носити власник. Про таку традицію свідчать твори західноєвропейського живопису XV-XVI ст. Часом *гарди* були

коротшими, виконуючи роль обмежувачів *клинка* та запобіжника від зіскакування руки на *клинок*. Наприкінці XVI ст. *квілони* частково еволюціонували в *даги* – кинджали для лівої руки. Утім «мечеподібний» стиль оформлення довгих *кинджалів* подекуди зберігався до XIX ст.

Келеп (чекан) — різновид *бойового молоту*, бойова частина якого представляє комбінацію *клівця* та *сокири* або *клівця* та *молота*.

Кільйон (складова частина *гарди*) — основні захисні елементи *хрестовини,* розміщені горизонтально.

Кинджал — різально-колольна й рубальна холодна зброя, яка складається з *руків'я*, прямого або помірно викривленого дволезового *клинка* (довжиною до 30 сантиметрів) з розвинутим *вістрям*, та, іноді, *гарди*. Місце де починається *руків'я кинджала* розташоване зазвичай по центру *п'яти* клинка, саме ж *руків'я* може мати нахил відносно *клинка*.

Кинджал ландскнехта — група *кинджалів* XVI ст., що об'єднує три типи, особливо популярні серед швейцарської і німецької піхоти. *Ефес* першого копіював у мініатюрі *ефес* меча ландскнехта – *кацбальгера*. Ця *зброя* мала поширення у першій половині XVI ст. Другий тип, найбільш популярний, є своєрідною модифікацією *рондела*. Велике суцільнометалеве конічне *руків'я* з кільцевими поперечними ребрами, завершувалось масивною опуклою чи плоскою *голівкою*. Складна *гарда* складалась з центральної пластини та *хрестовини* з опущеними дужками, хоча існували спрощені різновиди. Найбільш ефектною частиною були масивні *піхви*, що мали важку металеву оправу. Третій різновид, т. зв. «саксонський кинджал», з'явився наприкінці XVI ст. у Східній Пруссії. Він нагадує попередній тип хіба що важкими циліндричними *піхвами* з широким металевим *устям*, часто з виступаючими кільцдями. *Гарда* складається з коротких дужок і бокового кільця. Голівка зазвичай масивна, конусовидна. Клинки *кинджалів* ландскнехта були прямими, дволезовими, плавно звужувались до вістря.

Клепання — спосіб отримання нероз'ємних з'єднань деталей за допомогою *нют* (*заклепок*).

Клівець — різновид *бойового молоту* з робочою частиною у вигляді масивного сталевого клину загнутого дзьобоподібно, призначеного для пробивання захисних засобів супротивника. *Бойову частину клівця* часто комбінували з класичним розбиваючим *молотом* або рубальною *сокирою*. Ранні *клівці* являли собою кам'яні *кинджали*, закріплені на дерев'яному держаку горизонтально, ставши попередниками *сокири*, відтак фахівці нерідко відносять *клівець* до різновиду *сокир*.

Клинок — основна *робоча частина* клинкової зброї, *штаба* з *лезами* та *бойовим кінцем*.

Кольчуга (кольчужна сорочка, кольчастий обладунок) — різновид обладунку у вигляді сорочки, плетеної з металевих кілець.

Кончар (есток, так) — довгий колольний кавалерійський *меч* XIV–XVII ст. з подовженим *руків'ям*. Посилений гранований *клинок*, призначений для пробивання важкого обладунку, був у перерізі трикутний, ромбічний, квадратний або приплюснутий шестикутний. *Кончар* виконував функцію «малого списа», перевозився підвішеним до сідла.

Корд — клинкова рубально-різальна та колольна холодна зброя, поширена в Центрально-Східній Європі у XIV-XVI ст., з прямим або викривленим, зазвичай однолезовим, *клинком* та *руків'ям*. *Гарда* представлена *нагелем*, *хрестовиною* або повністю відсутня. *Корд* вважається різновидом великого бойового ножа і являв собою масовий продукт, відтак більшість їх мала невисоку якість та ціну.

Кування — обробка металевої заготівки ковальськими молотами. Розрізняють *горяче кування* (обробка розжареної заготівки) та *холодне кування* (обробка заготівки без нагрівання).

Лезо —

1) різальна кромка *клинка*.
2) бойова частина *сокири*

Лиття — формування деталей або цілих виробів з легкоплавких металів шляхом заливання їх розплаву у спеціальну форму.

Лук — різновид механічної метальної зброї, призначений для стрільби стрілами.

Лютування (паяння) — з'єднання деталей у твердому нагрітому стані за допомогою розплавленого присадного матеріалу — припою.

Махайра — різновид античного однолезового кривого меча. Його масивний клинок з S-подібною лінією леза призначався для завдання потужних рубальних ударів.

Медальйон (різновид оздоблення) — зображення або орнамент в округлій чи овальній рамці.

Меч — довгоклинкова холодна зброя, що має одно- чи дволезовий *клинок* та пряме симетричне *руків'я*. За збереження прямизни або незначного вигину *штаби*, різальна кромка *клинка* може набувати різної форми – прямої, хвилястої тощо й, відповідно, призначатися для завдання рубальних, колольних та різальних ударів. При рубально-різальному ударі кривим мечем з увігнутою або S-подібною лінією *леза*, на відміну від *шаблі*, не відбувається «шабельної відтяжки», навпаки, зброя ріже, рухаючись уперед, й для її надійної фіксації у руці використовували потужні верхів'я-обмежувачі.

Мікроструктура *(сталі)* — фазова структура сталі видима під мікроскопом.

Місюрка — тип шолома, що у XVI–XVIII ст. був надзвичайно поширеним у країнах Сходу, Центрально-Східної Європи та на Кавказі. Складалася із залізної круглої, трохи опуклої (мископодібної) пластини (денця), увінчаної шпилем або гребінцем, та кольчужної сітки — бармиці, яка захищала потилицю, шию та обличчя.

Молот — масивна бойова частина *молота бойового* зі значною площею ураження, призначена для проламлюючого, роздроблюючого та розбиваючого ударів.

Молот бойовий (англ. «Warhammer») — різновид холодної древкової зброї ударної дії, де *бойова частина* являла собою *молот* або *клівець*, закріплений перпендикулярно до держака.

Монограма — максимально стисла позначка перших літер імені та прізвища особи, іноді тільки імені.

Нагель (від нім. «цвях») — елемент редукованої гарди великих бойових ножів (зокрема *корда* та *грос-мессера*), який виконував функцію обмежувача та упору для кисті користувача.

Наконечник — металеве окуття кінцевої частини *піхов*.

***Насічка* (*кофтегярі*)** — середньовічна ремісничa техніка, різновид інкрустації. Насічку використовували при створенні зображень та написів із золотої чи срібної фольги або дроту, наносячи їх на спеціально підготовлену поверхню клинка за допомогою холодного зварювання.

Непровар — брак у роботі коваля, що виявляється у неякісному зварюванні шарів сталі при пакетній ковці. З часом дефект може виявитись у вигляді тріщин або розшаруванні сталі. Насамперед виявляється на бойовому кінці клинка та лезі, які підлягають найбільшим навантаженням.

Ніж бойовий — ріжучо-колольна й рубальна холодна зброя, що складається з одного або декількох однолезових *клинків* (довжиною від кількох до кількох десятків сантиметрів), *руків'я*, іноді – елементів захисту руки. *Руків'я* ножа частіше розташоване асиметрично відносно повздовжньої вісі *клинка*, ближче до його *спинки*. Характерним для *бойового ножа* також є подовжений й потовщений однолезовий, прямий або викривлений *клинок*, зазвичай оснащений розвинутим підсиленим *вістрям*.

Ніж ятаганний — тип османських ножів з особливою формою руків'я, яке зазвичай розширювалось до верхів'я, завершуючись роздвоєнням або голівкою з редукованими «вухами». Через форму *верхів'я*, османські *ножі* в історіографії іноді називають *ятаганними*, адже, згідно з поширеною гіпотезою, саме розвиток бойового ножа привів до появи *ятагана*.

Нюти (заклепки) — скріплювальна деталь, яка складається зі стрижня (трубки) та двох голівок: закладної з одного боку й замикаючої на іншому. Остання формується *клепанням*, утворюючи нероз'ємне клепальне з'єднання.

Обоймиці — металеві окуття у середній частині *піхов*, до яких зверху зазвичай кріпляться кільця для ремінних пасків або портупеї.

Оброн — див. *Гравіювання*.

Обух —

1) у *зброї клинкової* позначає верхню затуплену сторону однолезового *клинка*, паралельну *лезу*;
2) у *зброї древкової* позначає задню (неробочу) ділянку *бойової частини*.

Обушок — різновид *келепа*, робоча частина якого у вигляді *клівця* радикально загнутий до *руків'я*.

Оксамит — шовкова тканина з густим вертикальним коротким ворсом на лицьовому боці.

Оправа (клинкової зброї) — ефес та піхви, декоровані, як правило, в єдиному стилі.

Оправа (піхов) — металева частина *піхов*, зазвичай *устя*, *обоймиці* та *наконечник* з *гребінцем*.

Основа клинка (п'ята) —площина поперечного перерізу *клинка*, у місці його сполучення з *ефесом*.

Пакет (пакетне кування) — див. *Дамаск.*

Палаш — холодна рубально-колольна, іноді підсилена різальними функціями *зброя*, однолезовий або полуторний *клинок* якої зберігає у своїй формі прямизну, а *ефес* має пряме чи нахилене під невеликим кутом *руків'я* з простою хрестоподібною або складною *гардою*. Від XVII ст. поряд з *шаблею* та *шпагою* призначався для заміни *меча*.

Пальметта — рослинний орнамент у вигляді віялоподібного пальмового листа, квітки аканту або жимолості.

Палюх — закріплене на гарді кільце для великого пальця руки, що запобігає втраті зброї у бою та поліпшує фіксацію руків'я у руці. Наявність *палюха* регламентує різновиди хвату *руків'я* та набір прийомів двобою з клинковою зброєю.

Парча — шовкова тканина сатинового переплетення, суцільно заткана стрічковим золотом і сріблом зі складними шовковими, срібними і золотими візерунками, утвореними введенням додаткових піткань.

Паяння — див. *Лютування*.

Перехрестя — видовжені металеві пластини у вигляді накладок різноманітної форми, розміщені в середній частині *хрестовини* перпендикулярно до неї. Функція *перехрестя* – затримувати зброю супротивника, що ковзає по клинку, а також фіксувати *клинок* у *піхвах*.

Пернач — булава з бойовою частиною у вигляді кількох вертикальних симетричних лопатей.

Перо —

1) вражаючий елемент *списа*;
2) розширення *бойового кінця клинка*.

Піка — різновиди піхотних та кавалерійських *списів* з древком великої довжини і посиленим гранованим вузьким *пером*.

Піхви — обов'язкова частина комплекту клинкової зброї, призначена для її зберігання та носіння. Складаються з металевої чи дерев'яної, обтягнутої шкірою або тканиною обкладки та металевої *оправи*.

Плечики (клинка) — ділянки клинка навколо п'яти.

Провенанс — задокументована історія походження музейного експонату.

Просічка — ремісниче техніка виконання просічних (наскрізних) декоративних елементів.

Протравлення — ремісниче техніка оздоблення металевих виробів, зокрема з чорних металів. Полягає у використанні агресивних хімічних сполук (кислот)

для створення заданого малюнка на металі. Поширилось у Європі від останньої чверті XV ст., майже повністю витіснивши більш трудомістке *гравіювання*.

П'ята — див. *Основа клинка*.

Рапіра — поява терміну, вперше зафіксованого у Франції наприкінці XV ст., пов'язана з розвитком «цивільної зброї», призначеної для щоденного носіння особами шляхетного походження. Пряма дволезова *рапіра* з вузьким *бойовим кінцем* значно легша від армійського *меча*. У процесі розвитку фехтувальних шкіл XVI–XVII ст. *рапіра* перетворилась на зброю, придатну, передусім, для завдання колольних ударів, призначену виключно для цивільного двобою.

Рафінування (сталі) — процес вирівнювання складу й структури сталі у виробі.

Рифлення — різновид *карбування*, при якому поверхня виробу декорується рельєфними заглибленнями.

Різьблення — вирізання в глибокому й плоскому рельєфі, що використовувалося як окремий прийом, та у складі інших технік, зокрема обронного *гравіювання* або *інкрустації*.

Рікасо — затуплена частина леза біля *п'яти клинка*.

Ріттершверт (меч вершника) — див. *Бастард*

Рогатина — різновид *списа*, ширина *пера* якого рівна або перевищує діаметр максимального розширення втулки.

Розетка (у мистецтві й архітектурі) — орнаментальна прикраса круглої у плані форми, має вигляд стилізованого зображення розквітлої квітки.

Рококо — стиль у мистецтві й архітектурі, що зародився у Франції за часів Регентства (1715–1723 рр.) й, досягнувши апогею за Людовика XV, поширився по всій Європі, де панував до 1780-х рр. Примхливо-вишуканий стиль *рококо* був продовженням і водночас видозміною *бароко*, що відповідала манірному, вигадливому часу.

Рондел (від англ «roundel»; фр. «dague à rouelles»; нім. «scheibendolch») — *кинджал*, який характеризується круглою *гардою* та, нерідко, *верхів'ям* такої ж форми, встановленими перпендикулярно до лінії *руків'я*. В історіографії цей тип

іноді називають «катушкоподібним». *Рондели* побутували у Західній та Центрально-Східній Європі від першої половини XIV ст. до першої половини XVI ст., насамперед, як професійна рицарська *зброя*. Більшість збережених *ронделів* представляють собою коштовні, пишно декоровані зразки. Ранні екземпляри вже мали круглу *гарду* утім форми *верхів'я* були надзвичайно різноманітними. Ще до початку XV ст. набувають популярності *кинджали* з круглим *верхів'ям* ідентичним *гарді*, закріпленим зверху *заклепкою*. *Руків'я* таких зразків монолітне, насадне, пряме або з невеликим розширенням посередині, округле грановане або зі спіральними борозенками. Клинки здебільшого короткі, ромбовидні у перетині. Розміри дисків варіювалися від невеликих до настільки масивних, що кинджал можливо було утримувати тільки зворотним хватом для удару зверху. Від середини XV ст. диски *гарди* та *верхів'я* потоншали. З'явилися додаткові декоративні накладні круги. *Рондели* почали оснащувати не тільки насадним *руків'ям*, але й складним – *щічками*, закріпленими кількома крупними *заклепками* з прикрашеними голівками. *Піхви* ронделів мали велике устя в яке повністю вміщувалась кругла *гарда*.

Руків'я — частина зброї, призначена для її утримання. У *зброї клинкової* може складатися зі щічок, закріплених на *нютах*, або мати вигляд пустотілої трубки і насаджуватись на *хвостовик* тощо. У *зброї древкової* представлена древком (держаком).

Румі — див. *Іслімі*.

Сагайдак — комплект для стрільби з *луку*, що складається з самого *луку*, стріл та футляра для їх носіння.

Саз — орнаментальний стиль, що з'явився на теренах Османської імперії у першій половині XVI ст. Саз розвинувся з мистецтва каліграфії й вирізнявся мінімалістським використанням кольорових фарб. Основними мотивами стилю є гострокінцеве різане листя, квітки лотосу, виконані у китайській манері хатайі, бутони, тварини, птахи, міфологічні створіння. На предметах османського декоративно-ужиткового мистецтва композиції у стилі саз нерідко набували

вигляду двоколірних зображень дрібних різаних листочків та розеток на спірально закручених стеблах.

Сакс — великий бойовий ніж з прямим широким клинком, що звужується в останній третині. Призначався для завдання рубально-колольних ударів.

Сап'ян — ґатунок тонкої козячої (рідше овечої або телячої) шкіри східного виробництва, вичиненої в особливий спосіб (за посередництвом сумаху або чорнильних горішків) і фарбованої у червоний або жовтий колір.

Серіація — типологізація проведена з метою пояснення розвитку типів.

Секіра — *сокира* з масивним *лезом* у вигляді місяця, яка часто була не тільки *зброєю*, але й символом влади.

Сокира — тип холодної древкової зброї, що складається з короткого чи середнього древка та *бойової частини* у вигляді *леза*, призначеного для нанесення рубального та пробиваючого ударів. *Сокира* використовується як *зброя* ближнього бою, рідше – як *зброя метальна*.

Сокира сідельна — тип кавалерійської одноручної бойової *сокири* зі зменшеною *робочою частиною* на подовженому древку.

Спинка клинка — верхня частина однолезового *клинка*, протилежна *лезу*.

Спис — колольна холодна зброя, яка складається з древка середньої чи великої довжини і *робочої частини* (*пера* і втулки). *Спис* може доповнюватись додатковими елементами – другим бойовим наконечником, обмежувачем і т. ін., які не змінюють його основного функціонального призначення. *Спис* використовується для ближнього бою, та як *зброя метальна*.

Срібло ювелірне — ювелірний стандарт, сплав срібла, що має пробу, вищу від 800-ї.

Стилет — *кинджал* з легким міцним колольним *клинком* без *лез*, трикутний чи квадратовий у перетині, з підсиленим *вістрям*. *Стилет* з'явився з кінця XVI ст., остаточно сформувався вже у XVII ст. і, ймовірно, є результатом розвитку італійської *даги*. Довжина *стилетів* варіювалась, досягаючи 50 см. *Гарда* типового *стилета* мала вигляд *хрестовини* з короткими *кільйонами*, які

завершувалися кульками чи декоративними елементами. *Руків'я* та *верхів'я* набували різноманітних декоративних форм. *Стилет* переважно був цивільною зброєю, проте існували спеціальні військові різновиди з масивнішими клинками, як-то *стилет* бомбардира з нанесеними на клинку шкалами ваги гарматних ядер, чи *кинджал* інженера з «подвійним» клинком, який можна було використовувати як циркуль та вимірювальний інструмент.

Сулиця — піхотний *спис*, поширений на теренах Київської Русі.

Сулюс — Стиль арабської каліграфії з округлими й переплетеними формами літер. Від XI ст. *сулюс* витісняє поширене перед тим куфічне письмо.

Тамга — родовий фамільний знак, тавро, печатка, поширена, насамперед, серед кочових народів. Передавалася у спадок, причому нащадки зазвичай видозмінювали знак.

Тагнешан (tahnesan, tahneshan) — ремісниче техніка, яка поєднувала *насічку* і рельєфне *таушування*. Золоте зображення виступає трохи вище поверхні сталі, формуючи рельєф, який доводили *гравіюванням*. Очевидно, саме ця техніка використовувалася також в Індії, де місцеві ремісники навіть запозичили перський термін тагнешан (tahneshan). Ця техніка значно складніша за просту поверхневу золоту насічку (*кофтегярі*).

Таушування (всічка) — різновид *інкрустації*, закріплення золотого або срібного дроту у прорізаних у тілі штаби глибоких канавках особливої форми. Розрізняють Т. рельєфне («zarnesan», «zarneshan» – коли дріт виступає над поверхнею клинка) та Т. площинне («dense inlay», коли дріт виведено на один рівень з поверхнею).

Твердість (мікротвердість) — здатність матеріалу чинити опір деформуванню та руйнуванню під дією місцевих контактних зусиль [623]. Відповідно, *Мікротвердість* – твердість окремих ділянок мікроструктури матеріалу (фаз, включень, поверхневих шарів металу).

Тебер (теберзін) — перська *сідельна сокира*.

Темляк — ремінь, шнур або петля, що закріплювалась на *ефесі* холодної зброї. Одягнутий на руку *темляк* запобігав втраті зброї у бою. *Темляк* з китицею складав частину військової уніформи, а також був знаком розрізнення на нагородній зброї.

Термообробка (ковальська) — процес теплової обробки сталевої заготівки з метою зміни її структури й, відповідно, властивостей. Полягає у нагріванні поковки до певної температури, витримці її при цій температурі та подальшому охолодженні із визначеною швидкістю. До різновидів Т. належать: відпал, нормалізація, загартування, відпуск.

Тесак — холодна клинкова рубально-колольна, іноді підсилена різальною функцією *зброя*, що складається з короткого, широкого однолезового чи дволезового *клинка*, прямого або дещо викривленого *руків'я*, а також простої *гарди* закритого або відкритого типу. Зазвичай перебував на озброєнні піхоти та артилеристів.

Тиснення — вид художньої обробки металу, при якому на тонку металеву платівку переносять рельєфний малюнок зі спеціальної матриці. Найдавніші давньоруські знахідки датуються др. пол. X ст. Див. також Басма.

Тугра — персональний знак ісламського правителя (султана, халіфа, хана), що містить його ім'я та титул, виконані в особливій каліграфічній манері. В Османській імперії тугра використовувалась також як пробірне клеймо.

Уков (уковка) — відносна величина, що характеризує ступінь деформації заготівки у ході кувальних операцій.

Устя — верхнє металеве окуття піхов.

Фальшион — однолезовий *меч* з коротким важким клинком з викривленою лінією леза. *Штаба* розширювалася в напрямку *бойового кінця*. У Європі відомий від XI ст.

Фальшлезо (у клинкової зброї) — незначне по довжині загострення на боці обуха.

Фініфть — емаль, якою покривають візерунки на металевих виробах і порцеляні. Це тонкий шар легкоплавкого скла, закріплений на поверхні керамічних і металевих виробів.

Ханджар — кинджал з широким дволезовим кривим *клинком*, викривленою лінією *леза* та центральним повздовжнім ребром. *Руків'я* має І-подібну форму (т.зв. котушкове).

Хаусверен (нім. «Hauswehren» – «домашня оборона») — простий масивний великий *ніж*, використовуваний селянами Німеччини для самозахисту. Окремі зразки мали хрестоподібну гарду, яка підкреслювала бойову функцію *ножа*.

Хачкар — традиційна вірменська мала архітектурна форма, кам'яна стела із зображенням хреста.

Хвостовик — несуча частина клинкової зброї, продовження *клинка* за *п'яту* у вигляді штиря, на якому монтуються *гарда*, *руків'я* та *верхів'я*.

Хоз — ґатунок дубленої козячої шкіри грубої вичинки. Йшов на виготовлення піхов до клинкової зброї, сагайдачних налучів, сагайдаків та ін.

Хрестовина — вузька металева циліндрична, гранована або плоска платівка, розміщена між руків'ям і клинком, впоперек штаби.

Чорніння — покриття металевої поверхні виробу спеціальною масою чорного кольору з подальшим випаленням у жаровні. Зазвичай до складу маси входили такі компоненти, як срібло, свинець, мідь, сірка, поташ, бура, сіль.

Шабля — холодна січна різально-колольна довгоклинкова зброя, яка сформувалася наприкінці VII – початку VIII ст. н.е. Клинок *шаблі* кривий, з *лезом* на вигнутому боці та *обухом* на увігнутому, має *вістря* та хвостову частину для кріплення *ефеса*. Прямий перпендикулярний удар *шаблі* має круговий рубально-різальний характер й у більшості випадків дозволяє сполучити в єдиному русі обидві його фази (ураження — витягнення). Основний спосіб носіння шаблі – збоку при стегні у спеціально пристосованих *піхвах*.

Шагрень («ящур») —

1) м’яка й дуже міцна дублена і вичинена особливим чином кінська або осляча хребтова шкіра, шерехата з лицевого боку, схожа на шкіру саламандри («ящура»); зазвичай фарбувалась у чорний і зелений колір. Вироблялася в Персії та Малій Азії. Використовували шагрень, зокрема, для обшивання піхов до клинкової зброї;

2) до XVIII ст. цим терміном позначали красивий і дорогий ґатунок еластичної шкіри деяких видів акул і скатів, який завозили з країн Далекого Сходу та Південно-Східної Азії. Обробкою риб’ячих шкір займалися східні, а від XVII ст. також європейські (спершу голландські) майстри. У науковій літературі зустрічаються твердження, що тодішні технології не передбачали належної обробки травмонебезпечних кістяних шипиків-дентикул (діаметром 1–2 мм), рівномірно розсіяних на лицевій поверхні шкіри, відтак зброєю доводилось користуватись у рукавиці. Зауважимо, що у нашій роботі подібних випадків не трапилося — усі досліджені зразки цілком комфортно утримуються у незахищеній долоні. У XVIII ст. з’являється нова технологія обробки риб’ячої шкіри, що починає набувати високої популярності в Європі. Її популяризації сприяв придворний французький майстер Галюш, на честь якого починають називати оброблену у такий спосіб шкіру (*галюша*).

Швейцарський кинджал (кинджал Гольбейна) — являє собою результат розвитку *баселарда* у якого *верхів’я* та *гарда* набули характерної вигнутої назустріч одне одному форми. Тонке *руків’я* поступилося широкому опуклому насадному, яке розширювалось на кінцях. Дволезовий *клинок* набув листоподібної форми з «діамантовим» перетином. Найбільш яскравою особливістю швейцарського кинджала були *піхви* з масивним наконечником, які нерідко являли собою мистецький шедевр. Проекти їх оздоблення складали найвідоміші швейцарські художники, серед яких був і Гольбейн-молодший.

Шиавона — італійський термін (у значенні «слов’янський»), яким позначали *мечі* з собливою гардою-кошиком та *верхів’ям*, що нагадувало геральдичний

щит. Перебував на озброєнні гвардії венеціанських дожів, яка рекрутувалася з далматських слов'ян.

Шипи — видовжені в напрямі *клинка* і *руків'я* частини *перехрестя*.

Шнепфер (швейцарська шабля, або бастард-шабля) — різновид європейської (швейцарської) *шаблі* XVI ст., що розвинувся від меча-бастарда. До кінця століття *руків'я* стало коротшим, отримало «пістолетний» нахил, *верхів'я* іноді виконували у формі лев'ячої голови. *Ефес шнепфера* отримав бокові дужки, пізніше чашки.

Шпага — холодна довгоклинкова колольно-рубальна або колольна зброя з прямим, вузьким (порівняно з класичним мечем) однолезовим чи дволезовим клинком та ефесом з прямим симетричним руків'ям і гардою складної форми. Ш. з'являється у XVI ст. і є подальшим розвитком меча.

Шпага Синклера — вважається «типово скандинавською» зброєю, має плоске *верхів'я* у формі «серця», S-подібне *перехрестя*, велике переднє захисне кільце, іноді майже квадратне з декорованою платівкою та відповідним захисним кільцем позаду. Форма наслідує старіший південнонімецький *ефес* закритого типу з дужками і захисною фігурною платівкою, яким оснащували *естоки* і великі ножі XVI ст. і який також має назву «Синклер». Назва кінця XIX ст. надана на честь Джорджа Синклера – лідера групи шотландських найманців, які билися в Норвегії.

Штаба — тіло *клинка* (без *вістря* і *лез*).

Штампування (клейма) — нанесення клейма на клинок у процесі термообробки, на етапі виготовлення зброї.

Щічки (руків'я) — пара дерев'яних, рогових, кам'яних або металевих платівок, які закріплюються на *хвостовику* нютами і формують *руків'я*.

Яблуко — бойова частина *булави*.

Ятаган — османський кривий *бойовий ніж*. *Клинок ятагана* являє собою пряму, або дещо викривлену *штабу* з S-подібною лінією *леза*. Руків'я *ятагана*

позбавлений *гарди*, *верхів'я* у вигляді виступів (так званих «вух»), що наслідують форму гомілкової кістки.

Ящур — див. *Шагрень*.

P. d. t. (p. p. d. t.) — абревіатури, якими у військово-фіскальних документах Литовсько-Польської держави XVI ст. позначали комплекс гусарського озброєння, що складався із «панцера» (кіраси), «древа» (списа), «тарча» (щита); або: «панцера», «прилбиці» (шолома), «древа», «тарча». Цей традиційний комплекс озброєння важкої кавалерії у Речі Посполитій був здешевленим й полегшеним різновидом повного комплекту озброєння європейського рицаря.

Додаток Б. Схеми

Додаток Б. 1. ***Схема конструкції холодної зброї. Складові частини клинкової зброї:***

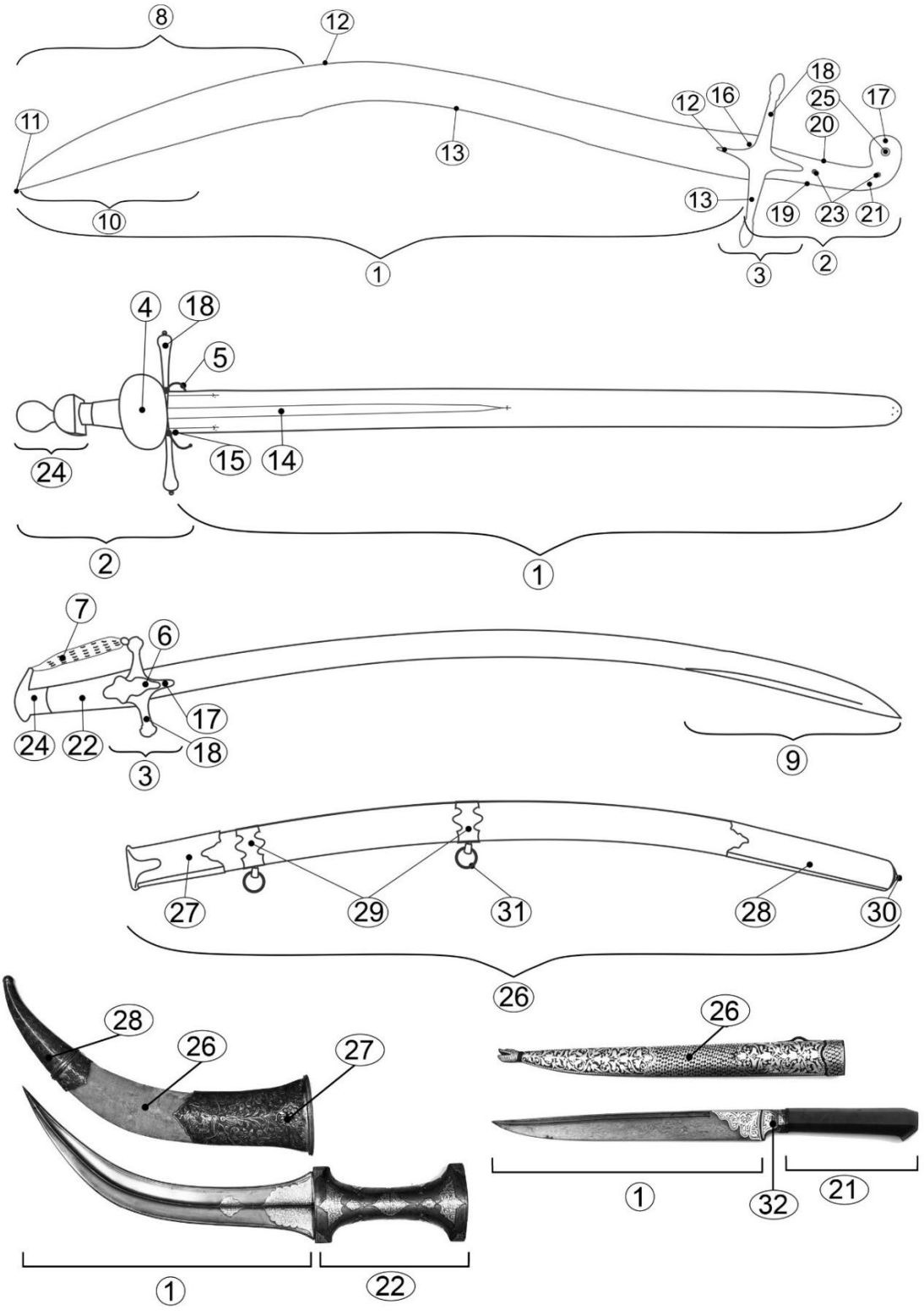

1 — клинок (штаба); 2 — ефес; 3 — гарда у вигляді хрестовини з перехрестям; 4 — щиток; 5 — захисні дуги; 6 — палюх; 7 — ланцюжок; 8 — єлмань; 9 — перо; 10 — бойовий кінець; 11 — вістря; 12 — лезо; 13 — обух та спинка клинка; 14 — доли; 15 — рікасо; 16 — п'ята, або основа клинка; 17 — нижній шип перехрестя; 18 — задній кільйон; 19 — каптурець; 20 — гіверса (каптурець); 21 — щічки руків'я; 22 — насадне руків'я; 23 — нюти (заклепки); 24 — верхів'я (голівка); 25 — отвір для темляка; 26 — піхви; 27 — устя; 28 — наконечник; 29 — обоймиці; 30 — гребінь (башмак); 31 — кільця; 32 — больстер.

Складові частини древкової зброї:

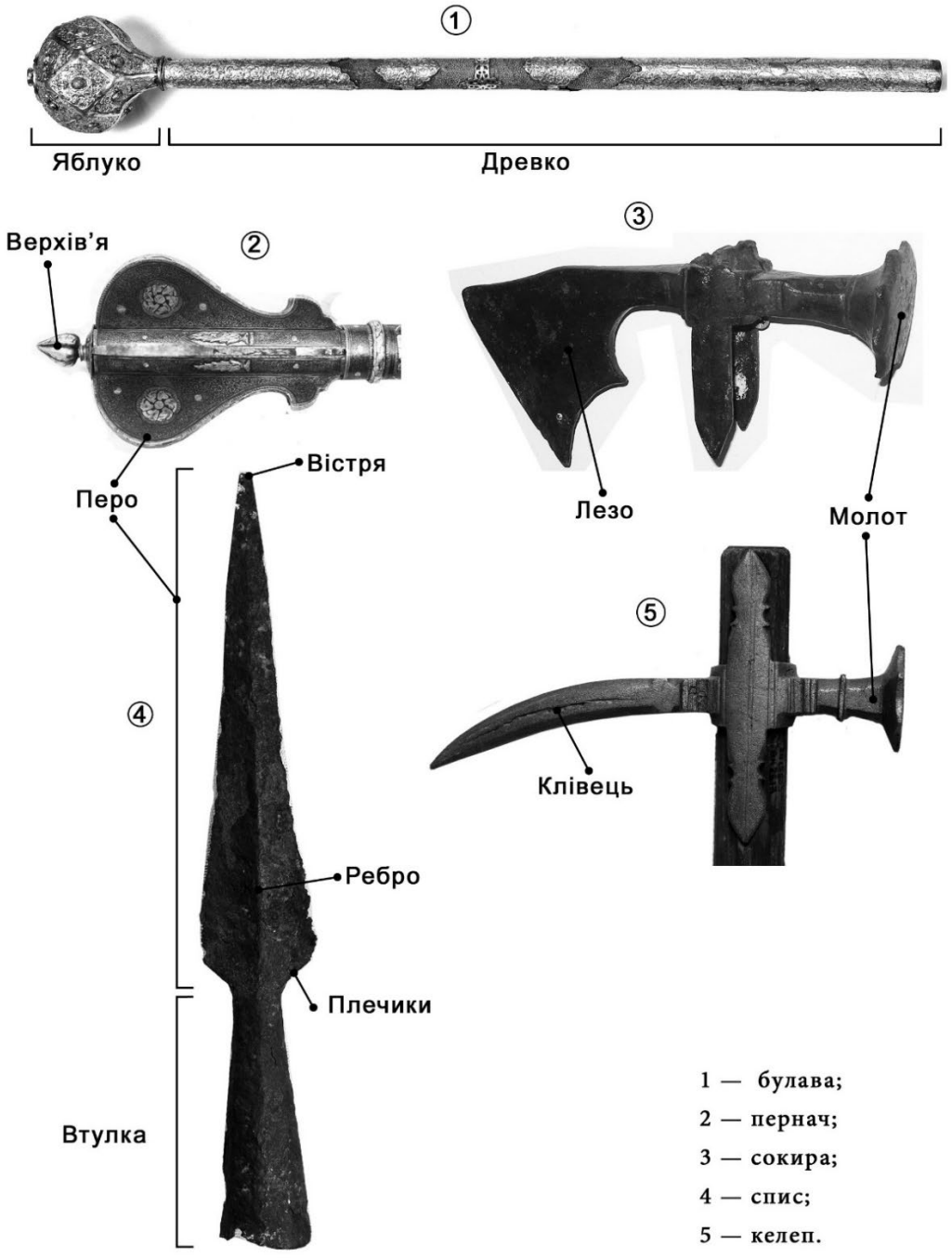

1 — булава;
2 — пернач;
3 — сокира;
4 — спис;
5 — келеп.

Додаток Б. 2. ***Схема вимірів клинкової зброї.***

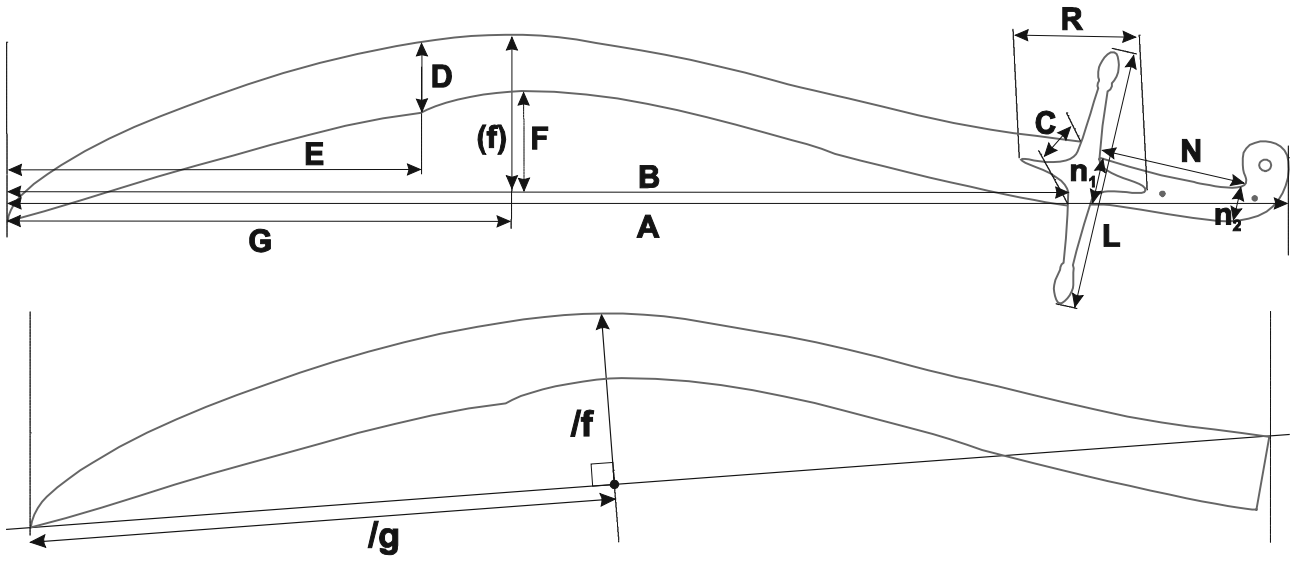

A — загальна довжина зброї;
B — довжина клинка;
C — ширина клинка при п’яті;
D — ширина єлмані при основі;
E — довжина єлмані;
F(f)/f — кривизна клинка;
G/g — відстань від вістря до перпендикуляра, або початок ділнки найвищої кривизни;
L — довжина кільйонів;
N — довжина руків’я;
n1–n2 — товщина руків’я при п’яті та верхів’ї (мм).
R — висота перехрестя;
T — товщина обуха при п’яті;

Додаток Б. 3. ***Схема тестування довгоклинкової зброї***

1. Визначення ваги (W, г; разом з піхвами — Wпіхв, г)
2. Визначення центру ваги (V) (відстань від вістря клинка, мм).
3. Визначення центру удару (X) (відстань від вістря клинка, мм).
4. Визначення мікротвердості сталі на критично важливих ділянках клинка за Роквелом (HRC) (детальніше – див. додаток В. 4).

Додаток Б. 4. ***Схема вимірів древкової зброї.***

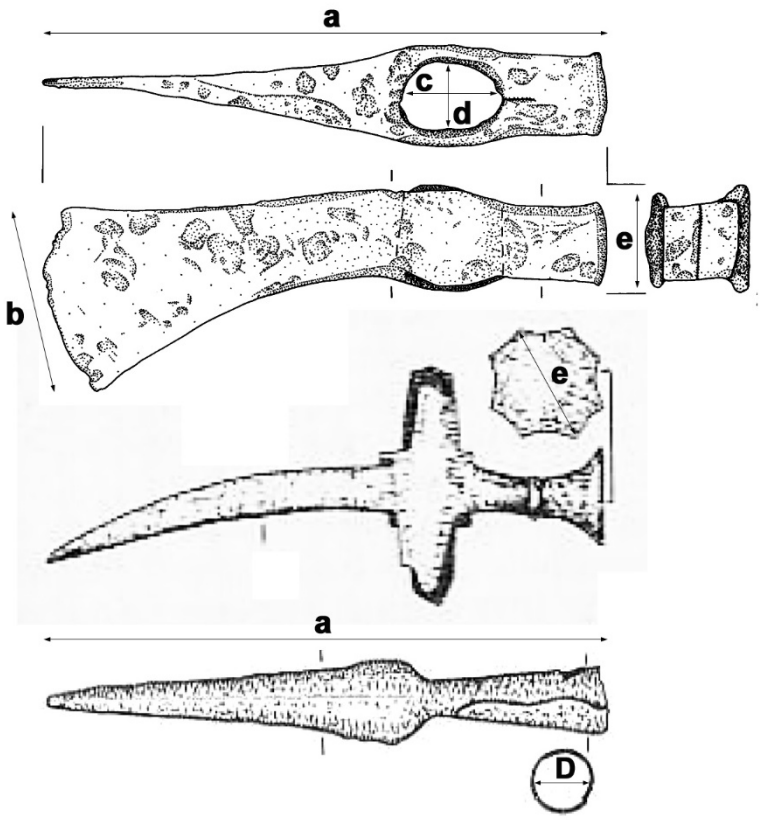

Сокири, бойові молоти та списи:

a — загальна довжина бойової частини; b — ширина клинка сокири; c — довжина втулки; d — діаметр / ширина втулки; e — ширина молота.

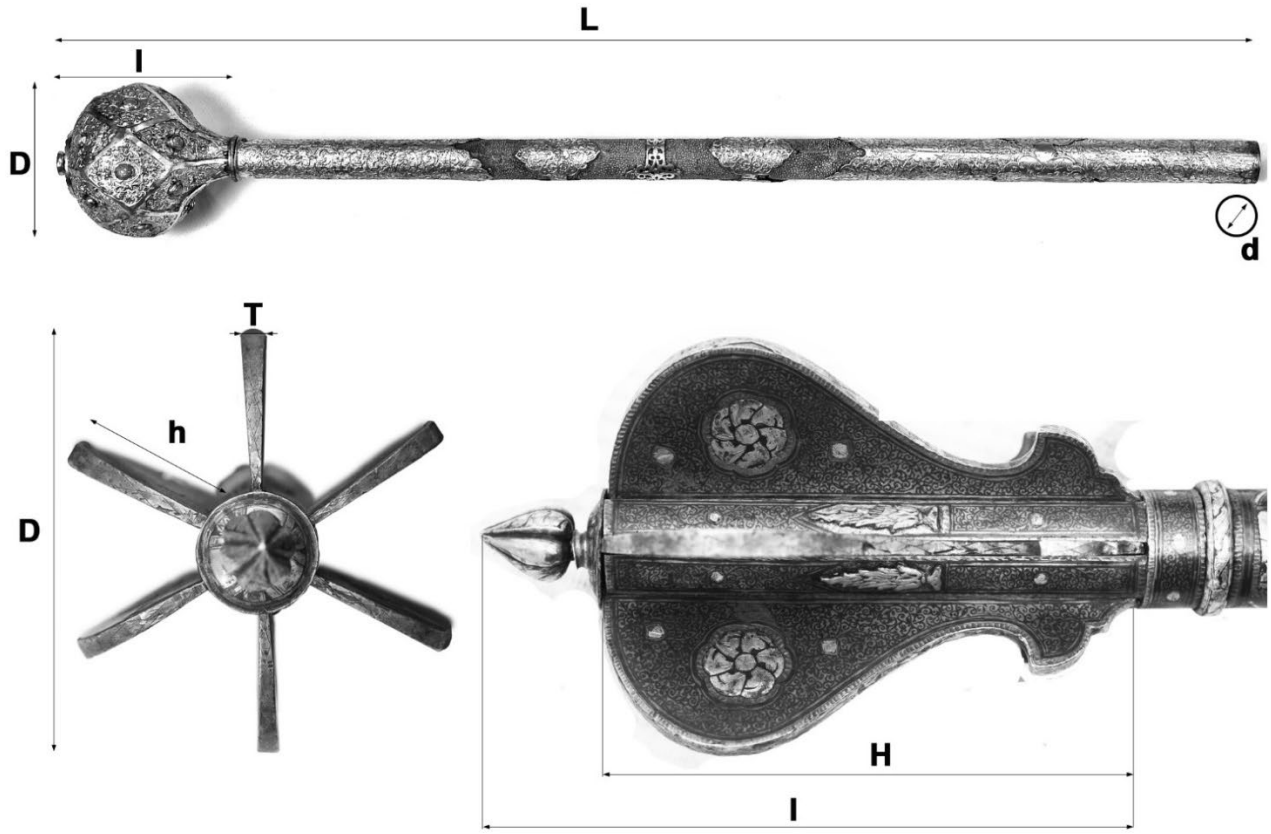

Булави, перначі:

L — загальна довжина зброї; l — довжина бойової частини; D — найбільший діаметр бойової частини; d — діаметр руків'я; H — висота пера; h — довжина пера; T — товщина пера.

Додаток Б. 5. ***Схема класифікації ножів за профілем клинка.***

Додаток Б. 6. ***Профілі клинків, виявлені у ході нашого дослідження*** [714].

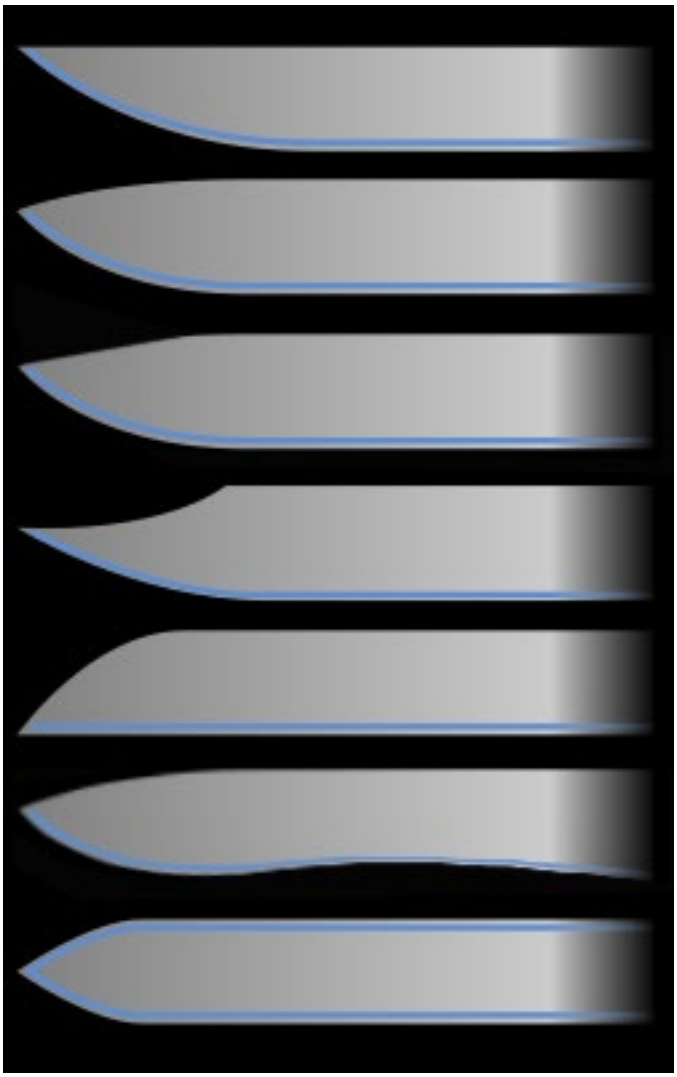

Normal Blade;

Drop-Point;

Clip-point;

Bowie;

Wharncliffe;

Recurved Blade;

Spear-Point.

Додаток Б. 7. ***Схема класифікації середньовічних мечів, «епохи рицарства» (1100–1500 рр.) Е. Окшотта***

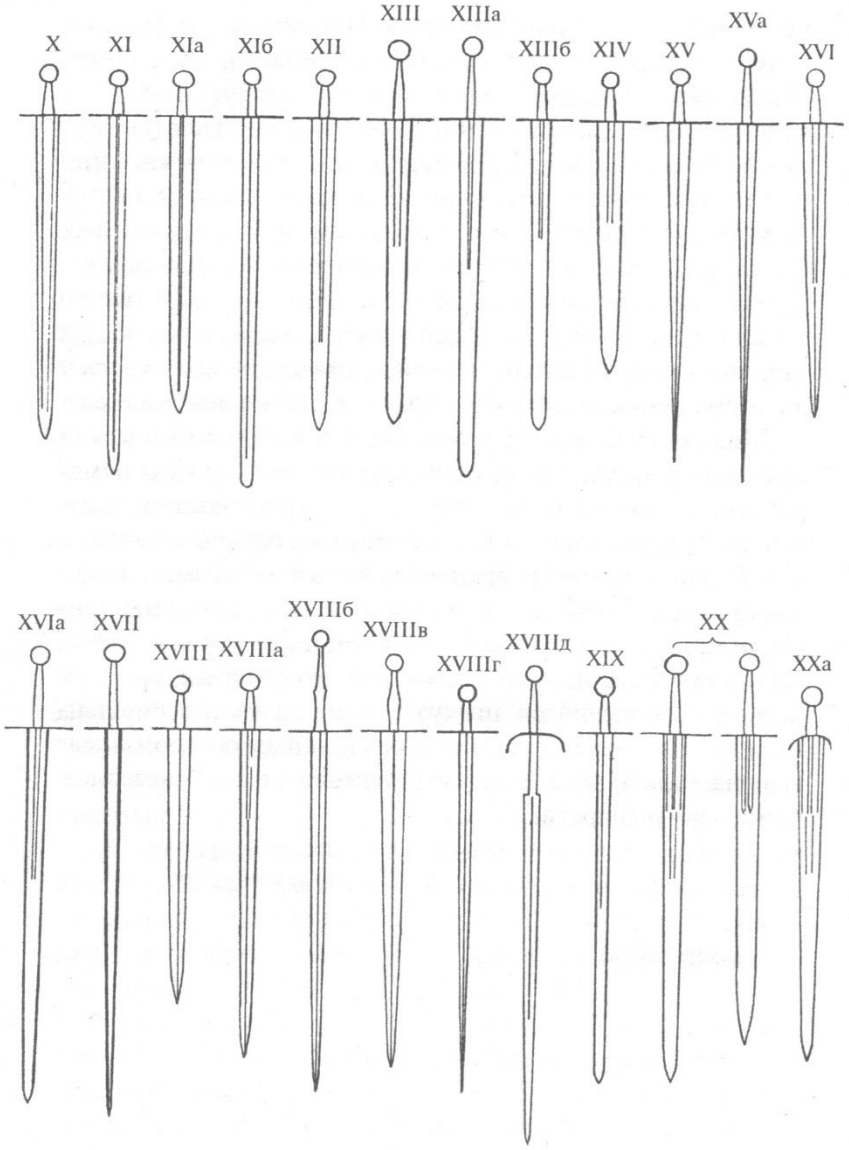

Компіляцію виконано на основі видання: [541, p. VIII–IX].

Додаток Б. 8. ***Схема класифікації верхів'їв мечів Е Окшотта*** [541, p. 10].

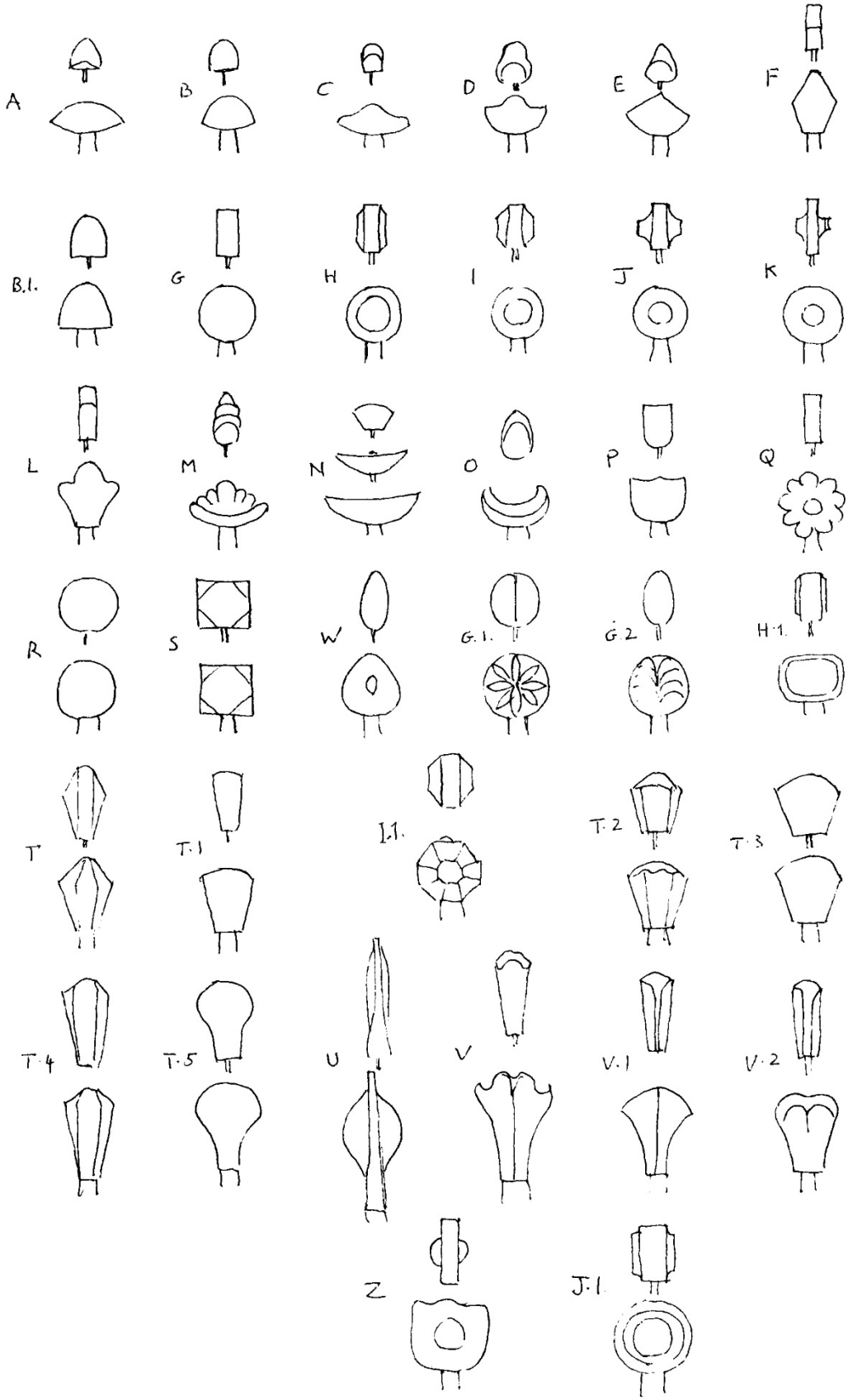

Додаток Б. 9. ***Хронологія та основні типи верхів'їв мечів епохи вікінгів згідно з класифікацією Я. Петерсена*** [548, p. 18–19].

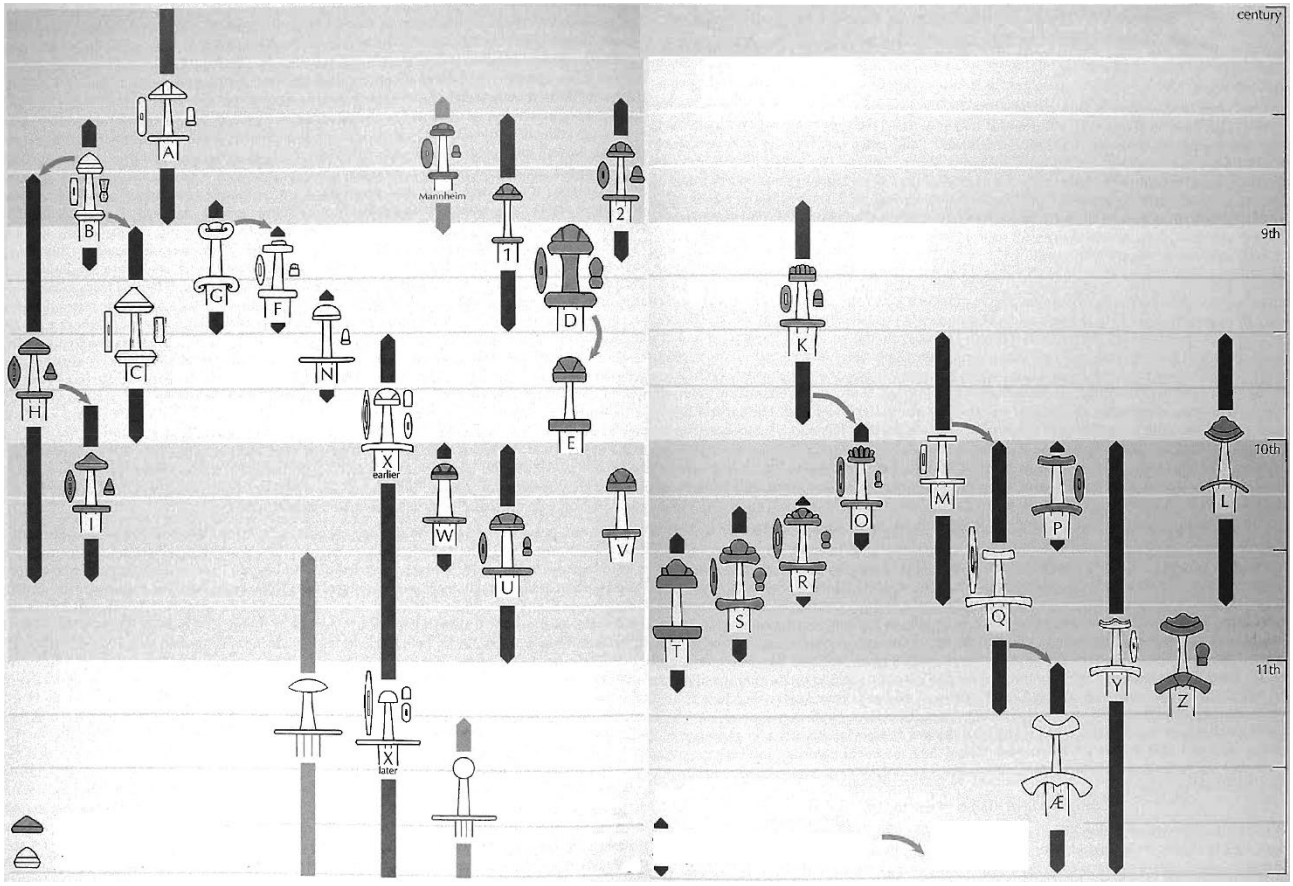

Додаток Б. 10. ***Хронологія та основні типи дволезових клинків мечів епохи вікінгів згідно з класифікацією А. Ґейбіга*** [548, p. 22–23].

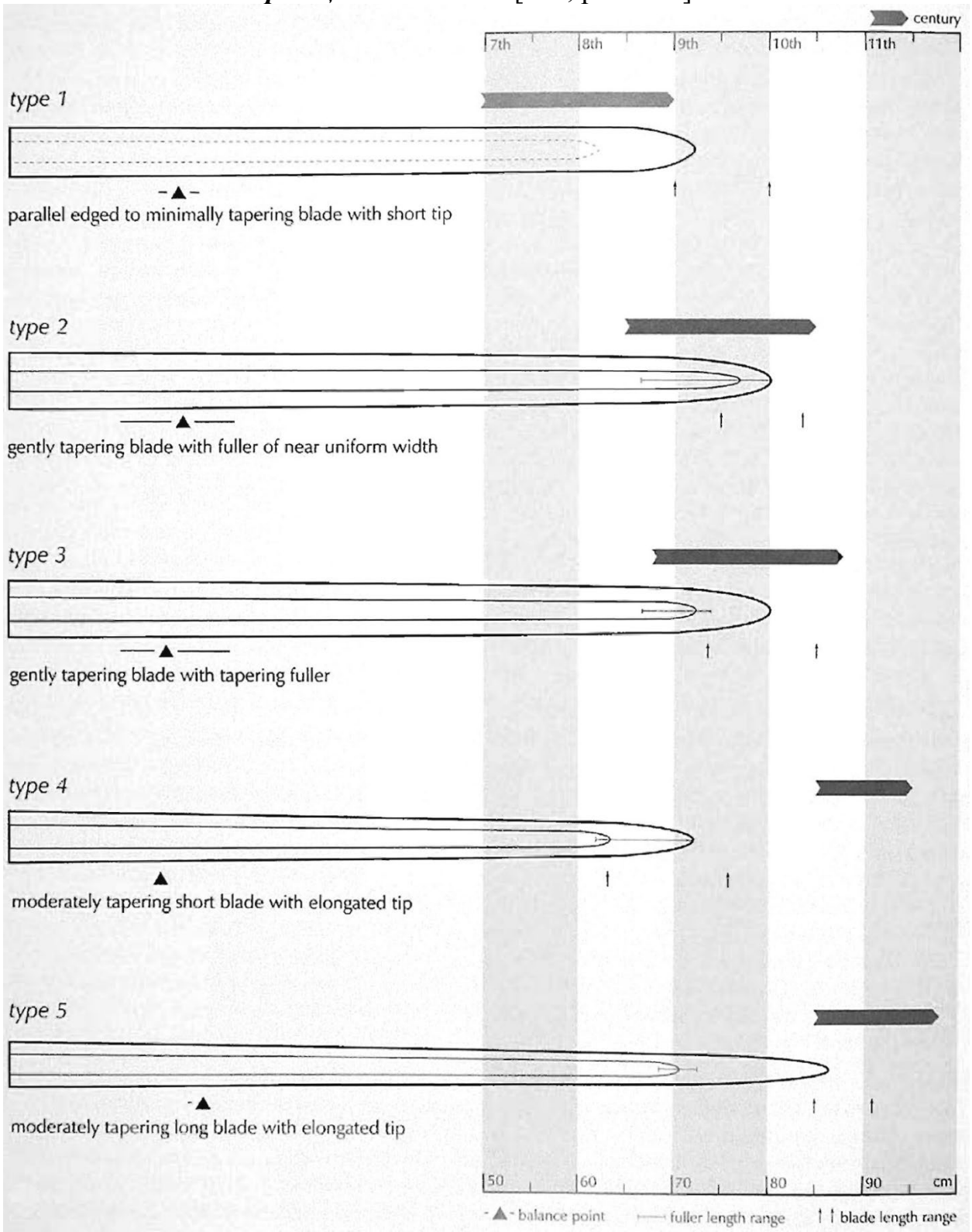

Додаток Б. 11. ***«Swept-hilt» ефес, який об'єднує велику сім'ю похідних форм*** [540, p. 137].

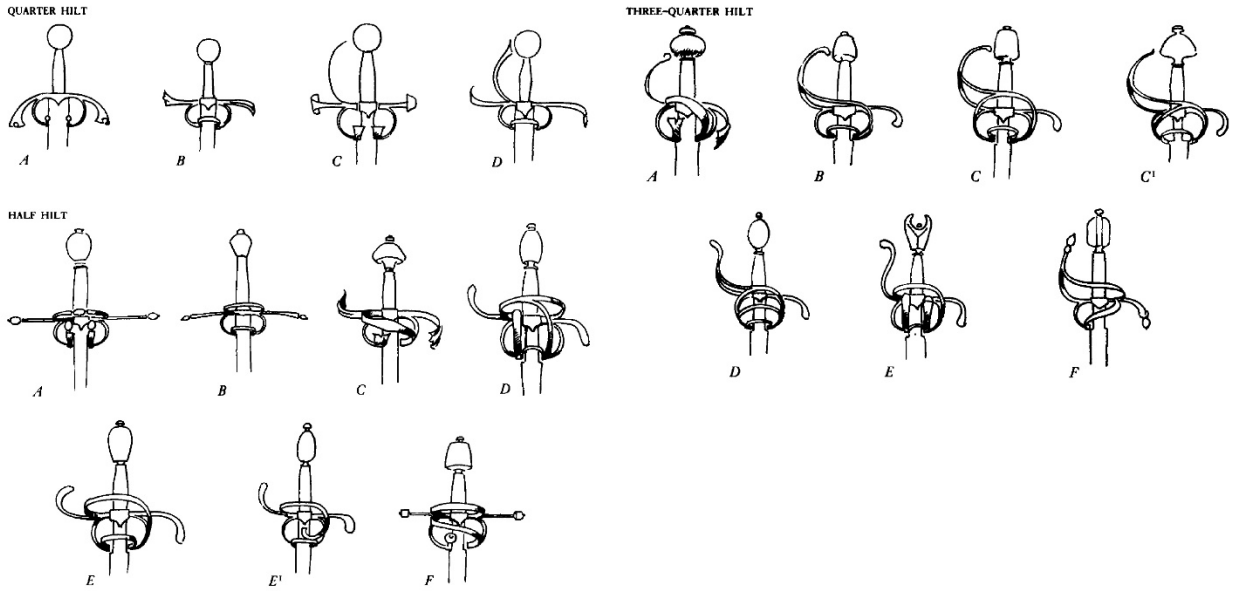

Додаток Б. 12. ***Європейські палаші Нового часу.***

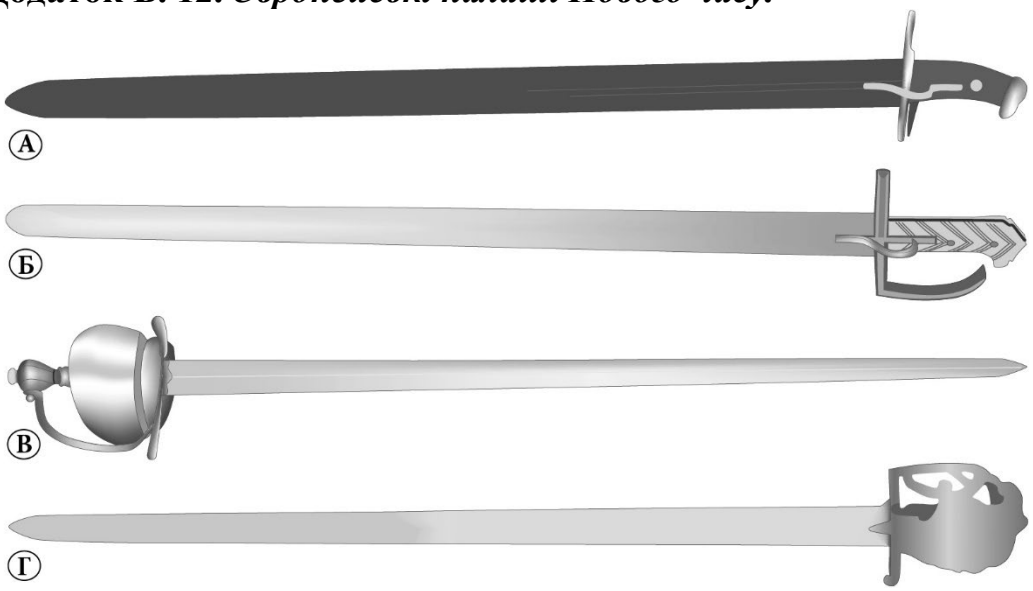

А) дволезовий гусарський, кінець XVI ст., колекція палацу Баттіяні, Кьорменд, Угорщина. Довжина клинка 915 мм; *Б)* дволезовий 1710 р., Російська імперія, Державний Ермітаж, Санкт-Петербург, РФ. Довжина клинка 905 мм; *В)* кірасирський дволезовий 1740-х рр., Російська імперія, ВІМАІВВЗ, Санкт-Петербург, РФ. Довжина клинка 890 мм; *Г)* однолезовий карабінерський солдатський зр. 1763 р., Російська імперія, ВІМАІВВЗ, Санкт-Петербург, РФ. Довжина клинка 900 мм.

Додаток Б. 13. ***Ефес з верхів'ям-ковпачком.***

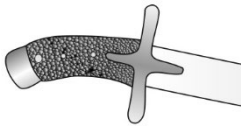

Османська пала XVI ст. Загальна довжина зброї 970 мм, довжина клинка 800 мм. Історичний музей, Дрезден, Німеччина, інв. № 1606 [565, p. 51; 704, p. 228, pl. 170].

Додаток Б. 14. ***Дворучні угорські крейг-мессери пер. пол. XV ст.***

У комбінації запозиченої від османської зброї довгого клинка з масивною дволезовою єлманню з ефесами європейських «великих» мечів утворилася потужна зброя — дворучний *крейг-мессер* (з довжиною клинка в середньому 900 мм та вагою 1,3 кг), який давав змогу впоратися з поширеним на той час важким обладунком не гірше за класичний меч.

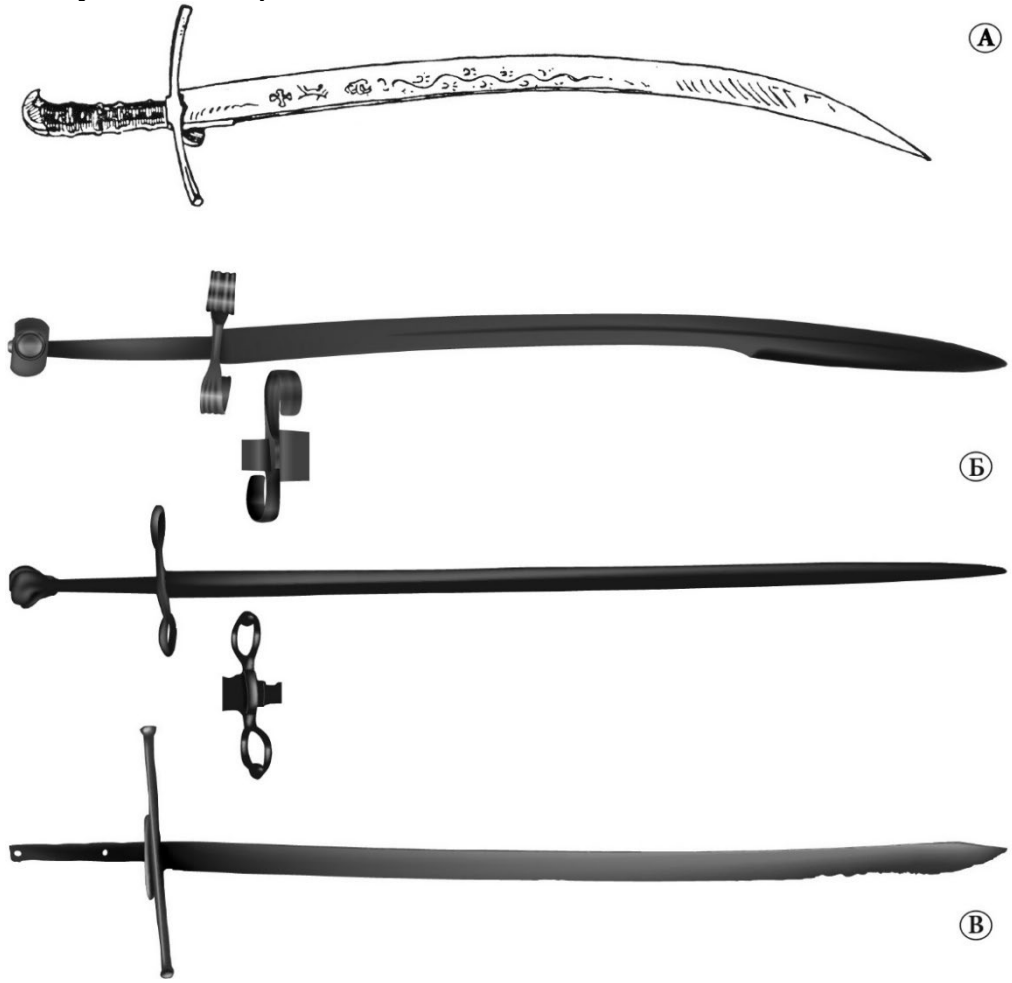

А) за історичною легендою належала героєві антиосманського повстання, албанському князю Георгію Кастріоті Скандербегу (р. ж. 1405–1468): клинок з тавром «пассауський вовк» XIV ст., оправа — XV ст. [616, с. 204];

Б) з S-подібною гардою та у вигляді «вісімки». Останню знаний угорський зброєзнавець Дж. Кальмар вважає угорською з походження [505, s. 88–89];

В) зі щитком, який В. Бехайм вважає ознакою східної зброї [616, с. 204].

Додаток Б. 15. ***Ефеси угорської довгоклинкової зброї, від ранніх до пізніх.***

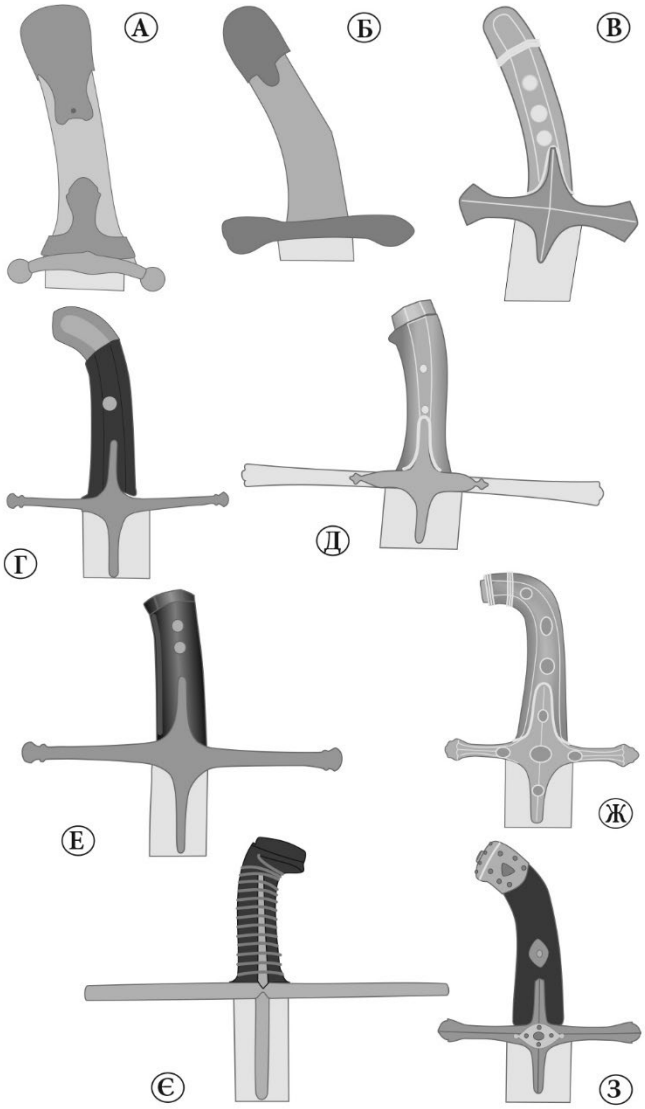

А) IX ст., з поховання у Земпліні, Словаччина;

Б) кінця IX, або X ст., з поховання у Гестереді, Угорщина;

В) гусарської XV ст. Зброярня Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3239;

Г) гусарської середини XVI ст. Зброярня Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3390;

Д) ерцгерцога Фердинанда II Тірольського (р. ж. 1529–1595). Зброярня Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3236;

Е) графа Ніколаса Цринія, бана Хорватії (пом. 1566 р.). Колекція Музею історії мистецтва, зброярня фортеці Амбрас, Австрія, інв. № 421 b;

Є) угорського князя Георгія Бебека (пом. 1567). Зброярня Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3240;

Ж) XVII ст. Зброярня Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3351;

З) середини XVI ст. Колекція Р. З. Яньяка, інв. № ZK/114 (I/268).

Додаток Б. 16. ***Ефес з U-подібною дужкою гарди, т. зв. «гусарської шаблі»*** [301, с. 43].

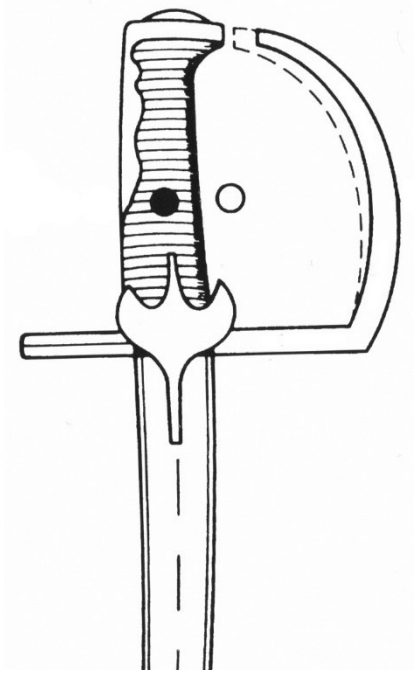

Додаток Б. 17. ***Архітектурні форми, які вплинули на формування верхів'я карабелі.***

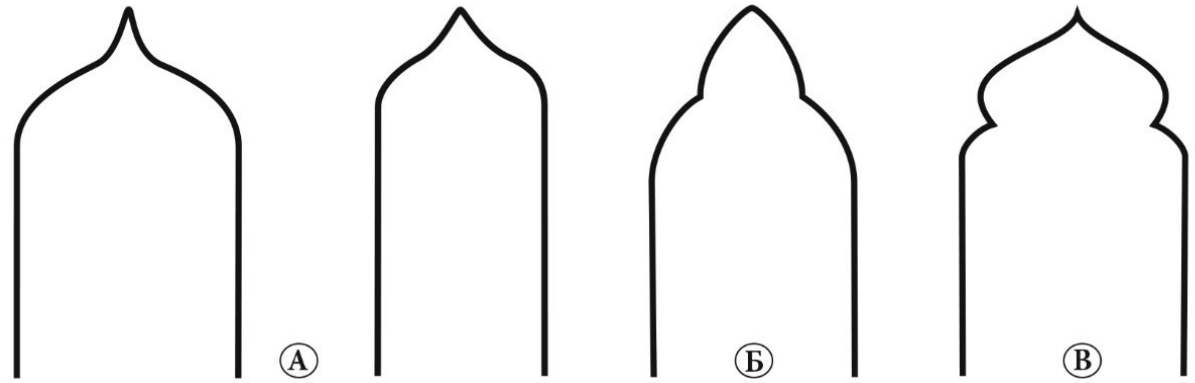

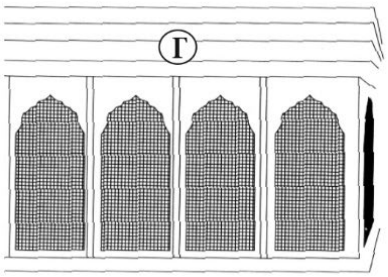

А) арка у вигляді «спини віслюка» (кілеподібна); *Б)* у формі трилисника, гостроверха; *В)* у вигляді факела; *Г)* склепіння у дверей усипальниці імама Гусейна у м. Карбела, Ірак [507, p. 189].

Додаток Б. 18. ***Зразки верхів'я «гібридної» карабелі.***

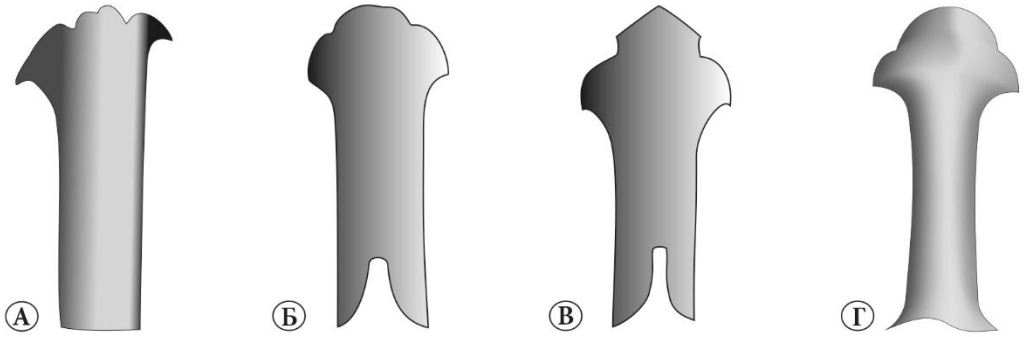

А) на німецькому кортеласі, середини XVI ст.; *Б)-В)* на османських палашах XVII–XVIII ст.; *Г)* на перському мечі XVIII ст.

Додаток Б. 19. ***Розвиток верхів'я карабелі в Персії.***

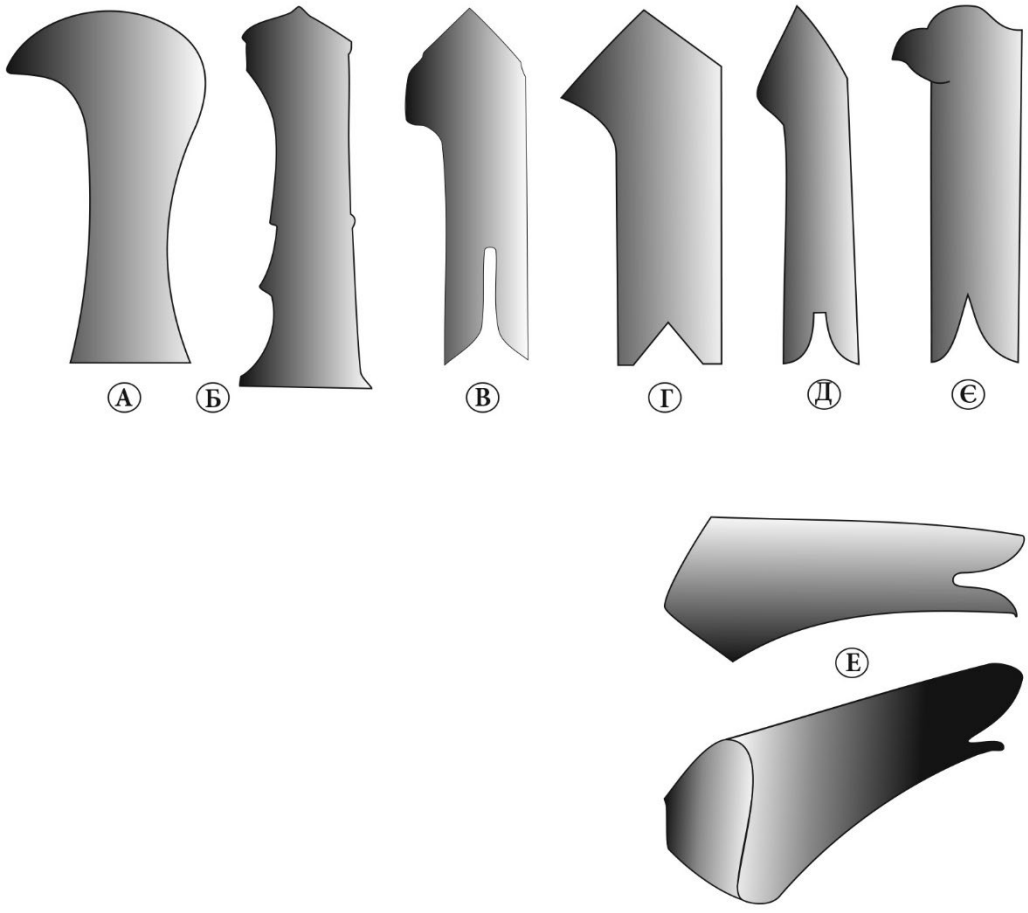

А–Б) Верхів'я мечів епохи пізніх сасанідів (VI–VII ст.) Національний музей Ірану, Тегеран, Іран;

В) верхів'я карабелі часів шаха Сафі Сефевіда (р. п. 1629–1642). Військовий музей Ісламської Республіки Іран, Тегеран, Іран, інв. № 372;

Г) верхів'я шаблі, зображене на портреті шаха Сафі Сефевіда, 1633 р. Ермітаж, Санкт-Петербург, РФ209;

Д) верхів'я карабелі часів Надер-шаха Афшарида (р. п. 1737–1747). Музей Надарі, Машхад, Іран, інв. № 61;

Е) модифікація карабелі періоду Занд (1750-1794). Військовий музей Ісламської Республіки Іран, Тегеран, Іран, інв. № 427;

Є) верхів'я шаблі, зображене на портреті шаха Аббаса I, роботи Біхзада. Британський музей, Лондон, Великобританія.

Додаток Б. 20. ***Схематичний вигляд різновидів європейських списів*** [616, с. 244, 246].

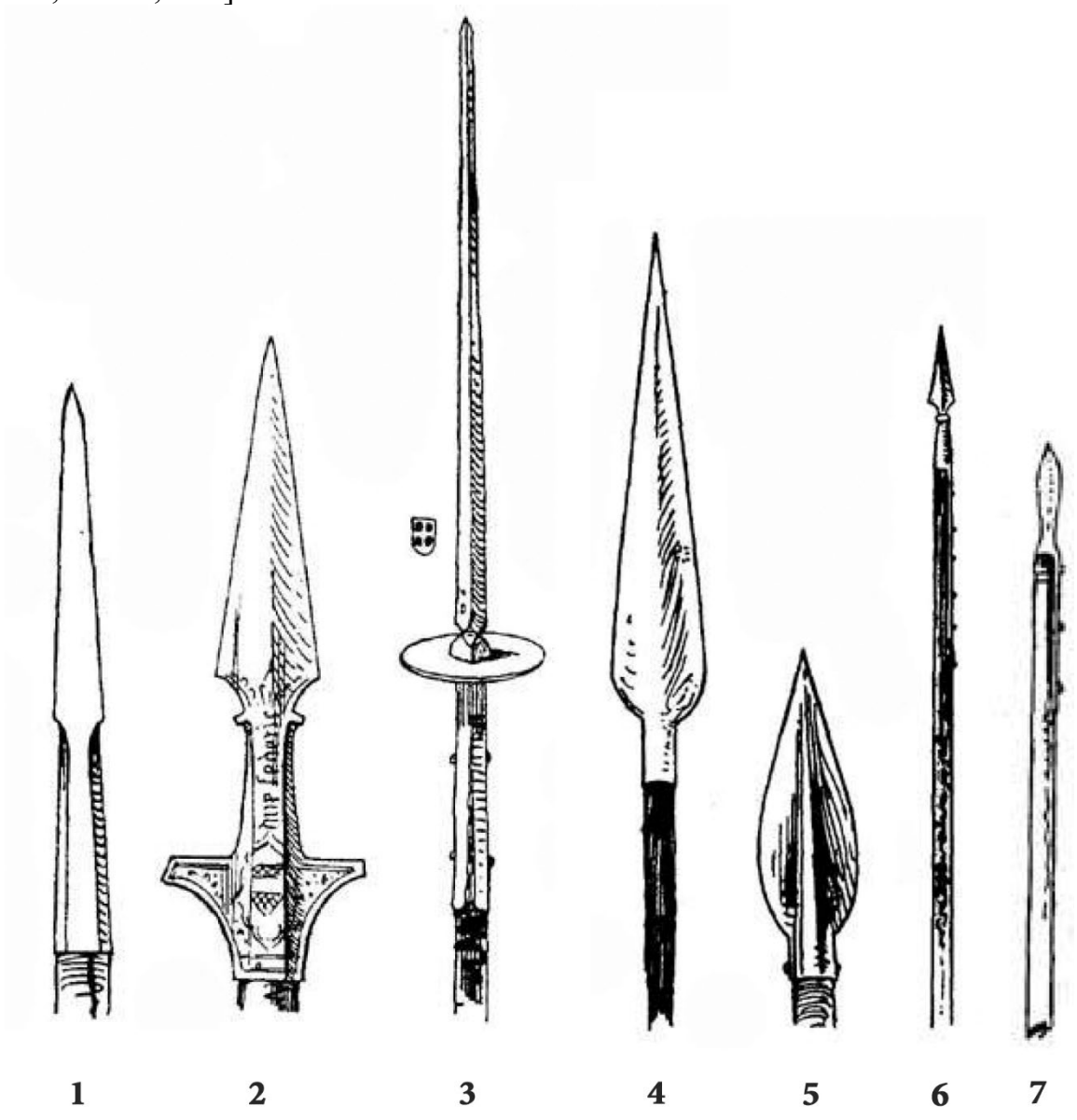

1) кавалерійський спис (нім. Reißspieß)
2) спис з крильцями для піхотинця
3) *альшпіс*
4) велика *рогатина* XVI ст.
5) мала *рогатина* XVI ст.
6) піхотна *піка* XVII ст.
7) піка ландскнехтів *(пінн)*.

Додаток Б. 21. ***Систематизація списів*** (на основі класифікації О. Двуреченского [277, с. 73, 105]).

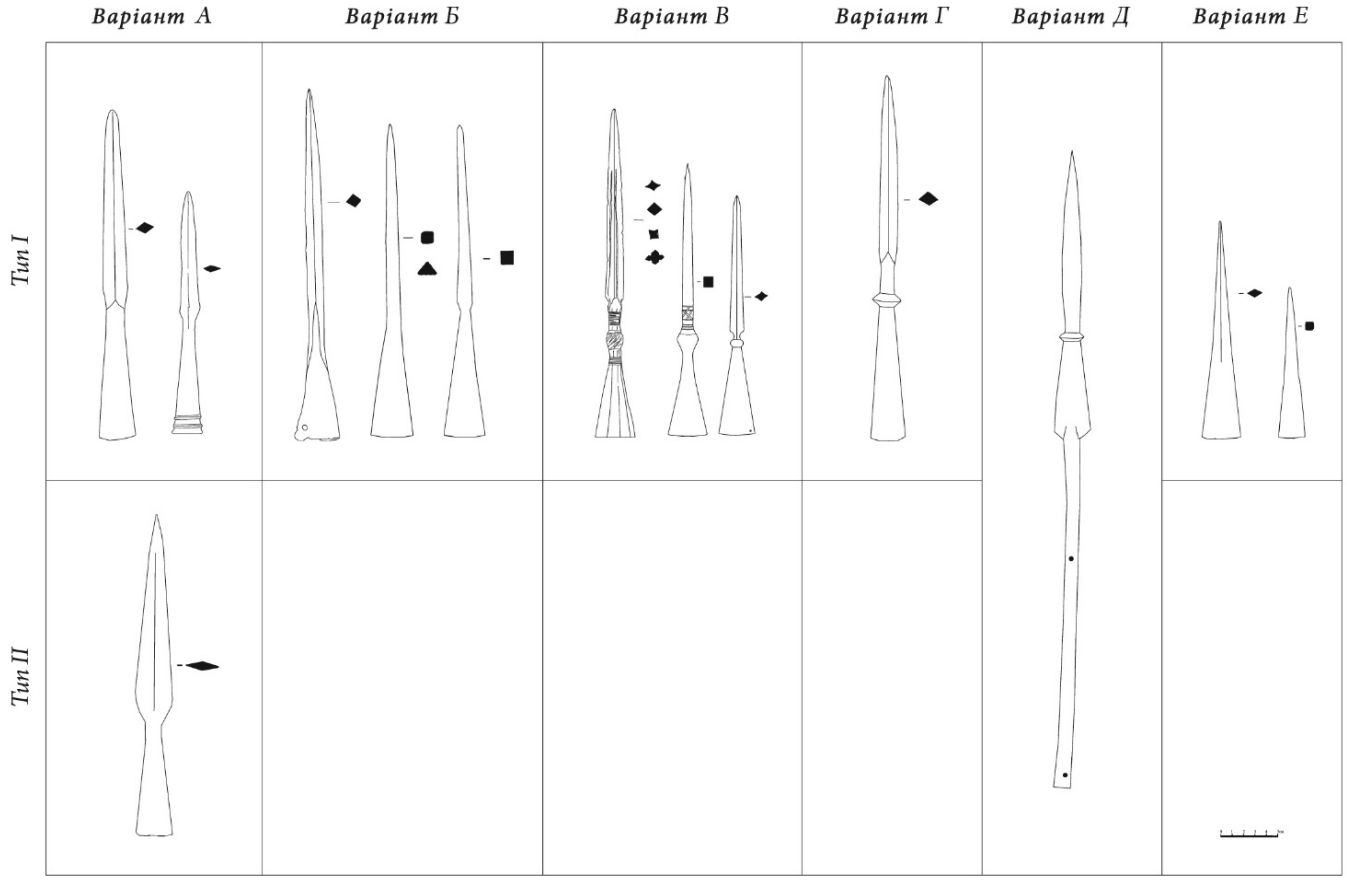

Тип III

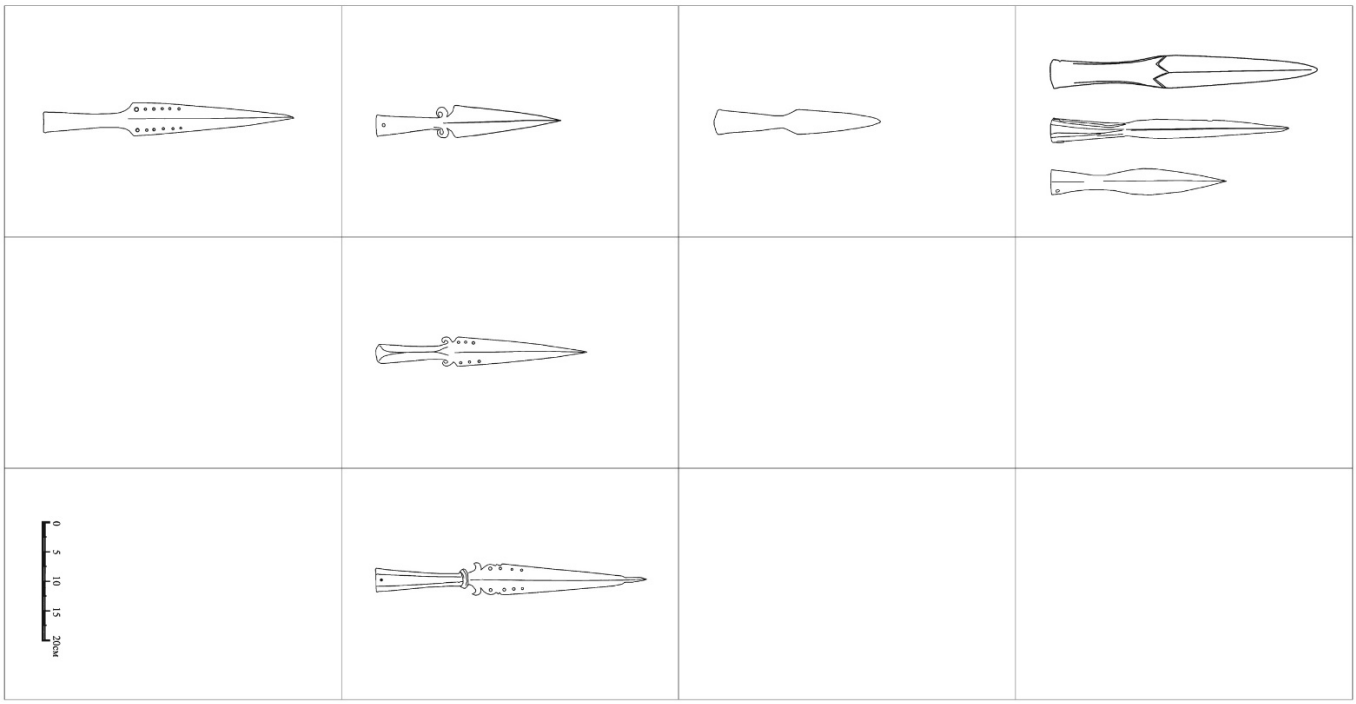

Варіант А *Варіант Б* *Варіант В* *Варіант Г*

Додаток Б. 22. ***Систематизація перначів за Е. Окшоттом*** [540, p. 66].

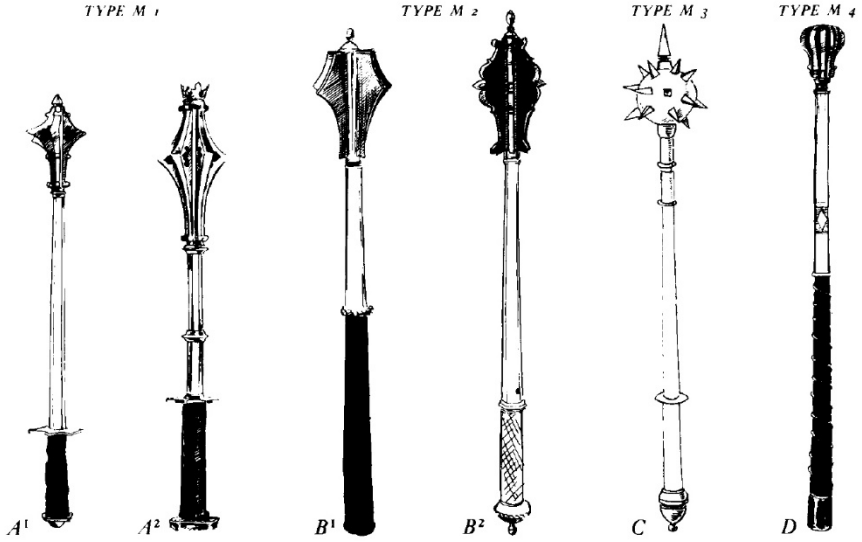

Додаток Б. 23. ***Типологія бойових сокир XV–XVII ст. за О. Двуреченскім*** [277, с. 124].

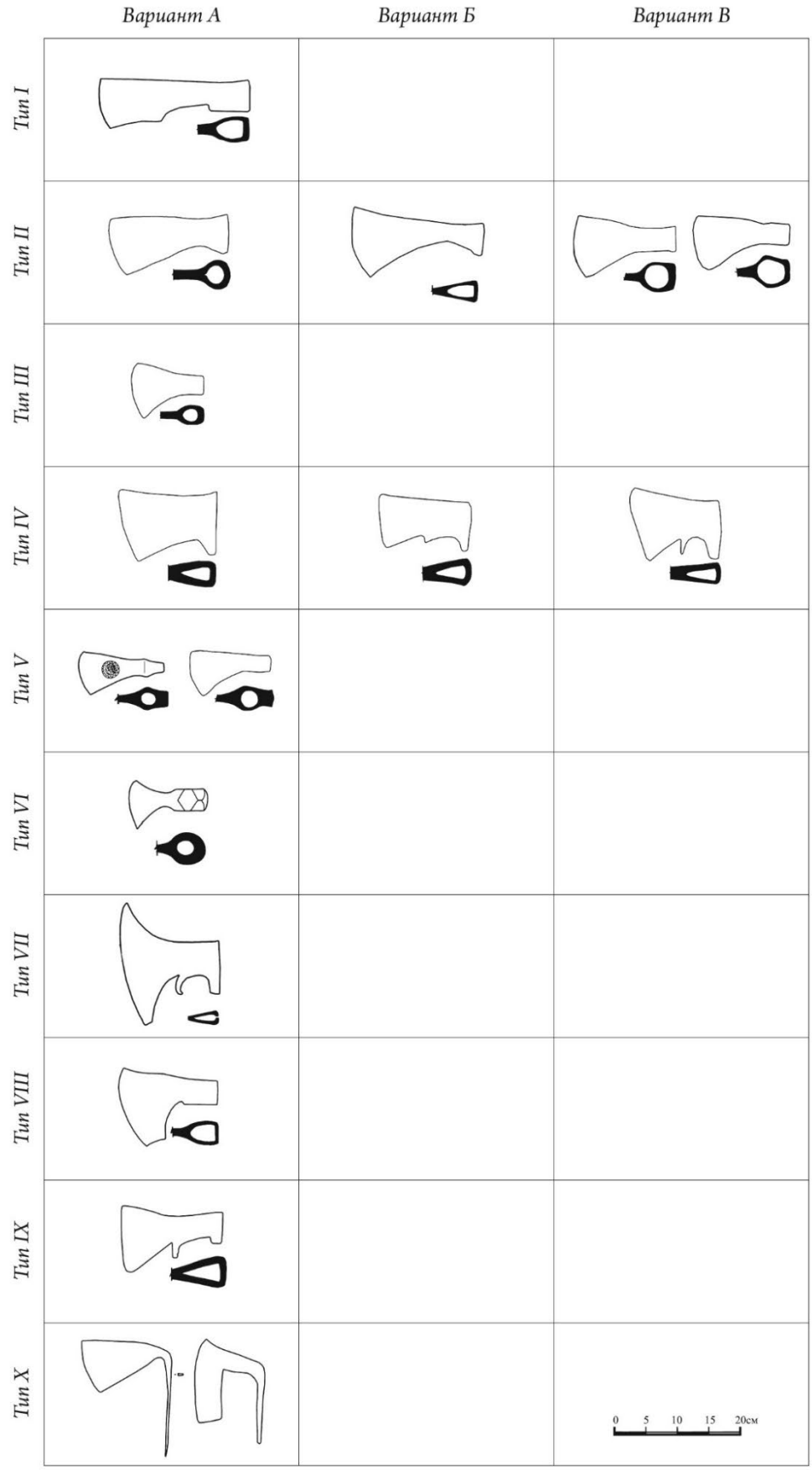

Додаток В. Таблиці

Додаток В. 1. *Загальна класифікаційна схема дослідженої холодної зброї.*

<table>
<tr><th colspan="11">ХОЛОДНА ЗБРОЯ</th></tr>
<tr><th rowspan="2">За конструкцією / За функцією</th><th colspan="5">МОНОФУНКЦІОНАЛЬНА</th><th colspan="5">ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНА</th></tr>
<tr><th>січна</th><th>різальна</th><th>колольна</th><th>ударна</th><th>ручна метальна</th><th>січна</th><th>різальна</th><th>колольна</th><th>ударна</th><th>ручна метальна</th></tr>
<tr><td rowspan="12">Клинкова</td><td rowspan="12"></td><td rowspan="12"></td><td rowspan="12"></td><td rowspan="12"></td><td rowspan="12"></td><td colspan="5">Ніж</td></tr>
<tr><td></td><td>✓✓✓</td><td>✓✓</td><td></td><td>✓</td></tr>
<tr><td colspan="5">Кинджал</td></tr>
<tr><td>✓✓</td><td>✓✓</td><td>✓✓✓</td><td></td><td>✓</td></tr>
<tr><td colspan="5">Корд</td></tr>
<tr><td>✓✓✓</td><td>✓✓</td><td>✓✓✓</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="5">Гросс-месер</td></tr>
<tr><td>✓✓✓</td><td>✓</td><td>✓✓</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="5">Меч</td></tr>
<tr><td>✓✓✓</td><td>✓✓</td><td>✓✓✓</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="5">Палаш</td></tr>
<tr><td>✓✓✓</td><td>✓✓</td><td>✓✓✓</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="5">Шабля</td></tr>
<tr><td>✓✓✓</td><td>✓✓✓</td><td>✓✓</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="10">Древкова</td><td colspan="5">Келеп (клівець + молот)</td><td rowspan="3">Сокира</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td>✓✓✓</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="5">Спис</td></tr>
<tr><td rowspan="3"></td><td rowspan="3"></td><td rowspan="3">✓✓✓</td><td rowspan="3"></td><td rowspan="3">✓✓</td><td>✓✓✓</td><td>✓✓✓</td><td></td><td>✓✓</td><td>✓✓</td></tr>
<tr><td colspan="5">Сокира + бойовий молот</td></tr>
<tr><td rowspan="3">✓✓✓</td><td rowspan="3">✓✓</td><td rowspan="3"></td><td rowspan="3">✓✓✓</td><td rowspan="3"></td></tr>
<tr><td colspan="5">Булава, пернач</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td>✓✓✓</td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="2">Монолітна</td><td colspan="5">Булава, пернач</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td>✓✓✓</td><td></td></tr>
</table>

Додаток В. 2. *Вимірювальне та тестувальне обладнання.*

Що визначалося	Вимірювальне та тестувальне обладнання. Назва приладу (у дужках назва виробника та країни походження), фізичний принцип тестування	Зауваження
Лінійні розміри	Рулетка, штангенциркуль, лінійка	
Показники ваги	Електронні мобільні фасувальні ваги Rapala RGSDS-50 (Rapala VMC Corp., Фінляндія — КНР)	Абсолютна похибка: ±9 г
Пробіювання ювелірних стопів	тестер «ДеМон Ю» (Vildis Ltd., РФ). Метод вимірювання — електрохімічний	Вірогідність ідентифікації 0,95
	Розчин азотної та соляної кислот (HNO_3+HCl). Метод тестування — хімічний	
Мікротвердість клинкової сталі (за Роквелом, HRC)	Ультразвуковий твердомір ТКМ-459 РЭ (НПП Машпроект, РФ). Метод вимірювання — контактно-імпедансний	Абсолютна похибка: ±2 HRC
Виявлення й фіксація макро та мікроструктури поверхні клинка	Металографічний мікроскоп (КНР)	Збільшення: від Х20 до Х400
	Цифрова відеокамера (КНР)	CCD матриця 4 Мп
	Спиртовий розчин азотної кислоти (5% HNO_3)	
Теплопровідність ювелірного каміння	тестер «Duotester» (Presidium Instruments, Сингапур). Метод вимірювання — терморезистентний	
Твердість ювелірного каміння за Моосом	Набір еталонних мінералів (РФ). Метод тестування — механічний	

Додаток В. 3. *Типи булатів* (на основі праці П. Аносова [228, с. 142]).

Назва	Інші назви	Коментар
Смугастий	*«Шам»*	Вважається одним з найдавніших булатів низького сорту. складається здебільшого з прямих, часом майже паралельних смуг
Струменистий		Прямі смуги коротшають, збільшується кількість довгих кривих
Хвилястий		Основний малюнок — довгі хвилясті смуги; з'являються ламані лінії та цятки

Сітчастий	До цього типу належать відомі сорти булату *«Кара-хорасан»* та *«Кара-табан»*	Малюнок складається з великої кількості округлих елементів, що нагадують сітки або структуру зрізаного дерева серед хвилястих, надзвичайно викривлених смуг.
Драбина Магомада	*«Кірк Нардебан», «Драбина Пророка», «Драбина Якоба», «40 кроків».*	Основна характеристика — у малюнку присутній послідовно повторюваний геометричний елемент

Додаток В. 4. *Ділянки вимірів мікротвердості клинків та їх відносні значення.*

Частина клинка де вимірювали значення мікротвердості	**Відносні значення мікротвердості**
Вістря та наближені до нього ділянки бойового кінця	Підвищена
Лезо у центрі удару	Підвищена
Штаба у центрі удару	Знижена
Центр ваги	У залежності від розташування; у більшості випадків у першій третині клинка — середня або знижена
Обух	Середня або дещо знижена, порівняно з лезом, на цій ділянці штаби
П’ята та наближена до неї ділянка	Знижена

Додаток В. 5. *Зв’язок цільового призначення досліджених ножів з їхнім строєм (профілем).*

Стрій клинка (профіль)	**Функціональне призначення ножа**
Normal Blade	універсальний, з посиленим колольним функціоналом
Drop-Point	
Clip-point	універсальний
Bowie	універсальний
Wharncliffe	господарський
Spear-Point	бойовий
Recurved Blade	універсальний

Додаток В. 6. ***Основні теорії походження терміна «карабеля»*** [413, с. 99].

Пояснення терміну карабеля	**Дослідники, які запропонувал и теорію**	**Регіон, з якого мала поширюватися карабеля**	**Особливості морфології, пов'язані з назвою, та зауваження**
Запропонував альтернативне «arabela» («арабська», «арабка»)	Лепковський Ю.	Аравійський п-ів, або Персія	За висловлюванням автора: «від арабів»
Від арабського «Carab» («зброя»)			—
Від імені напівміфічного Карабела, який представив першу карабелю польському королівському двору	Чацький Т.	Польща	Тип, насамперед, має характеризуватися як легка елегантна, «салонна» зброя
Від назви міста Ке[а]рбелла поблизу Багдада (Ірак)	Бернацький Ц. [685, s. 103]	Персія	Сучасне обґрунтування відповідно до версії М. Корасані: форма верхів'я наслідує арку мечеті з усипальниці імама Гусейна [507, p. 188–189]
Від італійського «cara e bella» («коштовна», «прекрасна»)	Джевановський В. [477, s. 56]	Італія	Характеризується, незалежно від морфології ефеса та клинка, як коштовно оздоблені шаблі, придатні до бойового використання
Карабел-італієць	Ледуховський С. [518, s. 19–30]		Від XVI ст. назва стосувалося будь-якої коштовно оздобленої шаблі з відкритим ефесом; від початку XVII ст. визначається за характерною формою верхів'я [518, s. 28–30]
Від назви міста Карабел поблизу Ізміра (Туреччина)	Жигульський З. [596, s. 20]	Османська імперія	—
Турецьке «qarā» («чорний») + арабське «belâ» («прокляття»)			Назву пов'язують з кольором руків'я перших турецьких бойових карабель
Від латинського «Cara-velles» (каравела) — назва європейських легких морських суден		Європа	Легкість, елегантність. Назва зустрічається у популярній літературі й, можливо, пов'язана з помилковою заміною окремих приголосних

Додаток В. 7. ***Результати дослідження ножів з колекції НІМЗПББ.***

№	Стрій клинка	призначення	руків'я
1	Normal	тактичний, мисливський	накладне
2	Clip-point / Bowie		насадне
3	Clip-point		накладне
4	Clip-point		
5	Clip-point		
6	Normal		
7	Clip-point / Bowie		
8	Normal		насадне
9	Normal		накладне
10	Clip-point / Bowie		насадне
11	Wharncliffe Blade	господарський	
12	Wharncliffe Blade		накладне
13	Drop-Point / Recurved	тактичний, мисливський	
14	Clip-point		насадне
15	Clip-point		накладне
16	Normal		
17	Drop-Point / Recurved		
18	Spear-Point	бойовий, тактичний	насадне
19	Clip-point / Bowie	тактичний, мисливський	накладне
20	Clip-point / Bowie		
21	Recurved / Wharncliffe	господарський	насадне
22	Wharncliffe Blade		

Додаток В. 8. *Згадки холодної зброї у писемних джерелах.*

Тип писемного джерела	Назва	Зміст, стор.
Щоденники, листи	[205, с. 121–123].	Заплатив золотарю «на шаблю»; дав шабельнику «полскую шаблю оправлять» й срібло для неї; заплатив за роботу «полскую» й «турецкую» шаблі.
	[206, с. 127, 130].	Заплатив золотарю «за позолоту до рондзика и шабле»; заплатив шабельнику.
Описи майна, рапорти	ЛФЦДІА. Ф. 52. Т.52 (42, 1637 р.). Інвентар львівського мечника Петра Каліського. С. 950.	руків'я до шабель горлицького, або підгірського і краківського виробництва, шаблі та їх частини.
	[173, с.1081–1083].	...ножны хозу черного, криж и оправа золотые, и в той оправе 315 камней болших и малых и искр яхонтовых красных измерудных, да 30 искор алмазных; полоса булатная…
	[357, с. 137].	Серед чималої колекції гетьмана з двадцяти шабель, під номером 7 згадана «... персидская окована по местам сребромъ...».

Додаток В. 9. *Сокири XVI–XVII ст.*

СОКИРИ XVI-XVII ст.										
№	**Тип**	**Музей**	**Інв. №**	**Дат., ст.**	**Довж. (мм)**	**Шир. (мм)**	**Втулка (мм)**	**Вага (г)**	**Додаток**	**Публікації**
1	1	НІМЗПББ	КМ 1572	XVII	170	63	26х32	570	Г.28	[370]
2	2	НІМЗПББ	н.д.	XVII	н.д.	н.д.	н.д.	н.д.	Г.31	[370, с.233–234]
3	2	НЗХ	25729	XVI	184	85	н.д.	н.д.	Г.32	[674, с.95]
4	3	НЗХ	26450	XVI	200	110	н.д.	н.д.	Г.29	[674, с.95]
5	3	НМІУ	З-1596	XVI	170	93	34	525	Г.30	Публ. вперше

Додаток В. 10. *Сокири багатофункційні.*

БАГАТОФУНКЦІЙНІ СОКИРИ									
№	**Музей**	**Інв. №**	**Дат., ст.**	**Довж. (мм)**	**Шир. (мм)**	**Втулка (мм)**	**Вага (г)**	**Додаток**	**Публікації**
1	НІМЗПББ	КМ 91/1	XVII	152	69	23	270	Г.36	[370]
2	НІМЗПББ	КМ 1591	XVII	158	65	24	н.д.	Г.33	[370]
3	НІМЗПББ	КМ 1683	XVII	183	80	27	830 (з древком)	Г.34	[370]
4	НІМЗПББ	КМ 818	XVII	151	60	24	400	Г.35	[370]
5	НМІУ	З-1598	XVII	145	59	27х16	420	Г.37	Публ. вперше
6	НМІУ	З-1603	XVI	145	40	30	545	Г.38	Публ. вперше
7	НМІУ	З-1087	XVII	125	38	19	250	Г.39	Публ. вперше
8	НМІУ	З-1468	XVII	160	39	28х12	120	Г.40	Публ. вперше
9	НМІУ	З-1510	XVI	195	82	17	210	Г.41	Публ. вперше
10	ДІМ	КП-39456/ О-136	XVII	440	н.д.	н.д.	н.д.	Г.42	[639, с. 93, 307 Кат.VI-(01)-Є, №8]

Додаток В. 11. *Бердиші.*

БЕРДИШІ									
№	**Музей**	**Інв. №**	**Дат., ст.**	**Довж (мм)**	**Шир. (мм)**	**Втулка (мм)**	**Вага (г)**	**Додаток**	**Публікації**
1	НІМЗПББ	КМ 1603	XVII	н.д.	210	37	820	Г.43	[370]
2	НІМЗПББ	КМ 397	XVII	475	53	25	н.д.	Г.44	[370]

Додаток В. 12. *Келепи та обушки.*

КЕЛЕПИ ТА ОБУШКИ							
№	**Музей**	**Інв. №**	**Дат., ст.**	**Довж (мм)**	**Втулка (мм)**	**Додаток**	**Публікації**
1	НІМЗПББ	КМ 1576	XVII	190	43?	Г.45	[370]
2	НІМЗПББ	КМ 1677	XVII	199	28х35	Г.46	[370]
3	НМІУ	З-1809	XVII	190	25	Г.47	Публ. вперше
4	НМІУ	З-1586	XVI	185	22х14	Г.48	Публ. вперше
5	НМІУ	З-1590	XVII	124	24	Г.49	Публ. вперше
6	ЧІМ	И-4532	XVII-XVIII	90?	н.д.	Г.50	[674, с. 544]
7	ЧІМ	И-4534		141	н.д.	Г.51	[674, с. 544]
8	ЧІМ	И-4535		176	н.д.	Г.52	[674, с. 544]
9	ДІМ	КП-39527, О-247		200	н.д.	Г.53	[674, с. 544]

Додаток В. 13. *Списи.*

СПИСИ ТА РОГАТИНИ XVI-XVIII ст.							
№	**Музей**	**Інв. №**	**Дат., ст.**	**Довж (мм)**	**Втулка (мм)**	**Додаток**	**Публікації**
Тип 1 А, піка кавалерійська							
1	СКМ	Д-58	XVIII	288	41	Г.54	[674, с. 95]
2	НЗХ	982, М-620	XVIII	370	н.д.	Г.55	[674, с. 217]
Тип 1 Б, піка піхотна							
3	НМІУ	З-1543	XVII	250	20	Г.56	[674, с. 217]
Тип 2							
4	ЧІМ	ЗС-285	XVII	300	н.д.	Г.57	[674, с. 95]
5	НІМЗПББ	КВ-1564	XVII	305	46	Г.58	[370]
6	ПОКМ	ЗБ-441	XVII	310	35	Г.59	[674, с. 95]
7	ДІМ	КП-39483, О-174	XVII	495	40	Г.60	[674, с. 95]
Тип 3 (рогатина), підтип А							
8	НІМЗПББ	КМ-492	XVII	257	33	Г.61	[370]
9	ПОКМ	ЗБ-470	XVII	300	25	Г.62	[674, с. 95]
10	ЧІМ	КП-36443, ЗС-562	XVII	320	н.д.	Г.63	[674, с. 217]
Тип 3 (рогатина), підтип Б							
11	СКМ	Д-58	XVII	185	28	Г.64	[674, с. 95]
Тип 3 (рогатина), підтип В							
12	НІМЗПББ	КЗ-64	XVII	180	25	Г.65	Публ. вперше
Тип 3 (рогатина), підтип Г							
13	НЗХ	23220, М-4887	XVI	225	н.д.	Г.66	[641, с. 54]

ДОДАТОК Г. Речові джерела: світлини, типи та характеристики

Додаток Г. 1. ***Ніж (бічак), Османська імперія, XVIII ст.***

Місце зберігання: МПК ОФ.

Стан збереження: добрий.

Матеріали: булатна сталь, залізо, золото, нефрит, дерево.

Техніки: кування, лиття, карбування, гравірування, лютування, насічка, дифовка.

Розміри: А=312 мм; В=202 мм.

Додаток Г. 2. ***Тип османських кинджалів XV–XVI ст. Кинджал XV–XVI ст., Османська імперія.***

Місце зберігання: Дрезденський історичний музей, Турецька палата, Дрезден, Німеччина, інв. № Y130.

Розміри: А=334; В=201 [565, s. 48].

Додаток Г. 3. ***Тип кинджалів з І-подібним («котушковим») руків'ям. Кинджал (ханжар), Османська імперія-Персія-Індія, кінець XVII – пер. пол. XVIII ст.***

Місце зберігання: НМІУ, інв. № З-15.

Стан збереження: добрий. Втрачена частина оксамитової оправа піхв. *Матеріали:* сталь, срібло, золото, булат, оксамит.

Матеріалознавчий коментар: Насічка виконана золотом 585°, оправа піхв – низькопробним сріблом.

Техніки: кування, лиття, карбування, гравірування, насічка, лютування.

Розміри: А=370 мм; В=255 мм; М=123 мм. *Вага:* W=470 г; $W_{піхв.}$=140 г; $W_{повн.}$=610 г.

Додаток Г. 4. ***Меч, Іран, др. пол. XIX ст.***

Місце зберігання: НМІУ, з колишньої колекції Б. І. Ханенка, інв. № З-52.

Додаток Г. 5. ***Накладки на наверші шабель та палашів XVI ст.***

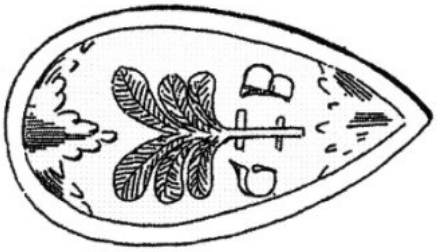

А) Накладна платівка навершя шаблі угорського князя Георгія Бебека (пом. 1567). Зброярня Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3240;

Б) Реставровані накладні платівки навершів шабель, XVI ст. Приватна колекція. Випадкова знахідка в Україні.

Додаток Г. 6. ***Корд, Річ-Посполита (Львів?), XV–XVI ст.***

Місце зберігання: Приватна колекція автора.

Походження: випадкова знахідка у Перемишлянському р-ні Львівської обл.

Стан збереження: поганий. Артефакт сильно кородований, збережена загальна форма, нагель та оправа втрачені. Проведена чистка та консервація таніном та реставраційним воском.

Матеріали: залізо.

Техніки: кування.

Розміри: A=377 мм; B=265 мм; C=39 мм; T=9 мм.

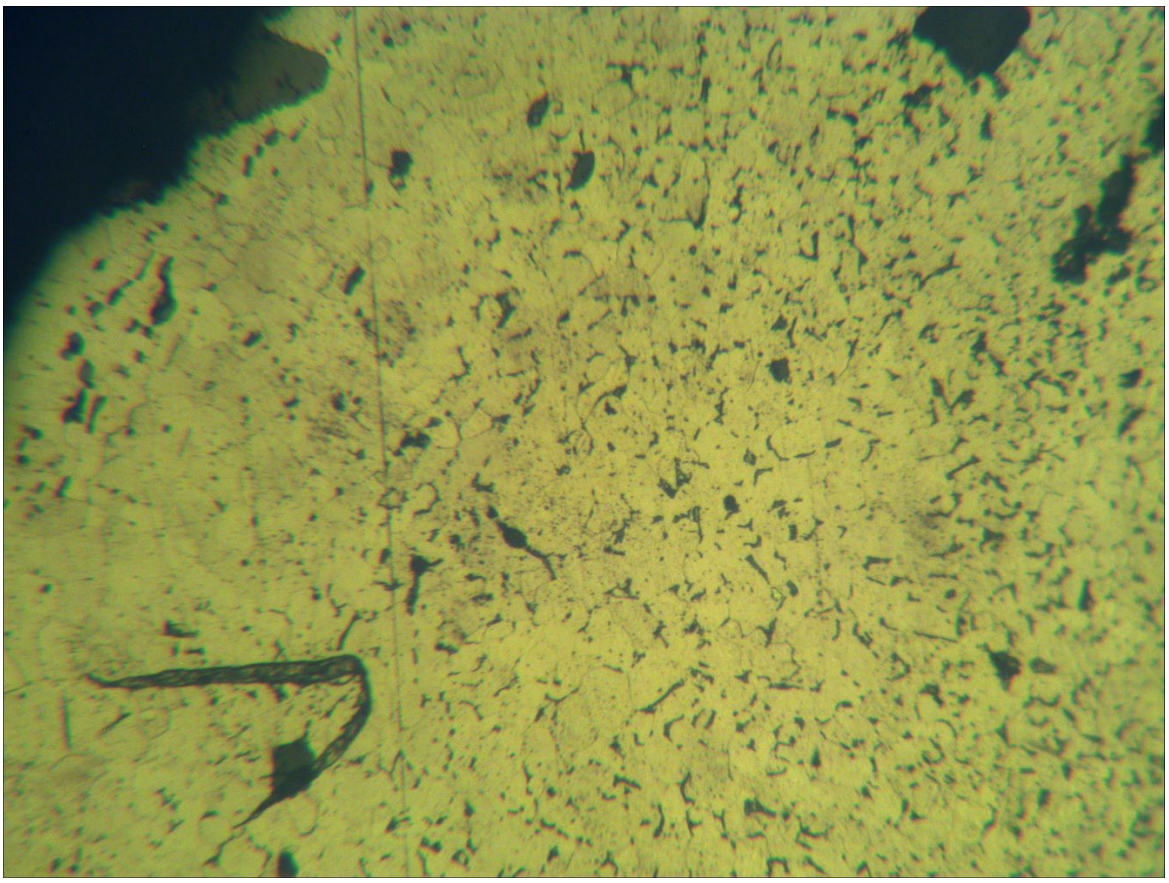

Матеріалознавчий коментар: мікроскопічний аналіз шліфа на ділянці бойового кінця виявив феритно-перлітну структуру, яка засвідчує низьку якість виробу.

Додаток Г. 7. ***Корд, Річ-Посполита (Україна?), XV–XVI ст.***

Місце зберігання: УМПКІЗО ЄГ.

Походження: випадкова знахідка на Вінниччині.

Стан збереження: поганий. Артефакт сильно кородований, збережена загальна форма, нагель та оправа втрачені. Проведена чистка та консервація таніном та реставраційним воском.

Матеріали: залізо.

Техніки: кування.

Розміри: A=400 мм; B=270 мм; C=40 мм; T=4 мм.

Додаток Г. 8. ***Корд, Річ-Посполита (Україна?), XVI ст.***

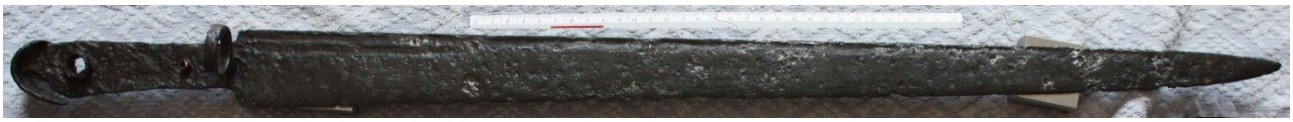

Місце зберігання: УМПКІЗО ЄГ.

Походження: випадкова знахідка у Бершардському р-ні Вінницької обл.

Стан збереження: поганий. Артефакт кородований, збережена загальна форма, оправа втрачена. Проведена чистка та консервація таніном та реставраційним воском.

Матеріали: залізо.

Техніки: кування.

Розміри: A=790 мм; B=650 мм; C=50 мм; M=137 мм; T=6 мм.

Вагові характеристики: V=480 мм; X=330 мм; W=650 г.

Додаток Г. 9. ***Корд*****,** ***Річ-Посполита (Україна?), XVI ст.***

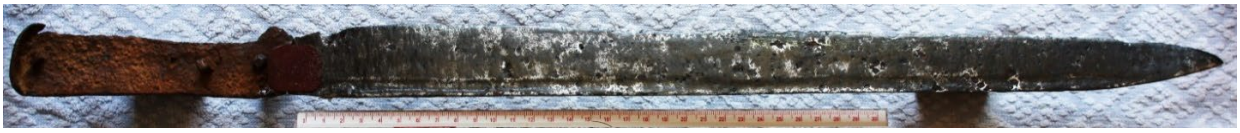

Місце зберігання: УМПКІЗО ЄГ.

Походження: випадкова знахідка у Полтавській обл.

Додаток Г. 10. ***Корд*****,** ***Річ-Посполита (Україна?), XVI ст.***

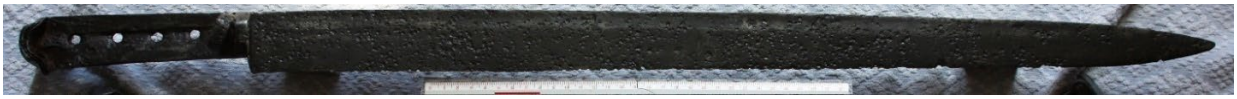

Місце зберігання: УМПКІЗО ЄГ.

Походження: випадкова знахідка на Уманщині (20 км на Пд-Зах. від м. Умань).

Стан збереження: посередня. Артефакт зі значною корозією, форма збережена, оправа втрачена. Проведена чистка та консервація таніном та реставраційним воском.

Матеріали: залізо.

Техніки: кування.

Розміри: A=850 мм; B=690 мм; C=43 мм; M=165 мм; N=130 мм; T=9 мм.

Вагові характеристики: V=530 мм; X=370-430 мм; W=910 г.

Додаток Г. 11. ***Грос-мессер, Річ-Посполита (Україна?), XV–XVI ст.***

Місце зберігання: УМПКІЗО ЄГ.

Походження: випадкова знахідка на Чигиринщині.

Стан збереження: поганий. Артефакт сильно кородований, форма збережена, втрачені елементи гарди, наверш та оправа, подекуди – частини леза. Проведена чистка та консервація таніном та реставраційним воском.

Матеріали: залізо.

Техніки: кування.

Розміри: A=115 мм; B=900 мм; C=35 мм; T=7 мм; M=265 мм; N=135 мм.

Вагові характеристики: V=730 мм; X=330-400 мм; W=1100 г.

Додаток Г. 12. ***Кинджал (ханжар), Османська імперія, XVII ст.***

Місце зберігання: МПК ОФ.

Стан збереження: добрий. Руків'я тріснуте.

Матеріали: булатна сталь, срібло, слоняча кістка, дерево.

Техніки: кування, лиття, карбування, гравірування, лютування, канфаріння, дифовка.

Розміри: А=280 мм; В=180 мм; М=100 мм.

Додаток Г. 13. ***Археологічні знахідки ножів на полі Берестецької битви (1651), які зберігаються в колекції НІМЗПББ.***

Додаток Г. 14. ***Меч XV-XVI ст., орнаментований символікою та епіграфікою, ЛІМ інв. № З-3477.***

Додаток Г. 15. ***Меч Миколая Радзівіла, XVI ст., Німецький історичний музей, інв. № W2265.***

Додаток Г. 16. ***Меч вершника середини XVI – пер. трет. XVII ст., ЛІМ, інв. № 3-3481.***

Додаток Г. 17. ***Палаш, Річ-Посполита (Україна?), кін. XVI-поч. XVII ст.***

Місце зберігання: УМПКІЗО ЄГ.

Походження: випадкова знахідка у Могильову-Подільському.

Стан збереження: посередній. Артефакт кородований, форма збережена, втрачені наверш та оправа. Проведена чистка та консервація таніном та реставраційним воском.

Матеріали: сталь.

Техніки: кування.

Розміри: A=950 мм; B=860 мм; C=44 мм; $T_п$=6 мм; N=87мм; L=127 мм; R=135 мм.

Вагові характеристики:

V=600 мм; X=390-470 мм; W=970 г; $W_{клин.}$=770 г.

Додаток Г. 18. ***Палаші угорського та трансільванського виробництва, сер. XVII ст., Арсенал Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. № 55.3332; 71.9513 [692, s.35, 37].***

Додаток Г. 19. ***Пернач бойовий. Центрально-Східна Європа, XVI–XVII ст. Приватна колекція.***

Походження: приватна колекція, провенанс відсутній.

Стан збереження: добрий. Поверхня виробу зі слідами корозії та мідного припою. Бойова частина має ознаки механічного впливу.

Матеріали: залізо, мідь.

Техніки: кування, лютування, гравірування.

Розміри: L=570 мм; D=58 мм; l=88 мм; H=50 мм., d=27 мм, W=1080 г.

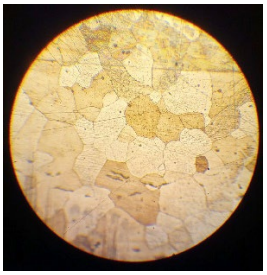

Додаток Г. 20. ***Пернач бойовий. Центрально-Східна Європа, кін. XVI–XVII ст.***

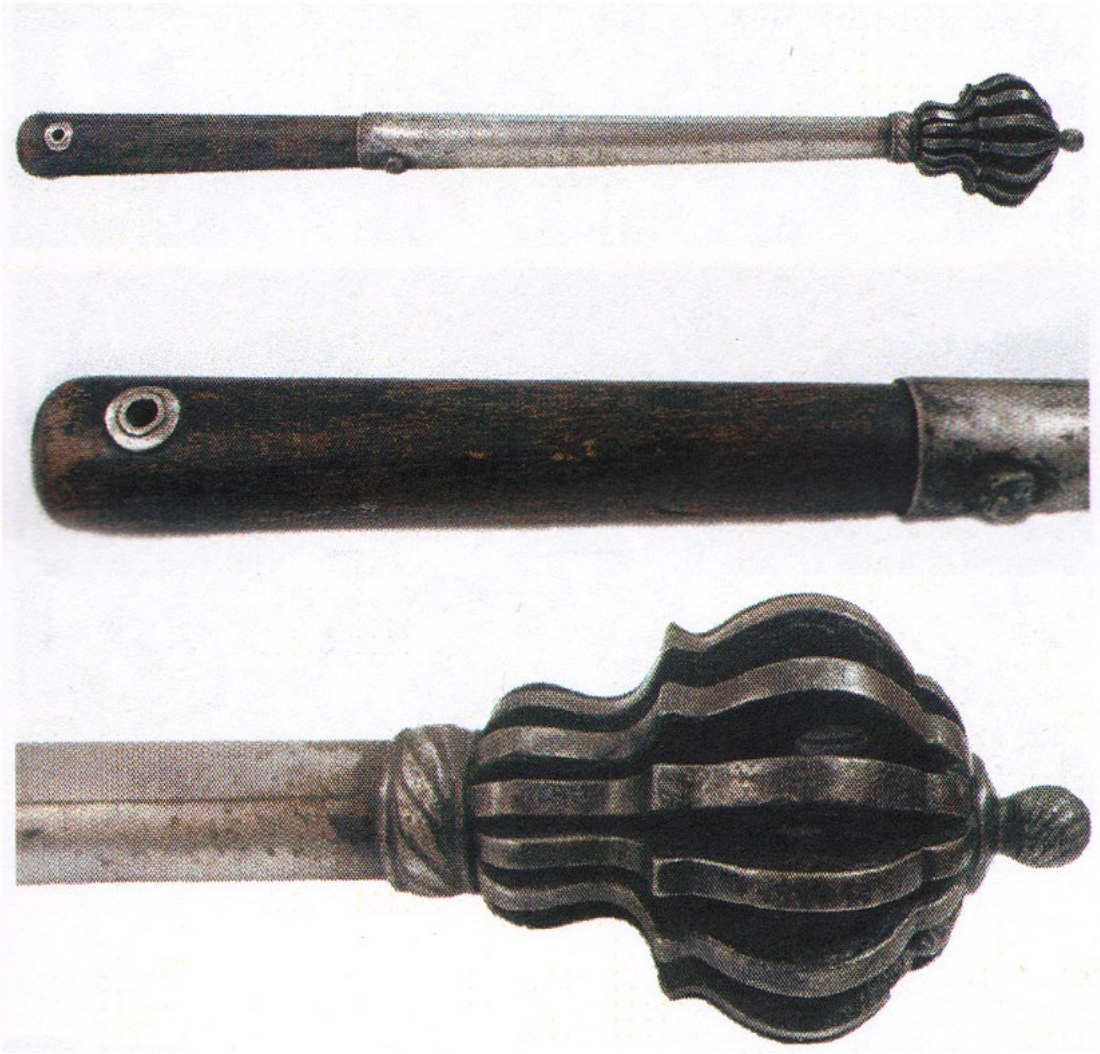

Місце зберігання: приватна колекція В. Старовойта.

Матеріали: сталь, дерево. За даними матеріалознавчої експертизи бойова частина пернача складається зі заліза з домішками міді, марганцю (0,9-1%) та хрому (0,06-0,2%), захист руків'я – заліза з домішками міді, марганцю (0,9-1%) та хрому (0,02-0,1%). Дерев'яне руків'я виготовлене з дубу.

Техніки: кування, лютування, просічка, гравірування.

Стан збереження: добрий. Поверхня виробу зі слідами корозії. Металева частина руків'я має ознаки механічного впливу.

Розміри: L=630 мм; l=90 мм; D=590 мм; H=70 мм.

Додаток Г. 21. ***Пернач бойовий. Центрально-Східна Європа, XVI ст.***

Місце зберігання: НМІУ інв. № З-353.

Матеріали: залізо.

Техніки: кування, лютування.

Стан збереження: посередній.

Розміри: l=72 мм; D=490 мм; H=72 мм; T=5 мм, W=410 г.

Додаток Г. 22. ***Булава, Трансільванія, кінець XVI ст.***

Місце зберігання: НМІУ, інв. № З-1647.

Матеріали: срібло, золото, бірюза, галюша, дерево.

Матеріалознавчий коментар: позолота яблука та обкладки держака 585°

Техніки: лиття, лютування, тиснення, карбування, золочення, інкрустація камінням.

Стан збереження, консервація та реставрація. Булава у доброму стані, була реставрована у 1990-х рр., відновлені розірване й деформоване яблуко, та частина металевої обкладки держака. Реставраційні роботи виконав художник-реставратор вищої атестаційної кваліфікації, мистецтвознавець, професор кафедри техніки і реставрації творів мистецтва Національної академії

образотворчого мистецтва і архітектури, О. І. Мінжулін. Процес реставрації булави задокументований у його підручнику «Реставрація творів з металу» [649, с. 102–104]. Один бірюзовий камінь втрачений, відсутня торцева заглушка.

Технічні параметри зброї: L=690 мм; l=100 мм; D=84 мм; d=25 мм; W=790г.

Додаток Г. 23. ***Булава кошового отамана Війська Запорозького низового, Російська імперія (Східна Європа?) XVIII ст.***

Місце зберігання: ММК ОП (Москва, РФ), інв. № 5457.

Матеріали: срібло, скло, мідь.

Техніки: кування, дифовка, золочення, лютування, карбування, тиснення, інкрустація.

Стан збереження, консервація та реставрація. Булава у доброму стані, мінерали втрачені (замінені склом).

Технічні параметри зброї: L=720 мм.

Додаток Г. 24. ***Булава, Львів, Україна, XVIII ст.***

Місце зберігання: ЛІМ, інв. № З-3917.

Матеріали: залізо, срібло, золото, дорогоцінне каміння третього порядку – турмаліни, та напівдорогоцінне першого порядку – бірюза.

Техніки: кування, лиття, лютування, карбування, насічка, золочення, чорніння, інкрустація.

Стан збереження, консервація та реставрація. Булава у доброму стані. Втрачені окремі мінерали та вкладений сталевий списик.

Технічні параметри зброї: L=685 мм; D=130мм.

Додаток Г. 25. ***Пернач (шестопер, Львів, Україна), сер. XVIII ст.***

Місце зберігання: НМІУ, інв. № З-97.

*Матеріали: з*алізо, срібло, золото.

*Матеріалознавчий коментар: з*олоті фрагменти й золочення 585–958 проби.

*Техніки: к*ування, лиття, лютування, карбування, насічка, просічка, золочення, чорніння, інкрустація (металів).

Стан збереження, консервація та реставрація. Пернач у чудовому стані.

Технічні параметри зброї: L=1030 мм; l=135мм; D=23мм; d=22мм; H=99мм; h=30 мм; T=45мм; W=870 г. Довжина вкладеного списика=420 мм.

Додаток Г. 26. ***Пернач, Османська імперія чи Східна Європа, XVII ст.***

Місце зберігання: НМІУ, інв. № З-689.

Матеріали: срібло, біле золото, позолота, шкіра, дерево.

Матеріалознавчий коментар: нами виявлено стоп т.зв. «білого золота» (стоп золота й срібла) в матеріалі пер та оковки руків'я.

Техніки: лиття, лютування, карбування, просічка, золочення, чорніння.

Стан збереження, консервація та реставрація. Пернач у посередньому стані, одна пір'їна втрачена, інша, ймовірно у ході реставраційних робіт, встановлена неправильно. Щільність пасування інших пір'їн порушена.

Технічні параметри зброї: $D_{б.ч.}$=25мм; $d_{рук.}$=28мм; H=72мм; T=45мм; W=430г.

Додаток Г. 27. ***Пернач, Річ Посполита, XVIII ст.***

Місце зберігання: ПДІМ.

Матеріали: Мідний стоп, золото.

Техніки: лиття, лютування, карбування, гравірування, золочення.

Стан збереження, консервація та реставрація: пернач у відмінному стані.

Додаток Г. 28. ***Сокира, тип 1, XVII ст., НІМЗПББ, інв. № КМ 1572.***

Додаток Г. 29. ***Сокира, тип 3, XVI ст., НЗХ, інв. № 26450.***

Додаток Г. 30. ***Сокира, тип 3, XVI ст., НМІУ, інв. № 3-1596.***

Додаток Г. 31. ***Сокира, тип 2, НІМЗПББ, XVII ст. [370, с. 234].***

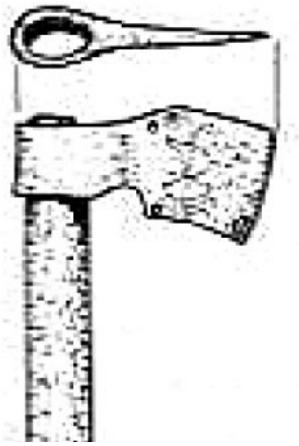

Додаток Г. 32. ***Сокира, тип 3, XVI ст., НЗХ, інв. № 25729.***

Додаток Г. 33. ***Багатофункційна сокира, XVII ст., НІМЗПББ, інв. № КМ 1591.***

Додаток Г. 34. ***Багатофункційна сокира, XVII ст., НІМЗПББ, інв. № КМ 1683.***

Додаток Г. 35. ***Багатофункційна сокира, XVII ст., НІМЗПББ, інв. № КМ 818.***

Додаток Г. 36. ***Багатофункційна сокира, XVII ст., НІМЗПББ, інв. № КМ 91/1.***

Додаток Г. 37. ***Багатофункційна сокира, XVII ст., НМІУ, інв. № 3-1598.***

Додаток Г. 38. ***Багатофункційна сокира, XVI ст., НМІУ, інв. № З-1603.***

Додаток Г. 39. ***Багатофункційна сокира, XVII ст., НМІУ, інв. № З-1087.***

Додаток Г. 40. ***Багатофункційна сокира, XVII ст., НМІУ, інв. № З-1468.***

Додаток Г. 41. ***Багатофункційна сокира, XVI ст., НМІУ, інв. № З-1510.***

Додаток Г. 42. ***Багатофункційна сокира, XVII ст., ДІМ, інв. № КП-39456/ О-136.***

Додаток Г. 43. ***Бердиш, XVII ст., НІМЗПББ, інв. № КМ 1603.***

Додаток Г. 44. ***Бердиш, XVII ст., НІМЗПББ, інв. № КМ 397.***

Додаток Г. 45. ***Келеп, XVII ст., НІМЗПББ, інв. № КМ 1576.***

Додаток Г. 46. ***Келеп, XVII ст., НІМЗПББ, інв. № КМ 1576.***

Додаток Г. 47. ***Келеп, XVII ст., НМІУ, інв. № З-1809.***

Додаток Г. 48. ***Келеп, XVI ст., НМІУ, інв. № З-1586.***

Додаток Г. 49. ***Келеп, XVII ст., НМІУ, інв. № З-1590.***

Додаток Г. 50. ***Келеп, XVII-XVIII ст., ЧІМ, інв. № И-4532.***

Додаток Г. 51. ***Обушок, XVII-XVIII ст., ЧІМ, інв. № И-4534.***

Додаток Г. 52. ***Келеп, XVII-XVIII ст., ЧІМ, інв. № И-4535.***

Додаток Г. 53. ***Келеп, XVII-XVIII ст., ДІМ, інв. № КП-39527 / О-247.***

Додаток Г. 54. ***Піка, XVIII ст., СКМ, інв. № Д-58.***

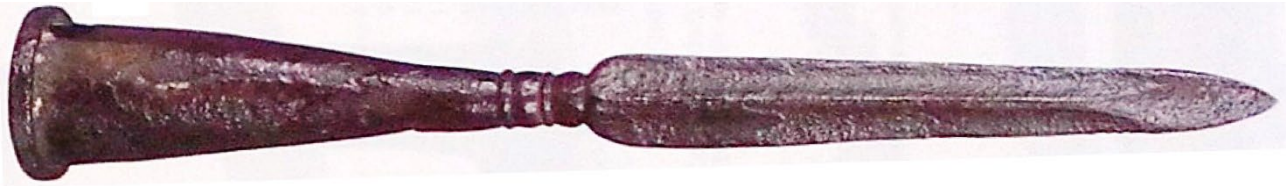

Додаток Г. 55. ***Піка, XVIII ст., НЗХ, інв. № 982, М-620.***

Додаток Г. 56. ***Піка, XVII ст., НМІУ, інв. № З-1543.***

Додаток Г. 57. ***Спис, XVII ст., ЧІМ, інв. № ЗС-285.***

Додаток Г. 58. ***Спис, XVII ст., НІМЗПББ, інв. № КВ-1564.***

Додаток Г. 59. ***Спис, XVII ст., ПОКМ, інв. № ЗБ-441.***

Додаток Г. 60. ***Спис, XVII ст., ДІМ, інв. № КП-39483, О-174.***

Додаток Г. 61. ***Рогатина, XVII ст., НІМЗПББ, інв. № КМ-492.***

Додаток Г. 62. ***Рогатина, XVII ст., ПОКМ, інв. № ЗБ-470.***

Додаток Г. 63. ***Рогатина, XVII ст., ЧІМ, інв. № КП-36443, ЗС-562.***

Археологічна знахідка в урочищі «Різаний Яр», де відбулась Корсунська битва.

Додаток Г. 64. ***Рогатина, XVII ст., СКМ, інв. № Д-58.***

Додаток Г. 65. ***Рогатина, XVII ст., НІМЗПББ, інв. № КЗ-64***

Додаток Г. 66. ***Рогатина, XVI ст., НЗХ, інв. № 23220, М-4887.***

Додаток Г. 67. ***Меч, Західна Європа (Італія), клинок від XV ст., оправа – XVI ст.***

Місце зберігання: Зброярня Королівського замку у Вавелі (Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu). Краків, Польща, інв. № 2059.

Матеріали: сталь, золото, срібло.

Техніки: кування, лиття, гравіювання, карбування, насічка.

Технічні параметри зброї: A=1165; B=965; C=45; N=113; L=369.

Стан збереження, консервація. Зразок у доброму, майже відмінному стані, клинок законсервовано. На металі практично відсутні сліди корозії — очевидно далися взнаки хороші умови зберігання меча протягом чотирьохсот років.

Додаток Г. 68. ***Булава. Османська імперія, XVII ст.***

Місце зберігання: Музей Війська Польського, Варшава, Польща, інв. №6134 (w.21332).

Матеріали: ріг носорога, дерево, срібло.

Стан збереження, консервація та реставрація. Оздоблення втрачене, яблуко потріскалось у багатьох місцях.

Технічні параметри зброї: L=239 мм; D=72 мм, l=152 мм, d=25 мм.

Додаток Г. 69. ***Меморіальний бердиш, Річ Посполита (Україна?), XVII ст.***

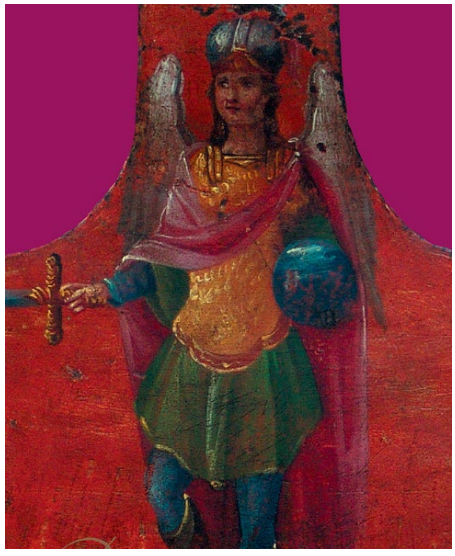

Місце зберігання: Національний музей Кракова, інв. № V-326.

Матеріали: сталь, дерево, фарба.

Розміри: L= 345 мм, l=805 мм, H=306 мм, $H_{молота}$=80 мм.

Додаток Г. 70. ***Булава з Ясногірського монастиря, Трансильванія, кінець XVI ст.***

Місце зберігання: Скарбниця монастиря «Ясна Гора», Ченстохова, Польща (Jasna Góra, Częstochowa).

Матеріали: срібло, золото, дерево.

Техніки: лиття, лютування, штампування, карбування, золочення.

Стан збереження, консервація та реставрація. Булава реставрована у 2000-х рр., відновлені голівка, торцева заглушка та обкладка руків'я.

Технічні параметри зброї: L=740 мм; l= мм; D=90 мм.

Додаток Г. 71. ***Булава гетьмана Пилипа Степановича Орлика, Східна Європа, кін. XVII-поч. XVIII ст.***

Місце зберігання: Кабінет раритетів єпархіальної бібліотеки (м. Лінчопін, Швеція), інв. № K228.

Матеріали: залізо, срібло, золото.

Техніки: лиття, кування, лютування, гравірування, карбування, рифлення, насічка, золочення, чорніння.

Стан збереження, консервація та реставрація. Булава в чудовому стані, подекуди втрачені незначні фрагменти золотої насічки.

Технічні параметри зброї: L=610 мм; l=508 мм; D=90 мм; d=25 мм; H=102; W=1800 г.

Додаток Г. 72. ***Шестопер Костянтина Донець-Захаржевського, Україна, др. пол. XVII ст.***

Місце зберігання: ММК ОП, інв. № 11955.

Матеріали: срібло, золото, дерево.

Техніки: лиття, позолота, карбування, гравірування, лютування, тиснення.

Технічні параметри зброї: L=495 мм.

Стан збереження: добрий.

Додаток Г. 73. ***Пернач Андрія Кондратьєва, Україна, др. пол. XVII ст.***

Місце зберігання: ВИМАИВиВС, КП 1932, КЕУ 7536, ООФ 129/114.

Матеріали: мідний стоп (?), золото.

Техніки: лиття, позолота, карбування, лютування.

Технічні параметри зброї: L=570 мм; l=445 мм; H=102 мм; C_{max}=45 мм; T=6; d=27 мм; W=1007,2 г.

Стан збереження, консервація та реставрація. стан добрий, незначні втрати позолоти, незафіксовано голівку.

Додаток Г. 74. ***Шестопер Павла Полуботка, Україна, др. пол. XVII ст.***

Місце зберігання: ЧІМ, інв. № И-4529.

Матеріали: ювелірне срібло, золото, дерево.

Техніки: лиття, позолота, карбування, лютування.

Технічні параметри зброї: L=480 мм; l=369; D=90; d=24 мм; H=97 мм; C_{max}=24 мм; T=3; W= 611,5 г.

Стан збереження, консервація та реставрація. Стан збереження посередній, голівка пізнішого походження, з'єднання бойової частини з держаком реставровано непрофесійно. За зауваженням музейників, бойова частина відокремилася від руків'я: ймовірно був зрізаний проміжний поясок, чим пояснюється різниця у довжині верхнього й нижнього окуття руків'я, а деталі з'єднали грубим лютуванням.

Додаток Г. 75. ***Пернач, Річ Посполита (Україна?), XVIII ст.***

Місце зберігання: МПК ОФ.

Матеріали: ювелірне срібло, сталь.

Техніки: лиття, кування, гравіювання, лютування.

Технічні параметри зброї: L=536 мм; l=126 мм.

Пернач має видовжену масивну багатолопатеву бойову частину, увінчану кулькою. Лаконічне оздоблення зводиться до двох гравійованих геометричних

поясків. По середньому розташований напис: «MARIA ·INRI». Акронім «INRI» передає фразу латиною «Iēsus Nazarēnus, Rēx Iūdaeōrum» («Ісус Назарянин, Цар Іудейський»).

Додаток Г. 76. ***Пернач Семена Палія, Україна (?), XVIII ст.***

Місце зберігання: ЧІМ, інв. № И-4528

Матеріали: срібло, золото, дерево.

Техніки: лиття, карбування, лютування, золочення, чорніння.

Технічні параметри зброї: L=510 мм.

Стан збереження, консервація та реставрація: пера зміщені, частково втрачене золочення на поясках.

Додаток Г. 77. ***Пернач прилуцького полковника Олександра Якубовича, Трансільванія, XVIII ст.***

Місце зберігання: ЧІМ, інв. № И-4526 (каталог В. Тарновського № 291).

Матеріали: срібло, золото, дерево.

Техніки: лиття, карбування, лютування, золочення.

Технічні параметри зброї: L=700 мм.

Стан збереження, консервація та реставрація: пернач у доброму стані.

Додаток Г. 78. ***Палаш лейб-кампанійський, Російська імперія, 1740–1760 рр.***

Місце зберігання: НІКЗ ГС, інв. №3-1968.

Матеріали: сталь, латунь, дерево, шкіра (хоз, сап’ян); клинкова сталь – поліпшена зварна (т. зв. «фасонна»).

Техніки: кування, лиття, карбування, гравіювання, лютування.

Технічні параметри зброї: A=1045; B=890; C=38; T=10; L=117; N=100; n1=29; n2=20.

Зауважимо, що довжина клинка драгунських та кірасирських палашів за часів Єлизавети Петрівни складала до 870 мм (1 аршин та 31/2 вершки), ширина – майже 39 мм (7/8 вершка) [296, с. 37]. На прикладі вцілілих до нашого часу речових джерел можемо спостерігати деяку розбіжність у довжині, що зазвичай не перевищує 44 мм (1 вершка) [324, с. 54–59].

Вагові та бойові характеристики: W=1320; Wпіхв=1590; V=750; X=570.

Стан збереження, консервація та реставрація. Зброя у посередньому стані. Клинкова сталь загалом збереглася непогано, проте вкрита безліччю каверн та непроварів, що, насамперед, пов’язано з невисокою якістю виробу. Символіка при п’яті знищена. Клинок доглянутий, систематично оброблявся мастилом. Гарда зі слідами механічних пошкоджень та тріщиною на щитку. Фіксуючий гвинт пізнішого походження. Дріт обплетення руків’я зберігся фрагментарно.

Піхви у посередньому стані, шкіра та обоймиці мають сліди механічних ушкоджень.

Поблизу устя закріплено фрагмент паперового аркуша з рукописним текстом.

Додаток Г. 79. ***Палаш, Річ Посполита (Україна?), клинок – сер. XVII ст., ефес – др. пол. XVIII ст.***

Місце зберігання: Музей фундації князів Чарторийських Національного музею у Кракові, Польща, інв. № MNK XIV-35.

Додаток Г. 80. ***Клинкова епіграфіка «шаблі Апостола», XVII ст., Україна.***

Місце зберігання: МКМ, інв. № 104 (155).

А) Напис гравірований вздовж клинка зі внутрішнього боку.

«ЗЛИСЯ — НЕ ЗАЛИЙСЬ [БДИСЯ — НЕ БДИСЬ]: БЕЗ СУДУ СМЕРТЬ НЕ БУДЕТ / СТАВСЯ — НЕХАЙ ЖЕ И БОГ К ТЕБЕ ПРИБУДЕТ»

Б) Написи при основі клинка.

БОГ НАМ / ПРИБДЕЮ / ЩЕ И СИМ [СИЛА?] / ПОМОЩ / НИК
АЛЕКСЕЙ. / АПОСТОЛ / МИРОГО / РОЦКІЙ / 1680.

Додаток Г. 81. ***Клинкова епіграфіка та оздоблення шаблі Павла Ніжинця, Османська імперія (Балкани – Прізрен?) – виріб, Російська імперія — напис, кінець XVII ст. – середина XVIII ст.***

Місце зберігання: ПОКМ, інв. №Зб-82.

А) Клинкова епіграфіка та її інтерпретація:

ПО УКАЗУ ЕѦ ВЕЛИЧЕСТВА ГДРНИ ІМПЕР...ЦЫЕЛИСАВЕТЪІ ПЕТРОВНЫ САМОДЕРЖИЦЫ ВСЕРОССІИСКОИ ПРА... / САБЛЕЮ МАЛОРОССІИСКАГО ГАДЯЦКАГО ПОЛКУСТАРШИНЕСЕЛИТЕРНОГО

КАМПАНЕИЩИКА ПАВЛА ФЕДОРОВА СНА НЕЖЕНЦ… / В ПОЛЗУ.ГОСУДАРСТЕННУЮ В НЕМАЛОМЪ РАЗМНОЖЕНИ СЕЛИТЕРНЫХЪ ЗАВОДОВЪ РАДЕНИЕВ САНКТЪ ПЕТЕРЪБУРГЕ… / 1748 ГОДУ

(По указу ее Величества Государыни Императрицы Елизаветы Петровны Самодержицы Всероссийской пра… / саблею малороссийского гадяцкого полку старшине селитерного кампанейщика Павла Федорова сына Неженц… / В пользу государственную в немалом размножении селитерных заводов радение в Санкт-Петербурге / 1748 году).

Б) Фрагменти декоративного оздоблення піхов та гарди:

Додаток Г. 82. ***Оздоблення та оправа «шаблі Вовка», Персія (Ширван) – клинок та насічка, Османська імперія або Річ Посполита – оправа, перша половина XVIII ст.***

Місце зберігання: НМІУ, інв. № З-1365.

Додаток Г. 83. ***Пернач, XVI ст., Музей Війська Польського (Варшава, Польща), інв. № MWP-329.***

Додаток Г. 84. ***Пернач, Центрально-Східна Європа, XVI- поч. XVII ст. Приватна колекція (Україна).***

Додаток Г. 85. ***Булава, Трансильванія, ост. чв. XVI- поч. XVII ст. Національний музей Угорщини (Будапешт), інв. № 54.1370.***

Додаток Г. 86. ***Клинкова епіграфіка та оздоблення карабелі, Османська імперія (виріб) – Україна (епіграфіка), кін. XVII – поч. XVIII ст.***

Місце зберігання: МПК ОФ.

Клинкова епіграфіка та її інтерпретація:

БЖЄ ПОМИЛ҃Й И СПАСИ НАСЪ

(Боже помилуй та спаси нас).

ДОДАТОК Д. Зброя у зображальних джерелах

Додаток Д. 1. ***Оцінка довжини меча відповідно до поглядів Федеріко Гіслієро, 1587 р. [114, p. 18].***

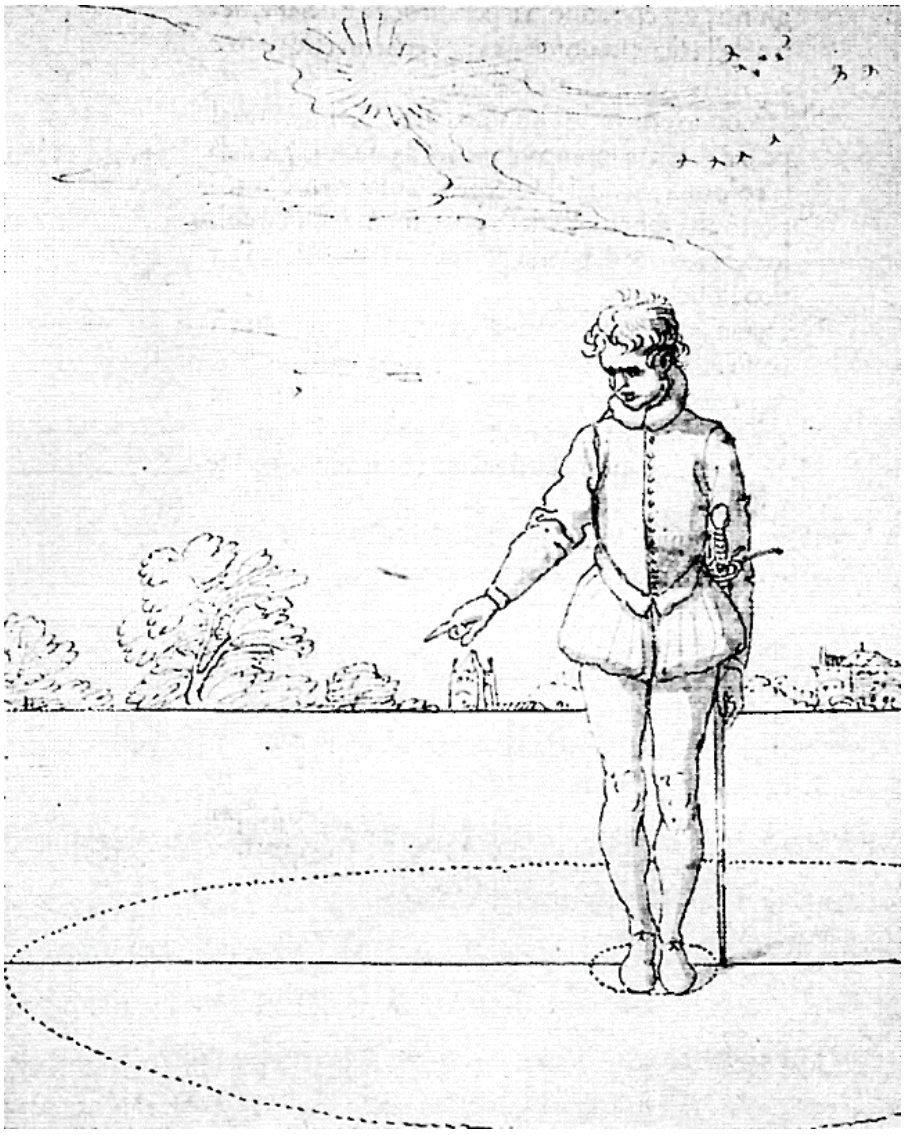

Додаток Д. 2. ***Ісаак Майор. Списи з кулею-балансиром в руках угорських воїнів XVII ст., 1630-ті рр. [147].***

Додаток Д. 3. ***Каспар Люйкен. Турецький пейк (кур'єр) із сокиркою, 1703 р. [146].***

Додаток Д. 4. ***Зображення яничара з палашем з L-подібною гардою, 1575–1599 рр. [141].***

Джерело зображення: Österreichische Nationalbibliothek [Electronic resource]. URL: https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_2288088&order=1&view=SINGLE (access date: 12.07.2022).

Додаток Д. 5. ***Тіціан. Портрет Іпполіто Медичі в угорському строї, 1532 р. [112].***

Джерело зображення: Wikimedia Commons, the free media repository [Electronic resource]. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tiziano,_ippolito_de%27_medici.jpg (access date: 18.11.2022).

Додаток Д. 6. ***Стокгольмський сувій, бл. 1605 р. Фрагменти [110].***

Джерело зображень: Cyfrowa Kolekcja Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum [Electronic resource]. URL: https://kolekcja.zamek-krolewski.pl/obiekt-13149-rolka-sztokholmska-wjazd-orszaku-slubnego-konstancji-austriaczki-i-zygmunta-iii-do?fbclid=IwAR1rXKW0o_3RMZ6_rdcvvkj_BmWGgPnJic2F-9ZoNxnxAX3msD6pRxzavl0 (access date: 29.07.2022).

А) Зображення міліції міста Страдомля, озброєної булавами, бердишами та шаблями.

Б) Зображення важкої та середньої кінноти зі списами та келепами.

В) Зображення короля Сигізмунда III та його почесного ескорту з алебардами.

Додаток Д. 7. ***Зображення пейка (султанського кур'єра) з сокирою, 1620 р. [134].***

Джерело зображення: The British Museum [Electronic resource]. URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1928-0323-0-46-2 (access date: 4.06.2022).

Додаток Д. 8. ***Ганс Крелл(?). Битва під Оршею, пер. трет. XVI ст. Фрагменти [103].***

Джерело зображень: Cyfrowa Kolekcja Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum [Electronic resource]. URL: https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/517554 (access date: 14.07.2022).

А) Страдіоти чи раци та носії козацького мілітарного тренду.

Б) Зображення Костянтина Острозького та групи литовських татар.

В) Загальний вигляд панно.

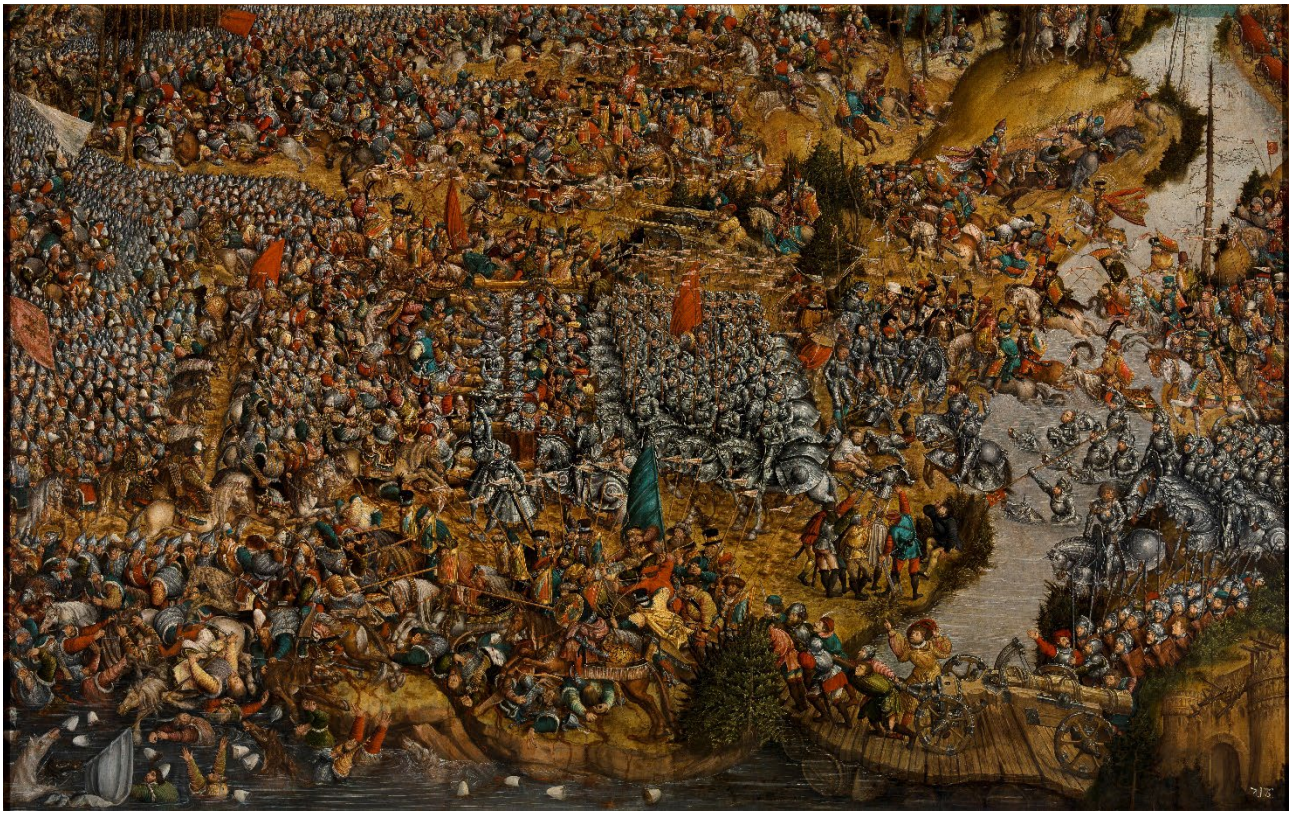

Додаток Д. 9. ***Вільгельм Гондіус. Полонені під Берестечком козаки та їхня зброя, 1652 р. [115]***.

Додаток Д. 10. ***Жана Тібо. Зображення козаків у битві під Берестечком, XVII ст. [159].***

Джерело зображення: Wikimedia Commons, the free media repository [Electronic resource]. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Battle_of_Beresteczko_1651.PNG (access date: 12.07.2022).

Додаток Д. 11. ***Мапа Бернарда Ваповського, 1526 р. [153].***

Репродукція в книзі: [469, ill. 8.]

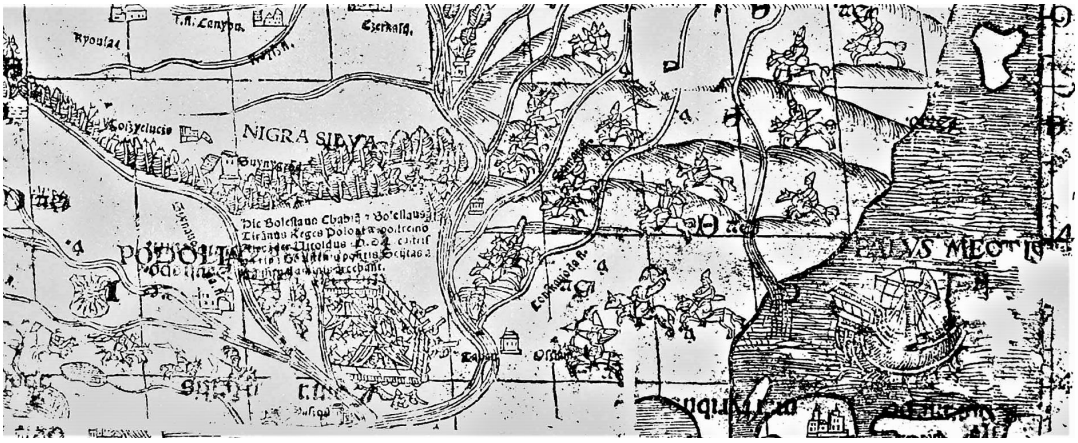

Додаток Д. 12. ***Османські бойові перначі в зображальних джерелах.***

Виконані у європейському стилі:

А) *Зебальд Бегам.* Великий візир Паргали Ібрагім-Паша (1493-1536 рр.) [136].

Джерело зображення: Museum Boijmans Van Beuningen [Electronic resource]. URL: https://www.boijmans.nl/en/collection/artworks/138797/grand-vizier-ibrahim-pasha (access date: 11.07.2022).

Б) *Наккаш Осман та ін.* Замах на султана Баязида II під час перетину річки в Манастирі, 1584 р. [120]. Репродукція в альбомі: [459].

В) *Зебальд Бегам.* Сансако – турецький офіцер, 1530 р. [137].

Джерело зображення: Museum Boijmans Van Beuningen [Electronic resource]. URL: https://www.boijmans.nl/en/collection/artworks/138799/sansaco-des-tuercken-oberster-haubtman (access date: 14.07.2022).

Г) *Клаас Раламб.* Посланець до Єгипту, 1657–1658 р. [150].

Виконані у східному стилі:

Д) *Матракчі Насух.* Сулейманаме (фрагмент), 1520–1537 рр. [148].

Е) *Абрахам де Брюйн.* Московит з булавою, 1580 р. [140].

Джерело зображення: Bibliothèque nationale de France [Electronic resource]. URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8447144v/f52.item.r=Abraham%20de%20Bruyn (access date: 10.07.2022).

Є) *Мельхіор Лорк.* Прикордонна варта, 1576 р. [144].

Ж) *Мельхіор Лорк.* Османський командувач на коні, 1576 р. [145].

Додаток Д. 13. ***Портрет Павла Леонтійовича Полуботка, наказного гетьмана України, 1877 р. [97].***

Праворуч від гетьмана зображено пернач подібний до шестопера з колекції ЧІМ, інв. № И-4529 (дивись: додаток Г. 74).

Джерело зображення: [674 с. 457].

Додаток Д. 14. ***Портрет Павла Полуботка поч. XIX ст. [132].***

Праворуч від гетьмана зображено пернач подібний до зразка з колекції МПК ОФ (дивись: додаток Г. 75).

Джерело зображення: [674 с. 457].

Додаток Д. 15. ***Вільгелм Гондіус. Портрет гетьмаан Богдана Хмельницького з «шипастою» булавою, 1651 р. [116].***

Джерело зображення: Wikimedia Commons, the free media repository [Electronic resource]. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hondius_Bohdan_Khmelnytsky.jpg (access date: 22.07.2022).

Додаток Д. 16. ***Зображення Костянтина Острозького з перначем у сцені битви під Оршею, 1515 р. [113].***

Репродукція в статті: [274, с. 6.].

Додаток Д. 17. ***Зображення булави на ростовому портреті князя Костянтина Острозького, XVIII ст. [94].***

Джерело зображення: Wikimedia Commons, the free media repository [Electronic resource]. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Konstanty_Iwanowicz_Ostrogski_11.PNG. (access date: 21.08.2022).

Додаток Д. 18. ***Зображення булави на портреті Великого Гетьмана Литовського Януша Радзивілла, 1654 р. [108].***

Джерело зображення: Wikimedia Commons, the free media repository [Electronic resource]. URL: https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:JRadziwiłł.JPG (access date: 22.07.2022).

Додаток Д. 19. ***Зображення пернача на погребальній корогві гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, 1622 р. [122].*** Репродукція в статті: [657].

Додаток Д. 20. ***Портрет принца Владислава Сигізмунда Вази з перначем, др. чв. XVII ст. [107].***

Репродукція у книзі: [495, p. 47].

Додаток Д. 21. ***Пітер Клас Сутман. Портрет принца Владислава Сигізмунда Вази з булавою, 1642 р.(?) [111].***

Джерело зображення: Wikimedia Commons, the free media repository [Electronic resource]. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Władysław_IV_Vasa_(1595-1648).jpg (access date: 21.06.2022).

Додаток Д. 22. ***Портрет воєводи брацлавського і київського Адама Кисіля, з «шипастою» булавою, 1630-ті рр. [90].***

Репродукція у книзі: [674, с.306].

Додаток Д. 23. ***Портрет гетьмана Богдана Хмельницького з булавою, малюнок з літопису С. Величка, 1720 р. [124].***

Репродукція у книзі: [674, с. 287].

Додаток Д. 24. ***Джованні Бонаціна. Портрет гетьмана Юрія Хмельницького з буздиганом [139].***

Джерело зображення: Wikimedia Commons, the free media repository [Electronic resource]. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Georg_Chmielnicki.jpg (access date: 21.06.2022).

Додаток Д. 25. ***Портрет ніжинського полковника Івана Гуляницького з пишно орнаментованою булавою [96].***

Репродукція в книзі: [674, с. 610].

Додаток Д. 26. ***Портрет гетьмана Петра Дорошенка з булавою декорованою сітчастим орнаментом, малюнок з літопису С. Величка, 1720 р. [130].***

Репродукція в книзі: [207, с. 839].

Додаток Д. 27. ***Портрет гетьмана Даниила Апостола з багато орнаментованою булавою, XVIII ст. [91].***

Репродукція в книзі: [674, с. 471].

Додаток Д. 28. ***Портрет гетьмана Павла Тетері, XVII ст. [123].***

Репродукція в книзі: [674, с.336].

Додаток Д. 29. ***Іоанн Мартін Бернігерот. Портрет гетьмана Івана Мазепи з булавою, 1706 р. [138].***

Репродукція в книзі: [675, с. 309].

Додаток Д. 30. ***Портрет гетьмана Івана Мазепи, малюнок з літопису С. Величка, 1720 р. [127].***

Репродукція в книзі: [207, с. 870].

Додаток Д. 31. ***Портрет гетьмана Івана Виговського, малюнок з літопису С. Величка, 1720 р. [126].***

Джерело зображення: Wikimedia Commons, the free media repository [Electronic resource]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Ivan_Vygovskiy_1720.jpg (access date: 21.06.2022).

Додаток Д. 32. ***Портрет гетьмана Михайла Ханенка, малюнок з літопису С. Величка, 1720 р. [128].***

Репродукція в книзі: [674, с. 374]**.**

Додаток Д. 33. ***Портрет гетьмана Павла Тетері, малюнок з літопису С. Величка, 1720 р. [129].***

Репродукція в статті: [398, с. 196, Рис. 2].

Додаток Д. 34. ***Портрет гетьмана Дем'яна Многогрішного, малюнок з літопису С. Величка, 1720 р. [125].***

Репродукція в статті: [398, с. 195, Рис. 1].

Додаток Д. 35. ***Портрет Івана Скоропадського, 1877 р. [89].***

Репродукція в книзі: [674, с. 441].

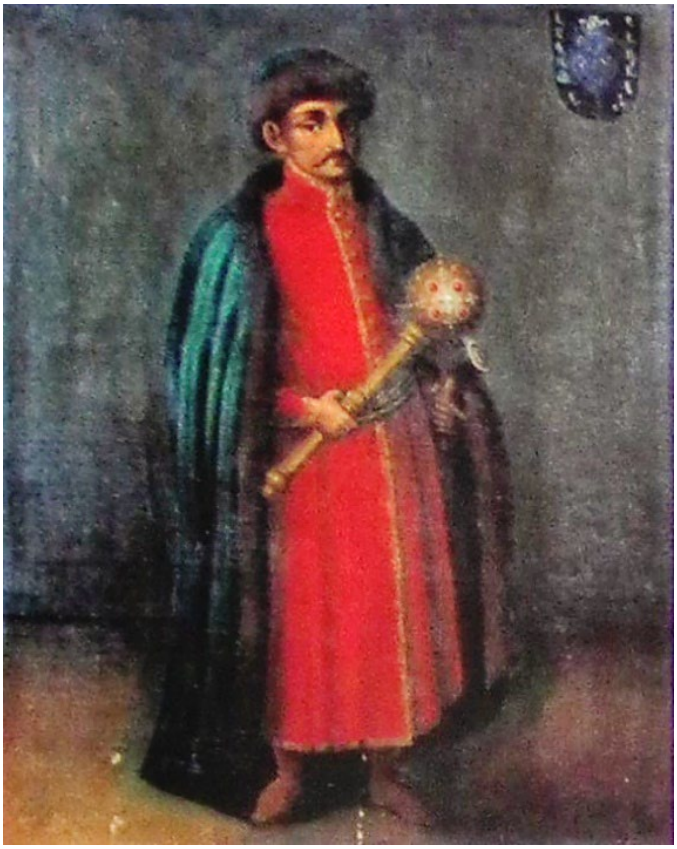

Додаток Д. 36. ***Освячення корогви, 1665 р. [121].***

Репродукція в книзі: [284, с. 232].

Додаток Д. 37. ***Портрет генерального хорунжого (1708-1721), переяславського полковника Івана Федоровича Сулими, бл. 1721 [98].***

Репродукція в книзі: [675, с. 220].

Додаток Д. 38. ***Портрет лубенського полковника Леонтія Свічки, бл. 1688 р. [95].*** Репродукція в книзі: [284, с. 173].

Додаток Д. 39. ***Портрет переяславського полковника Семена Сулими, 1750-ті, НХМУ [99].*** Репродукція в книзі: [675, с. 220].

Додаток Д. 40. ***Меморіальна плита Київського хорунжого та урядника Речі Посполитої Станіслава Вижицького (1614-1680) [155].***

Джерело зображення: Dariusz caballeros. [Electronic resource]. URL: https://lh3.googleusercontent.com/-ptpLtgHjYxQ/YMPIPObQ5rI/AAAAAAAATfY/idOO4BWdQb0U4jQrJXG3Fk5JrDNIthHrQCLcBGAsYHQ/Stanislaw%2Bwyzycki%2Blwow.png (access date: 12.08.2022).

Додаток Д. 41. ***Портрет Миколая Зебжидовського, воєводи Краківського 1602 р.? [109].*** Джерело зображення: Wikimedia Commons, the free media repository [Electronic resource]. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mikołaj_Zebrzydowski.jpg (access date: 12.08.2022).

Додаток Д. 42. ***Надгробки польської шляхти XVI ст.***

А) Надгробок Анджея Гурка, роботи Джеронімо Канавезі, 1574 р. [156]. Репродукція в книзі: [495, p. 77].

Б) Надгробок Станіслава Малежевського, роботи майстерні Санті Гуччі, від 1555 р. [158]. Репродукція в книзі: [495, p. 77].

В) Надгробок Прокопа Сенявського, роботи Яна Пфістера, 1626 р. [157]. Репродукція в книзі: [495, p. 196].

Додаток Д. 43. ***Тарасевич О. Портрет охтирського старости, полковника Івана Перехриста, 1689 р. [133].***

Репродукція в книзі: [393, с. 216.].

Додаток Д. 44. ***Портрет стародубського полковника Михайла Миклашевського, 1706 р. [100].*** Репродукція в книзі: [675, с. 147, №104].

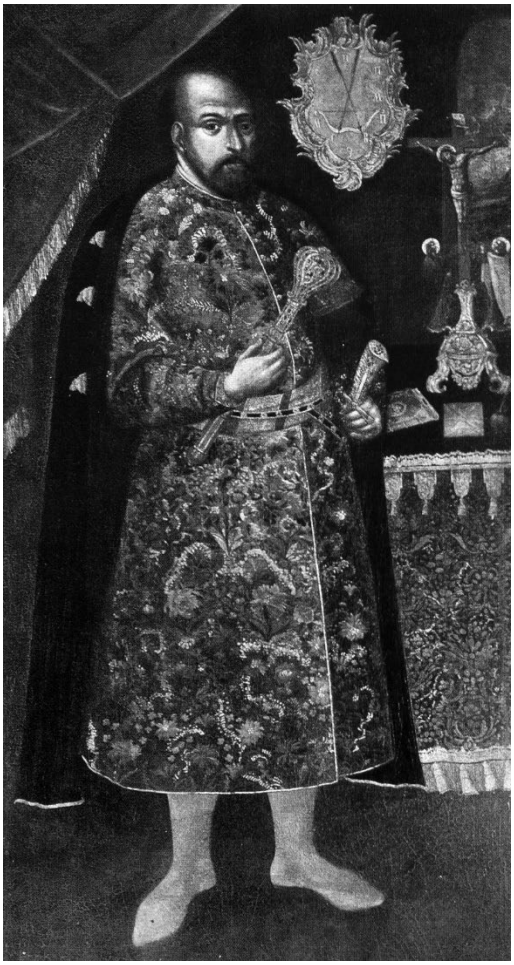

Додаток Д. 45. ***Ігракліївський О. Портрет Юрія Хмельницького [119].*** Репродукція в книзі: [674, с 325].

Додаток Д. 46. ***Портрет Юрія Хмельницького, малюнок з літопису С. Величка, 1720 [131].*** Репродукція в статті: [398, с. 197, Рис. 4].

Додаток Д. 47. ***Ерік Пальмквіст. Стрілець, 1674 р. [149].***

Репродукція в книзі: [211].

Додаток Д. 48. ***Портрет Івана Бондаренка, отамана гайдамаків, XVIII ст. [92].*** Репродукція в книзі: [674, с. 227].

Додаток Д. 49. ***Жан-П'єр Норблен де ля Гурден. Кінний козак [106].***

Джерело зображення: Cyfrowa Kolekcja Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum [Electronic resource]. URL: https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/757400 (access date: 12.08.2022).

Додаток Д. 50. ***Портрет Харка (Харитона), легендарного засновника м. Харків, 1890 р. [101].***

Джерело зображення: Wikimedia Commons, the free media repository [Electronic resource]. URL: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kharko.jpg (access date: 14.08.2022).

Додаток Д. 51. ***Портрет Івана Гонти, XVIII ст. [93].***

|Репродукція в книзі: [674, с. 227].

Додаток Д. 52. ***Йоган Лерх. Петро Дорошенко – гетьман козаків Запорозьких, 1650-1699 рр. [142].***

Репродукція в книзі: [675, с. 300].

Додаток Д. 53. ***Джакоппо Лігоззі. Османський солдат з дикобразом та змією, 1677–1580 рр. [143].***

Додаток Д. 54. ***Ніколас Штер. Турецький вершник, 1530 р. [151].***

Джерело зображення: Museum Boijmans Van Beuningen [Electronic resource]. URL: https://www.boijmans.nl/en/collection/artworks/138805/turkish-horseman (access date: 10.08.2022).

Додаток Д. 55. ***Чезаре Вечелліо. Азап, 1590 р. [152].***

Додаток Д. 56. ***Захаріас Веме. Парад яничар, 1558–1606 рр. [154].***

Додаток Д. 57. ***Леонард Бек. Битва при Крбаві, 1514–1516 рр. [135].***

Джерело зображення: The British Museum [Electronic resource]. URL: http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=1426078&partId=1&searchText=croatia&images=true&page=1 (access date: 19.04.2022).

Додаток Д. 58. ***Ілля. Ісус Навін вішає аморейських царів, 1645 [118].***

Репродукція в книзі: [394, с. 74].

Додаток Д. 59. ***Екіпірування важкого кавалериста, 1621 [117].***

Репродукція в книзі: [731].

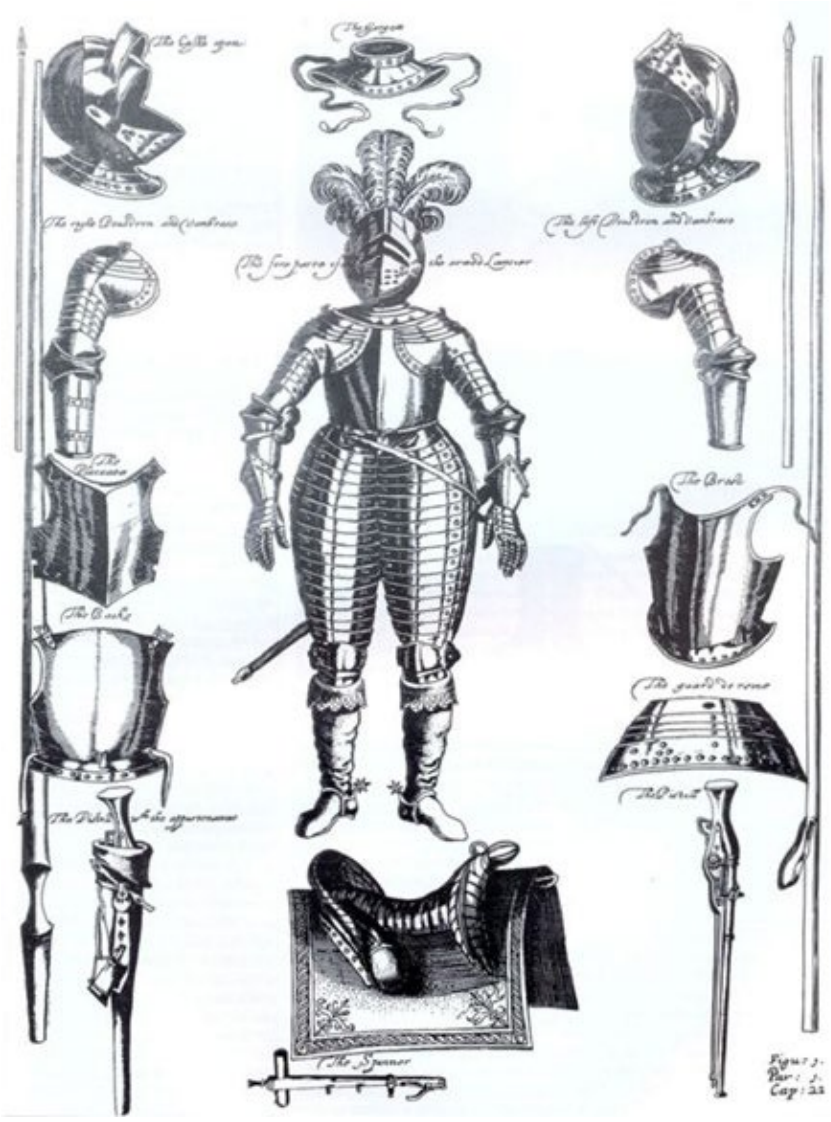

ДОДАТОК Е. Музейні записи та облікова документація

Додаток Е. 1. ***Обліковий запис музейного експонату: «Меч королевича Владислава». Музей Королівського палацу у Вавелі (Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu), Краків, Польща, ІНВ. № 2059.***

Wymiary: dł. całkowita 116,5 cm, głownia 96,5 cm, jelec 20,3 cm; szer. głowni 4,5 cm; na głowni rytowany, inkrustowany złotem, na awersie:

VLADISLAVS + Konasevicio Koszovio ad Chocimum Contra Osmanum;

na rewersie:

C (?) Iuningen. 1426 + Virtute Hujus Ensis Nostra Terra Culmensis

Głownia i rękojeść: Płn. Włochy (?), ok. poł. w. XVI (?); głowica górna:

Niemcy (?), ok. 1600

Głownia prosta, szeroka, obosieczna, z zaoblonym centrycznym sztychem, w którym trzy okrągłe otworki. Po obu stronach zbrocza ujęte rytowanymi liniami; u nasady ponadto krótkie strudziny biegnące wzdłuż ostrzy, także ujęte liniami. W zbroczach rytowane i inkrustowane złotem napisy.

Trzon rękojeści wrzecionowaty obły, okręcony grubym drutem, głowica podwójna: dolna o wykroju półkolistym, górna gruszkowata z guzkiem na szczycie. Jelec prosty, o przekroju okrągłym, z gruszkowato pogrubionymi końcami, na których guzki. Z przodu do jelca przymocowana osłona dłoni w kształcie owalnej, wypukłej tarczki; z tyłu asymetryczny obłęk. Dekoracja inkrustowana złotem i srebrem: na jelcu i dolnej głowicy delikatna wić z listkami, na głowicy ponadto po obu stronach tonda z popiersiami all`antica; na tarczce scena Sądu Salomona. Na górnej głowicy srebrna wić z liśćmi i kwiatami, z gęsto rozmieszczonymi kropkami w tle.

[Інформація любʼязно надана паном Кшишт офом Чижевським (Krzysztof Czyżewski), керівником відділу мілітарії музею Королівського палацу у Вавелі].

Додаток Е. 2. ***Опис палаша Розумовських у колекції Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» [633].***

Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». 01 грудня 2009. Інвентарна картка № інв. 1968 книги вступу 11 №7111 відділ Д.

Форма №1 Міністерства культури і туризму України.

Опис речі: Шабля останнього гетьмана Лівобережної України К. Г. Розумовського, клинок з кованого карбованого метала, захист руки з латуні, на ньому дві літери латинською мовою «Е. Р.» ручка шкіряна. На клинку немає ніякого напису.

Шабля в шкіряній піхві вгорі якої наклеєний рукописний напис.

Передано графом Грегором Розумовським (Республіка Австрія) 17.08.2009 р.

Передано: Акт № 91/1628 від 01.12.2009.

Розмір — клинка… 89 см… рукояті без голівки 9,8 см.

Метал, шкіра, кування, карбування.

Стан добрий (задовільний, на клинку сліди іржі).

Додаток Е. 3. ***Опис «шаблі Апостола» в обліковій документації Миргородського краєзнавчого музею [634].***

Шифр і №№ по порядку	Дата запису, прізвище, ініціали особи, що провадила запис	№№ по книзі надходжень (головній інвентарній книзі)	Назва та розгорнутий опис предмету, підписи, дата, написи та інш.	Матеріал та техніка виготовлення предмету	Розміри
Д-39	13.XI.72 Бобич Г. В.	155	Шабля, що належала Апостолам. Лезо вигнуте, ефес металевий з дерев'яною вставкою. На л.с. біля рукоятки надпис … цей надпис продовжується на зворотньому боці. Текст на зворотній стороні не прочитаний. На л.с. є 9 колечок гнізд	Метал, дерево	101 х3,5 см

Додаток Е. 4. ***Опис шаблі Павла Ніжинця у рукописному каталозі зібрання К. М. Скаржинської [165, с. 60].***

675. Сабля клинок стальной с вырезанными на нем двуглавым орлом и золотою надписью «По указу ее Величества Государыни Императрицы Елизавет Петровны Самодержицы Всероссийской пра… саблею мал…российскаго Гадяцкого полку старшине селитреного кампанейщика Павла Федорова сына Неженцова за пользу государственную в немалом размножении селитренных заводов С. Петербург.» Ручка сабли слоновой кости с серебряным перекрестьем. Ножны кожанные отделаны серебром рельефным узором.

Додаток Е. 5. ***Опис «шаблі Вовка» (інв. №З-1365) в обліковій документації Національного музею історії України***

ІНВЕНТАРНА КАРТКА

№ інв. З-1365 Книга вступу № 15035/1

відділ СОМС-362

Опис речі: Шабля 18 ст. козацька. Клинок кривий сталевий однолезовий з обухом та єлманню, орнаментований у основи золотою насічкою (арабські літери).

Рукоять чорної кістки, прикрашена насічкою. Ножни деревяні обтягнуті чорною шкірою з двома широкими металевими обіймицями та наконечником.

Обоймиці та наконечник прикрашені уральськими самоцвітами, єлманню та гравіровкою. Належала шабля прапрадіду генерал-майора Вовченка І. А., курінному отаману Запорізької Січі Вовку.

Акт №1863.

Де знайдено: Київ, Нікольсько-Ботанічна №14

Як придбано: Передав Вовченко І. А.

Час знаходження: ІІІ — 62

Розмір: L шаблі — 87 см, L клинка — 73 см

Матеріал та техніка: метал, дерево, кістка, шкіра

Стан речі: Перехрестя, прикраси на рукояті відсутні, шкіра на ножнах в деяких місцях відсутня, в деяких розійшлася по швах.

Реставрація 2010–2011 р.

Додаток Е. 6. ***Інвентарні описи угорських палашів угорського та трансільванського виробництва, сер. XVII ст., Арсенал Національного музею Угорщини, Будапешт, інв. №№ 55.3332; 71.9513. Оригінальний текст та переклад автора [692, s.113].***

12. Glaive de cavalier (portai forma)

Transylvanie ou Hongrie, XVIIe siècle

Acier, velours rouge , argent doré et turquoise. Technique de forgeage, de gravure et de fonte.

Longueur: 121 cm, largeur de la lame: 3,9 cm

Musée National Hongrois, Arsenal: 55.3332

Lame droite, à un tranchant, à pointe, dotée d'une gouttière large. La fusée est recourbée et se termine par une tête de dragon à bouche ouverte. Le quillon incliné vers la lame se termine aussi en têtes de dragon. Le fourreau recouvert de velours rouge porte des ferrures avec quatre médaillons ornés de turquoises. Sur le talon et la bouterolle d'argent doré on voit des feuilles de laîche et des pivoines dans des médaillons et des demi – médaillons. La forme et le décor du glaive sont entièrement de style turc.

[12. Меч вершника Трансільванія або Угорщина, XVII ст.

Матеріали: сталь, червоний оксамит, позолочене срібло та бірюза.

Техніки: кування, гравірування та лиття.

Розміри: довжина: 121 см, ширина клинка: 3,9 см.

Арсенал Національного музею Угорщини, інв. № 55.3332.

Клинок прямий, однолезовий, загострений, з широким бойовим кінцем. Руків’я вигнуте, закінчується головою дракона з відкритою пащею. Кільйони з нахилом в бік клинка також закінчуються головами драконів. Піхви, вкриті червоним оксамитом, мають фурнітуру з чотирма обоймицями, прикрашеними бірюзою.

На наконечнику та позолоченій срібній шпильці бачимо декор у вигляді листя осоки та півонії в медальйонах і напівмедальйонах. Форма та оздоблення шаблі виконане цілком у турецькому стилі].

14. Glaive de cavalier. Hongrie (Nagyszombat), entre 1641 et 1656.

Acier, velours rouge, argent doré et turquoise.

Technique de forgeage, de fonte, de décapage et de gravure.

Longueur: 108,5 cm, largeur de la lame: 3,7 cm.

Musée National Hongrois, Arsenal: 71.9513.

Le montage de l'arme a été fait par BENEDICTUS, orfèvre de Nagyszombat. La lame décorée d'un motif végétal gravé à l'acide est droite, a un tranchant, à pointe, avec une double gouttière. La poignée d'argent légèrement inclinée se termine par un embout d'argent doré, orné de turquoises. Le quillon étroit, en forme de bâton, est également décoré de turquoises. Sur le fourreau habillé de velours rouge on peut voir des fer rures d'argent doré ornées de turquoises. Ici le principal motif de décoration est le gland, la feuille stylisée et la grille. Au dos le poinçon de la ville de Nagyszombat et du mai tre Benoit.

[14. Меч вершника Угорщина (Nagyszombat), між 1641 і 1656 рр.

Матеріали: сталь, червоний оксамит, позолочене срібло та бірюза.

Техніки: кування, лиття, травлення та гравіювання.

Розміри: довжина: 108,5 см, ширина клинка: 3,7 см.

Арсенал Національного музею Угорщини, інв. № 71.9513.

Монтування зброї виконав БЕНЕДІКТ, ювелір з м. Трнави. Клинок, оздоблений травленим рослинним мотивом, прямий, однолезовий з дволезовим бойовим кінцем. Злегка нахилене срібне руків’я закінчується позолоченим срібним верхів’ям, прикрашеним бірюзою. Вузькі палкоподібні кільйони також прикрашені бірюзою. На піхвах, обтягнених червоним оксамитом, розташовані позолочені срібні обоймиці, прикрашені бірюзою. Тут основним декоративним мотивом є жолудь, стилізований лист і решітка. На звороті – тавра міста Трнава і майстра Бенуа].

ДОДАТОК Є. Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Монографії:

1. *Тоїчкін Д. В.* Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 464 с.

Рецензії:

Палієнко М. Г., Срібняк І. В. Тоїчкін Д. Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації // *Український історичний журнал.* 2014. №2. С. 209–216.

Hański O. Review on: Denys Toichkin, Klynkova zbroia kozatskoi starshyny XVI – pershoi polovyny XIX st.: problemy atrybutsii ta klasyfikatsii, Kyiv, 2013, ss. 464. *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne.* 2020. T. 21. Z. 1. S. 169–173.

Статті, опубліковані у фахових видання України та виданнях, включених до наукометричних баз:

2. Тоїчкін Д. В. Клинкова зброя: методологічна схема й методи дослідження. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць: у 2 т.* 2007. Т. 1. Число 14. С. 220–240.

3. Тоїчкін Д. В. Проблематика походження козацької зброї в українській історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні.* 2009. Вип. 20. С. 323–341.

4. Тоїчкін Д. В. Класифікація та зміст символіки на клинковій зброї XV–XIX ст. в українських музеях: геральдика, епіграфіка, орнаментика. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць.* 2009. Число 17. С. 149–176.

5. Тоїчкін Д. В. До питання про походження шабель XVII ст., прикрашених християнською символікою та епіграфікою. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць.* 2012. Число 20. С. 209–231.

6. Тоїчкін Д. В., Назаренко В. Р. Конструкція клинкової зброї з булатної сталі. Шабля й кинджал. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць.* 2013. Число 22–23. С. 268–293.

7. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство: каталог фахових ресурсів мережі Інтернет. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць.* 2013. Число 21. С. 219–236.

8. Тоїчкін Д. В. Формування наукових уявлень про козацьку клинкову зброю: від др. пол. XIX ст. до сучасності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* 2014. № 784: Держава та армія. С. 25–34.

9. Тоїчкін Д. В. Геральдичні символи на зброї: проблеми ідентифікації. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць.* 2014. Число 24. С. 165–169.

10. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство: фахові ресурси мережі Інтернет. Частина 2. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць.* 2015. Число 25. С. 223–238.

11. Тоїчкін Д. В., Хорасані М. М. Табер і таберзін: перські бойові сокири в музеях України та Ірану. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць.* 2015. Число 26–27. С. 199–206.

12. Тоїчкін Д. В. ІІ Міжнародна зброєзнавча конференція. *Український історичний журнал.* 2016. № 4. С. 227–230.

13. Тоїчкін Д. В. Етапи розвитку зброєзнавчої історіографії Старого світу та короткий огляд розвитку зброєзнавства у Європі до кінця XIX ст. *Військово-науковий вісник.* 2021. № 35. С. 238–251.

Статті в закордонних виданнях:

14. Toichkin D., Khorasani M. Qames and Kinjals of Persia and the Caucasus in the Modern Period: Problems of Attribution. *Marlik: Persian Journal of Iranian Studies (Archaeology).* 2014. Vol. 2–3. No. 5–6. P. 3–20.

15. Toichkin D., Khorasani M. First International Research Conference on Weaponology in Kyiv, Ukraine: A Ground-breaking Start. *Revista de Artes Marciales Asiáticas.* 2014. Vol. 9 (1). P. 54–60.

16. Toichkin D., Khorasani M. Arms and Armour of Hospitaller Knights vs the Ottoman Turkish Armada. *Besieged: Malta 1565: a collection of papers related to the Great Siege: in 2 vol.* / ed. M. Camilleri. Valetta: Malta Libraries and Heritage Malta, 2015. Vol. I. P. 213–222.

17. Toichkin D., Khorasani M. Arms and Armour of Hospitaller Knights vs the Ottoman Turkish Armada. *Besieged: Malta 1565: a collection of papers related to the Great Siege: in 2 vol.* / ed. M. Camilleri. Valetta: Malta Libraries and Heritage Malta, 2015. Vol. II. P. 145–154.

18. Toichkin D., Khorasani M. The Development of the Karabela Hilt on Swords and Sabers: A Comparative Study. *Gladius.* 2016. XXXVI. P. 181–197.

19. Тоїчкін Д. Мечі з власницькою символікою у колекції Львівського історичного музею. *Studia Edytorskie* / red. A. Perłakowskiego. Kraków: Historia Iagellonica, 2017. T. 3: Edytorstwo źródeł: różne drogi – wspólny cel. S. 143–168.

20. Toichkin D. Second International Research Conference on the History of Arms and Armor in Kyiv, Ukraine. *Revista de Artes Marciales Asiáticas.* 2017. 11 (2). P. 116–121.

21. Toichkin, D., Toichkina, Y. About the Origin of Swords, Decorated with Special Christian Symbols and Inscriptions. *Relaţii Interetnice în Transilvania: Militaria Mediaevalia în Europa centrală şi de sud-est* / ed. Z. K. Pinter, C. Urduzia. Sibiu: Astra Museum, 2020. P. 93–112.

22. Тоичкин Д. Клинковое оружие с городской гербовой маркировкой в коллекции Львовского исторического музея. *Oblicza Wojny* / ed. W. Jarno, J. Kita. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2021. T. 3. Miasto i wojna. P. 63–79.

Праці, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження

23. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3. Е–Й. С. 306–307.

24. Тоїчкін Д. В. Зброя. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2005. Т. 3. Е–Й. С. 311–314.

25. Тоїчкін Д. В. Зразки козацької холодної зброї в музейних збірках: підвалини зброєзнавчого дослідження. *Пам'ятки України: історія та культура: науковий часопис.* 2007. Ч. 2 (155). С. 58–79.

26. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство. Спеціальні історичні дисципліни: довідник. Київ: Либідь, 2008. С. 265–275.

27. Тоїчкін Д. В., Галенко О. І. Козацький шамшир: реальність чи гарна вигадка? (На основі іконографічних і речових джерел в українських музеях). *Військово-історичний альманах.* 2008. Ч. 2 (17). С. 126–154.

28. Тоїчкін Д. В. Нагородні шаблі донських козаків другої половини XVIII ст. у колекції Національного музею історії України. *Військово-історичний альманах.* 2009. Ч. 2 (19). С. 60–68.

29. Тоїчкін Д. В. Зброєзнавство. *Енциклопедія сучасної України* / редкол.: Дзюба І. М. та ін.; НАН України; НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ, 2010. Т. 10. З–Зор. С. 429–430.

30. Тоїчкін Д. В. Зброя. *Енциклопедія сучасної України* / редкол.: Дзюба І. М. та ін.; НАН України; НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ, 2010. Т. 10. З–Зор. С. 435–437.

31. Тоїчкін Д. В. Зброя козацької старшини: шабля Йосипа Гладкого. *Військово-історичний альманах.* 2010. Ч. 1 (20). С. 105–117.

32. Тоїчкін Д. В. Палаш останнього гетьмана. *Військово-історичний альманах.* 2011. Ч. 1 (22). С. 87–94.

33. Тоїчкін Д. В., Хорасані М. М. Перський ніж: кард. *Військово-історичний альманах.* 2012. Ч. 24. С. 106–118.

34. Тоїчкін Д. В. Середньовічний меч як традиційна ознака військово-рицарського стану на українських землях. *Військово-історичний альманах.* 2013. Ч. 1–2 (25–26). С. 38–46.

35. Тоїчкін Д. В. Булави й перначі на теренах України: зброя та символ влади. *Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. праць* / упоряд. Д. Тоїчкін; Інститут історії України НАН України; Національний військово-історичний музей України. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 227–241.

36. Тоїчкін Д. В. Оснащення українського козацького війська: холодна зброя. *Україна в Центрально-Східній Європі: зб. наук. праць*. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. Вип. 14. С. 336–361.

37. Тоїчкін Д. В. Перша міжнародна конференція з історичного зброєзнавства у Києві: початок нової традиції. *Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. праць* / упоряд. Д. Тоїчкін; Інститут історії України НАН України; Національний військово-історичний музей України. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 12–15.

38. Тоїчкін Д. Козаки та самураї: рицарські традиції та зброя у цивілізаційному контексті. 2016. URL: http://zbroeznav.com/?p=6541 (дата звернення: 06.08.2022).

39. Toichkin D. Sabers of Hetman Ivan Mazepa: Relic from the State Hermitage Museum (Russia). *History of Antique Arms. Researches 2016: collection of scientific papers: in 2 vol.* / compiler D. Toichkin; Institute of History of Ukraine NASU. Kyiv: Vudavets' Oleh Filyuk, 2017. Vol. I. P. 172–184.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертаційного дослідження:

40. Тоїчкін Д. В. Проблеми атрибуції клинкової зброї: знахідки фігур династичних гербів шляхти Волині на клинках шабель литовського й руського

походження XVII–XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю:* матеріали XXX Всеукр. науково-практ. історико-краєзнав. конф., м. Луцьк, 24–25 березня, 2009 р. Луцьк, 2009. Вип. 30. С.102–108.

41. Тоїчкін Д. В. Шабля Почесної варти Міністерства оборони України: до збереження національних традицій. *Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі:* матеріали XXX науково-практ. конф., м. Київ, 27 травня, 2009 р. Київ, 2009. Вип. XX. С. 61–76.

42. Тоїчкін Д. В. Атрибуція історичної зброї в Україні: наукові тенденції та основні складові процесу. *Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку:* матеріали III Міжнар. науково-практ. конф., присвяченої 520-річчю з дня народження Бони Сфорца та 120-річчю виходу у світ праці М. С. Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV–XVIII ст.», 26 вересня 2014 р., м. Бар. Бар, 2014. С. 146–148.

43. Тоїчкін Д. В. Шаблі з L-подібною гардою в колекції Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». *Національний пантеон – «Козацькі могили»:* матеріали науково-практ. конф., присвяченої 50-річчю Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» та 366-річчю Берестецької битви, с. Пляшева, 2017 р. С. 157–161.

44. Тоїчкін Д. В. Міжнародний науково-практичний семінар-тренінг «Аналітичні методи дослідження історичної зброї» в Національному музеї історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України:* зб. наукових праць щорічної науково-практ. міжнар. конф. Національного музею історії України у 2017 р. Київ, 2018. Вип. 3. С. 225–226.

45. Тоїчкін Д. В. Основні проблеми і завдання сучасних класифікацій історичної холодної зброї. *Речі і образи:* матеріали конф. «Спеціальні історичні дисципліни в контексті «речового» та «візуального» поворотів європейської гуманітаристики, м. Київ, 4 жовтня 2019 р. Київ, 2020. С. 84–94.

46. Тоїчкін Д. В. Вимоги до експертів, які проводять державну експертизу за напрямом діяльності «Історична зброя». Доповідь прочитана на всеукраїнському семінарі «Організація експертної діяльності в контексті змін законодавства у

сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», м. Київ, 7 червня, 2018 р. 2018. URL: http://zbroeznav.com/?p=6517 (дата звернення: 07.07.2022).